
**A HERMAN OTTÓ ΜΥΖΕΙΟΝ
ÉNKÖNYVE XXI**

ANNALES
MUSEI
MISKOLCIENSIS
DE HERMAN OTTÓ
NOMINATI
1982

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XXI.

MISKOLC, 1982

A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve
Аннaлы Музея им. Отто Хермана. Мишколц (Венгрия)
Jahrbuch des Herman Otto Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museum, Miskolc (Hungary)
Les Annales de Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

VIGA GYULA
közreműködésével
szerkesztette
SZABADFALVI JÓZSEF

ISSN 0544—4225

A Herman Ottó Múzeum kiadása, Miskolc
A kiadásért felelős a múzeum igazgatója

Borsodi Nyomda, Miskolc – 1983
Felelős vezető: Kilián Béla

TARTALOM

PARÁDI NÁNDOR: A kácsi középkori lakótorony	9
FELD ISTVÁN: A zubogyi református templom kutatása	31
LUKÁCS ZSUZSA: A zubogyi gótikus kehely és paténa	59
V. SZÉKELY GYÖRGY: 17. századi éremlelet Zubogyról	75
ERDÉLYI BALÁZS: Régészeti légi fényképezés és légifénykép-értelmezés	81
KIS PAPP LÁSZLÓ: Fotogrammetria az építészetben és a régészetben	89
SIMÁN KATALIN: Rézkori és császárkori leletek Mezőzomboron	101
L. WOLF MÁRIA–SIMÁN KATALIN: A Herman Ottó Múzeum ásatásai és lelet- mentései 1980–1982	109
CSORBA CSABA: A Fige család följegyzései	125
DOBROSSY ISTVÁN–IGLÓI GYULA: Koronauradalmi épületek Miskolcon a 19. század elején	137
VERES LÁSZLÓ: Az erdőbirtokok szerepe a diósgyőri koronauradalom gazdálkodá- sában a 18. század második felében	165
SCHEIBER SÁNDOR: Hegyaljai zsidó sírkövek	177
VARGÁNÉ ZALÁN IRÉN: Miskolc zenei élete a két világháború között (Második közlemény)	195
SEMSEY ANDOR: Régi magyar ex librisek a Zempléni Múzeum gyűjteményében ...	221
VIGA GYULA: A Bükk-vidéki falvak 19. századi életmódjához	231
FÜGEDI MÁRTA: A Bükkalja női népviselete	241
CSERI MIKLÓS: Népi lakáskultúra a Szuha-patak völgyében	259

INHALT

PARÁDI, NÁNDOR: Der mittelalterliche Wohnturm in Kács	9
FELD, ISTVÁN: Die Untersuchung der reformierten Kirche von Zubogy	31
LUKÁCS, ZSUZSA: Der gotische Kelch und die Patene von Zubogy	59
V. SZÉKELY, GYÖRGY: Ein Münzfund von Zubogy aus dem 17. Jahrhundert	75
ERDÉLYI, BALÁZS: Archeologische Luftaufnahmen und ihre Interpretation	81
KIS PAPP, LÁSZLÓ: Die Photogrammetrie in der Architektur und Archeologie	89
SIMÁN, KATALIN: Fünde aus der Kupferzeit und Kaiserzeit in Mezözombor	101
L. WOLF, MÁRIA–SIMÁN, KATALIN: Ausgrabungen und Rettungsgrabungen des Museum Herman Ottó 1980–82	109
CSORBA, CSABA: Die Aufzeichnungen der Familie Fige	125
DOBROSSY, ISTVÁN–IGLÓI, GYULA: Die Gebäuden der Domäne in Miskolc am Anfang des 19. Jahrhunderts	137
VERES, LÁSZLÓ: Die Bedeutung der Waldgrundbesitze in der Wirtschaft der Do- mäne von Diósgyőr in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts	165
SCHEIBER, SÁNDOR: Judengrabsteine auf der Tokajer Weingegend	177
VARGÁNÉ ZALÁN, IRÉN: Das Musikleben in Miskolc zwischen den zwei Weltkrie- gen (Zweite Fortsetzung)	195
SEMSEY, ANDOR: Alte ungarische Exlibris im Zemplén-Museum von Szerencs	221
VIGA, GYULA: Angaben zu der Lebensweise der Dörfer im Bükk-Gebirge im 19. Jahrhundert	231
FÜGEDI, MÁRTA: Die Volkstracht am Fusse des Bükk-Gebirges	241
CSERI, MIKLÓS: Die Volkswohnkultur im Szuha-Tal	259

CONTENTS

NÁNDOR PARÁDI: Donjon in Kács in Middle Age	9
ISTVÁN FELD: Research of the Presbyterian Church in Zubogy	31
ZSUZSA LUKÁCS: Gothic Chalice and Paten in Zubogy	59
GYÖRGY V. SZÉKELY: Coin Finding of the 17th c. in Zubogy	75
BALÁZS ERDÉLYI: Archeological Air Photo and Interpretation of Air Photo	81
LÁSZLÓ KIS PAPP: Photogrammetry in Architecture and Archeology	89
KATALIN SIMÁN: Findings from the Cooper Age and Imperial Period in Mező- zombor	101
MÁRIA L. WOLF–KATALIN SIMÁN: Excavations and Rescue Excavations of the Herman Ottó Museum in 1980–1982	109
CSABA CSORBA: Records of the Fige Family	125
ISTVÁN DOBROSSY–GYULA IGLÓI: Buildings in the Crown Lands in Miskolc at the Beginning of the 19th c.	137
LÁSZLÓ VERES: Role of Wooded Property in Farming of the Crown Lands in Diósgyőr in the Second Part of the 18th c.	165
SÁNDOR SCHEIBER: Jewish Headstones in Hegyalja	177
Mrs. IRÉN VARGA, née ZALÁN: Musical Life in Miskolc in the Interwar Period ...	195
ANDOR SEMSEY: Old Hungarian Ex-libris in Collection of the Zempléni Museum	221
GYULA VIGA: Manner of Life in Villages of Bükk	231
MÁRTA FÜGEDI: Women's Costume in Bükkalja	241
MIKLÓS CSERI: Popular Dwelly Culture in Valley of Szuha-brook	259

A KÁCSI KÖZÉPKORI LAKÓTORONY

PARÁDI NÁNDOR

A középkori építészeti emlékek kutatása Magyarországon is, mint Európa több országában, a jelentősebb építmények, köztük a várak tanulmányozásával kezdődött. A jelentősebbek megismerését rendszerezésük követte.¹ Az eddig feldolgozott anyagból kiderült, hogy a magyarországi középkori várépítészetnek vannak olyan szakaszai, amelyekről ma is keveset tudunk. Különösen vonatkozik ez a várépítészet első nagy szakaszára, a magyar honfoglalástól az Árpád-kor végéig eltelt négy évszázadra. Ennek a kornak kutatásában az utolsó 10 év számottevő eredményt hozott. A kácsi várhegyen végzett kisebb méretű régészeti feltárás az Árpád-kori várépítészet megismeréséhez újabb adatokat szolgáltatott.

Kács falu a Bükk hegység déli részén fekszik, több oldalról magasabb hegyek, dombok veszik körül. A falut délnyugatról is magasabb hegy, délkeletről dombhát határolja; déli irányba azon a keskeny szűkületen lehet átjutni, amelyen a Kács fölött eredő patak folyik keresztül, és közvetlenül mellette a Tibolddarócra vezető út halad át. A szűkületet nyugatról határoló magasabb hegy padkyszerű kiugrását „Várhegynek” nevezik. A kiugró padkát meredek hegyoldal veszi körül, a mögötte magasodó hegytől mélyebb terepszakaszháttal el. A meredek hegyoldallal és a hozzá csatlakozó árokkal kör alakban lehatárolt, nagyjából 26–27 m átmérőjű magasabb területet kötőrmelék borította (1–2. kép).

Az 1967–68. évben végzett ásítás során a kör alakú kis terület közepe táján a köves omladékból négyzet alaprajzú, egészen vastag falú építmény, torony maradványa került felszínre. A négyzet alaprajzú torony sarkainak megkeresésén kívül, belsejét, az árokig terjedő terület DK-i és K-i részét (a külső terület mintegy 1/3-át) tártuk fel; ezenkívül az árkot K-i és Ny-i oldalán kutatóárokkal vágtuk át (6. kép).

Az árokkal körülvett terület közepe táján feltárt 10×10 m-es négyzet alaprajzú torony falvastagsága 2,5 m, a belső területe 5×5 m. Falazása habarcsba rakott szabálytalan alakú kövekből készült, amelyhez nagy valószínűséggel az épületet körülvevő, a sziklába vágott árok kibányászott köveit használták fel.² Falai, az omladéktól elborítva, az egykori felszín fölött 1–2,3 m magasságig maradtak fenn. Falát közvetlenül a sziklára alapozták. Külső sarkain, a járószinttől 70 cm-re téglalap alakúra faragott kövekből sarok armirozása volt, amelynek legalsó sarokköve a DK-i sarkon eredeti helyzetében maradt

1. A magyarországi várak újabb, a régebbieket is tárgyaló, jól használható rendszerezése: Gerő L., 1955., különösen 8–10, 95–98.
2. Az árokfal kőanyaga azonos a feltárt épületmaradvány köveivel. – Már az ásítás előtt ugyanezt feltételezte Kozák K., 1968. 231.

1. kép. A kácsi Várhegy DK-ről.
A nyíllal jelölt helyen a lakótorony-maradvány

meg (3. kép). A leomlott sarokkváderkövek egy része a habarcsos omladékból került elő. A négyzet alaprajzú épület maradványán bejárat nem volt, falán kívülről vakolásnyomok látszottak.³

A torony DK-i és K-i oldalán, az árok partjáiig terjedő, nagyjából 6–7 m szélességű terület a járósintig kibontásra került. A járószintről cseréptöredékek, vaskulcs, néhány vastárgy töredéke, a fölötte levő köves omladék alsó részéből pedig kőmozsár töredékei

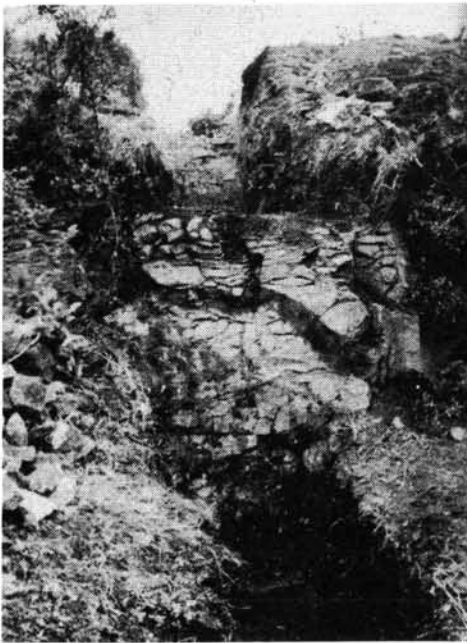

2. kép. A Várhegy DNy-ről;
az árokkal körülvett legmagasabb részén
a lakótorony visszatemetett maradványa

3. A Várhegy szintvonalas felmérését Sándorfı Gy. készítette. Szintvonalas rajzának felhasználását ezúton is köszönöm.

3. kép. A lakótorony DK-i sarka

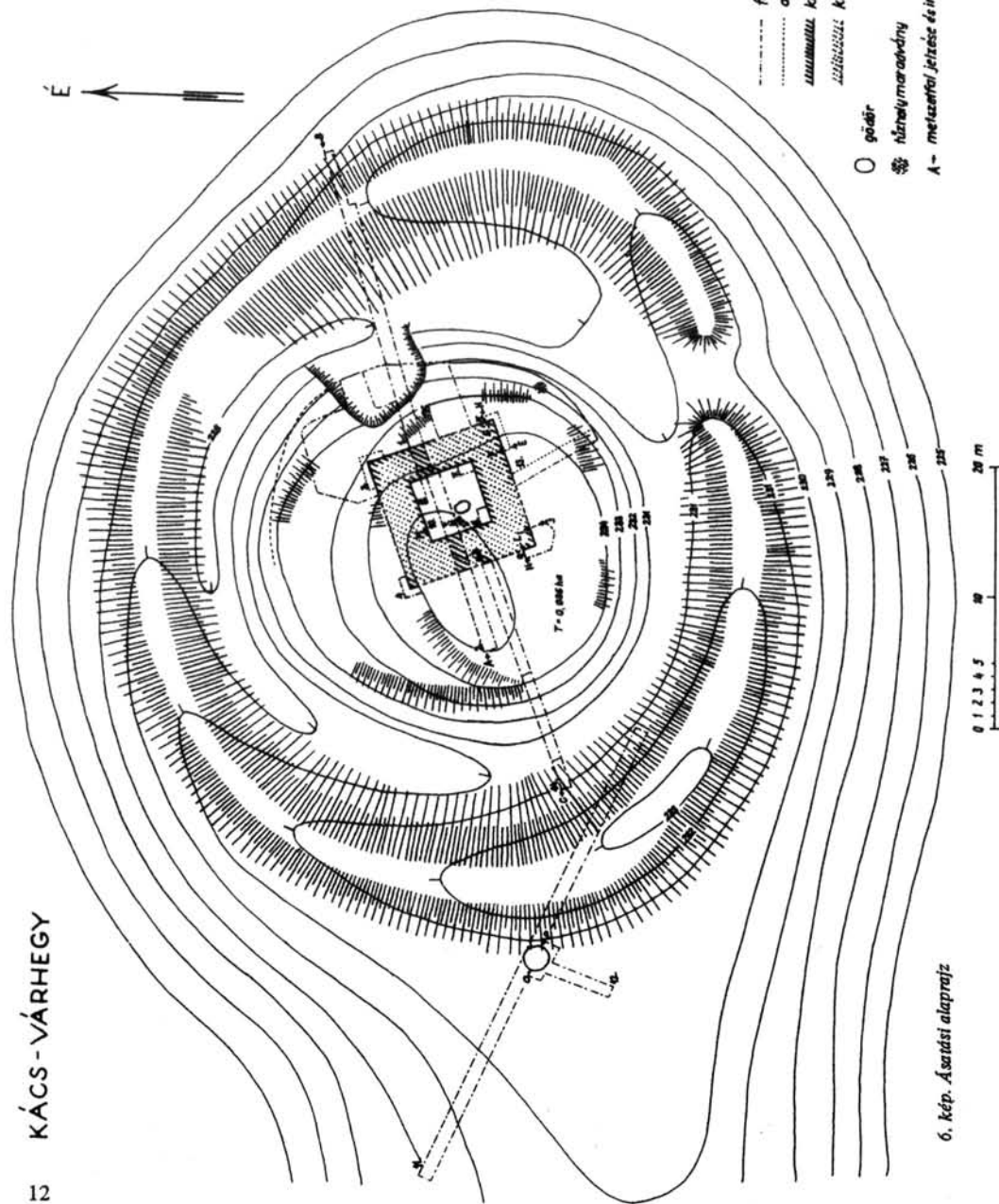

4. kép. A lakótorony
K-i oldalán ásott kutatóárok K-ről

5. kép. A lakótorony
Ny-i oldalán ásott kutatóárok K-ről;
a lakótoronyt körülvevő,
sziklába vágott árok kibontott része

12 KÁCS-VÁRHEGY

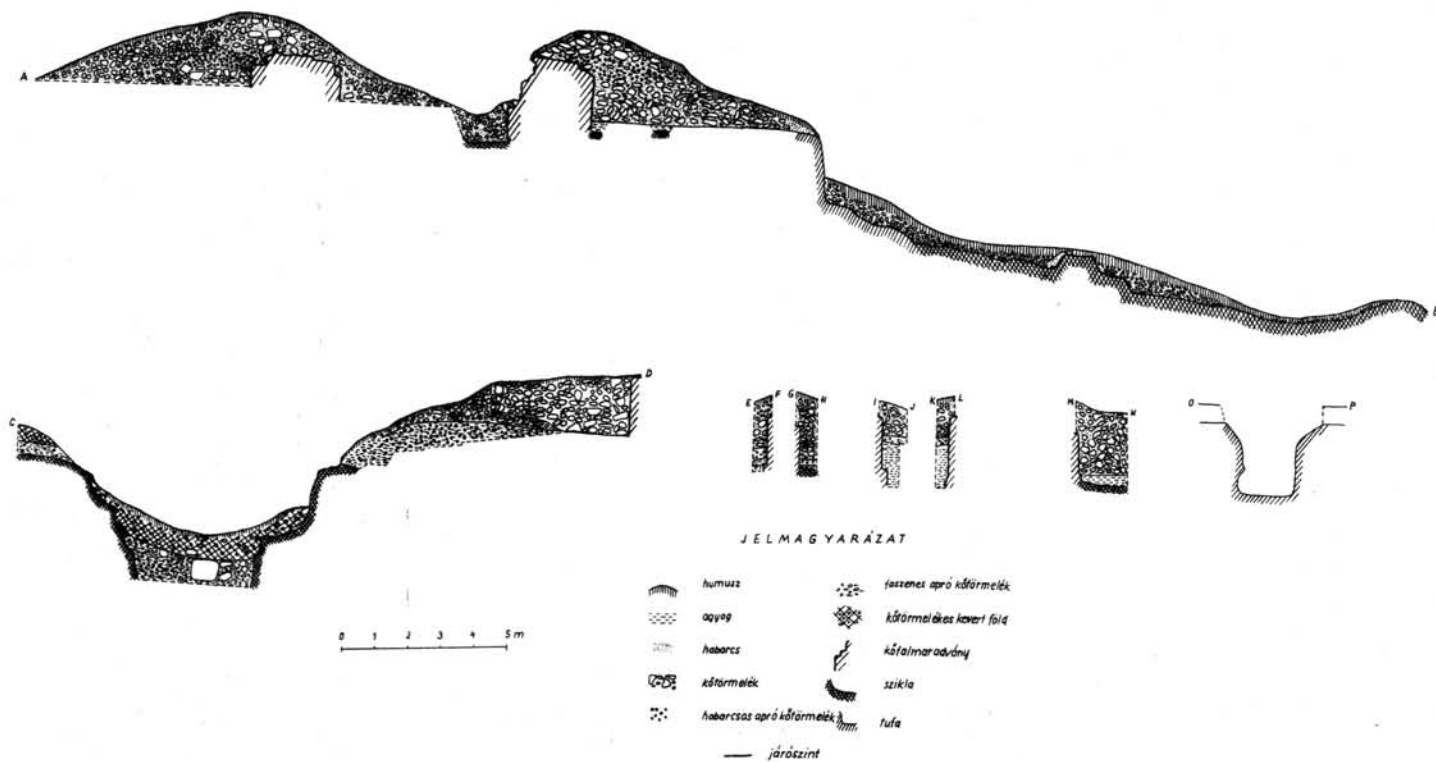

- - - - - feltárt terület
 ..... a jelölésnél mélyebbre felelő
 kultúrának és szelvények
 szelvényeinek kútsíkjai falmaradvány
 szelvényeinek kútsíkjai falmaradvány

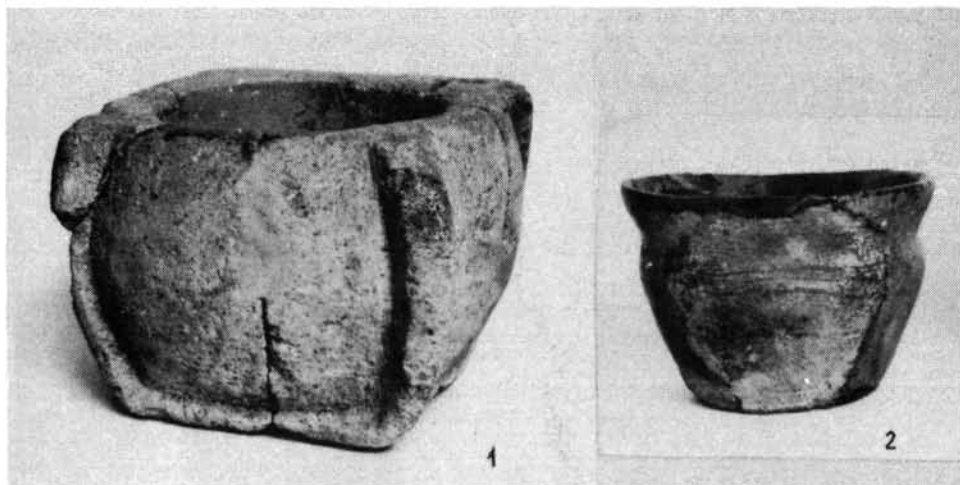
- gödör
- ⊗ társfalmaradvány
- A - metszettel jelzés és iránya /A-4/

6. kép. Ásottási alaprajz

KÁCS-VÁRHEGY, 1967-1968
Metszetrajzok

7. kép. Metszetrajzok

8. kép. Kőmoszár és cserépbögre (1–2.)

kerültek felszínre. A DK-i részén, az árokpart közelében tűzhely átégett foltja látszott. A járószint a faltól az árok partja felé kissé lejtett.

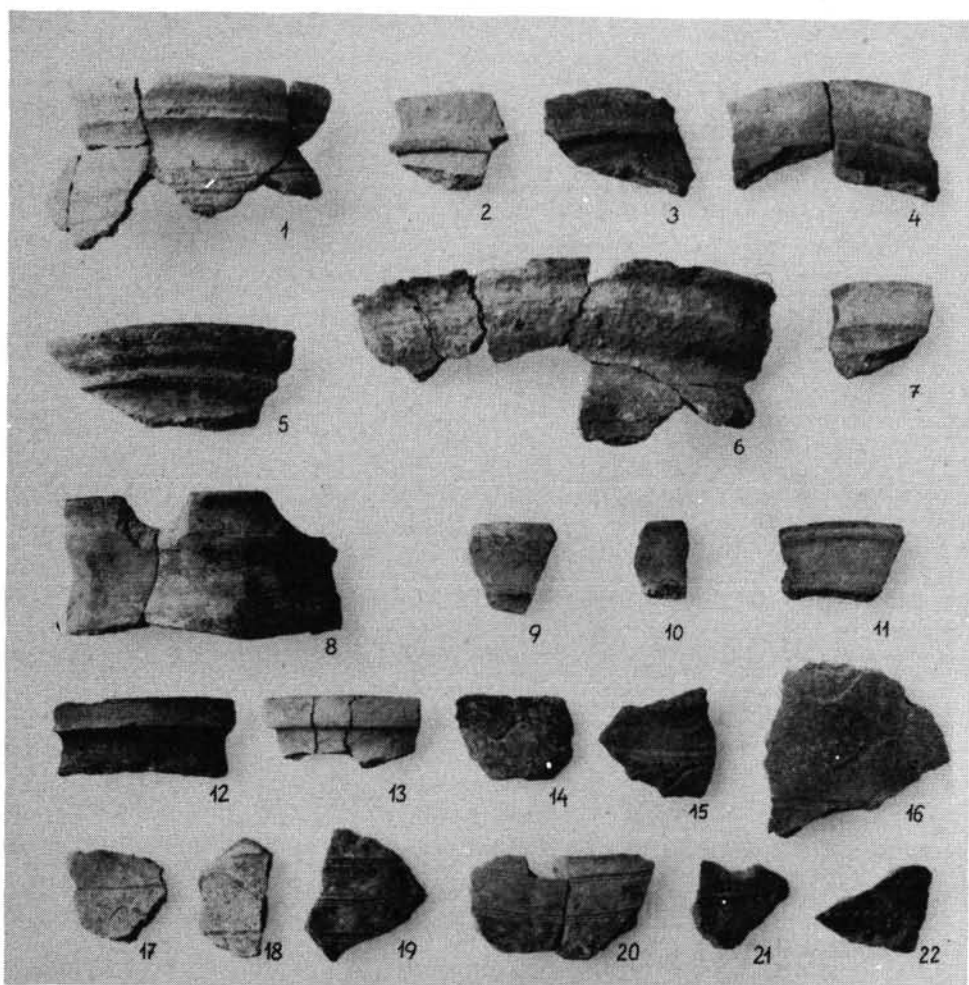
Az épületet körülvevő árok, a meredek hegyoldal felől sekély volt, a könnyebben megközelíthető Ny-i, a magasabb hegy felőli részén viszont egyre mélyült. Az átvágásból meg lehetett állapítani, hogy mindkét oldalról az árok falát a sziklába csaknem függőlegesen vágták ki. Az átvágásban az árkot a kőomladék beomlása miatt fenékgig nem lehetett kibontani. Annyit mindenesetre meg lehetett állapítani, hogy a Ny-i oldalán, a torony külső járószintje és az árok kibontott mélysége közötti szintkülönbség 5,8 m volt (7. kép, 4–5. kép). Az árok feneke ennél azonban legalább 0,5 m-re mélyebben lehetett, s a szintkülönbség legkevesebb 6,3 m volt.

A terepformákból és az ásatási megfigyelésekből annyit meg lehetett állapítani, hogy az árokkal körülvett, nagyjából kör alakú, átlagosan 26–27 m átmérőjű területen egyetlen vastag falú kőépület állt. Elhelyezkedése, mérete, alaprajza, falvastagsága és külső árokkal megerősítése alapján, valamint abból, hogy bejárata az alsó szinten nem volt, arra utal, hogy rendeltetése lakótorony volt. Következtetésünk biztosabb megalapozására az ásatás során talált leletanyagot vizsgáljuk meg. Itt ugyanis aránylag kedvező helyzetben vagyunk, mert a leletanyag alkalmasnak látszik az épület korának pontosabb megállapítására.

A lakótorony belsejében egészen kevés leletanyag volt; a járószintről néhány Árpád-kori cseréptöredék, a fölötte levő habarcsos törmelék aljából viszont 17–18. századi leletanyag: mázas, kiegészített tál, mázas edénytöredék, lábbeli patkótöredék került elő. Úgy látszik ebből, hogy az épület legalsó szintjének teljes pusztulása, beomlása a 17–18. században következett be.

A leletanyag nagy része a lakótorony közvetlen környékéről, a külső járószintről származik. A cseréptöredékek legtöbbször fazekakhoz tartozott. Anyaguk legtöbbször kavicsos, sárgásfehér, halványbarna, halvány vörösesbarna, halványpiros színű. Kiegészíthető csak egy halványbarna színű, zömök formájú, szélesebb testű és szájú kis cserépbögre volt

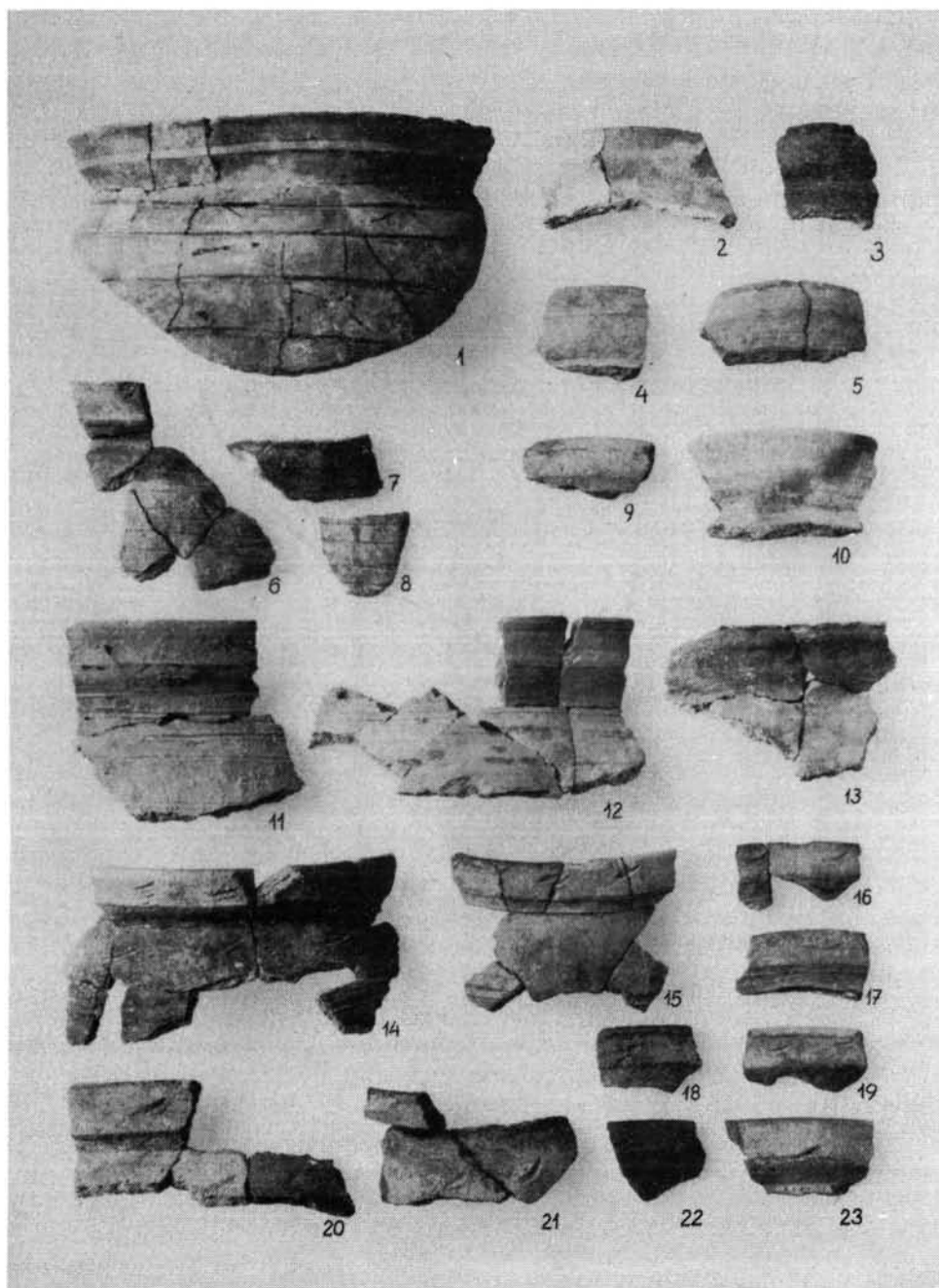

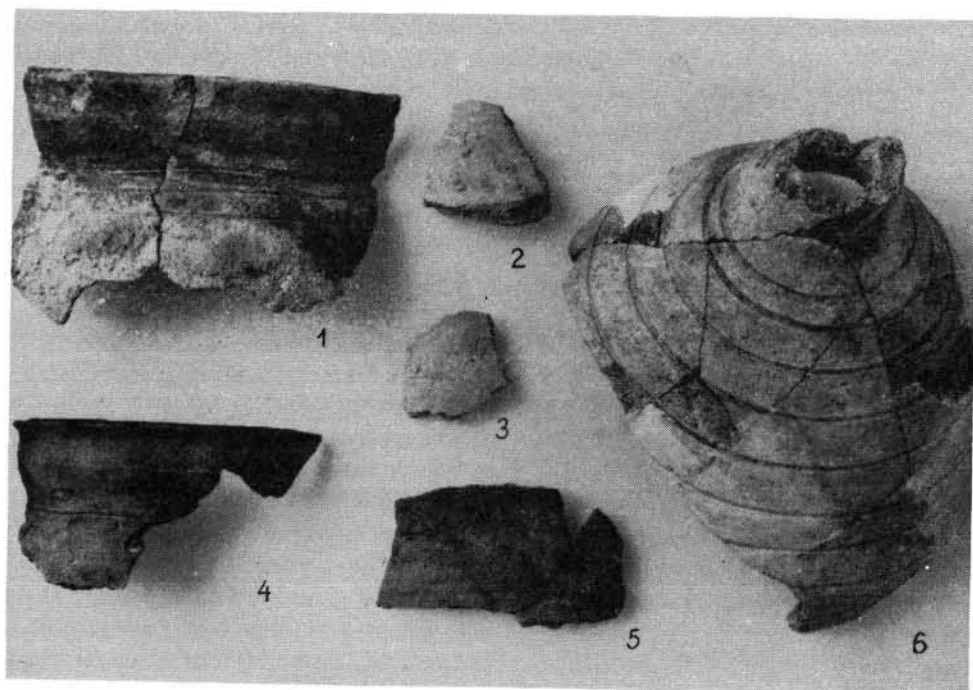
9. kép. Cserépedény-töredékek (1–22.)

(8. kép 2). Hasát és vállát egészen elnyújtott, háromsoros hullámvonalas bekarcolás díszíti. A fazék peremtöredékek széle szögletes vagy lekerekített, alatta élesen kiugró és lekerekített, vagy kissé kiugró, lekerekített borda tagolja (9. kép 1–8, 10. kép 1–13, 11. kép 1, 4). Legtöbbnek a vállát és testét szélesebb vagy keskenyebb közökkel bekarcolt vízszintes vonal díszíti. Ezekon kívül előfordulnak széles közökkel kétsoros vízszintes, vízszintes és hullámvonalas, hullámvonalas, valamint fogaskerekes díszítésű váll- és faltöredékek is (9. kép 1–8, 14–22, 10. kép 1–13, 11. kép 1, 3–5).

Az előbbiekhöz nagyon közelálló a peremkialakításuk azoknak a fazéktöredékeknek, amelyek peremét széles közökkel egysoros rövid ferde bekarcolással, a váll alatt pedig egy vagy két bekarcolt vízszintes vonallal díszítették (10. kép 14–23). A sárgásfehér színű palacktöredék vállán és hasán széles közökkel bekarcolt vízszintes vonal-, egy másik halványbarna színű nyaktöredéken kétsoros hullámvonalas díszítés látszik (11. kép 2, 6).

10. kép. Cserépedény-töredékek (1–23.)

11. kép. Cserépedény-töredékek (1–6.)

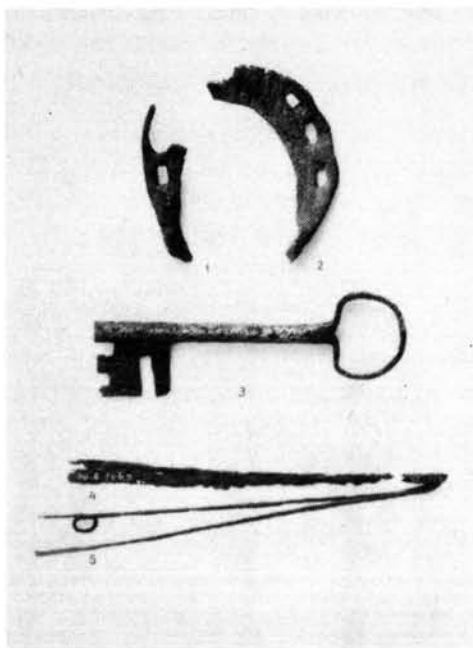
Az eddig tanulmányozott, anyagában és kialakításában egymáshoz közel álló perem-töredék mellett előfordult néhány finomabb, homokkal soványított anyagú töredék is. Két erősen kihajló töredék közül az egyiknek széle szegfej formájúra kialakított és hornyolattal tagolt, a másiknak függőlegesen felálló széle van (9. kép 11, 12). A harmadik, kissé kihajló perem, a széle szélesebb sávban vastagított és kissé domborodik (9. kép 13). Végül egy sárgásfehér színű palack-peremtöredéket említhetünk, melynek pereme lekerekített, alatta vörös színű széles festett sáv díszíti, a nyak felső részét borda tagolja (9. kép 9).

A cserépanyag nagy részének elég jól keltezhető párhuzamait ismerjük. A kiegészített kis bögre a budai várpalota és a Dísz téri pincekút 13. századi sárgásfehér színű csészéihez áll legközelebb.⁴ A fazék-peremtöredékek nagy része és a sárgásfehér színű palacktöredék is a budai várpalota és a Dísz téri pincekút 13. századi edényeivel egyezik.⁵ A peremükön és a vállán ferde bekarcolással díszített töredékekhez közelálló a budai várpalota tatárjárás előtti időre keltezett anyagából származó fazék, azzal a különbséggel, hogy a pereme díszítetlen.⁶ A finomabb anyagú és más kialakítású néhány peremtöredék (9. kép 9, 11–13) párhuzama is nagyrészt a budai várhegyen végzett ásatások anyagában

4. Holl I., 1963, 339. A bögrék egy részéről megállapítja, hogy peremüknek alig van tagolásuk s átmenetet alkotnak a csészékhez. A kácsihoz közel álló; 67. kép 5.: Holl I., 1966. 30. kép.

5. Holl I., 1963. 336–340.; 66. kép 2–4.: Zolnay L., 1977. 31–32., 48. ábra 1–2., 52. ábra 3, 6., 53. ábra 3, 10.: Holl I., 1966. 29. kép 4, 6.

6. Zolnay L., 1977. 47. ábra 2.

12. kép. Vastárgyak (1–5.)

fordultak elő.⁷ Ezek között vannak olyanok is, amelyeket 14. századnak határoztak meg.

Az aránylag jól keltezhető cserépanyag alapján a lakótorony külső járósíntjén talált többi edénytöredéket is nagyjából azonos korúnak tartjuk. A kerámia-leletanyagból a lakótorony fennállását a 12. század második felétől, végétől a 14. század első feléig, közepéig terjedő időre határozhatjuk meg.

A lakótorony külső járósíntjén, a cseréptöredékekkel együtt kevés egyéb leletanyag is előfordult.

A habarcsos kőtörmelék aljáról kőmozsártöredékek kerültek elő. Az összeállított és kiegészített mozsárhoz (8. kép 1) formailag igen közel álló a budai várpalota ásatásának a 13. század közepe előtti időre keltezett betöltéséből származó töredék.⁸ A kácsival egyező mozsarat említhetünk Székesfehérvárról, amelyet a középkori város területén találtak.⁹

A külső járósínt cseréptöredékeivel néhány vastárgy is előfordult. Elsőként az épségben megmaradt vaskulcsot említjük, amelynek üreges szárához kör alakú fül csatlakozik. Taraján a szárával párhuzamosan két, derékszögben egy hízása van (12. kép 3). Hasonló kialakítású kulcs több ismert, legtöbbjét 12–13. századnak határozták meg.¹⁰ A bajorországi településásatásokból származó hasonló kulcsokat a kerámia-leletanyag alapján ugyanerre az időre keltezték, s itt az üreges szárúak mellett tömör szárúak is voltak, ami egyidejű használatukat bizonyította.¹¹ A külső járósínt széle közelében talált kulcsunk minden bizonnyal a kácsi lakótorony zárjához tartozott.¹²

Két patkótöredék is felszínre került. Ovális alakú, aránylag keskeny teste a téglalap alakú szeglyukaknál hullámos szélű, keskeny sarka hosszirányban csongagúla alakú (12.

7. Holl I., 1963. 72. kép 2., 73. kép 1.: Holl I., 1966. 13., 8. kép., 31. kép 6., 30. kép 8.

8. Zolnay L., 1977. 39., 28. ábra 4.

9. Leőhelye: Székesfehérvár, Jókai utca. A cisztercita gimnázium új épületének építési földmunkáinál találták. Leltári száma: 10730. (Székesfehérvár, István király Múzeum.)

10. Temesváry F., 1960. 199–205., 49. ábra 2, 12, 14., 50. ábra 1. (A 49. ábra 2. leőhelye: Pákozdi-Csala (Fejér megye), 49. ábra 12. leőhelye: Csákberény környéke (Fejér megye), 49. ábra 14. leőhelye ismeretlen, 50. ábra 1. leőhelye: Szolnok–Doboka megye. – A kácsihoz hasonló formájú kulcs ismert, közelebbi leőhely jelölése nélkül Esztergomból. MRT 5. 1979. 228., 59. t. 1.

11. Dannheimer H., 1973. 38. t. 1., 42. t. 6.

12. Nemcsak az alakja egyezik a kácsival, hanem a rendeltetése is azonos lehetett annak a kulcsnak, amelyet a morvaországi Dobroticei halomvárban találtak. Az innen származó kerámia-leletanyagot a 13. század második felére – 14. századra, a vastárgyakat – így a kulcsot is – 13–14. századnak keltezték. Nekuda VI. – Unger J., 1981. 108–110., 75. kép.

kép 1–2). Ilyen keskeny testű patkót a kecskemét–árvaházi és a cegléd–madarászalmi ásatásból közöltek.¹³ A kácsi két patkótöredék arra utal, hogy a keskenyebb testű, hosszirányban gúla alakú sarkosak, az Árpád-korban, a 12–13. században voltak használatban.¹⁴

A kétágú vékony vaspálcából álló tárgy felhajló, csúcsos végéhez U alakúra hajlított kis vaslemezke csatlakozik. A pálcá egyik szára hurkos meghajlítás után folytatódik (12. kép 5). Ez a tárgy a régészeti emléanyagban kevéssé ismert. Hasonlót Muhi középkori falu ásatási anyagából közöltek,¹⁵ egy másik az abaújházi Árpád-kori ispánsági vár feltárásakor került elő.¹⁶ Mindkettő a kácsitól abban különbözik, hogy száruk kicsiny, ellapított részét lyukasztották át. Valószínűleg mindegyik rövid kard- vagy törhüvely váza volt. A kácsi rövid kard- vagy törhüvely esetében feltevésünket az is megerősíti, hogy a közelében keskeny, enyhe ívelésű, hosszukás pengetőredék került elő, mely a mérete, szélessége alapján is a hüvelyvázhhoz tartozhatott (12. kép 4).

A kőmozsár és a vastárgyak vizsgálata is a kerámia-leletanyaghoz hasonló eredményre vezetett; az összehasonlító anyag alapján ezeket is a 12–13. századra keltezhetjük.¹⁷ A járószintről származó leletanyag mintegy másfél évszázadra szűkíthető korhatározása, és a későbbi középkori (15–16. századi) leletanyag hiánya azt bizonyítja, hogy a lakótorony használata (lakottsága) a 14. századnál tovább nem tartott.

*

A magyarországi várépítészet kezdetei, a kialakulás folyamata, az utóbbi évtized kutatásainak eredményeként világosabban kezd kirajzolódni. A hazai várépítészet 1975-ben megjelent összefoglalásában Fügedi E. arra figyelmeztet, hogy a 11–12. századi és a későbbi várépítés közötti különbség olyan szembetűnő, hogy két különböző korszakról lehet beszélni.¹⁸ Azóta két feldolgozás is megjelent, amelyek közül az egyik a 13–14. századi várépítészetrel, a másik az ország egyik jól lehatárolt tájegységének, a Börzsöny hegységnek középkori várépítészetével is részletesen foglalkozik.

Fügedi E. a 13–14. századi várépítésről megállapítja, hogy Magyarországon csak királyi engedéllyel lehetett várat építeni, s úgy látszik, hogy az 1220-as évekig csak a király emelhetett várat. A magánvárak építése a királyi birtokok eladományozásával kezdődött el, majd a tatárjárás után, IV. Béla uralkodásának második szakaszában vett nagy lendületet. Az erődítések egy része fából épült, mely nem volt több egy fából épített toronynál, amelyet árok és sánc vett körül. Fennállásuk nem tartott sokáig: A 14. század

13. Szabó K., 1938. 17., 12. kép.: *Topál J.*, 1972. 94., III. t. 11.: Müller R., 1975. 65, 73–74., 2. kép 10.
14. Hasonló formájú, hosszirányban gúla alakú sarkos, 12–13. századra keltezett közöltek Bajorországból (lelőhelye: Geisberg bei Haugen). *Dannheimer H.*, 1973. 42. t. 12., *Kalmár J.*, 1971. 368. a pomázi ásatásokból 11. századi patkót említ. Korhatározását tévesnek tartom, az innen származó patkók későbbiek.
15. *Éri I.–Bálint A.*, 1959. 39., XXI. t. 9.
16. *Gádor J.–Nováki Gy.*, 1980. 60, 74., VI. t. 13.
17. Itt említjük meg, hogy az ásatás során a habarcsos törmelék alsó részéből egy 34,3 cm hosszú vasfűró is előkerült. Az omladékból előkerülése arra utal, hogy csak a lakótorony pusztulása idején kerülhetett ide.
18. *Gerő L.*, 1975. 63.

eleji harcokban egy részüket felgyújtották vagy kővárákká építették át, de elég sok olyan is akadt köztük, amelyet egyszerűen elhagytak, mert nem volt érdemes újjáépíteni.¹⁹

A másik feldolgozás, a Börzsöny hegység középkori várait elsősorban a régészet oldaláról vizsgálja és az ország más részeiből ismertekkel is egyezteti.²⁰ Következtetéseiben az okleveles adatok és a terepen ténylegesen meglévő maradványok számbeli eltéréseiből indul ki. Az eddig hangoztatott általános véleménnyel szemben (hogy ti. a néhány királyi és magánvárat leszámítva, a tatárjárás előtt Magyarországon várak nem voltak) megállapítja, hogy a korai feudális magánvárakkal a 13. században megjelenő lakótorony előtt már a 11.–12. században számolnunk kell. Ezeknek a korai feudális magánváraknak a területe aránylag kicsi, fa- vagy kőépítmény állhatott rajtuk, árok és sánc vette körül. Létrejöttük gazdasági alapját a világi magánbirtok lassú növekedésében látja és tulajdonosaikat a prédiумokat birtokló földesurakban keresi. Elhelyezkedésük jórészt olyan, hogy nem az ország védelmét, hanem a helyi földesúri érdekeket szolgálták. A korai feudális magánvár védelmi jellegénél és építési módjánál fogva az I. István-kori ispánsági várakkal rokon, csak alapterületében lényegesen szerényebb, s egyúttal átmenetet képez a későbbi belsőtoronyos várakhoz.²¹ Fejtegetését abban összegezi, hogy a korai feudális várnak önálló vártípusként értékelését jogosnak érzi, elfogadva azt a valamivel korábbi megállapítást, hogy Magyarországon ez a feudális magánvár első típusa és megelőzte a lakótoronyt.²²

A Börzsöny hegység várainak feldolgozásánál a magyarországi Árpád-kori várfejlődésről elmondottakat a kácsi lakótorony feltárásának tapasztalatai jórészt megerősítik és néhány kérdésben megalapozottabbá teszi. Annyi máris megállapítható, hogy aránylag kis mérete, alaprajza, árokkal és sánccal körülvett megerősítése alapján a korai feudális magánváraknak nevezett csoportjába tartozik. A Börzsöny hegység várai közül Márianosztra–Bibervárhoz legközelebbi párhuzamként a kácsi és sály–latorvári maradványokat említi, amelyeknek a terepen elhelyezkedésüket is hasonlóan tartják.²³ Ha az árokkal és sánccal körülvett, vagy egy részén meredek hegyoldallal határolt, a kácsihoz hasonló, kisebb alapterületű és nagy valószínűséggel az Árpád-korra keltezhető várakkal hasonlítjuk össze, számos példa található rá, amelyeket eddig legrészletesebben a Börzsöny hegység Árpád-kori várainak feldolgozásakor soroltak fel. Azt pedig, hogy mennyi ilyen vár lehetett, az eddig módszeresen átkutatott két terület: Veszprém megye és a Börzsöny hegység kis várai tanúsítják.²⁴

A most tárgyalt kisebb területű megerősített helyek pontos, a rendeltetésüket is jól meghatározó elnevezését még nem sikerült megtalálni. Az Árpád-kori oklevelekben ritkán előforduló említésükből úgy látszik, hogy nagy részüket nem tartották váraknak. A 13–14. századi forrásokban gyakoribb a „turris” elnevezés: Lehetséges, hogy ez a meghatározás a kácsi lakótoronyra, vagy ahhoz hasonló, a faszervezetnél tartósabb, időt-

19. Fügedi E., 1977. 10–.

20. Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs., 1979. 7–79, 88–103.

21. Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs., 1979. 88–97.

22. Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs., 1979. 97.

23. Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs., 1979. 92. – Hasonló elhelyezkedésű a Váchartyán–Várhegyi földvár is. Miklós Zs., 1978. 95., 1–2. kép.

24. MRT 1. 1966., MRT 2. 1969., MRT 3. 1970., MRT 4. 1972.: Nováki Gy., 1969. 135–139.: Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs., 1979. 7–79. – Pest megye ÉK-i felének földváraira: Miklós Zs. A gödöllői dombvidék várai. Aszód, 1982.

13. kép. Sály–Latorvár; a lakótorony romja

állóbb anyagból építettek, vagy ezek egy részére vonatkoznak. Ismereteink alapján jelenleg ezekre a kisebb kiterjedésű, védelemre kialakított helyekre a megerősített földesúri lakóhely elnevezés látszik megfelelőnek.

A kisméretű megerősített helyek közül régészeti kutatásra eddig alig néhány maradványnál került sor. Ezért legtöbbször nem tudjuk, hogy az épület milyen anyagból készült, csak egyetlen épület, lakótorony állt rajta, vagy ezenkívül másik is tartozott hozzá: s ha több épület is volt, egyszerre vagy különböző időben épültek-e? Összehasonlítással így kevés helyet sorolhatunk fel.

Legközelebb állónak a kácsi lakótoronytól alig 4 km-re levő sály-latorvári maradványt tarthatjuk. A terepen elhelyezkedése is a kácsival egyezik; a hegy fennsíkja alatti kopár hegyoldalban, az út felőli kiugró padkán helyezkedik el. A sekély, átlagosan 1–1,5 m mélységű és 7 m szélességű árok 28×14 m-es ovális alaprajzú területet határol. Ennek a területnek a hegy felőli, szélesebb É–ÉNy-i szélén 4–4,5 m magas, íves hajlású, 2,5 m vastag falmaradvány áll, amelynek hajlásából kör alaprajzú, vagy legalábbis ezen a részén félkör alaprajzú lakótoronyra következtethetünk. A közelében a felszínen néhány Árpád-kori cseréptöredék került elő, köztük egy halványvörös színű palacknyak- és válltöredék,²⁵ amelyek a lakótorony fennállását a kácsival nagyjából egyidejűnek valószínűsítik (13. kép).

Az utóbbi évek feltárásai közül két olyan ásatást kell kiemelnünk, amelyek a kácsihoz hasonló, jelentős eredménnyel jártak.

A mendei Leányvár kutatásakor az 50×20 m-es alapterületű földvárban a kácsihoz méretében és alaprajzában csaknem azonos, 9,5×9,5 m-es négyzet alaprajzú, 2,4 m falvastagságú lakótorony kőalapozása került felszínre. Az itt talált sok habarcsos téglá arra

25. A területet 1979-ben Gádor Judittal jártuk be, a cseréptöredékeket ekkor gyűjtöttük. Segítségét ezúton is köszönöm. – A Sály–Latorvárhoz közel álló elhelyezkedésének látszik Erdélyből a vargyas-hegyestetői vár maradványa. Fallal és árokkal határolt ovális alaprajzú területén kör alaprajzú torony állt. Korát a 14. századra határozták meg. *Dávid L.*, 1981. 349., 343. kép. – Az 1982. évi Latorvári ásatás megfigyelései arra utaltak, hogy az ÉNy-i részén állt köralakú lakótoronyhoz kis palotarész vagy fallal kerített térség csatlakozott.

utalt, hogy fala, legalábbis részben téglából épült. Az előkerült leletanyagot a 12–13. századra keltezték.²⁶

A Börzsöny hegység középkori várai közül a márianosztrai Bibervár terepen elhelyezkedése áll legközelebb a kácsihoz. A vár a Kelemenhegytől ÉNy-ra húzódó alacsony hegyvonulat utolsó, meredek oldalú kis hegykúpján állt. Alatta két patak összefolyása van. A szomszédos hegytől keskeny nyereg választja el. A hegykúp 32×10–14 m-es lakóterületén falmaradványok látszanak, alatta a meredek hegyoldal folytatásában félkörívben mély árok és sánc határolja. A vár területén a felszínen Árpád-kori cserepeket találtak.²⁷

A márianosztrai pálosok birtoka a 14. század második felétől kezdve egészen a várhegyig terjedt, s oklevelekben ezt a részt a pálosok „toronyaljai földjének” említik. A felszínen látható maradványokból a lakótorony egykori létét megállapítani nem lehetett, a „toronyaljai földek” névből mégis arra lehetett következtetni, hogy a 14. század közepe előtt lakótorony állhatott itt.²⁸

Az 1980-ban végzett ásátás eredményeként a kb. 32×10–14 m-es vár lakóterületén 3,4×4,4 m-es belső méretű, 1,7–1,8 m-es falvastagságú lakótorony maradványa került felszínre, amelyhez Ny felől téglalap alakú, kőfallal határolt udvar kapcsolódott. A lakóterületet körülvevő kettős árkot a sziklába vágták, az innen kikerült földet a két árok közötti területen halmozták fel. A leletek alapján ez a vár is a 12. század végén, a 13. század elején épült.²⁹

Az ország másik részéből, a Dunántúlról hasonló kialakításúnak látszik a tihanyi csúcshegyen megfigyelhető maradvány. A nagyjából 15×15 m alapterületű romot szabálytalan ötszög alaprajzúnak mérték fel (az egyik oldala annyira rövid, hogy a négyzet alaprajz sokkal valószínűbb) és lankásabb oldalán kettős árokrendszer nyomai látszanak.³⁰ Újabb felszíni vizsgálat alkalmával a 10,2×10,2 m-es négyzet alaprajzú falmaradványról megállapították, hogy Árpád-kori lakótorony lehet. A falmaradvány aljában 12–13. századi cseréptöredékek kerültek elő.³¹ Az, hogy lakótorony volt, könnyen elképzelhető, ha figyelembe vesszük, hogy az ide helyezhető középkori tihanyi vár legrégebbi része a 14. század harmincas éve előtt épült.³²

Az előbbiekhöz közel álló kialakítás figyelhető meg a Városlódi Schlossbergen, ahol a hegyvonulat É-i végén emelkedő meredek hegykúpot félkörívben patak határolja, s a hegyvonulattól széles mélyedés választja el. A hegykúpon falmaradványok látszanak. A patakra lejtő hegyoldalban 13–14. századnak meghatározott cseréptöredékeket találtak. A legmagasabb kis területen megfigyelt falmaradványról elképzelhetőnek tartjuk, hogy egykor lakótorony állt itt. Ezt a helyet az oklevelekben először 1310-ben előforduló és 1378-ban lerombolt erősségeként említett Hölgykő várával azonosították.³³

26. RégFüz ser. I. 1978. 85.; RégFüz ser. I. 1979. 95.

27. Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs., 1979. 53–56., 55–59. kép.

28. Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs., 1979. 53–54.

29. RégFüz ser. I. 1981. 75.

30. MRT 2. 1969. 196., 41. kép.

31. RégFüz ser. I. 1972. 56–57.

32. MRT 2. 1969. 193, 196.

33. MRT 2. 1969. 208., 44. kép., 27. t. 4–9.: Németh P., 1966. 142–144.

A kácsi feltárás bizonyította, hogy az árokkal és sánccal megerősített földesúri lakóhelyek egy részénél lakótorony, köztük kőből épített is állt, s arra következtethetünk, hogy a magyarországi lakótoronyoknak egyik kialakulási formája ez volt. A felszínre került leletanyag vizsgálatából az is megállapítható, hogy lakótoronyok kőből már a tatárjárás előtti évtizedekben, a 12. század végén – a 13. század első felében is épültek, külső, árokkal és sánccal megerősítésük pedig a más, kevésbé időtálló anyagú kis várakéval egyezett.

Az általunk vizsgáltknál bizonyára jóval több, árokkal és sánccal körülvett, kőből épített lakótorony volt, de ásatás nélkül róluk többet mondani nem lehet. Ugyanakkor olyan is volt, amelyiket nem vette körül és nem védte árok és sánc. Egy részüknél valószínűleg nem volt szükség erre, mert közvetlenül a lakótoronyhoz aránylag rövid idő alatt más épületeket, palotarészt, kápolnát stb. építettek hozzá, vagy pedig a különböző rendeltetésű épületek egymástól külön álltak és kőfállal foglalták egybe, tették ezzel védhetővé. Következtetésünket itt is elsősorban az ásatással megkutatott várakra alapozzuk.

Elsőként a boldogkői várat említjük, ahol 1280 előtt a hegy legmagasabb részén először a kácsival egyező, négyzet alaprajzú, de annál valamivel nagyobb méretű lakótorony épült.³⁴ A hollókői vár legrégebbi része is a 13. század végén a sziklaorom legmagasabb részére épített ötszög alaprajzú lakótorony (legnagyobb átm. 12,3 m, falvastagság 3,3 m) volt.³⁵ A sziglieti vár legrégebbi, 1260 és 1262 között épített részének az ÉK-i, 10×10 m-es alapterületű négyzet alaprajzú 2,5 m falvastagságú tornyot gondoljuk.³⁶

Egész kiterjedésében nem ismerjük azt a megerősített helyet, amelynek egy részét Albertfalva É-i határában (Budapest, XI. kerület) a Duna közelében tártak fel és nemzeti várnak határoztak meg.³⁷ A feltehetően külső falhoz közvetlenül hozzáépített négyzet alaprajzú torony falvastagsága 1,3–1,8 m, belső alapterülete 5×5,8 m, amelyhez egy nagyobb téglalap alakú saroktámpilléres helyiség csatlakozott. A feltárt maradvány azért is fontos, mert okleveles adat maradt fenn róla, amely turris-nak említi, és Werner fia László építtette, aki a 13–14. század fordulóján Buda város rektora volt.³⁸ A szepességi Zaluzsány (Zalužany) nemesi udvarházának legrégebbi része a téglalap alaprajzú, 7,3×8,3 m belső alapterületű, 1–1,2 m falvastagságú lakótorony volt, amelyet a 13. század második felében építettek.³⁹

34. K. Végh K., 1966. 110, 136, 144, 147., 5. kép: Gerő L., 1975. 118., 71–73. kép.

35. Ambrusné Kozák É., 1972. 172–173., 5–6. kép.: Gerő L., 1975. 178., 126–129. kép. – Mindkét dolgozatában öreg toronynak említi.

36. Kozák K., 1970. 239., 288. kép. Kozák K. szerint a vár legrégebbi (1260–1262 között épített) része a hegy K-i gerincén, a két végén toronnyal erősített palota lehetett. Mi viszont az alaprajzon is (lásd 288. kép), a többitől igen határozottan elkülönülő ÉK-i tornyot a legrégebbinek és lakótoronynak gondoljuk.

37. Gerevich L., 1975. 398., 242. kép.

38. A fontos okleveles adatot Kubinyi Andrásnak ezúton is köszönöm. – Írott forrásanyag tanúsítja, hogy a 13. század második felében, a 14. század elején a városok vezető rétege, a megerősített földesúri lakóhelyekhez hasonlóan olyan épületekben lakott, amelyekhez torony (lakótorony) tartozott Major J., 1955. 54–57., Holl I., 1979. 111–112. – Torony meglétét a budai Várban az Uri utca 37. sz. ház falkutatása egyértelműen bizonyította. Budapest Régiségei, XIX. Budapest, 1959. 345–349., 53–54. kép. (Lócsy Erzsébet házvizsgálata.)

39. Polla B., 1962. 42–47., 38–42. kép. Ezt a lakótoronyt példaként is említhetjük arra, amikor nem vár kialakítására, hanem fallal körülvett, lakó- és különálló gazdasági épületből álló nemesi udvarházza átépítésére került sor.

A régészeti fel nem tárt várak közül is néhányat említhetünk, amelyeknél a látható maradványokból, vagy alaprajzuk alapján arra következtethetünk, hogy a legrégebbi része lakótorony volt. A csobánci vár alaprajzáról úgy látszik, hogy 14×14 m-es négyzet alaprajzú, 3 m vastag falú lakótorony az 1255 és 1272 között épült vár legrégebbi része volt.⁴⁰

Gerő L. a regéci vár 10,7×6,8 m nagyságú, téglalap alaprajzú É-i tornyát lakótoronynak tartja.⁴¹ Építése valószínűleg 1285 előtt történt. Bátorkő váránál is lakótoronyra következtethetünk. A völgyből kiemelkedő sziklaormon álló kicsi vár legrégebbi része a 6,5×5 m-es belső méretű és 2,2 m falvastagságú téglalap alaprajzú lakótorony lehet. Építése 1272–1284 között mehetett végbe.⁴² Tátika váránál a *Békefi R.* művében közzétett alaprajzról úgy látszik, hogy először csak a nagyjából 9×7 m-es külső méretű, 2 m-es falvastagságú téglalap alaprajzú épület, lakótorony állt, amelynek építésére 1248 után kerülhetett sor.⁴³

A középkori várépítészet vizsgálatából kitűnt, hogy a kisméretű várak, erősségek, lakótoronyok Ny-európai kezdetük és kialakulásuk után Közép-Európában csak később jelentek meg.⁴⁴ Ennek a folyamatnak a közép-európai végigkíséréséhez és a magyarországiakkal összehasonlításához ad segítséget a morvaországi kisméretű erősségek és várak részletes feldolgozása. Így nagyobb területről, a középkori Magyarországgal szomszédos ország hasonló emlékeiről kapunk áttekintést.⁴⁵

A morvaországi kisméretű várakról, amelyekhez halomvárak, lakótoronyok és a kisméretű erősségek tartoztak, megállapítják, hogy a kisebb nemesség megerősített helyei voltak. Kialakulásuk a 12. század végén a feudalizmus megerősödésével kezdődött, de a legtöbb a 13. században, főként a század második felében, a birtokos falvainak közelében, jól védhető helyen keletkeztek. Nagyrészt fából készültek (nem ritkán agyagvakolással). Néhánynál kőfalazás nyomai is mutatkoztak. Ezekkel jórészt egyidőben, a 13–14. században kőfalú lakótoronyok is épültek. A síkságon levő erősségek felmagasított halmon álltak, amelyeket árok és sánc, vagy vizesárok vett körül.

A vizsgált kor morvaországi várépítészetének kőből épített erősségei közül a legtöbb több emeletes lakótorony volt. Alaprajzuk négyzet- vagy négyzethez közelálló téglalap, belső terük 20 és 100 m² között volt, a nagyobb építmények egyik-egyik szintje több helyiségre tagolódott.

Néhány lakótorony jó állapotban fennmaradt. A drahanovicei külső alapterülete 6×6,2 m, falvastagsága kb. 1,5 m, a pyšeli lakótoronyé 8,35×8,35 m, belső mérete 5,2×5,2 m. Lakótoronyokat a kisebb nemesség még a 15. században is építtetett, amelyek között téglafalú is volt (Velké Bílovicei lakótorony).⁴⁶

40. *Gerő L.*, 1975. 297., 222. kép.

41. *Gerő L.*, 1975. 313.

42. Aránylag pontos alaprajza: *Szij R.*, 1960. 428.; *Gergelyffy A.*, 1972. 243–249. A maradványokat Bátorkő várával azonosította.

43. *Békefi R.*, 1907. 140. ábra.

44. *Nováki Gy.* – *Sándorfi Gy.* – *Miklós Zs.*, 1979. 94. – *Sándorfi Gy.*, 1980. 11., 15.

45. *Nekuda Vl.* – *Unger J.*, 1981.

46. A Drahanovicei, Pyšeli és a Velké Bílovicei lakótoronyra: *Nekuda Vl.* – *Unger J.*, 1981. 113–115., 80–82. kép., 251., 200–204. kép., 305–307., 255–257. kép.

Rendeltetésük szerint akadtak olyanok, amelyeknél a megerősített gazdasági központ jellege volt erősebb. A 13. század második felében már léteztek olyan központok (pl. az ásatással is megkutatott Mstěnice), ahol a kőfallal védett lakótornyot árok választotta el a nemesi udvarháztól és a közelében levő gazdasági épületektől.

Morvaországban ezek a kisméretű erősségek a kisebb nemesség megerősödött helyzetéből fejlődtek ki; virágzásuk a 13. század második felétől a 15. század végéig tartott. A 16. században sok kis erősség vesztette el védelmi szerepét és lassankint az ott épülő várak vagy kastélyok foglalták magukba.

A hazai kisebb méretű középkori erősségek, várak összefoglaló vizsgálatára és feldolgozására még nem került sor; a morvaországiak ismeretében azonban arra következtethetünk, hogy a fejlődés nálunk is nagyjából hasonló módon ment végbe. Az eddigi kutatás azt látszik bizonyítani, hogy a hazaiak is a morvaországiakkal közel egyidőben keletkeztek, s kialakulásuk a királyi hatalomtól távolodó és megerősödő világi birtokosokhoz kapcsolódott. Eddig elég hézagosan, de az ország több részén is meg lehetett figyelni, hogy a kisebb megerősített földesúri lakóhelyek a középkori falu (feltehetően a birtokos faluja) közelében helyezkedett el.⁴⁷ A kőből épített lakótornyoknál viszont olyan eltérés mutatkozik, hogy ezek inkább (vagy legalábbis egy részük) a nagyobb birtokosok, egy-egy Árpád-kori nemzetség megerősített helyei voltak, amelyekhez a lakótornyon kívül esetleg más építmények is tartozhattak.⁴⁸

A kácsi várhegyen végzett kutatás eredményeit felhasználva, a lakótornyok vizsgálatát a következőkben foglalhatjuk össze: A magyarországi várépítészet kialakulásához a lakótornyok szorosan hozzá tartoztak. Építetői az Árpád-kor folyamán végbement társadalmi és gazdasági átalakulás következményeként, legnagyobb részén a királyi hatalomtól egyre függetlenedő és megerősödő világi birtokosok soraiból kerültek ki. Ezek a védelemre alkalmas építmények többnyire fából készültek, árokkal és sánccal megerősített kisebb területen álltak. A kácsi várhegyen végzett ásatás bizonyította, hogy lakótornyok kőből már a tatárjárás előtti évtizedekben is épültek, és ezek is a kor védelmi építészetének megfelelően és földesúri lakóhelyeivel egyezően árokkal és sánccal megerősített kis térségen helyezkedtek el. Arra következtethetünk, hogy a lakótornyok első megjelenése korban (12. század vége–13. század eleje) és elhelyezkedésében is ezekhez kapcsolható. Méretük és formájuk legtöbbször a kácsi 10×10 m-es alapterületével, falvastagsággal és négyzet alaprajzával egyezik, s ebből arra következtethetünk, hogy általános volt, az építetők anyagi helyzetéhez, képességéhez igazodott. A lakótornyok jelentősége nemcsak megjelenésükben és kialakulásukban, hanem a középkori várépítészet továbbfejlődésében is világosan lemérhető. Az újabb épületekkel nagyobbított várnak legtöbbször magja, központi része maradt.

*

A kácsi lakótorny és környéke középkori településtörténetének és birtokviszonyainak vizsgálatánál abból kell kiindulni, hogy a magyar honfoglaláskor Borsod megyét az

47. Nováki Gy. – Sándorfi Gy. – Miklós Zs., 1979. 92.

48. Erre vonatkoztatjuk Fügedi E., 1977. 19. alábbi sorait: „Az sem lehet kétséges, hogy elsősorban a király környezetében levő nagybirtokosoknak van meg a kellő anyagi erejük és ismeretük ahhoz, hogy az ilyen erődítményeket felépítsék, ...”

Örsúr nemzetség vette birtokába.⁴⁹ Örsúr szálláshelyére vonatkozóan a legfontosabb forrás Anonymusnak a 13. század fordulóján írt *Gesta Hungarorum*ának alábbi sorai: „Azután Árpád vezér és nemesei innen felkerekedve a Nyárád vizéig vonultak s tábort ütöttek a patakok mellett attól a helytől kezdve, melyet most Kácsnak mondanak. Árpád itt nagy földet adott Ócsádnak, Örsúr apjának. Örsúr, a fiú aztán ott, annak a folyónak a forrásánál várat épített, amelyet most Örsúr várának hívnak.”⁵⁰ A középkori krónikák erre a vidékre helyezik Örs vezér szálláshelyét; az Örsúr névben levő úr méltóságnév eredetileg törzsfőt jelenthetett.⁵¹ Az Örsúr nemzetség birtokai Borsod megye határán belül, a Sajótól az Eger patakig terjedő Bükk hegység alján és a mögöttes hegyvidéken voltak. A nemzetség központját Anonymus, mint ahogyan előbb szövegét idéztük, a Bükk D-i oldalán Örsúr várában jelölte meg. A megye központja viszont I. István király (1000–1038) idejében – az Örsúr nemzetség szállásterülete egy részének kisajátításával – az országból kivezető út mellett felépült borsodi várral alakult ki. A 13–14. században az Örsúr nemzetségből származott családok, a megyének öt részében mintegy 20 falut birtokoltak.⁵²

Az okleveles adatok és a régészeti kutatás eredményei alapján az Örsúr nemzetség Kács környéki település- és birtoklástörténetét a következőkben foglalhatjuk össze: Az okleveles adatokból megállapítható, hogy Kács (Felkács), a szomszédos falvak közül Daróc (Alkács) és Váralja (Közép-Kács) az Árpád-korban az Örsúr nemzetség birtokai voltak.⁵³ *Kandra K., Karácsonyi J., Györffy Gy.* Örsúr várát Sály falutól É-ra, a Lator patak forrása közelébe, a középkori Váralja falu fölötti hegyre helyezték.⁵⁴ Anonymus leírása ide, a patak forrásától K-re mintegy 400 m-re emelkedő hegyre vonatkozatható, amelynek 250×150 m-es háromszög alaprajzú fennsíkján földvár állt. Mivel ezen a helyen, az utóbbi években megkezdett feltárást leszámítva, hiteles feltárás nem volt,⁵⁵ csupán feltételezhetjük, hogy az Örsúr nemzetség központja, felhasználva az őskori földvárat vagy annak egy részét, a magyar honfoglalás után először itt alakult ki. Ezt a feltevést erősíti a várhegy közelében, a Lator patak túlsó oldalán végzett régészeti kutatás is, amelynek eredményeként földbe ástott, a cserépanyaga alapján 10. századnak meghatározott ház,⁵⁶ Árpád-kori rotunda maradványa, körülötte pedig a templom körüli temető sírjai kerültek felszínre.⁵⁷

A várhegy DK-i lejtőjének kiugró padkáján a 12. század végén – a 13. század elején épülhetett föl az ÉNy-i felén félkör-, a DK-i felében pedig valószínűleg derékszögben záródó alaprajzú lakótorony, amelynek már csak egy falcsontja áll (13. kép). A várhegy alatt feltárt rotunda az oklevelekben említett Váralja falu temploma, a földbe ástott ház az

49. *Györffy Gy.*, 1963. 737, 741.

50. *Pais D.*, 1926. 62.: *Szentpétery E.*, 1937. 72–73.

51. *Györffy Gy.*, 1963. 737.

52. *Györffy Gy.*, 1963. 741.

53. *Pesty Fr.*, 1888. 154–157.: *Györffy Gy.*, 1963. 769, 778–779, 798.

54. *Kandra K.*, 1885. 185.: *Karácsonyi J.*, 1901. 420.: *Györffy Gy.*, 1963. 798.

55. A várhegyen 1901-ben végeztek ásátást, de a megjelent közleményből biztos következtetést levonni nem lehet. Inkább csak sejthető, hogy a várhegyen kőépület is állt és több rétegű temető is volt. *Gálffy I.*, 1901. 36–40. – Az 1979-től folyó kutatás keretében elkezdődött az égett vörös sánc átvágása. Az ásátási megfigyelések és a leletanyag arra utal, hogy a rekeszes szerkezetű fagerendás sáncot az őskori település földjéből a 10. században építhették. *B. Hellebrandt M. – Simán K.*, 1980. 94.; *RégFüz* ser. I. 1981. 79. Gádor Judit ásátása.

56. *Gádor J. – Hellebrandt M.*, 1976. 70., 2. kép.

57. *Gádor J. – Hellebrandt M.*, 1973. 604–605., 4. kép.

itt állt faluhoz tartozott, a lakótorony pedig az Őrsúr nemzetség váraljai ágának lakóhelye volt.

Az Őrsúr nemzetség Szent Péter tiszteletére emelt monostora Kácson, a mai plébániatemplom helyén állt. Az itt folytatott ásítás tanúsította, hogy az egyhajós, félkörös szentélyzáródású templomhoz D-ről kolostorépület csatlakozott.⁵⁸ Ennek a templomnak a szentélye előtt volt az a sír, amelyben bordázott S-végű arany hajkarikát találtak,⁵⁹ s az innen származó kőfaragványok mellett ez is a monostor építését a 11. század végére – a 12. század elejére valószínűsíti.

A kácsi várhegyen feltárt s most ismertetett lakótorony azzal a maradvánnyal azonosítható, amelyet *Kandra K.* Őrsúr váraként említi, az ott lakó nép Tibold várának nevezi.⁶⁰ *Pesty Frigyes* helynévgyűjteményében adatközlője szerint a Tibolddaróc felett levő Várhegyen található „omladványfalak alapjai, mit a lakosok Őrsvárnak neveznek,”⁶¹ a kács-várhegyi romokra vonatkoznak.⁶² A terület megvizsgált és részben fel is tárt építészeti emlékeinek vizsgálatából kitűnt, hogy az Őrsúr nemzetség itteni Bükkaljai birtokain az Árpád-korban két lakótorony is állt.⁶³ A két lakótorony nagyjából egyidejű fennállása azzal magyarázható, hogy az Őrsúr nemzetség már az Árpád-korban több ágra válhatott szét. A Váralja falu feletti várhegyen állt lakótorony (Latorvár) a nemzetség váraljai ágáé volt, a kácsi várhegyen álló pedig a daróci ág birtokában lehetett.⁶⁴

Az Őrsúr nemzetség Bükkaljai település- és birtoklástörténetével a magyarországi középkori várépítészet korai fejezete is végigkísérhető volt. Anonymus *Gesta Hungarorum*-ának megírása idején még jelentős nemzetség, amelyet az is bizonyít, hogy monostorán kívül, kőből két lakótoronyt is tudott építtetni, az okleveles anyag tanúsága szerint is a 13. század végére, a 14. századra fokozatosan elszegényedett. A két lakótorony várrá alakítására, bővítésére anyagi erejük már nem volt, s a 14. század folyamán lakottságuk is megszűnt.⁶⁵

58. *Kozák K.*, 1968. 265–266., 51. jegyzet.; *ArchÉrt* 95 (1968) 138.; *ArchÉrt* 96 (1969) 262.
59. A hajkarikát 1954-ben, a plébániatemplom D-i mellékkápolnája bővítésének földmunkáinál találták. Később vásárlással a Magyar Nemzeti Múzeum középkori gyűjteményébe került. (Leltári száma: 67. 87. B.) Képét közölte: *Kozák K.*, 1968. 256.
60. *Kandra K.*, 1885. 170.
61. *Györffy Gy.*, 1963. 798.
62. Következtetésünket arra alapozzuk, hogy a kácsi várhegy régebben a tibolddaróci határhoz tartozott. Ezt a 19. században készült térképek tanúsítják. (Jelzetük: BmT U 675., U 677. Borsod megye Levéltára, Miskolc.)
63. *Kandra K.*, 1885. 190., Sálytól ÉNy-ra Leányvár omladékait is említi. *Kozák K.*, 1968. 259., erre az adatra hivatkozva felveti, hogy az Őrsúr nemzetségnek a kácsin kívül még egy (Sály–Latorvár) vagy két vára volt (a *Kandra K.*-nál említett Leányvár). – Leányvárral kapcsolatban úgy gondoljuk, hogy a *Kandra K.*-nál említett Leányvár omladéka a sályi Latorvárra, a lakótorony maradványaira vonatkoznak. Sály község 1777-ben készült térképén (Mappa Terreni Possession. Saly. 1777.) ugyanis Latorvárat Lyán vár-nak írták. A vár nagyjából négyzet alaprajzú rajta és a körülvevő rövid ferde vonalak a várakat jelzik. A várhegy alatti patak (a Lator patak) forrásánál a Vízfő nevet találjuk. (Jelzete: BmT 29–2. Borsod megye Levéltára, Miskolc.)
64. Tibold és fiai a 14. század negyvenes éveiben kerültek Daróc birtokába. *Pesty Fr.*, 1888. 156.: *Györffy Gy.* 1963. 769.
65. *Kozák K.*, 1968. 258., is ezzel magyarázta a lakótorony pusztulásnak indulását. – Okleveles adattal bizonyíthatóan hasonló folyamat ment végbe a 12–13. században ugyancsak jelentős szerepet játszó, Franciaországból ideszármazott Aynard-nemzetség esetében is. A Budai hegység legészakibb részén (Perbál és Nagykovácsi határán) állt várukat az 1401-ben kelt oklevélben már lakatlanak, romosnak említik. *Kiss Á.*, 1962. 122–125. – Az Árpád-kori megerősített földesúri lakóhelyek közül az ásatási leletanyag alapján a Váchartyán–Várhegyi földvár korát lehetett jól meghatározni. Fennállása – a Kács–Várhegyi lakótoronyhoz hasonlóan – a 12. század második felétől a 14. század első feléig tartott. *Miklós Zs.*, 1978. 103.

IRODALOM

- Békefi R.*, 1907. A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Budapest, 1907.
- Dannheimer H.*, 1973. Keramik des Mittelalters aus Bayern. Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung 15. Kallmünz, 1973.
- Dávid L.*, 1981. A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Bukarest, 1981.
- Éri I.–Bálint A.*, 1959. Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszih Andor ásatásai). Összeállította Éri I. és Bálint A. Régészeti Füzetek, Ser. II. No. 4. Budapest, 1959.
- Fügedi E.*, 1977. Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 82. Budapest, 1977.
- Gádor J.–Hellebrandt M.*, 1973. A Herman Ottó Múzeum 1972. évi leletmentései. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XII. Miskolc, 1973. 599–607.
- Gádor J.–Hellebrandt M.*, 1976. A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1975-ben. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XV. Miskolc, 1976. 65–71.
- Gádor J.–Nováki Gy.*, 1980. Az abaújavári földvár sánca. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIX. Miskolc, 1980. 43–77.
- Gálffy I.*, 1901. Az archaeológiai szakosztály jelentése. A Borsod–Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület 1901. évi Évkönyve. Miskolcz, 1901. 28–47.
- Gerevich L.*, 1975. Budapest művészete az Árpád-korban. 351–401. Budapest története. I. kötet (Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich L.) Budapest, 1975.
- Gergelyffy A.*, 1972. Bátorkő és Palota. A várpalotai vár építési korszakai. II. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 11. Veszprém, 1972. 243–249.
- Gerő L.*, 1955. Magyarországi várépítészet (Vázlat a magyar várépítés fejzeteiről). Budapest, 1955.
- Gerő L.*, 1975. Várépítészetünk. Szerkesztette Gerő L. Budapest, 1975.
- Györffy Gy.*, 1963. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1963.
- B. Hellebrandt M.–Simán K.*, 1980. Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1979. évben. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIX. Miskolc, 1980. 87–97.
- Holl I.*, 1963. Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII–XV. század). Budapest Régiségei, XX. Budapest, 1963. 335–394.
- Holl I.*, 1966. Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. *Studia Archaeologica*, IV. Budapest, 1966.
- Holl I.*, 1979. Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. *Acta Archaeologica*, 31. Budapest, 1979. 105–145.
- Kalmár J.*, 1971. Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.
- Kandra K.*, 1885. Az Órs (Eurs-úr) nemzetség és a kácsi apátság. Adatok az egri egyházmegye történelméhez. I. Szerkesztette Kandra K. Eger, 1885. 169–211.
- Karácsonyi J.*, 1901. A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. Budapest, 1901.
- Kiss Á.*, 1962. Aynard várának egykori helye. *Archaeologiai Értesítő*, 89. Budapest, 1962. 122–125.
- Ambrusné Kozák É.*, 1972. A hollókői vár ásatása. *Archaeologiai Értesítő*, 99. Budapest, 1972. 167–187.
- Kozák K.*, 1968. Adatok Kács történetéhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, VII. Miskolc, 1968. 231–266.
- Kozák K.*, 1970. A szigligeti vár 1965–66. évi feltárása. *Magyar Műemlékvédelem 1967–1968*. Budapest, 1970. 229–244.
- MRT 1.* 1966. Magyarország Régészeti Topográfiája. 1. Veszprém megye Régészeti Topográfiája. A keszthelyi és tatolcai járás. Budapest, 1966.
- MRT 2.* 1969. Magyarország Régészeti Topográfiája. 2. Veszprém megye Régészeti Topográfiája. A veszprémi járás. Budapest, 1969.
- MRT 3.* 1970. Magyarország Régészeti Topográfiája. 3. Veszprém megye Régészeti Topográfiája. A devecseri és sümegi járás. Budapest, 1970.
- MRT 4.* 1972. Magyarország Régészeti Topográfiája. 4. Veszprém megye Régészeti Topográfiája. A pápai és zirci járás. Budapest, 1972.
- MRT 5.* 1979. Magyarország Régészeti Topográfiája. 5. Komárom megye Régészeti Topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Budapest, 1979.
- Major J.*, 1955. A középkori magyar városkép problémájához. *Településtudományi Közlemények 7*. Budapest, 1955. 54–57.
- Miklós Zs.*, 1978. Árpád-kori földvár Váchartyán–Várhegyen. *Archaeologiai Értesítő*, 105. Budapest, 1978. 95–105.
- Müller R.*, 1975. Die Datierung der mittelalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. *Acta Archaeologica*, 27. Budapest, 1975. 59–102.

- Nekuda V.* – Unger J., 1981. Hrádky a tvrze na Moravě. Brno, 1981.
- Németh P.* 1966. Egy elfelejtett Veszprém megyei vár: Hölgykő. Műemlékvédelem, 10. Budapest, 1966. 142–144.
- Nováki Gy.*, 1969. Földvárásatások a bakonyi Cuha-völgy környékén. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, 8. Veszprém, 1969. 135–139.
- Nováki Gy.* – *Sándorfi Gy.* – *Miklós Zs.*, 1979. A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Fontes Archeologici Hungariae, Budapest, 1979.
- Pais D.*, 1926. Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta Pais D. Budapest, 1926.
- Pesty Fr.*, 1888. Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I. Budapest, 1888.
- Polla B.*, 1962. Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany). Bratislava, 1962.
- RégFüz ser. I. No. 25.* 1972., Az 1971. év régészeti kutatásai. Budapest, 1971.
- RégFüz ser. I. No. 31.* 1978., Az 1977. év régészeti kutatásai. Budapest, 1978.
- RégFüz ser. I. No. 32.* 1979., Az 1978. év régészeti kutatásai. Budapest, 1979.
- RégFüz ser. I. No. 34.* 1981., Az 1980. év régészeti kutatásai. Budapest, 1981.
- Sándorfi Gy.* 1980. Motte-típusú várak a történeti Borsod vármegyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XIX. Miskolc, 1980. 9–41.
- Szabó K.*, 1938. Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibliotheca Humanitatis Historica, III. Budapest, 1938.
- Szentpéteri E.*, 1937. Scriptores rerum Hungaricarum ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I. Budapest, 1937.
- Szij R.*, 1960. Várpalota. Budapest, 1960.
- Temesváry F.*, 1960. Kulcs típusok és zármechanizmusok fejlődése a XII–XV. századig. Folia Archaeologica, XII. Budapest, 1960. 191–216.
- Topál J.*, 1972. Árpád-kori temető és templom Cegléd–Madarászhalmon. Studia Comitantia, 1. Szentendre, 1972. 53–97.
- K. Végh K.*, 1966. Boldogkő várának feltárása. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, VI. Miskolc, 1966. 109–170.
- Zolnay L.*, 1977. Az 1967–75. évi Budavári ásátásokról és az itt talált gótikus szoborcsoportról. Budapest Régiségei, XXIV. 3–4. Budapest, 1977. 3–152., 1–66. ábra, 1–212. kép.

DER MITTELALTERLICHE WOHNTURM IN KÁCS

(Auszug)

Die archäologische Forschung in Kács (Komitat Borsod) auf dem Festungsberg hat zu der ungarischen Festungsarchitektur der Arpaden-Zeit neue Angaben gegeben. Das rundförmige Gelände (Durchmesser: 26–27 Meter) auf einer bankförmigen Vorsprengung des Berges, südwestlich vom Dorf wird an dem höheren Berghang von einem in Felsen gehauten tiefen Graben begrenzt. In der Mitte des Geländes kamen Mauerreste eines Wohnturmes (10×10 Meter lange Quadratgrundriss, 2,5 Meter Mauerdicke) aus dem Steinschutt vor (Bild 1–2, 4–7). Der Stein wurde aus dem Graben abgebaut, der Grund der Mauer wurde auf den Felsen gelegt. Die äusseren Ecken wurden mit behauten Quadersteinen gebaut, die untersten Steine der Ecke von Südosten waren auf dem ursprünglichen Platz (Bild 3).

Ein Teil der Seiten von Südosten, Osten und Nordosten wurde bis zum Rande des Grabens freigelegt (Bild 6–7). Die Keramik von der Bodenniveau (Bild 8/2, Bild 9–11), die Eisenwerkzeuge (Bild 12), ein Steinmörser aus dem Steinschutt (Bild 8/1) stammen wahr-

scheinlich aus der Zeitperiode vom Ende des 12. Jahrhunderts bis zu der Mitte des 14. Jahrhunderts, auch der Alter des Wohnturmes kann zu gleicher Zeit datieren.

Die Beobachtungen inzwischen der Grabung, die Fundmaterial und die bisherigen Forschungen beweisen, dass die Wohntürme zu der Entwicklung der Festungsarchitektur eng dazugehören. Die Bauherren waren meistens die weltlichen Gutsbesitzer, die sich von der königlichen Macht allmählich unabhängig gemacht und verstärkt haben. Diese Bauwerke wurden zumeist aus Holz gebaut, sie waren auch zum Schutz geeignet, weil sie auch mit Graben und Schanze umgeben waren. Die Bedeutung der Wohntürme aus Stein ist auch in der Weiterentwicklung der mittelalterlichen Festungsarchitektur abmessbar. Der Turm blieb auch später ein Kern, ein Zentrum der weitergebauten, mit neuen Gebäuden vergrößerten Festungen.

Der Wohnturm in Kács gehörte dem Geschlecht Örsur, die sich nach der ungarische Landnahme im Komitat Borsod angesiedelt hat. In Obdach war an der südlichen Seite des Bükk-Gebirges. Anonymus bezeichnet in seinem Werk *Gesta Hungarorum* an der Wende des 13. Jahrhunderts das Geschlechtszentrum in der Festung Örsur. Die Familien aus dem Geschlecht haben in den 13–14. Jahrhunderten im Komitat Borsod ungefähr 20 Dörfer.

Das Zentrum des Geschlechtes war die Festung in Sály–Lator, 4 Kilometer entfernt von Kács. Diesen Festungsberg wurde mit Erdschanzen in Holzkonstruktion geschützt. Auf einer Vorsprengung der Bergseite stand ein Wohnturm aus Stein gebaut, mit einem rundförmigen Grundriss (Bild 13). Unter dem Festungsberg kam ein in die Erde gegrabene Wohnhaus aus dem 10. Jahrhundert, ein Rotunda aus der Arpaden-Zeit mit einem mittelalterlichen Friedhof zum Vorschein. Dieses Gebiet war der Besitz der Linie Váraljai. Der andere Wohnturm des Geschlechtes stand auf dem Festungsberg von Kács, und ein romanischer Kloster im Dorf Kács.

Das Geschlecht Örsur ist im 14. Jahrhundert allmählich verarmt, so kam die Umänderung des Wohnturmes zu einer Festung nicht an die Reihe, und auch seine Benutzung hörte auf.

Nándor Parádi

A ZUBOGYI REFORMÁTUS TEMPLOM KUTATÁSA

FELD ISTVÁN

Zubogy kisközség az egykori Gömör vármegye délkeleti szélén, a Sajó és a Bódva folyók közötti dombvidék egyik völgyében fekszik, melyben a Kazincbarcikáról Aggtelekre vezető országút fut. Református templomának kutatását 1978 júliusában végezte az Országos Műemléki Felügyelőség munkacsoportja, melynek tagjai Lukács Zsuzsa, Juan Cabello és e tanulmány szerzője voltak.¹

A templom kutatás előtti állapota

A kisméretű, torony nélküli, keletelt templom a falu központjában áll. Hajója nyújtott téglalap alaprajzú, melyhez egy keskenyebb, a nyolcszög három oldalával záródó szentély csatlakozik.² Ez a kapcsolódás aszimmetrikus megoldású: a szentély a hajó hosszirányú szimmetriatengelyéhez képest dél felé eltolt, s így annak déli fala mintegy a hajó falának folytatása. Ez az oka annak, hogy a templom két részét elválasztó, egyszerű félköríves diadalív nem a hajó tengelyében van (1. és 7. kép).

A templomot magas, oromfalas nyeregtető fedi (2. kép). Külső formáját meghatározzák a különböző méretű és kiképzésű támpillérek, melyeket nemcsak a sarkokon találunk meg, hanem megvannak a hajó déli és nyugati oldalán is. Az egyetlen bejárat a hajó déli oldala közepén nyílik, egyszerű tagolású, csúcsíves kőkerettel (3. kép). Előtte kisméretű, csehsüvegboltozattal fedett előtér, kétoldalt ülőfülkékkel.³ A bejáratától alig néhány méterre áll az egyszerű kialakítású, fából készült harangtorony.

Az előtér két oldalán a hajó falát egy-egy nyomott félkörívvel lezárt, jellegtelen ablak töri át. A szentély déli falában két teljesen egyforma, félköríves lezárású mérműves ablakot találunk. Az ablakok közel szabályos félkörbe komponált, halhólyagos mérművei is megegyeznek egymással, a nyugati ablak középosztója elpusztult. A szentély keleti falában egy kisméretű, kerek ablak van.

A templom alaprajza sok szabálytalanságot mutat: a hajófalak nem egyenesvonalúak, a szentély hosszfalai összetartanak és a támpillérek elhelyezése is csak ritkán sza-

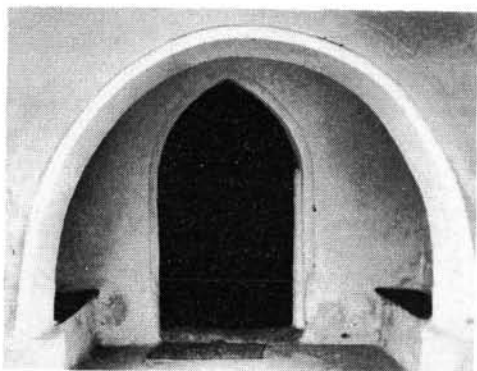
1. A kutatásban részt vettek: Simon Zoltán technikus, Weisz Viktória, Kis Zsuzsa, Plank Ibolya, Tóth Ágota és Kerst Mária. – Ezúton szeretnénk megköszönni Szabó Mária lelkésznek a kutatás során nyújtott áldozatkész segítségét, mely nélkül munkánk nem lehetett volna ilyen eredményes.
2. A hajó belmérete 6×12 m, a szentélyé $6,2 \times 4,4-4,6$ m, a falvastagság $80-100$ cm között ingadozik.
3. Az előtér külső mérete 2×3 m, dél felé félkörívvel nyitott. A másutt is ismeretes hagyomány szerint ez volt „a szegények egyháza”.

1. kép. A templom délről a harangtoronnyal

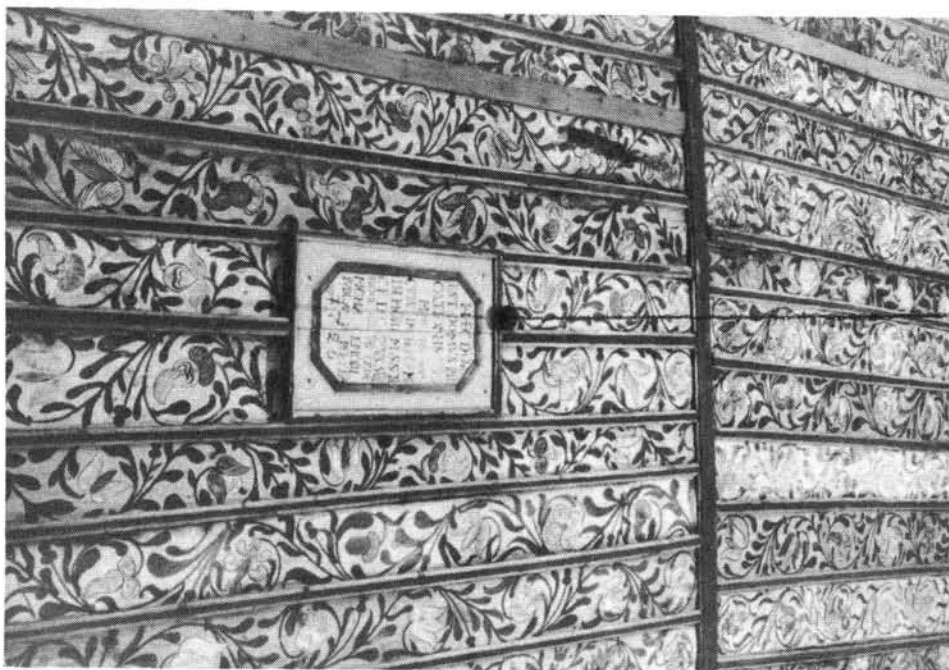
2. kép. A templom északnyugatról

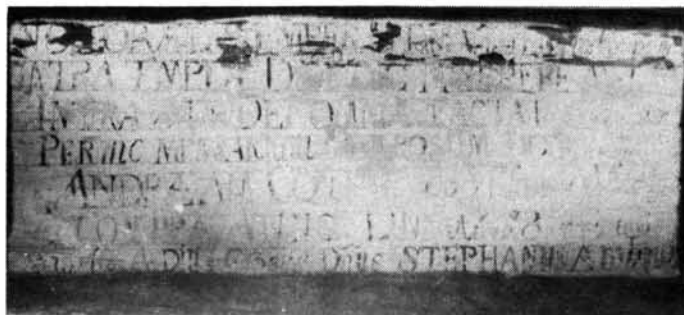
3. kép. A templom bejárata

4. kép. A templombelső kelet felé

5. kép. A famennyezet részlete

6. kép. Az 1758. évi feliratos tábla

bályos. A szentély északi falán kívül egy kelet felé függőleges vonalban véget érő fal-kiugrás figyelhető meg.

A belsőben jellegzetes református berendezést találunk: a templom két végében egy-egy azonos kialakítású karzat, falazott szószék, mely a diadalív északi oldalán helyezkedik el, s így tulajdonképpen centrális helyzetű. A padok előlapján, valamint a karzatok és a szószék mellvédjén virágmintás festés fedezhető fel a későbbi átfestések alatt (4. kép).

A diadalív által két részre osztott festett famennyezet a templom hossz tengelyével párhuzamos deszkákból áll, melyeket profilos hézaglécek választanak el. Minden deszka önálló egységet alkot, az egyes deszkákon barna vagy fehér alapon hullámvonalban végigfutó leveles indákat találunk, makk, szegfű és más virágdísszel. A hajó mennyezet közepére egy eltérő keretelésű feliratos táblát erősítettek (5. kép). Felirata⁴:

HAEC DOM(us)
EST DOMUS PR(o)
CATIONIS MEA
Matt. 21. cap. N. 13.
CVIVS PAVIMENTUM
IN HO(no)REM SS(ancti) TR(initatis)
CF. ECCL. ZVB(ogy?) SU(m)P(tibus)
PROPR(aetor) ECCL(esiae) MN. EXIST
MICHAELE EMŐDI
IVDI: AI: PR PETR(us) ELEK
1726

Ugyancsak egy feliratos táblát találunk a bejárat feletti kiváltó pallóra szegezve.

Felirata:

NON ORAT SEMPER STaNS Intra TEMPLa frequente
INTRA TEMPLA DEI DIC MISERERE MEI
INTRA AEDE DEI OMNIA FACTA Picta ex Asser(ibus)
PER me MENSARIUM GENEROSUM DOMINUM
ANDREAM CONTRA et per filium MATIAM
CONTRA ANNO D(omi)NI 1758 pro tunc
fidelis AEDELIS G(ene)ROSUS D(omi)nus STEPHANUS Ambrus (6. kép)

4. Néhány hibával közli: *TOMBOR* 210.

Történeti adatok

Ila Bálint kutatásai alapján úgy tűnik, hogy az erdős, rossz talajú vidéket a honfoglaló magyarok nem szállták meg, s az később az uralkodó kezére jutott. A nagyszámú szláv eredetű helynév arra utal, hogy jelentős szláv népesség élt itt már talán a honfoglalás előtt is. Zubogy neve is szláv személynévből származik, s hogy korai lakosságának jelentős része szláv lehetett, a szűkebb környék egymás mellett található szláv földrajzi nevei is bizonyítják.⁵

Valószínűleg szlávok voltak annak a kora Árpád-kori vaskohászatnak a művelői, melynek emlékeit az utóbbi évtizedek kutatásai derítették fel. A legtöbb környékbeli falu határában találtak vassalak-előfordulásokat, Trizsen, Imolán és Felsőkelecsényben pedig vaskohókat is feltártak. Ezek korát az előkerült IX–XII. századi leletek határozták meg. A királyi szolgáltató szervezetbe tartozó vasverők a XII. század végén valószínűleg északabbra költöztek.⁶

A korábbi, egymástól még élesen el nem különülő településmagvából Ila Bálint szerint a XII. század második felétől jöttek létre a zárt falvak. A király a vidék nagy részét korán, még az okleveles gyakorlat elterjedése előtt eladományozta, ezért az egyes településekről keveset tudunk. Zubogyról ismeretes, hogy kezdetben a gömöri ispánsági vár földje volt, eladományozására ugyanis csak későn került sor. Megtelepedésének kezdetét Ila Bálint személynévi elnevezése és későbbi magas portaszáma alapján keresi a XII. század második felében.⁷

1282-ben említi először oklevél a falut. Ebből megtudjuk, hogy addigi birtokosa egy Dama nevű gömöri várjobbágy volt. Magtalan halála után IV. László király „terram Zubud” János fiainak, Heimnek és Demeternek adományozta. A megadományozottak az ősi, Csanád megyei eredetű Ajtony-nemzetség tagjai voltak. Ez a nemzetség már korábban megszerezte a gömöri Alsószuhától a borsodi Kurityánig terjedő nagy földterület jelentős részét, később pedig annak kikerekítésére törekedett. Tagjai falvakat vásároltak, birtokokat vettek zálogba, vagy ahogy Zubogy esetében történt, a királytól kértek adományt a kiszemelt földre.⁸

A nemzetség tagjait az első időkben a „de Szuha” melléknévvel említik, ami az első adományra, a korábban szélesebb értelemben használt Szuha-földre utal. Bár a nemzetség ágakra bomlása már korán megindult, az egyes ágak még hosszú ideig közösen, osztályos atyafiságban birtokolták földjeiket. Így Zubogyon Heim és Demeter mellett egy rokonuk, Miklós fia Miklós is birtokolt. Egy 1299. évi oklevélből arról értesülünk, hogy az ugyan-

5. *ILA 1940. 22–26.; 1968. 198–201.; 1976. 98–105.*

6. *Heckenast–Nováki–Vastagh–Zoltay: A magyar vaskohászat története a korai középkorban Bp. 1968. 147–171.*

7. *ILA 1940. 22–24.; 1968. 198–199.; 1976. 100–101.*

8. Az adományozásról szóló oklevél: *ZICHY I. 51–54.* – Az Ajtony-nemzetségre: *Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. Bp. 1900. 91–94.; ILA 1940. 22–24.; 1976. 101.* – 1278-ban a Zubogy területébe később beleolvadt Ozdabugh földet vették zálogba, s az a kiváltás elmaradása miatt az övék lett, 1280-ban már birtokukban van Kurityán. 1295-ben Noákot – Imola elődjét – vették meg, 1296-ban pedig a Zubogy és Ragály között fekvő Kázmértelek felét (*ZICHY I. 41, 42, 48. III. 83.; FEJÉR VII/5. 527.; O. L. D1. 10 000*).

csak Ajtony-nembeli kurityáni nemesek e Miklós Zubogy, Nyárad és Ormos nevű falvait teljesen elpusztították, még a – bizonyára fából készült – házakat is elvitték.⁹

A XIV. század elejétől a nemzetségből több, egymástól gyakran igen nehezen elkülöníthető család vált ki. Ezek egy-egy faluban telepedtek meg, ott udvarházat építettek maguknak, s ennek megfelelően később innen vették megkülönböztető nevüket is. Középnemesi birtokok jöttek így létre, majd ezek még tovább aprózódtak, és később sok birtokos a kisnemességbe süllyedt. Új birtokokat ugyanis egyre nehezebben lehetett szerezni, az amúgy is perektől támadott ősi birtokok távol feküdtek, s végül a nagy szaporodás miatt is egyre sűrűbben kellett a javakat egymás között megosztani. Zubogy is így lett az egyik család központjává. Először 1343-ban említik az akkor már néhai Demetert „de Zobody”-nak. A második generációból ugyan Heim fia, Lukács az 1320-as években el akarta adni a falut Bebek Domonkosnak, de – valószínűleg a Nyáradon birtokos Leukus fia László tiltakozására – szándékától végül is elállt. A birtok így továbbra is a Zubogyi-családé maradt, melynek vezetői ekkor Demeter fiai, Beke és Péter lettek.¹⁰ Először 1329-ben találkozunk velük egy Csanád megyei birtoküggyel kapcsolatban, ami azt bizonyítja, hogy ők még nem mondtak le az ősi Ajtony-monostora közelében fekvő birtokokról. Emellett szól az is, hogy az egyházi pályára lépő Péter később a közeli aradi káptalanban lett éneklőkanonok. A család Zubogyon élő fejévé így Beke vált, aki újabb birtokok szerzésével is megpróbálkozott. 1335-ben unokatestvérével, Heim fia Miklóssal a szomszédos Ragály egy részét vette zálogba a Csoltó-nembeliektől, 1355-ben azonban hiába pereskedett egy csákányi birtokréssért. Péter 1353-ban átíratta az egri káptalan 1283. évi beiktatólevelét, melyet hamarosan fel is használhatott a Csoltóiakkal folytatott határperben. A per 1357-ben megegyezéssel ért véget: közösen meghatározták a Ragály és Zubogy közötti birtokhatárt. Utoljára 1373-ban találkozunk Bekével – kit a század második felében mindig Zubogyi Demeter fiaként említenek –, ekkor már csak maga és három fia nevében íratott át egy oklevelet.¹¹

A XIV. század közepén tehát Zubogy egy középnemesi birtokközpont lehetett. Itt állhatott a birtokos udvarháza, jelentős számú lakosság élhetett a faluban, s így nehezen képzelhető el, hogy ne lett volna temploma. Középkori oklevelek és a pápai tizedjegyzékek ugyan nem említik, így fel kell tételeznünk, hogy valamelyik környékbeli plébánia leányegyháza volt.¹²

A XIV. század végétől már nincsenek adataink a Zubogyi-család birtoklásáról. Ila Bálint ugyan kimutat egy ágat egészen a XV. század végéig, a falu birtokosaiként azonban ekkor már az Ajtony-nemzetség másik családjának tagjait, az 1381-től feltűnő Szuhaiakat, vagy Szuhai–Orrosokat látjuk. Nem dönthető el, hogy öröklés vagy osztozkodás révén került-e birtokukba, de a család fő központja Alsószuha volt, ahol nemesi udvarházukról is tudunk. A család legjelentősebb tagja, Szuhai Orros Miklós 1427-ben 14, 1431-ben 31 és fél portát bírt Zubogyon, 1427-ben még további 19 portát látunk rokona, Szuhai

9. *AUO* XII. 635.

10. *ILA* 1940. 22–26., 1976. 106, 220. *SZTÁRAY* I. 169., *ZICHY* I. 249, 272.

11. *SZTÁRAY* I. 59., *ZICHY* II. 537., III. 7–12, 80–88., *AUO* XII. 460.

12. *ILA* 1968. 198–199. – A tizedjegyzékekből ismert templomokra: *ILA* 1976. 105–106. – Fel-tételezésünket megerősíti, hogy a szomszédos Ragály, a Csoltóiak birtokközpontja ma is álló temploma részletei és formája alapján már biztosan állt a XIV. század elején, Málé templomát más forrás említi ugyanekkor, s egyik sem szerepel a pápai tizedjegyzékekben.

Sándor kezén, ezeket valószínűleg Miklós örökölte. Mivel ekkor a környék átlagos portaszáma 22 volt, Zubogy a nagyobb falvak közé tartozott.¹³

A század második feléből már nem ismerünk a falura vonatkozó közvetlen adatokat, a Szuهاي-családról azonban több forrás szól. 1464-ben megegyeztek a Serjéniekkal, miszerint az Ajtony-nemzetség gömői birtokai a Szuهايiak, a csanádi birtokai pedig a Serjéniek kezére kerülnek. A több Szuهاي-ág közül főleg Szuهاي Orros István leszármazottait tudjuk követni, de a XVI. század első évtizedeiből még több, Alsószuhan birtokló, Szuhaszentgyörgyi, Szuهاي Török vagy Alsószuهاي néven szereplő nemesről van tudomásunk.¹⁴ Zubogy azonban mindvégig a Szuهايaké maradt, őket említik birtokosként a XVI. században is, mellettük azonban kisnemesi családok, majd pedig a Dévényiek is feltűntek.

A vidéket 1556 után érték el a török sorozatos támadásai. 1559-ben egy ilyen támadás után hurcolták el a Zubogyon lakó nemes Ördög Pál feleségét és fiát. Hogy kiválthassa őket, összes zubogyi birtokát elzálogosította, köztük nemesi udvarházát. 1566-ban szinte az egész putnoki járás elpusztult. Zubogyon, hol 1548-ban 21 egész portát, 11 zsellért és 4 új házat találtak, a török elvonulása után már csak 11 egész portát írtak össze. A környékbeli falvakban még rosszabb volt a helyzet, többségük hosszabb-rövidebb ideig teljesen elnéptelenedett. Az ez idő tájt keletkezett jobbágynévsorokban már nem találunk szlávokat.

A környék török hódoltság alá került s a helyzet a század végéig tovább romlott. A porták száma csökkent, s hogy az emelkedő török adó miatt jobbágyaik ne meneküljenek el, a velük együtt lakó földesurak sokszor csak terménykilencedet kívántak tőlük.¹⁵

Úgy tűnik, hogy a pusztulás ellenére ekkor Zubogy egyike volt a környék nagyobb lélekszámú és folyamatosan lakott helységeinek. Ezzel magyarázható, hogy a századforduló körül a szűkebb környék egyik protestáns egyházi központjává lett. A reformáció a vidéken az 1540–50-es években jelentkezett, elterjedését elősegítette a környéken is birtokos Bebek György áttérése. A reformáció helvét iránya az 1550-es évek végétől kezdett terjedni, s hamarosan létrejött a gömör–csetneki egyházmegye, mely 1595-ig a lutheránusokat és a kálvinistákat egyaránt magába foglalta. 1596-ban alakult csak meg a borsod–gömör–kishonti református egyházmegye, s ennek ebben az évben kelt canonica visitatio-jában találkozunk először Zubogygal, mint református anyaegyházzal. Papjait

13. *ILA 1968.* 199., 1976. 106., valamint *FORGON* megfelelő címszavai. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Forgon tévesen a Miskolc-nembeli Szuhafői családot is Ajtony-nembelinek vélte. Egyébként az Ajtony-nembeli családok családfájának megrajzolására Karácsonyi, Forgon és Ila egyaránt tettek kísérletet, egyik próbálkozás sem tűnik azonban kielégítőnek.
14. Az egyes családokra ld. *FORGON*. – Lehetséges, hogy a XV. századi forrásszegénység csak látszólagos, s csupán forráskiadásunk helyzetét tükrözi. Önálló okleveles kutatásra ui. nem volt lehetőségünk.
15. *ILA 1968.* 198–201., 1976. 241, 246, 252, 270, 290. – A birtokosok helyzetére jellemző, hogy 1591 előtt a Dévényiek visszaadták egy zubogyi jobbágyuk költözési szabadságát, hogy tehetősebb földesúrhoz távozhasson. Ők ugyanis nem tudták segíteni török fogságba esett öccse kiváltásában.

1599-től 1674-ig ismerjük, s ez idő alatt gyakran emlegetik leányegyházaként Ragályt, Dövényt, Felsőkelecsényt, Csákányt és Imolát, szinte az egész környéket.¹⁶

A XVII. század első felének viszonylagos nyugalma után a török ismét terjeszkedni kezdett és 1671-ben már az egész megye újra behódolt. 1672-ben a kurucok elfoglalták Putnok várát, melyet a császári zsoldosok hamarosan visszahódítottak, végigpusztítva az egész járást. A háborús pusztítások mellett a magas adók, a beszállásolások egyre fokozódó létbizonytalanságot teremtettek. Ebben a helyzetben Zubogy lelkészét is elvesztette. Szalóczy Mihály is megjelent 1674 márciusában a pozsonyi törvényszék előtt s később egyike lett a gályarabságot szenvedett prédikátoroknak.¹⁷

A háborús pusztítások miatt a következő évek majdnem a falu teljes elnéptelenedésével jártak. Putnok ismét többször gazdát cserélt, majd 1682-ben különösen nagy török pusztítás érte a megyét. Így érthető, hogy még 1720-ban is csak 5 jobbágycsaládot írtak össze, és a tanúvallomások gyakran számolnak be a jobbágyok szökéséről.¹⁸

A templom 1726-os évszámmal jelzett felirata már az újjáéledés kezdetét jelzi. A fejlődést nagy pestisjárvány szakította meg, s a helyzet csak 1750 körül rendeződött. 1745-től ismerjük újra a lelkészek névsorát, s a templom másik, 1758-ból való felirata már bizonyára a templom berendezésére vonatkozik. A falu, immár a Ragályiak földesurasa alatt, lassú fejlődésnek indult, de lakossága még a XVIII. század végén is alig érte el XVI. századi népessége kétharmadát.¹⁹

A XVIII. század végétől már közvetlen írásos adataink is vannak a templomról, 1787-től illetve 1796-tól ugyanis fennmaradtak az egyházközség jegyző- és számadáskönyvei. Komolyabb építkezésről az első száz évből nincs tudomásunk, de szinte minden évtizedben értesülünk zsindelezésről, kisebb javításokról. Ennek ellenére a templom sohasem volt jó állapotban. 1884-ben például beesett az eső. 1887-ben kidőlt a templom egyik fala. Ekkor felmerült lebontásának és egy új templom építésének gondolata, azonban erre nem volt pénz. 1907-ben építették a mai tetőszéket az addigi féltető helyett. A padokat és a karzatokat átfestették, eltüntetve ezzel a barna alapon zöld virágmintás festésüket.

A templom mai alakját végül 1934–35-ben nyerte el. Ekkor kívül-belül leverték a korábbi vakolat, melynek során a templom „hátsó falán” falfestés-maradványokra

16. Valószínűleg már a református egyházközség számára készült az annak tulajdonában ma is meglevő ónkupa „Kozári Mihály, 1581” felirattal. A névről közelebbit nem tudunk. – *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922. 231–239., *uő*: Protestáns lelkészek nyugtatóványai régi tizedjegyzékek mellett = Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XII. 1929. 51.: *uő*: A magyar protestantizmus 1565–1600. Bp. 1977. 174.: *Román Ernő*: Az alsóborsodi és az ősrégi Borsod–Gömör–Kishonti egyházmegye története. Miskolc, 1926. 7–27.: *Mártha Ferenc*: A zubogyi reform. egyház története. 1888. III. 20. Kézirat a sárospataki Református Kerületi Levéltárban 65.001. szám alatt.

17. *ILA* 1976. 327.; *BALOGH* 62., A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete Bp. 1976. 20. skk.

18. *ILA* 1968. 199.; 1976. 326–327, 374. *BALOGH* *uo.*

19. *ILA* 1968. 198–201.

bukkantak. A faltokból egy gyermekét tartó Mária-alakot tudtak kivenni. Ugyanekkor egy befalazott ajtót is találtak.²⁰

Újabb, jelenlegi műemléki felfogásunknak megfelelő helyreállítását az Országos Műemléki Felügyelőség 1974-ben vette tervbe. Kutatásunk ennek előkészítését szolgálta.²¹

A templommal a szakirodalom keveset foglalkozott. Mártha Ferenc lelkész 1888-ban foglalta össze először kéziratos dolgozatában az egyházközség történetét, ő az 1758-as felirat évszámát tévesen 1658-nak olvasta. Doktor Dezső lelkész 1934-ben arról írt, hogy a templom Mátyás király korában épült. Bárdos Zoltán 1947-ben készített dolgozatában az 1907. és 1934–35. évi munkákról számolt be.²²

Nyomatásban először Kováts J. István emlékezett meg templomunkról, építését szintén Mátyás korára helyezve. Genthon István kistopográfiájában a XV. századra keltezte, s a téves olvasat nyomán 1658-ra helyezte a padok készítését, míg a karzatokat és a harangtornyot XVIII. századnak vélte. Az egyetlen önálló cikket Kalas Imre írta a templomról. Felfedezte aszimmetrikus elrendezését és először írta le részletesen a famennyezetet. Az ablakokat a Hunyadiak korából eredeztette, de elképzelhetőnek tartotta, hogy a templom korábban épült.

Tombor Ilona összefoglaló munkájában a famennyezetten a gótikus szerkezet továbbélését mutatta ki, mivel az ornamentika a deszkák hosszúkás alakját követi. Egy hazai műhelyhez sem tudta kötni, ezért mesterét észak felé kereste. Az 1758. évi feliratról nem volt tudomása. Újabbán Marosi Ernő említette meg a templomot Genthon és Tombor adatait felhasználva.²³

A templom kutatása

Helyszíni kutatásunk a rendelkezésre álló lehetőségeken belül a teljességre törekedett. Elvégeztük a falak teljes feltárását, kilenc kutatóárokkal és három szelvénnel szondáztuk az épület közvetlen környékét, valamint feltártuk a teljes templombelsőt (7. kép). A falkutatás során kiderült, hogy 1935-ben igen alapos munkát végeztek: alig maradtak még a korábbi vakolatrétegek, s így az ekkor készült sárga vakolat alatt csak a különböző habarcsú falazatok jelentkeztek. A falfelületeket először csak szondáztuk, majd ahol ez szükséges volt, nagyobb felületekről távolítottuk el a vakolatrétegeket, minden esetben tanúfoltot hagyva belőlük.

A templom teljes egészében tört kőből épült, téglát csak az előtér építésénél és néhány kisebb javításnál, átalakításnál használtak.²⁴ A hajó déli falának a bejárattól kelet-

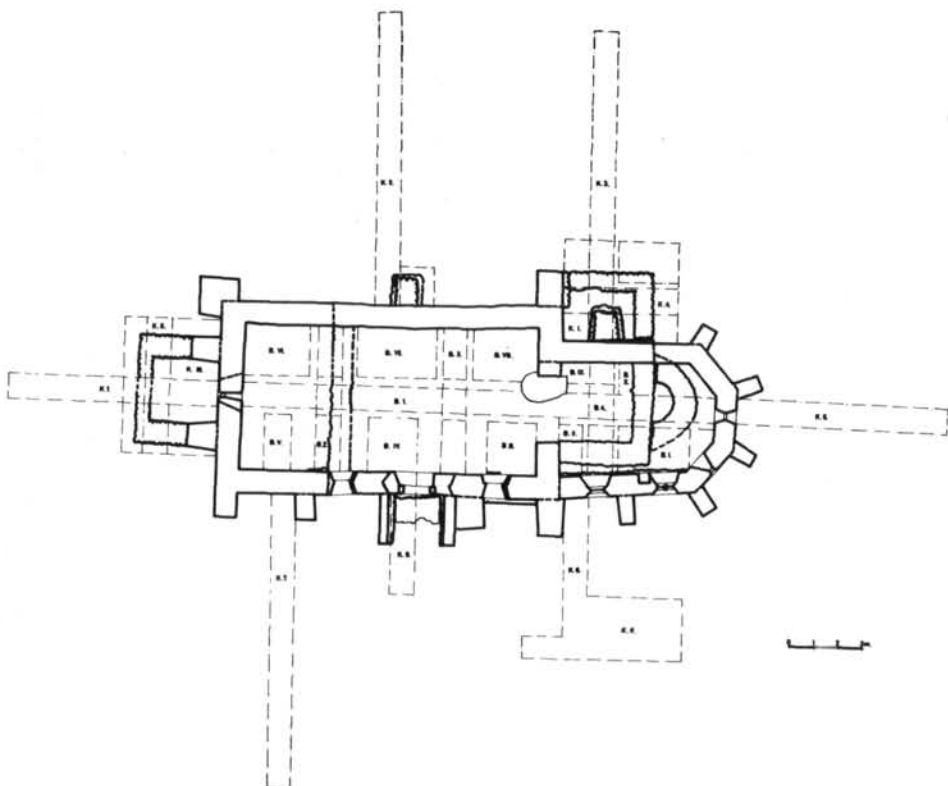
20. A jegyzőkönyveket Szabó Mária lelkész szívésségéből nézhattük át, a többi adat a sárospataki Református Kerületi Levéltárban őrzött kéziratokból származik (Mártha F. im., Doktor Dezső: Zubogyi gyülekezettörténeti adatok 1934. At. 800.; Bárdos Zoltán: A zubogyi református templom 1947. At. 1615.) E kéziratokra H. Vladár Ágnes hívta fel figyelmünket, melyért ezúton mondunk köszönetet.

21. A helyreállítás programtervét H. Vladár Ágnes építész-mérnök készítette el, ő készíti a kiviteli terveket is, munkatársával Káldi Gyula építész-mérnökkel.

22. Id. a 20. jegyzetet.

23. *Kováts J. István*: Magyar református templomok II. Bp, 1942. 538.; *Genthon István*: Magyarország művészeti emlékei II. Bp. 1961. 321.; *Kalás Imre*: A zubogyi középkori templom = *Borsodi Szemle* 1959. 1. 64–66.; *TOMBOR* 48–49. *MAROSI* 42, 133.

24. A felhasznált kőanyag a környékről származhat, ugyanis igen gyakran tartalmaz vasércet.

7. kép. A templom kutatási alaprajza

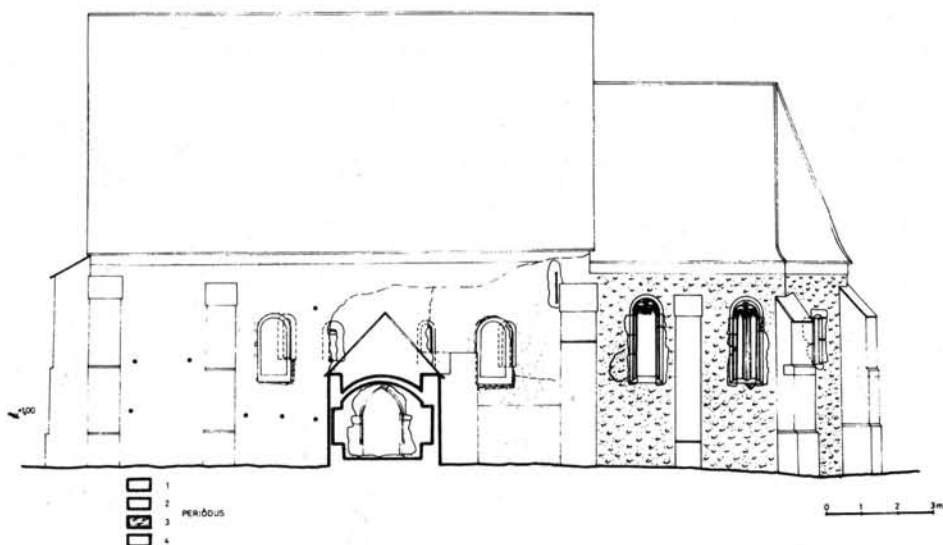
re eső részén egy szürke, illetve egy hófehér habarccsal rakott falazatot találtunk, melyeket azonban egyformán egy velük egykorú, kemény, a habarccsal szinte összecementeződött, a falazat egyenetlenségeit követő vakolat borított. Ebben a falazatban, mely 4–4,5 m-es magasságban maradt meg, két, egykor valószínűleg félköríves lezárású, mindkét falsík felé rézsűsen szélesedő résablak maradványait találtuk meg. Az egyiket a mai ablak kialakításakor semmisítették meg, s így csak keleti kávája maradt meg az ívindítás

8. kép. A hajó déli falának keleti része kutatás után

kis részletével és a könyöklő vonalával. Ugyancsak a keleti káva kis részletét bontottuk ki a nyugati félkörös ablakból, a másik fele ennek is elpusztult. Az egykor azonos formájú ablakok káváján is a leírt vakolatot találtuk, felette több meszelésréteg jelentkezett.²⁵ A belsőben az ablakok alatt egy vízszintes kötőgerendát figyeltünk meg a falazatban, felette a vakolaton falfestés csekély nyomait fedztük fel (8–9. kép).

25. A keleti ablak magassága 125 cm lehetett, a nyugatiból egy 114 cm magas rész ismert.

9. kép. A déli homlokzat felmérése a kutatási eredményekkel

A nyugati résablak megmaradt kávájához a bejárat felett egy sárgásfehér habarccsal kötött falazat csatlakozott. A vele egyidős vakolat csak a külsőben maradt meg, ugyanis az előtér tetőszéke alatt 1935-ben nem verték le. Ez a vakolat átfut az említett ablakmaradvány felett, nyugat felé viszont függőlegesen megszakad, illetve befordul. Belebontva a falszövetbe, itt egy újabb résablak fele került elő. Ennek kiképzése részben eltért az előzőkétől, azoknál egyszerűbb, durvább munka, mérete azonban hasonló²⁶ (10. kép).

Nem lehetett egyértelműen elkülöníteni a habarcsokat a bejárat belső oldalán. A kiváltó palló felett a sárgásfehér habarcsot találtuk, de a nyugati káva mellett más szín mutatkozott. Feltűnő azonban, hogy míg a keleti káva függőleges, a nyugati felül ívesen hajlik és a falsíkkal eltérő szöveget zár be. A keleti falszakasz felső, mennyezetig terjedő részén, egy újabb téglaköpeny alatt többször meszelt, finom, szürke vakolatot találtunk. Az egyik meszelésrétegen a mennyezet alatt vörös csík került elő. Ez a vakolat egyidősnek bizonyult a falazattal, a külsőben pedig a falsík vonala is jelezte, hogy a falkorona későbbi az alsó falrészeknél. Ugyanezt a szürke habarcsot figyeltük meg a fal teljes nyugati felén, mely a keleti részhez képest kissé észak felé törik. A teljesen egységes falszakasz jellegzetessége, hogy benne előkerültek az építés során használt állványzat falba bekötött „gerenda”-maradványai: különböző vastagságú, le nem kérgezett faágak.²⁷ A falazatban, a mai nyugati ablak keleti kávája mellett szintén egy ablakmaradványra bukkantunk, mely hasonló lehetett a korábban leírtakhoz, de erősen nyomott ívvel zárult. Ez is akkor semmisült meg, amikor a mai ablakot vágták a falba, így csak keleti felét bonthattuk ki.

26. Az ablak kívül-belül 124 cm magas volt. Üveg elhelyezésére szolgáló horony nem volt benne, és lezárása is eltér a többitől.

27. Az egykori állvány elég jól rekonstruálható: az egyes pallósorok 1,5 m-re helyezkedtek el egymás felett, a gerendák távolsága az egyes sorokban 100–140 cm.

10. kép. A hajó déli falának nyugati része kutatás után

11. kép. A nyugati kapu feltárása

A hajó északi fala keleti részén ugyanazt a jellegzetes kemény vakolattal fedett falazatot találtuk, mint a déli falnál. A belsőben itt több vörös és fekete falfestésfoltot találtunk a szürke vakolatréteg alatt – a festés többi részét 1935-ben leverték. Itt is előkerült egy falkötő gerenda. A fal középső része élesen elvált a többi falazattól, itt rossz, szinte csak homokból álló barna habarccsal kötött kő-téglafalat figyelhetünk meg. A fal nyugati része sárgásfehér habarccsal készült, míg a falkorona itt is finom szürke habarccsal rakott.

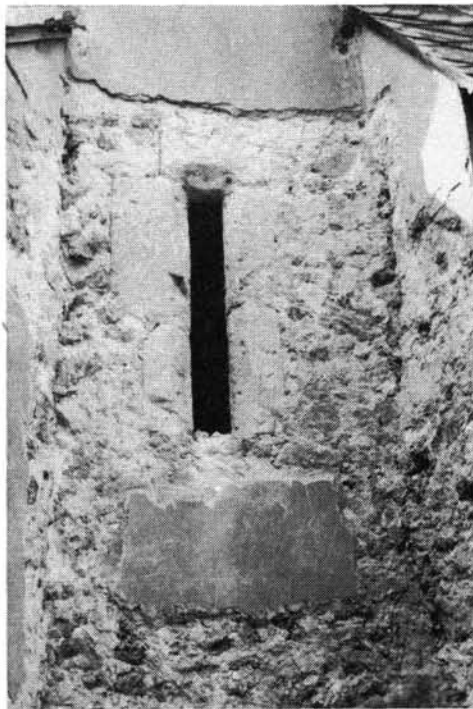
A hajó nyugati falánál nehezen lehetett elkülöníteni a habarcsokat. Délen és felül a finom, szürke habarcsot találtuk meg, több állványgerenda-maradvány is előkerült. Itt egy

12. kép. A templom keletről kutatás után

13. kép. A keleti mérműves ablak kutatás után

14. kép. A szentélyzáródáson feltárt ablak

később befalazott kis kerek ablakot bontottunk ki a templom tengelyében. A fal alsó része ezzel szemben sárgás habarccsal készült, itt a belsőben egy befalazott, csupán egy egyszerű pallóval kiváltott ajtót találtunk, ezt fedezték fel 1935-ben (11. kép). A külsőben ennek nyoma sem mutatkozott, keret, vagy annak fészke nem került elő. Habarcsa alapján a nyugati oromfal épült legkésőbb.

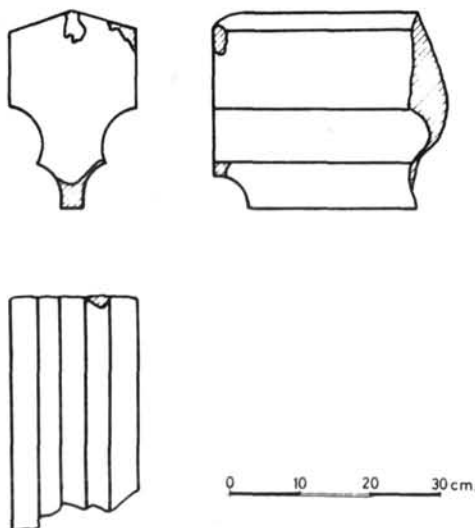
Megállapítottuk, hogy a délkeleti kivételével a hajó támpillérei mind később épültek, mint a hajófalak. A sarkokat, a déli és a nyugati falakat támasztó pillérek mögé futó vakolat minden esetben előkerült.

A szentély falkutatása során kiderült, hogy az északi fala, valamint a diadalív kivételével teljesen egységes építmény. A szentélyzáródás és a déli fal ugyanazzal a sárga–szürkésfehér, mészszemcsés habarccsal készült. Eredeti vakolat kevés maradt meg, de nagyobb felületeken találtunk finom, szürke vakolatot. Megfigyeltük, hogy a támpillérek itt is kivétel nélkül később épültek a szentélyhez: több helyen mögéjük fut a fallal egyidős vakolat és szemmel láthatóan később kötötték be őket a sarkokba. Ma erősen átépítettek, de a déli kivételével egykor azonos formájuk lehetett, tagozott párkány fedte lépcsőjüket²⁸ (12. kép).

28. A támpillérek – konglomerátusos kőből faragott – lépcsőpárkányainak profilja lepusztult. Támpillér nélkül épült szentély ebből a korból máshonnan is ismeretes, és itt a szabálytalan alaprajz-kitűzés is megtalálható: *Valter–Koppány: A Balatonfüred-temetői templom feltárása és helyreállítása.* = A Veszprém megyei múzeumok közleményei 11. 1972. 164, 178. Erre Koppány Tibor hívta fel figyelmünket.

15. kép. Lefaragott boltív a szentélyben

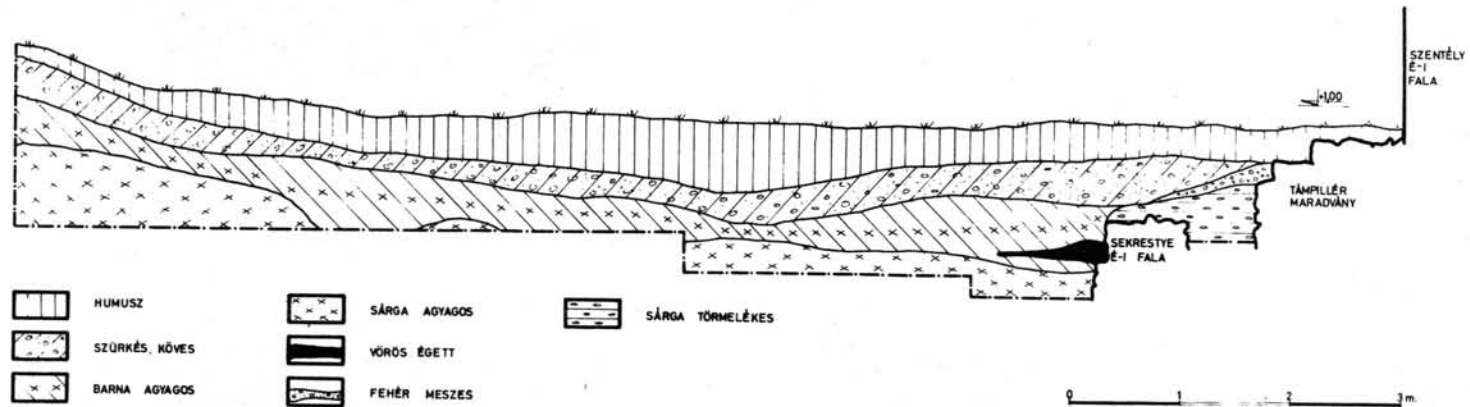

16. kép. A szentély egykori boltozatának bordája

A két mérműves ablakról megállapítottuk, hogy a fallal egyidősek, s a mérműn és az osztón kívül érdekes módon csak kávéinak függőleges részei vannak faragott kőből. Így nemcsak a könyöklő, de a félkörös lezárás is falazott. Ennek megfelelően az ablak felső és alsó része vakolt volt, s ezért a faragott kőfelületek – de legalábbis a káva – szintén vakoltak vagy meszelték voltak. A sárga homokkőből faragott kőelemek jó minőségű kőfaragómunkák, elhelyezésük azonban nem mindig sikerült szabályosan (9, 13. kép).

A kutatás előtt belül, a szentélyzáródás déli falában egy falfülke volt, melyről kiderült, hogy egy utólag befalazott ablak belső kávéja. A fal külső síkjában itt egy keskeny, nyújtott téglalap alakú ablak került elő, durván megfaragott, élszedett keretkövekkel. Ezek anyaga a mérműves ablakoktól eltérően szürke homokkő. Ennek ellenére azonban a három ablak egykorú, sőt velük együtt készült a keleti körablak is (14. kép).

A belsőben a falak töréspontjainál, valamint a déli fal közepén és végén a legutolsó vakolatrétegek alatt, azonos magasságban nagyméretű sárga homokkőtömbök jelentkeztek. Felületükön az elpusztult boltozat lefaragott boltívindításait figyelhettük meg (15. kép). Megállapíthattuk, hogy a bordák egykor különösebb átmenet vagy konzol nélkül csatlakoztak a falsíkhhoz, s a tagozat egykori formája kétszer hornyolt, letompított csúcsba futó volt. A boltozat falív nélkül készült, nyomait a falfelületen nem találtuk meg. A déli fal alsó részén egy egyszerű kis fülkét bontottunk ki, melynek belseje meszelve volt. A szentély északi fala belül egységesnek mutatkozott, míg a külsőben az alul megfigyelt falkiugrás habarcsa igen közel állt a hajó keleti végében talált falzatához. Felette tőle élesen elváló finom szürke habarcsot találtunk és egy sor lefűrészelt állványgerenda is előkerült.

18. kép. A K.3. kutatóárok keleti metszete

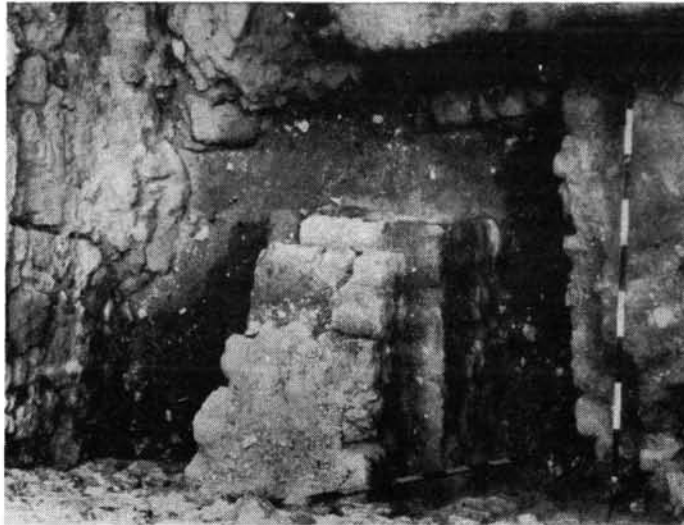
17. kép. A K.8. kutatóárok délről

A diadalív szélein a kemény vakolat-
tal borított falazat jelentkezett, a teljes
középső rész azonban a finom szürke ha-
barccsal készült. Északi oldalán másodla-
gos elhelyezésben egy kétszer hornyolt
bordatöredéket találtunk, felette pedig
állványgerendát (16. kép).

A régészeti kutatás során először a
templom körüli területet vágtuk át kuta-
tóárkokkal. A nyugati hajófalra merőleges
K.1. árokban talált 80 cm vastag újabb
feltöltés alatt lehetett a középkori járó-
szint. Keleti felében egy keskeny, csekély
alpozású falmaradványt találtunk. Ennek
feltárását a később szelvényé bővített
K.8. árokkal végeztük el (17. kép). Kide-
rült, hogy itt egy, a nyugati falhoz hozzá-
épített előcsarnok állt, melynek alapfalai-
ra később támpilléreket építettek. Előke-
rült az egykori nyugati kapu küszöbe is.

K.2. árok az északi hajófal közepé-
hez futott be. Itt is 80 cm vastag feltöl-
tést figyeltünk meg, melyet a belőle előkerült leletanyag a XVII–XIX. századra keltez.²⁹

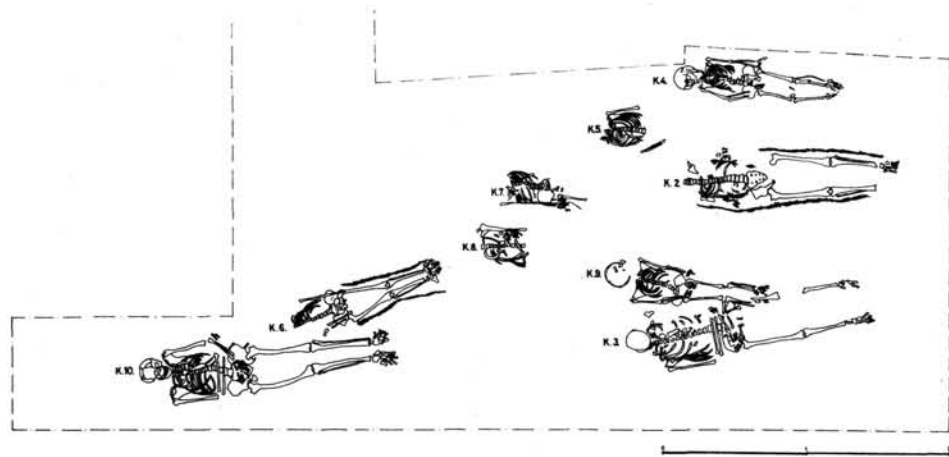
Északi végén valószínűleg az altalaj jelentkezett. Kőritőfalra nem bukkantunk, ennek a többi árokban sem találtuk nyomát. Délen egy osszáríumgödör került elő, a fal mellett pedig

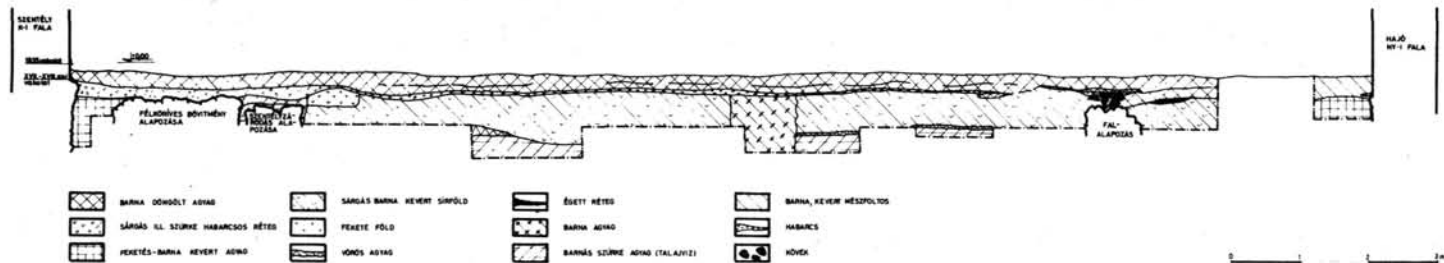
19. kép. A sekrestye feltárása

29. A kutatás jelenlegi állásánál a kerámiaanyag szétválasztása szinte lehetetlen. A kutatás során egyébként csak néhány, jellegtelen középkori edénytöredék került elő.

20. kép. A K. II. szelvényben feltárt sírok

21. kép. A B. I. kutatóárok déli metszete

egy elpusztult támpillér alapja. A K.3. árok a szentély északi oldalához kapcsolódott. Az egy méter vastag, felső vegyes rétegek alatt itt is az altalaj jelentkezett. A szentélyfal mellett szintén támpillérialapra bukkantunk, melyet az elbontott sekrestye törmelékébe építettek (18. kép). A sekrestye feltárását a K.4. árokkal és a K.I. szelvénnel végeztük. A 80 cm mélyen előkerült alapfalak közül a keleti a szentély falkiugrásához, az északi pedig az északkeleti támpillér alapjához később épült hozzá (19. kép). A szentélyfal alsó részén megfigyeltük, hogy a falkiugrás falazata nyugat felé is függőlegesen szakad meg.

A szentély keleti falánál húzott K.5. árokban 80 cm után feltört a talajvíz, itt a feltöltés csak 50 cm volt. A K.6. árkot a délkeleti hajótámpillér keleti oldalánál jelöltük ki. Mivel az egységes sírföldben délen nem jelentkezett a talajvíz, itt alakítottuk ki a K.II. szelvényt a templom körüli temető szondázására. A 4 × 2,5 m-es területen 9 koporsós sírt tártunk fel. Az egyik váz melléklete két egyszerű gyűrű volt, egy másiknál pedig gyöngyös pártarészletet találtunk (20. kép). A K.7. árkot a hajó déli oldalánál nyitottuk. Feltöltődés itt sem volt, északon már 70 cm mélységben feljött a talajvíz. Déli részén egy női váz került elő, két egyszerű hajtűvel. A K.9. árok a déli előteret vágta keresztül. A felső törmelék alatt egy, egy méter széles falmaradványt találtunk, mely be volt kötve a falba, s bizonyára lépcsőalapként szolgált. Kiderült, hogy az előtér alapozása is kőből készült.

A templombelső feltárását egy hosszirányú és három keresztirányú árokkal, valamint a közöttük tanúfalak meghagyásával kialakított tíz szelvénnel végeztük. A B.1. árokban az újabb burkolat alatt egy vastag agyagpadlót találtunk, melyből XVII–XVIII. századi leletanyag került elő. Alatta vékony törmelék réteg húzódott, majd sírföld következett s végül 80 cm után a sárga agyagból feltört a talajvíz. Az árok nyugati részén egy erősen lepusztult észak-déli irányú falmaradványt találtunk.³⁰ A szentélyben különösen vastag volt az agyagpadló alatti törmelék. A keleti fal mellett egy széles, sárga habarcsú alapfal került elő, belső oldala közelében pedig egy szürke anyagú falmaradvány, mely felett egy barna, földes réteg is átfutott. Ezeknél magasabban mutatkozott a szentély széles alapozási kiugrása (21. kép).

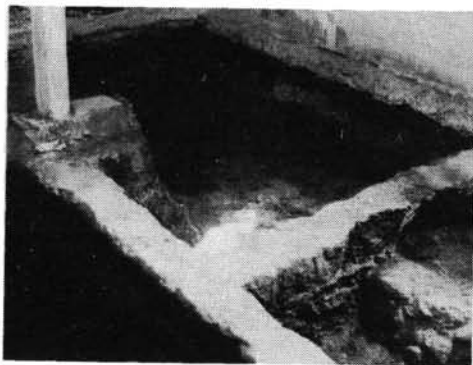
A B.2. árokkal feltártuk a nyugati részen előkerült falalapozás nyugati síkját. A sírbeásások erősen megrongálták, azonban egyértelműen bekötött a hajófalakba. Előkerült a nyugati rész északi falának öntött alapozása, valamint a déli fal csupán laza kövekből álló alapozási része is. A falakon alul megfigyelt vakolatrétegek két, 1935 előtti járószintre utaltak.³¹

A B.3. árokban megfigyeltük, hogy a felső agyagréteg tulajdonképpen két agyagpadló, melyek között itt vékony törmelékcsík húzódik. Az említett vakolatok ezeknek felelhetnek meg. 80 cm mélyen mindkét hajófal alapozásának alját is elértük. A szentélyt átvágó B.4. árokban a szintén két rétegre váló agyagpadló alatt szürke habarcsú, kelet-nyugati irányú falalapozás jelentkezett.

A szentély déli felét a B.I.–II. szelvényekkel tártuk fel. Keleten az agyagpadló alatti vastag törmelékből mázas edénytöredékek mellett freskódarabok kerültek elő, majd pedig megtaláltuk a B.1. és B.4. árokban megfigyelt alapfalak csatlakozását. A fal dél felé is

30. A falmaradvány 80–90 cm széles volt. A tőle nyugatra eső részen a rétegvizonyok eltérnek a templom egészében megfigyeltektől. Ennek okát nem ismerjük.

31. A felső vakolat szürke, az alsó sárga volt, de ezeket nem tudtuk egyértelműen kapcsolatba hozni a felül megtalált kevés vakolatréteggel, elsősorban a lábazat cementes borítása miatt.

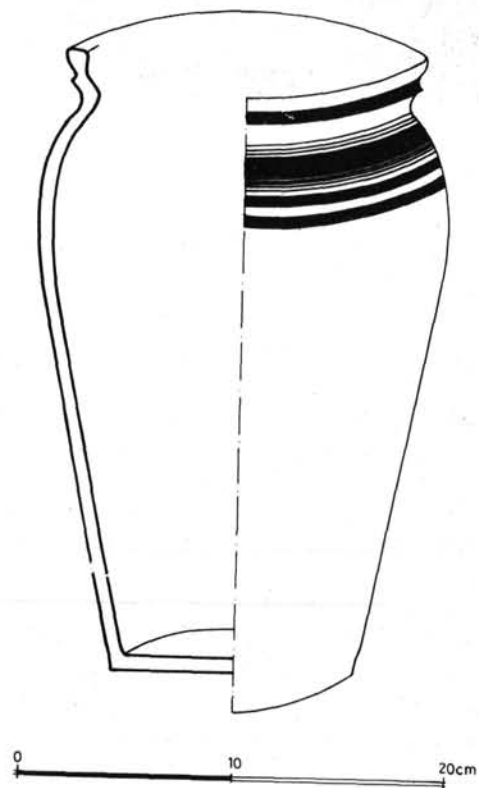
22. kép. A szentély déli felének feltárása

23. kép. A szentélyben feltárt félkörös bővítmeny

24. kép. A B. VI. szelvényben előkerült fazék

25. kép. A fazék metszete

26. kép. A fazékban elrejtett kehely

A B.VII. szelvényben megfigyeltük, hogy az északi fal alapozása egy részen egykor kidőlt, a B.VIII. szelvényben viszont teljesen egységesnek mutatkozott a hajófal és a diadalív alapozása.

A templom építéstörténete

A zubogyi templom első formájában középkori falusi plébániatemplomaink általános típusát képviselte. A közel négyzetes hajójához, a laikusok terméhez kisebb, egyenes záródású szentély csatlakozott, az oltár és a miséző pap helye. A két, egymástól élesen elváló tér bizonyára a külső tömegformálásban is jelentkezett. Egykori képét azonban nehezen rekonstruálhatjuk, hiszen felmenő falrészletek csupán az északi és a déli hajófalból maradtak ránk, s azok sem eredeti magasságban. Máshol csak az alapokat találtuk meg.

Az ismert részletek alapján csak a déli homlokzat egykori képét tudjuk elképzelni. A bejárat a fal nyugati harmadában, a mai kapu helyén volt, ebből csak a keleti káva maradt meg. Az előkerült két ablakmaradvány alapján arra gondolunk, hogy a homlokzat felső részét három félköríves, tölcserés bélletű részablak törte át. Mivel ez jellemző a román korinak tartott falusi templomainkra, az elpusztult részleteket azok mintájára kell elkép-

folytatódott, közte és a szentélyfal között itt a törmelékben 67 db 1619–1673 közötti, elrejtett pénzt találtunk³² (22. kép).

A B.IX–X. szelvényekben előkerült a falmaradványok északi fele. Letisztításuk után kiderült, hogy itt a mai szentély egyenes záródású elődjének déli és keleti falát találtuk meg, melyhez eltérő habarccsal készült félkörös bővítmény csatlakozik. Belső síkjának ívátmérője 120 cm. Felmenő rész nem maradt meg a falakból, felületükön XVII–XVIII. századi cserepeket leltünk (23. kép).

A B.III–VIII. szelvényekkel megkutatót hajóban általában a kettős agyapadlót találtuk meg, beforduló vakolatokkal. A B.VI. szelvényben egy nyújtott testű, mázatlan, vállán festett fazekat ástunk ki, kissé benyomódott peremmel. Belőle egy cuppájával lefelé fordított, aranyozott rézből készült gótikus kehely került elő, talpára helyezett aranyozott ezüst paténával³³ (24–26. kép).

32. Ld. V. Székely György tanulmányát: XVII. századi éremlelet Zubogyról (e kötetben).

33. A kehelyt Lukács Zsuzsa külön tanulmányban dolgozza fel.

zelnünk: a hajót síkmennyezet, a szentélyt boltozat fedhette, s az utóbbi keleti és déli falában is lehetett egy-egy ablak.³⁴

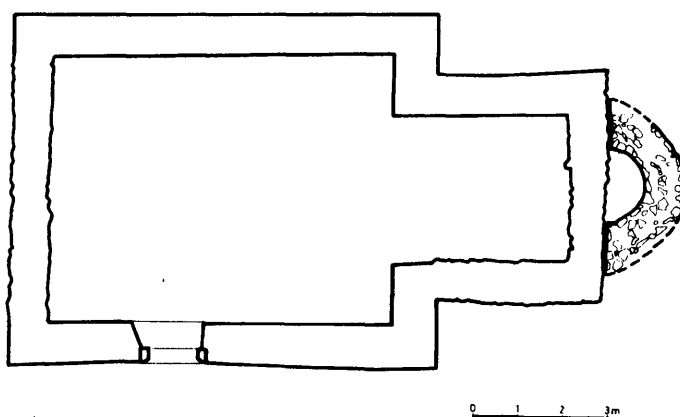
Mint a falusi közösség épülete, eszmei rendeltetésének megfelelően méretével, elhelyezésével, anyagával egyaránt kiemelkedett a templom az egyszerű lakóházak közül. A kor nagy építkezéseihez képest azonban elég igénytelen technikával készült, építői egyszerű kőművesmesterek lehettek.³⁵

A templom körüli temetőt, a cintermet nem övezte kőfal. Az egykori belső járósíntet, az oltárt nem ismerjük, ezeket az újkori építkezések a későbbi padlókkal együtt megsemmisítették. Nem tudjuk, mikor készült a kemény vakolaton talált falfestés. A kis foltok alapján a déli és az északi hajófal egyaránt ki volt festve, az ábrázolások közül azonban csak az 1935-ben megfigyelt Mária-alakról tudunk.

Történeti és régészeti adataink nincsenek a templom építéséről. A megmaradt részletek és az alaprajz sem nyújtanak ehhez segítséget. Viszonylag állandó és egyszerű funkciója miatt ez az épülettípus rendkívül hosszú ideig, a XII. századtól egészen a XIV. század elejéig élt, ezért művészettörténeti, tipológiai megközelítése szinte lehetetlen.³⁶ A környék templomainak vizsgálata sem jár eredménnyel: az aggteleki és a sajókazai templomok első periódusáról keveset tudunk, Ragály templomának alaprajza ugyan hasonló, de részletformái eltérnek templomunktól.³⁷ Amennyiben Ila Bálint megállapításai a falu megtelepedéséről helytállóak, azt a feltételezést kockáztathatjuk meg így csupán, hogy Zubogy első temploma a XIII. században épült, talán még 1282. évi eladományozása előtt. Később a templom nyugati része leégés vagy építési hiba miatt kidőlt. Elpusztult a

34. Román kori falusi templomaink általános jellemzőire: *MAROSI* 24–27. – Az e templomtípussal behatóan foglalkozó Kozák Károly véleménye szerint román kori falusi templomainkon a déli homlokzat három ablaka törvényszerű, s emögött szimbolikus tartalom sejtethető – *Kozák Károly: A lovászpatai evangélikus templom feltárása és helyreállítása = Magyar Műemlékvédelem* II. 1959–60. Bp. 1964. 161. – Az azonban, hogy több helyen – Egregy, Csempeszkopács, Kehida csak két ablak található, Somlósztőlön biztosan, Magyarszecsődön pedig valószínűleg négy volt nem támasztja alá ezt a megállapítást. – *MAROSI* 12., 13., 17. kép; *Koppány Tibor: A somlósztői rk. templom helyreállítása = Magyar Műemlékvédelem* VII. 1971–1972. 208. kép; *Istvánfy Gyula: A kehidai temetőkápolna helyreállítása = Műemlékvédelem* 1976/2. 92–97.
35. Az építkezésnél többféle habarcsot használtak, az ablakok részletei nem egyformák, alapozás sem túl mély. A falak erősítését szolgálták viszont a falkötő gerendák. A templomtípus technikai jellemzőire: *Czeglédy–Koppány: A balatonfűzfómái román kori templom = Veszprém m. Múzeumok Közleményei* II. 1964. 141–152.
36. Kozák Károly képviseli azt a felfogást, miszerint nálunk az egyenes szentély záródású templomok a XIII. század második negyede előtt nem épültek – *KOZÁK* 1966. 129.; a megyére: *KOZÁK* 1965. 251–253. Mivel azonban az egyes kutatók szerint ilyen alaprajzzal már korábban is épültek templomok – Sopronbánfalva, Kardoskút, Felsődörgicse I., Pásztó, Visegrád, Ipolytölgyes – ez az elmélet nem látszik bizonyítottnak. Ld. *Holl Imre: Mittelalterarchäologie in Ungarn* 1946–1964. = *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 22. 1970. 381–382., *Valter Ilona: Műemléki feltárások és helyreállítások Pásztón = Műemlékvédelem* 1969. 4. sz. 226., *Bakay Kornél: A magyar államalapítás* Bp. 1978. 40. kép, illetve Szőke Mátyás szóbeli közlése, melyet ezúton köszönök meg. A templomtípus hosszú életét bizonyítja többek között a balatonszőlősi templom, mely 1315 után épült, ugyancsak ilyen alaprajzzal: *László Csaba: A balatonszőlősi református templom kutatása = Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* XV. (sajtó alatt) Ld. még *MAROSI* 15.
37. Aggteleken csak a román kori templom nyugati része került napvilágra a tatározás során, a sajókazai templomból is elsősorban az ikerablakos téglatornyot ismerjük, a szentély mindkét helyen ismeretlen. Ragályról kutatás nélkül közelebbit nem mondhatunk. (Említi: *KOZÁK* 1965. 232–234.)

feltételezett nyugati ablak, a középső ablak fele, s nem maradt sok a kapuból sem. A kidőlt részeket azután az eredeti alapokon építették újjá. A középső ablakot befalazták és tőle nyugatra csak egy új, hasonló résablak készült. Úgy tűnik, hogy ebből az időből való a jelenlegi csúcsíves bejárat is. A pusztulás és az újjáépítés idejét nem ismerjük, az egyszerű ajtókeretet nem lehet pontosan korhoz kötni, az új résablak pedig csupán hagyományőrzésre utal. Kézenfekvő lenne mindezt az 1299. évi pusztítással kapcsolatba hozni, ezt azonban nem tudjuk bizonyítani. Már nem dönthető el, hogy ez előtt vagy után készült a szentély keleti oldalához csatlakozó félköríves bővítmény. Felmenő falazat hiányában nem ismerjük pontosan a külső falsíkját, azonban valószínű, hogy követve a belső falsíkot szintén szabályos félkör volt. Rétegmegfigyeléseink alapján ekkor a szentélyfal középső részét az alapozásig visszabontották, s így egy 140 cm átmérőjű, nyújtott félkör alaprajzú tér jött létre. Ez túl kicsi ahhoz, hogy új szentélyként értelmezhessek. Csupán egy nagyobb fülke lehetett, s így tömege is bizonyára jóval alacsonyabb volt a szentélyénél (27. kép).

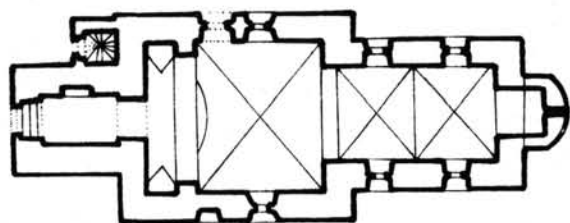
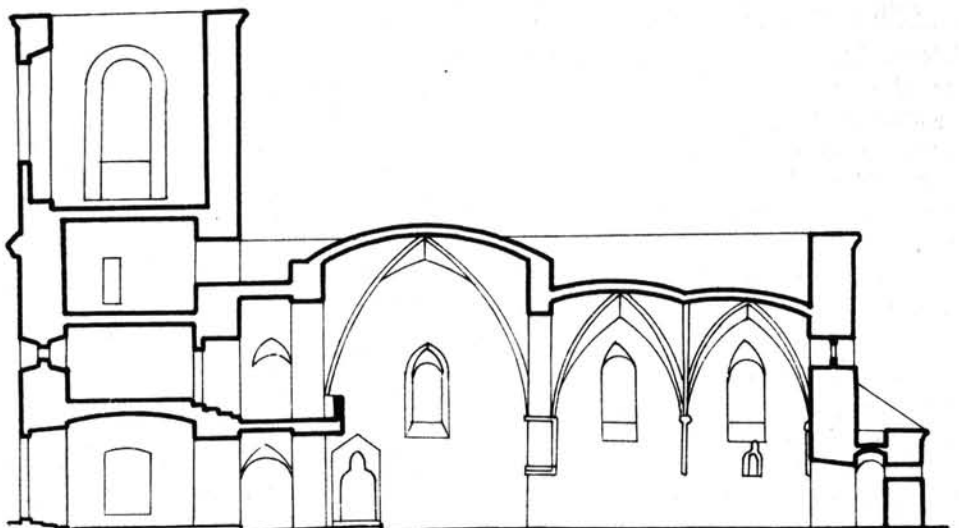

27. kép. A templom alaprajza az első periódusokban

Hasonló építészeti megoldást hazai emlékeink között nem találtunk. Egy csehországi, XIII. század végi templomon viszont négyzetes bővítményt láthatunk³⁸ (28. kép). Igazolhatatlan feltevés csupán, hogy e fülke ereklye elhelyezésére szolgált volna, de funkciójára vonatkozó más elképzelésünk nincs. Az azonban igen valószínű, hogy már akkor épült, amikor a templom kegyurai az Ajtonyok leszármazói voltak, talán még Heim és Demeter fiainak idejében.

A templomhoz a mai szentély felépítése előtt sekrestyét építettek. Mivel habarcsanyaga igen hasonló a félkörös bővítményhez, lehet, hogy vele egykorú. Tulajdonképpen két falból állt: északi fala a hajó sarkához korábban hozzáépített támpillér végéhez futott be, míg a keleti fala a szentély északkeleti sarkához csatlakozott. Az újabb kutatások

38. Vysoky Ujezd, Mária születése templom – ld. Jiří Kuthan: Gotická architektura c jižních Čechách Praha, 1975. 122–124.

28. kép. A Vysoky Ujezd-i templom (J. Kuthan után)

alaján középkori sekrestyéink tulajdonképpen kápolnák voltak, bennük sok helyen az oltáralapozás is előkerült.³⁹

Az új igények érvényesülésének és a meglévő felhasználásának egysége jellemezte a következő építési periódust. A liturgiai változások, a nagyobb oltárfelépítmény tér- és világosságigénye, s nem utolsósorban a divat hatására elbontották a korábbi szentélyt.⁴⁰ A hajó mellett viszont a szentély északi fala is megmaradt, bizonyára a sekrestye megőrzése érdekében, s így az új, sokszög záródású szentély dél felé eltolódott. Alaprajzának

39. KOZÁK 1966. 129.

40. Marosi Ernő: Építési korszakok – építészettörténeti szakaszok a magyarországi gótikában = Építés-Építészettudomány XI. (1979) 27., (uő. a gótikus tagozatok „előre gyártásáról”) ld. még MAROSI 15, 32.

kitűzése nem sikerült pontosan, s az ablakok elhelyezése sem szabályos. A szentélyt részleteiben ismeretlen boltozat fedte, melynek kétszer hornyolt bordái átmenet nélkül csatlakoztak a falsíkhöz. A két egyforma déli ablak faragottkő-részei jó kőfaragó munkák, szemben a szentélyzáródás déli falának primitív résablakával. Mivel a három ablak egykorú, csak arra gondolhatunk, hogy a mérműves ablakok elemei, a bordák és a boltindítások nem a helyszínen készültek, s a szerény képességű kőműves csak az elhelyezésükhöz értett. De mivel megbízza még egy ablakot kívánt a szentélyre, annak keretezését maga próbálta elkészíteni.

A gótikus diadalívet nem ismerjük, s azt sem tudjuk, milyen volt a szentély kifestése. Az utóbbira csak néhány bordatöredék és festésdarab utal.

A szentélyhez csak az építkezés befejezése, a külső bevakolása után épültek támpillérek. A nyújtott boltozat nyomására a falak valószínűleg megrepedtek, ezért vált szükségessé megtámasztásuk még gótikus jellegű pillérekkel. A nem túl tehetős építetőre valló szentély építésének ideje az ablakok és a bordaprofil alapján elég jól meghatározható. Ezek a formák az 1470-es évektől a XVI. század első harmadáig az egész országban kedveltek voltak, ezeket az elemeket figyelhetjük meg a falusi és mezővárosi építészet Mátyás alatt bekövetkezett új fellendülésének alkotásain.⁴¹ Jellemző volt ekkor a szentélyek átépítése, s hogy a zubogyi építkezés nem érte el az általános színvonalat, érthető, hiszen a falu ekkor már csak az elszegényedő Szuhai család egyik birtoka. Arról azonban nem mondtak le, hogy a kegyuraságuk alatt álló templom megfeleljen az új „követelményeknek”.

Ha azt keressük, hogy a kőfaragó munkákat hol rendelték meg, elsősorban a környék nagyobb építkezéseit kell számba vennünk. Hasonló bordákat Sajókázán, ablakokat Sajószentpéteren találunk. Valószínű azonban, hogy a szomszédos Rudabánya nagyméretű templomán dolgozó egyik kőfaragó készítette a boltozat és az ablakok elemeit, ugyanis itt még a boltindítás formája is megegyezik.⁴²

Nem tudjuk, mikor vált szükségessé a templomhajó nyugat felé való bővítése, az eredeti falakból itt ugyanis alig maradt valami. Az ekkor készült nyugati kapu egyszerű kiképzése alapján arra is gondolhatunk, hogy erre már a reformáció felvétele után került sor. Az új, református tér csak fokozatosan alakulhatott ki, eltávolították az oltárt, megszüntették a hajó és a szentély között feltételezhető szintkülönbséget, s bizonyára új berendezés is készült a fontos anyaegyházzá vált templomban. Elbontották a feleslegessé vált sekrestyét is, de mivel ezzel megszűnt a szentélyfal támasza, később egy támpillért kellett a helyére építeni. Ekkor készülhetett a nyugati kapu előtti előtér is.

41. Az ekkor hálóboltozatos szentéllyel bővített templomok közül Nagyvázsony, Zalaszántó, Korlát, Sajókaza, Sajószentpéter említhető meg. Jól keltezett emlékek a környékről: Eger, püspöki palota: 1470–1475., Miskolc, Avasi templom: 1470–1489., 61., *Horváth–Marjalaki–Valentiny*: Miskolc Bp. 1962. 186., *MAROSI* 34–35. – A korszak templomépítészetének feldolgozása a Balatonfelvidék vonatkozásában: *Koppány Tibor*: Késő gótikus építészeti emlékek a Balatonfelvidéken = Veszprém megyei Múzeumok Közleményei II. 1964. 189–195.
42. A sajókazai és a sajószentpéteri szentélyek építésének pontos ideje nem ismert, de a mindkét helyen előforduló reneszánsz elemek (pasztoforium ill. sekrestyenyílások) inkább a XVI. század elejére helyezik keletkezésüket. Sajószentpéterre: *Dümmerling Ödön*: A sajószentpéteri ref. templom = Technika 1944. 144. A rudabányai templom átépítését kutatója Mátyás korára helyezi, az építkezés 1510 előtt mindenképpen befejeződött: *Pamer Nóra*: Rudabánya középkori temploma = Műemlékvédelem 1980/4. 203.

A rendkívül bizonytalan időket jelzi, hogy a templomban 1673-ban vagy 1674-ben elásták azt a 67 db pénzt, mely talán az egyházközség vagyonának egy része lehetett. Nem kizárt, hogy ugyanekkor került a földbe a még a katolikus időkből származó kehely és paténa is. Nem lehetetlen, hogy ezeket maga a lelkész, Szalóczy Mihály rejtette el, még mielőtt a pozsonyi törvényszék előtt megjelent volna.⁴³ A következő évtizedek háborús eseményei következtében a templom leégett és nagyrészt össze is dőlt. Teljesen megsemmisült a hajó délnyugati része, beszakadt a szentélyboltozat, a diadalív és a szentély északi falának pusztulásakor az itt álló támpillér is kidőlt. Az újjáépítésre csak az 1710-es években kerülhetett sor. Ahol csak lehetett, a régi alapokat, megmaradt falrészeket felhasználták. Jellemző volt erre az építkezésre a falba bekötött állványzat, ez a középkorban használt technikai megoldás. A déli fal közepén levő ablak maradványait befalazták, tőle nyugatra alakítva ki egy ugyanolyan résablakot. Ez az eljárás a hagyományörzés, az épület egysége megőrzésének jellemző példája. A délnyugati sarokra támpillért építettek, az előteret elbontva a nyugati kaput befalazták. A régi alapokon ekkor épült a mai diadalív, s ekkor készültek a mai falkoronák. A boltindításokat lefaragták, a bordákat építőanyagként használták fel. Az építkezés befejezése lehetett az 1726-ban elkészült famennyezet. A hazai anyagban egyedül álló, ősi hagyományokat őrző mennyezet mesterének, műhelykörének felderítése a restaurálás után a kutatás fontos feladata lesz.

Megfigyeléseink alapján nem dönthető el, hogy a két agyagpadló közül melyik készült ekkor. Az viszont igen valószínű, hogy Contra András és fia Mátyás asztalosok 1758-ban a mai berendezést készítették. Rudabányán ugyanez év szeptemberétől dolgoztak az ottani famennyezet felirata szerint, s ebből azt is megtudjuk, hogy jósvai mesterek voltak. Így a padok és a karzatok restaurálása bizonyára jelentős adatokat szolgáltat majd a környékbeli festőasztalosok XVIII. századi munkásságáról.⁴⁴ Valószínű továbbá, hogy a berendezés elkészültéhez még néhány kisebb építkezés kapcsolódott. Ekkor törték a két résablak helyére a mai ablakokat, ez idő tájt készülhetett a déli előtér, s ugyancsak a XVIII. századi egyszerűbb harangtornyok típusát mutatja a déli oldal előtt álló fatorony.⁴⁵

A leírt építkezések azonban nem jelentettek gyökeres megújítást, erre sohasem volt pénz, így a megrepedő, kifelé dőlő falakat támpillérek sorával próbálták összetartani. Az északi hajófal közepe 1887-ben ennek ellenére kidőlt. Sok problémát okozott a tetőzet karbantartása, a mai tetőszéket csak 1907-ben készítették. Utoljára 1934–35-ben dolgoztak a templomon, s mivel ekkor már megvolt a szükséges pénzösszeg, a tatarozást teljes vakolatleverés előzte meg. A berendezést is újból átfestették, az agyagpadlót pedig lebetonozták.

43. A kehely elrejtésére szolgáló edény a XVI. és XVII. században egyaránt készülhetett. Az elbontott sekrestye feletti törmelékrétegből ugyanilyen anyagú töredékek kerültek elő.

44. *TOMBOR* 52–53., XVIII. kép. Valószínű, hogy a zubogyi felirat az apa, a rudabányai pedig a fiú munkája. A rudabányai famunkák restaurátora szerint az ottani kazetták egy része és a padok festett előlapjai teljesen azonosak a miskolci avasi templom famennyezetének egykori kazettáival: *Pámer* i.m. 206.

45. *MAROSI* 41.

A zubogyi templom jó példa falusi templomaink jellegzetes fejlődésére és arra is, hogyan tükrözi egy templom a falu történetét. A következő években sorra kerülő helyreállítás és restaurálása értékeit méltó módon mutatja majd be és biztosítja további megőrzésüket.⁴⁶

A JEGYZETEKBE HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

AUO	Árpád-kori új okmánytár I–XII. Bp. 1860–1874.
BALOGH	<i>Balogh Béla</i> : Putnok mezőváros története Rimaszombat, 1894.
FEJÉR	<i>Fejér György</i> : Codex diplomaticus Hungaria. Buda, 1829–1844.
FORGON	<i>Forgon Mihály</i> : Gömör–Kishont vármegye nemesi családai I–II. Kolozsvár, 1909.
ILA 1940	<i>Ila Bálint</i> : Település és nemesség Gömör megyében a középkorban = Turul, 1940.
ILA 1968	<i>Ila Bálint</i> : Gömör megye IV. Bp. 1968.
ILA 1976:	<i>Ila Bálint</i> : Gömör megye I. Bp. 1976.
KOZÁK 1965	<i>Kozák Károly</i> : Borsod megye egyenes-szentélyzáródású középkori templomai = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc. V. 1965.
KOZÁK 1966	<i>Kozák Károly</i> : A román kori egyenes szentélyzáródás kialakulásáról = Magyar Műemlékvédelem III. 1961–1962. Bp. 1966.
MAROSI	<i>Marosi Ernő</i> : Magyar falusi templomok Bp. 1975.
SZTÁRAY	A gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk. Nagy Gyula I–II. Bp. 1887–1889.
TOMBOR	<i>Tombor Ilona</i> : Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból Bp. 1968.
ZICHY	Zichy-Okmánytár I–XII. Bp. 1871–1931.

INVESTIGATION OF THE ZUBOGY CALVINIST CHURCH

(Abstract)

The Zubogy village in North-East Hungary was formed, according to the researchers of the former Gömör county, in the 12th c. The majority of the population must have been Slavic since the name of the village comes from Slavic personal name. Zubogy was owned by the servant to the royal castle of Gömör till 1282. In that year the king presented it to one of the ancient Magyar kindred, the Ajtonys, who's ancient centre used to be the Csanád county in the Southland.

It became the centre of one of the branches of the kindred, in the 14th c., later owned by other branches and families. Its development stopped in the second half of the 16th c. due to the Turkish ravage and tax burdens, but did not become deserted like many of the surrounding villages. What is more in the time of the spreading of the Reformation in the 16th–17th c. the village got one of the most important church centres of the surroundings. According to the contemporary serf lists the population consisted at that time nearly exclusively of Hungarians.

46. Itt köszönöm meg lektorom, Détshy Mihály segítségét, akinek azonban több, helyszíni vizsgálatot nélkülöző javaslatát – így a félkörös bővítmény korábbi voltára, ill. a mérnöves ablakok és a boltozat a szentélyhez képest utólagos kialakítására vonatkozó feltételezését – nem tudtam elfogadni, mivel ellentmondanak a réteg- és falszövet-megfigyeléseinknek. – A részletes kutatási dokumentáció a Nemzeti Múzeum Adattárában, a miskolci múzeumban és az OMF Tervtárában található. – A fényképeket a kutatócsoport tagjai, a rajzokat Simonné Spiesz Gabriella készítette.

After the relative peace of the first two thirds of the 17th c. the village stood close to being deserted in course of Turkish attacks about 1670 and 1680, and the wars of independence against the Habsburgs. A slow development started in the first half of the 18th c., but it never could regain its former importance. The inhabitants of the village were very poor even in the 19th c.

The first written source about the church is from 1596, but it was built much earlier. Its first form shows one of the base types of the Hungarian village churches of the Middle Ages: a body of oblong form, planeroofed nave ending in a straight closed lower shrine, lacking the tower. The southern wall was broken through by a gate and three fissure windows above it. This simple church form was spread throughout Hungary between the 11th and the 13th c.

The western side of the nave had to be reconstructed probably because of damage. This was the time when the lancet gate was built. A small semicircular niche was attached to the eastern side of the shrine, the function of which is not known. Such a niche can be found, the closest to Zubogy, in Vysoké Ujezd, in Bohemia. The sacristy, serving also as a chapel was added to the northern side of the chapel also at that time.

The old shrine was demolished in the second half of the 15th c. or at the beginning of the 16th c., but the sacristy remained intact. The new shrine, ending in irregular polygonal structure, was vaulted. The carved stones of the tracery windows of the southern part and of the vault were not made on the spot. First no buttresses were built to the shrine, but the weight of the vault made the builders add them later. According to the researchers this type of the shrines is characteristic of the village and country town building in Hungary of that time.

The nave proving to be too small was broadened towards west probably after the spreading of the Reformation. A western gate was built with a hall before it. The redundant chapel was demolished, and a buttress was erected on its place. 67 silver coins and the gothic chalice were hidden in a pot among the uncertain circumstances of the 1670ies. Later the church burnt down and collapsed. It was rebuilt between 1710–1720. The whole southwestern part, the arch and the northern part of the shrine were built in that decade. The remains of the gothic vault were carved off, the fluting was used as building material. The western gate was blocked up, the hall was demolished. The most important part of that building period is the painted wooden ceiling preserving the structural traditions of the Middle Ages. The characteristic Calvinist furniture was built in 1758: benches, galleries and a pulpit are among them. The painted parts of the furniture are covered with several layers of paint. The large windows were also cut at that time, the southern hall together with the bell tower were erected in the 18th c., too.

The badly preserved walls were strengthened later only with buttresses, gaining thus the present form of the church. It was renovated in 1935, when a mural from the Middle Ages was found, but the builders knocked it off.

The National Intendence of Historical Monuments made the plans of the reconstruction of the church and the restoration of the precious furniture in 1974. Earlier, in 1968, the Intendence carried out the investigations of the walls and the layers under the present ground level. As the result of the investigations the complex history of the building of a church characteristic of the village church building traditions becomes outfolded.

István Feld

A ZUBOGYI GÓTIKUS KEHELY ÉS PATÉNA

LUKÁCS ZSUZSA

Az 1978-ban végzett kutatás során, a zubogyi középkori templom nyugati bővítésében¹ – mely már a község református hitre való áttérése után épült – került elő a valószínűleg sebtében, a református egyház számára megőrzendő céllal elásott gótikus kehely és paténa.² Az elrejtés időpontjára nézve valószínűnek tartjuk a Feld István által feltételezett 1674-es évszámot,³ amit a szentélyben elrejtett pénzek évszámai is alátámasztanak.⁴ Nem tarthatjuk ugyanis valószínűnek, hogy egy kis faluban két esetben is azonos módon kíséreljék meg az egyház javait megőrizni a nehéz idők viszontagságaitól, s mindkét esetben a templomban való elásás módját választják, majd mindkettőről elfeledkeznek. A datálást alátámasztja a kehely és a paténa elrejtésére használt fehér, mázatlan, durván iszapolt XVI–XVII. századi fazék, mely egyben megadja a terminus post quem-et is (lásd a kötetben Feld István tanulmányát, 24. kép), korábbra tehát nem tehető.⁵ Az elrejtés szükségességét ekkor a történelmi események nagymértékben indokolták. A Pozsonyba megidézett Szalóczy Mihály zubogyi prédikátor tudatában lehetett annak, hogy falujába hosszú ideig, vagy talán soha nem térhet vissza, s az egyház értékeit biztonságban akarta tudni. A véletlen hozta úgy, hogy több, mint háromszáz év múltán, a templom helyreállítását megelőző kutatás közben szerezhettünk tudomást e kincsek létezéséről.

Az ásás alkalmával a kehely kuppájával lefelé fordított helyzetben találtuk a fazékban, s ennek talpán, álló helyzetben volt a paténa. A fazék száját valószínűleg védő anyag az idők folyamán megsemmisült, ennek semmi nyomát nem találtuk. A föld nyomásának következtében a fazék peremrésze 4–5 cm magasságban benyomódott, s a kehely talprésze a nádusz alatt eltörött (szárgallérijának egy része a földben megsemmisült).

A kehely leírása: Anyag: tűzaranyozott vörösréz. Ezüstből készültek a rotuluszok virágdíszes külső lemezei, továbbá a nádusz alatti és feletti szárrész lemezborítása, melyeket a bronz belső szára erősítették. Az ezüstből készült részeken zöld zománcozás csekély maradványai fedezhetők fel. A szárgallért idegen anyaggal, jelen esetben finoman iszapolt agyaggal töltötték ki, melyben korrodált fémrészecskék fedezhetők fel (ennek oka valószínűleg az, hogy a kehely több évszázadon keresztül nedves helyen volt). Valószínűleg

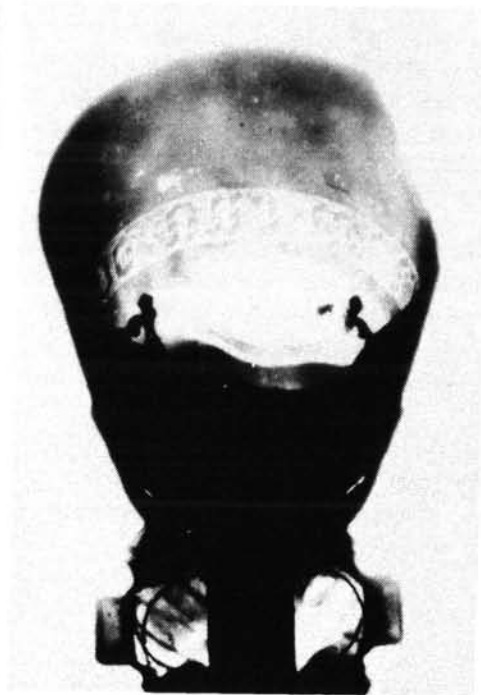
1. A történelmi és építészettörténelmi feldolgozást lásd e kötetben, Feld István tollából: A zubogyi református templom kutatása.
2. B/VI. szelvény, Kutatási napló: 1978. VIII. 1.
3. *Feld*. i.m.
4. *V. Székely György*: XVII. századi éremlelet Zubogyról. Ugyanebben a kötetben.
5. A fazék az utolsó járószinttől számított 30–35 cm mélységben került elő.

1. kép.
A zubogyi kehely darabjai és a paténa előkerülésük után

2. kép. A kehely kuppájának és nóduszának
röntgenfelvétele

3. kép. A kehely kuppájának és nóduszának
röntgenfelvétele

4. kép: A kehely kuppája.
A pártakoszorú balról számított harmadik
és negyedik lilioma között megfigyelhető
az öntött párta összeillesztésének helye

5. kép: A kehely kuppája konzerválás előtt.
A felvételen jól kivehető
a kuppakosár sugárkoszorújának
hármass lángnyelvsora

ugyanezt az eljárást alkalmazták a rotuluszoknál is, s ez magyarázza, hogy a nódusz többi részéhez viszonyítva igen jó állapotban maradtak meg.

Állapot: A nedves földből kikerült kehely anyaga a levegőn gyorsan és erősen korrodálódott; főleg a kuppát és a nóduszt érte károsodás. Már előkerülésekor sérült és részben hiányos volt a kupa felső része (három helyen darabjai kitöredeztek). A talprész gyűrűje már a megtalálás időpontjában le volt törve, s több darabban került elő. Mindez valószínűleg annak a következménye, hogy a fazékba beszóródó föld elsősorban az alul levő kuppát és nóduszt, továbbá a szárgallért károsította.

A rézet – az erősen károsodott részeken – a konzerválás előtt csupán a szokatlanul vastag, 0,1 mm-es aranyréteg tartotta össze. A talprész – ami a fazékban felül helyezkedett el – jobb állapotban maradt meg. Az ezüsből készült részek szintén jobb állapotúak, a zománcozás azonban lepattogzott róluk, rendszerükre, s a zöldön kívül más színre következtetni nem lehet. A kehely és a paténa konzerválását Ujszászi Ágnes, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum munkatársa végezte el, s restaurálásán is ő dolgozik.⁶

6. E helyütt köszönöm meg Ujszászi Ágnesnek, hogy a konzerválás során tett technikai megfigyeléseire felhívta a figyelmemet, továbbá, hogy a konzerválás előkészítéséhez készült fotókat és röntgenfelvételeket e cikkhez rendelkezésemre bocsátotta.

6. kép. A kupa és nóduz konzerválás után

7. kép. A kupa és nóduz konzerválás után, összeillesztve

Technika: Talp, kuppakosár és kupa vésett és poncolt, talpperem és szárgallér préselt a szárok keretbe foglalt ezüst rozettái (s az ezekkel azonos ezüstlemezek a rotuluszokon), továbbá a szár ezüstlemezőn ornamentális dísként alkalmazott „n” minuszkulák verőfővel készültek. A nóduz trébelt. A röntgenfelvételen jól látható a kehely szerkezete: a kuppakosárnál magasabban elhelyezkedő csészéhez hatszögletű szárat forrasztottak, s erre erősítették rá a kuppakosarat, s a szárok ezüstlemezőt. Ezt a belső szárat keresztben átfúr-

9. kép. A kehely nóduza felülnézetben

8. kép. A kehely nóduza konzerválás előtt

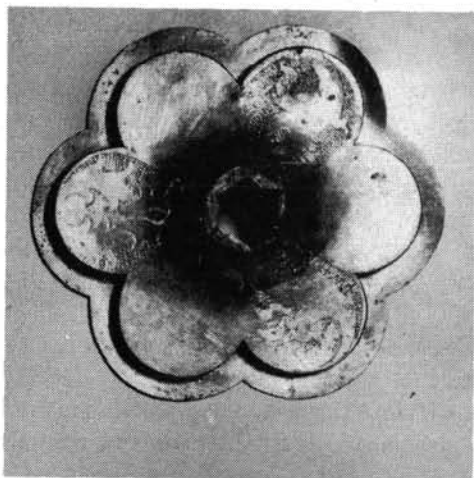
ták, s egy pálcával rögzítették a náduszt. Ugyanerre a belső szárra erősítették a szárgallért és a talprészt is. A kuppát a kuppakosár elhelyezése előtt aranyozták, vigyázva arra, hogy a nem látható belső részekre a nemes anyagot ne fecsérjék; megfigyelhető, hogy a kupa aranyrétege a párta liliomsora alatt beborítja a vörösréz csészét, de az ezt alátámasztó két félpálca felső szélétől kezdve megszűnik. A kuppakosár liliomos pártája öntött, négy részből állították össze. A talp alja valószínűleg ezüstözött volt.

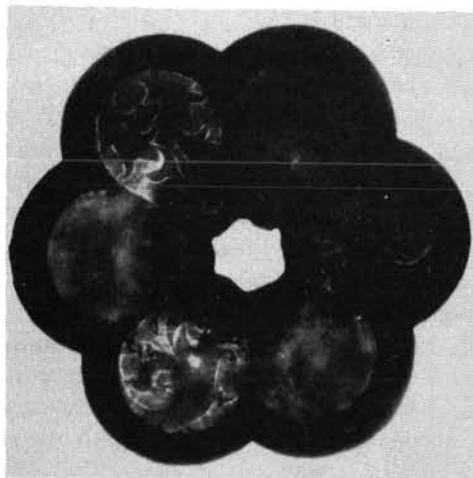
10. kép. A kehely nádusza alulnézetben

11. kép. Az egyik gravírozott talpkarékj levélmustrája; megfigyelhető a préselt talpperem lécmotívuma

12. kép. A kehely talpa alulnézetben

13. kép. A kehely talprészének röntgenfelvétele

Súly: A kehely erősen sérült volta miatt, továbbá mivel a szárgallér és a rotuluszok kitöltéséhez idegen anyagot alkalmaztak, a további összehasonlítások szempontjából nem tartjuk mérvadónak.

A kehely hatkaréjos talpát vízszintes talpszegély övezi, s e fölött – kissé beljebb ugratva – emelkedik a valószínűleg kissé eltérő anyagösszetételű⁷ „előre gyártott”, préselt talpperem. Ennek alsó részét keskeny félpálca alkotja, felette áttörtlen lécsor (ami tulajdonképpen egyfajta vakárkásor derivátuma), s legfelül egy félpálca zárja le. A talpperem felett emelkedik a piramidálisan keskenyedő talprész. A talp három karéjos mezője díszítés nélküli, míg az ezekkel váltakozókat fentről lefelé kiterébélyesedő vésett lombdízis tölti ki. A gravírozott karéjokat vésett keret veszi körül, s a mustrák háttére poncolt. A legjobb állapotban megmaradt vésett karéj lombdízise fent lándzsa alakú levélből indul ki, s a talpszélek felé kettéágazik (11. kép). A másik két gravírozott karéj díszítése is hasonló, de a levélrendszer nem azonos, mint ezt a talprész alsó részéről készített felvételeken (12–13. kép) láthatjuk.

A talprészt szárgallér zárta le, melynek motívuma s anyaga azonos a talp peremével. Mivel a földben teljesen szétroncsolódott, szétesett, ma már nem állapítható meg, hogy a kettős félpálcák helyezkedtek-e el alul, vagy az egysoros. Csupán feltételezhetjük, hogy az ötvös a préselt lemezt a talprészhez hasonló módon helyezte el itt is. A gallér és a nódusz közötti szárrész a hatszögletű vörösréz belső szára illesztett ezüstlapból készült. Az ezüstmezőkön ez esetben ornamentális céllal alkalmazott „n” minuszkulás mezők váltakoznak ötszirmú virágokkal díszített mezőkkel (a virágok szirmai kettősek). Mindkét típusú mezőt keskeny félpálca keretezi, a virágos mezők négy sarkában egy-egy domború ponttal. Az ezüst szárrészen – sajnos ma már alig észrevehető – zöld zománcozás nyomai figyelhetők meg. Az egyes mezők rendkívüli egyezése alapján valószínűnek tartjuk, hogy ezek verőtővel készültek (8. kép).

Az alsó szár felett emelkedik a trébelt technikával készült, alul-felül hat-hat levéllel díszített pogácsa formájú nódusz, mely nagymértékben sérült. Alsó részén három trébelt, középen kidomborodó erezetű lándzsalevél váltakozik három trébelt s vésett díszítésű hegyes levéllel. Ez utóbbiak megmunkálása a talpkaréjok gravírozásához viszonyítva durvább, a levélcúcsokban egyszerű geometrikus mustrát alkotnak, egy kivétellel. A háttér itt is poncolt (10. kép). A nódusz felső részén a trébelt levelek négyes harántosztásúak, a köztük levő vésett levelek megfelelnek a fent leírt két hasonló alsó levélnek (9. kép). A nódusz összeillesztésénél – az alsó és felső részt középen, vízszintesen forrasztották össze – a felső trébelt levelek az alsó vésett díszítésű levelekkel kerültek szembe (8. kép). A rombusz alakú rotuluszokat – melyek belsejét idegen anyaggal töltötték ki, s ezért állapotuk viszonylag jónak mondható – utólag forrasztották a nódusra. A rotuluszok külső síkjára, tokos foglalatba kerültek az ezüstlemezek, melyeket ugyanazzal a verőtővel készített virágminta díszít, mint a szárazakat. A zöld zománcozás csekély nyomai ezeken is megfigyelhetők (6., 7., 8., 9. kép).

A nódusz feletti szár díszítése pontosan megfelel az alsónak; a virágok és a betűk mindkettőn ugyanazokon az oldalakon fordulnak elő.

A felső szár felett szélesedik ki a kuppakosár, amit lángnyelves sugárkoszorú díszít. A lángnyelvek hármassorban ölelik körül a kuppakosarat: a külső hat lángnyelv sima, a

7. A vegyvizsgálatok még nem fejeződtek be.

második sort alkotó hat lángnyelv alsó része alacsonyan poncolt, a harmadik – tizenkét lángnyelvből álló – soré pedig valamivel magasabban. A vésett sugárkoszorú hátterét szintén poncolták (5. kép).

A kuppakosarat liliomos pártakoszorú zárja le, mely két félpálca fölött emelkedik. A liliomok felső szirma erősebben kidomborodik, oldalsó szirmaik pedig összeérnek. A pártakoszorú szintén előre elkészített, öntött elemekből készült; négy helyen figyelhető meg forrasztás, illetve reszelés nyoma (5., 6. kép). A 6. képen a balról számított harmadik és negyedik liliom között látható az összeillesztés helye. A kuppakosárból emelkedik ki a kehely harang alakú csészéje. A kuppát vésett keretben a következő minuszkulás felirat díszíti: +ave+maria+gratia+plena+dominus+. A felirat körbefut a kuppán, az egyes szavakat egyszerű, nem azonos méretű és formájú virágok választják el egymástól. A felirat hátterét is poncolta az ötvös.

*Méretek*⁸: Teljes magasság: 22 cm. Talpátmérő: 12,5 cm. Talpmagasság: 4,6 cm. Talplemez kiugrása a talpperemtől: 1 cm. Talpperem préselt, lécdíszes részének magassága: 1,2 cm. Szárgallér magassága: 1,2 cm. Szárgallér átmérője: 3,2 cm. Szárgallér egyik oldalának teljes hossza: 1,8 cm. Szárgallér talptól való kiugrása: 0,8 cm. Szárgallér és nódusz közti szár magassága: 1,2 cm. Szár egyes mezőinek hossza: 1,1–1,2 cm. Szárát-mérő: 1,6 cm. Nódusz magassága: 3,2 cm. Nódusz átmérője: 6,3 cm. Nódusz és kupa közti szár magassága: 1,2 cm. Rotulusz átmérője: 1,8 és 2,3 cm. Rotulusz oldalainak hossza: 1,55 cm. Rotulusz kiugrása a nóduszból: 0,6 cm. Rotuluszok külső díszített oldalainak hossza (forrasztással együtt): 1,3 cm. Kupa magassága (kuppakosárral együtt): 8,7 cm. Száj-átmérő: 9,7 cm. Kupa teljes magassága a restaurálás közben, szétszedett állapotban: 9 cm. A kupa feliratának szélessége: 1,2 cm. A felirat távolsága a kupa szájától: 3,8 cm. Kuppako-sár magassága: 2,85 cm. Pártakoszorú magassága: 1,55 cm. Belső hatszögletű vörösréz szár hossza: 6,5 cm.

A zubogyi kehellyel stilsztikailag összefüggő emlékek: Róth Viktor utalt először arra, hogy középkori, de későbbi ötvöstárgyainkon is sok esetben alkalmaztak olyan díszítőelemeket, melyeket „verősmintával” készítettek, s hogy ezek tartós voltak miatt az ötvösműhelyeknek „öröklődő szertáiraiban voltak”⁹. Beke László már arra hívja fel a figyelmet, hogy „a 15. század második felére már bizonyos díszítőelemek (kelyhek öntött talpperem áttörései, kosárpártái stb.) egyes műhelyekben »sorozatgyártásban« sőt »exportra« is készülhettek, így más ötvösök eltérő stílusú munkáikhoz is alkalmazhatták azokat. . . . Ilyen jellegű műhelykapcsolatokat kell feltételeznünk Erdély és a Felvidék között is”¹⁰.

A fenti megállapítások alapján tettük vizsgálat tárgyává a zubogyi kehely egyes elemeit. A továbbiakban elsősorban azokkal a tárgyakkal foglalkozunk részletesebben, ahol több azonos elem rokonítható kelyhünkhöz, de kitérünk a csupán egy-egy részletben egyezést mutató emlékekre is, s ezek alapján kíséreljük meg a kehely datálását.

8. E talán túl részletesnek tűnő adatokat a további kutatások, összehasonlítások szempontjából tartjuk fontosnak.
9. Róth Viktor: Az egyházi kehely történeti fejlődése Erdélyben. *Archaeológiai Értesítő*, 1912. 91–132., 106. l.
10. Beke László: *Sodronyzománcos ötvösművek*. Bp. 1980. 17.

Róth Viktor 1922-ben állította össze a lángnyelves kuppakosarakkal díszített kelyhek erdélyi száz területen fellelhető emlékeinek jegyzékét, s nagy részük képét is publikálta.¹¹ Először a Róth Viktor által vizsgált emlékeket vesszük sorra.¹²

Botfalu: (Bod, Brenndorf, Roth I. 36. 1. 90. sz.; II. 43/4.): anyaga aranyozott réz. A talprész hat karéjának talppereméből háromnál a zubogyihoz hasonló, préselt, lécezett mintájú lemezt használtak fel. Ugyanezt alkalmazták a szárgallér három oldalának díszítéséhez is, mindkét esetben a zubogyihoz viszonyítva fordított elhelyezésben (alul egy, fent két félpálca fogja közre az árkádsormotívumot). Gravírozott lángnyelvek vannak azon a három talpmezőn, amit díszítettek. A kuppakosár hármassorban elhelyezkedő gravírozott lángnyelveit poncolt háttér emeli ki (ezt a XVIII. században ovális mezőkkel szakították meg). A kuppakosár pártája talán ugyanannak az öntőmintának a felhasználásával készült, mint a zubogyi kehelyé (jellegzetes a felső liliomszirom erőteljes kidomborodása); a liliomsor két félpálca felett emelkedik. A fenti egyezések alapján a botfalvi kehellyel kapcsolatban azonos műhelyre is gondolhatunk. Róth a kelyhet a XV. századra helyezi.

Fületelke (Filitelnic, Felldorf, Roth I. 36–37. 1.; 91. sz., II. 43/1.): A kuppakosáron gravírozott lángnyelvek poncolt alapon. XVI. század.

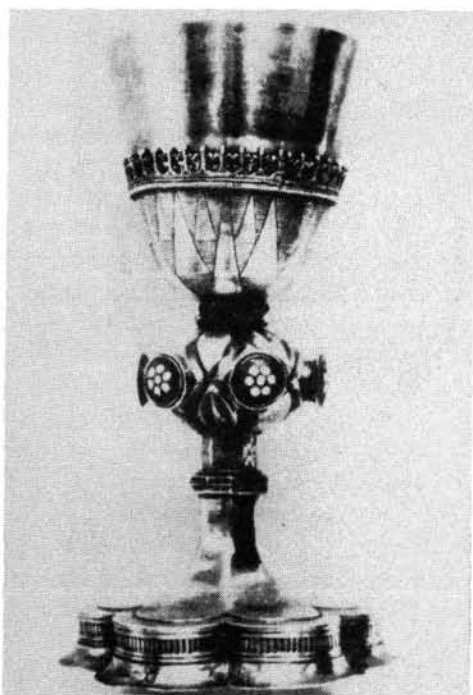
Omlás (Omnaș, Hamleisch, Roth I. 37. 1., 92. sz., képe uo.): A magasság és a szájátmérő méretei között csupán néhány milliméteres eltérés. A kuppakosáron poncolt háttér előtt gravírozott lángnyelvek kettős sora, ami felett közvetlenül emelkedik a pártakoszorú (elég közel áll a zubogyihoz, de nem teljesen azonos). A csészén, vésett vízszintes vonalakkal határolt poncolt sávban gravírozott minuszkulákkal „ $\square$ ave $\square$ maria $\square$ gracia $\square$ plena $\square$ domi(nu)s”. Róth a XV. századra teszi.

Nagydisznód (Cisnădie, Heltau, Roth I. 37–38. 1. 93. sz., II. 30.): Hatkaréjos talpán három sima és három gravírozott talpmező. A kuppakosáron hármassorban lángnyelvsor, a lángnyelveket poncolt háttér emeli ki. A kuppakosarat két félpalcán álló virágkoszorú zárja (utóbbi nem egyezik a zubogyival). A nádusz alsó, csúcsos levelei rokonok a zubogyi alsó levelekkel. A csésze feliratának elhelyezése hasonló kelyhünkéhez, de elhelyezése más. Róth a XIV. századra datálja.

Szászkézsd (Saschiz, Keisd, Roth I. 39. 1. 95. sz. II. 32.): Hatkaréjos talpon vízszintes talpszegély. A kuppakosár pártájának liliomdíszét használja fel a mester a szárgallér díszítőelemeként is. A kettős sorban gravírozott lángnyelvek, poncolt alapon, a kuppakosár alatti alacsony tartókosárból nőnek ki. A lángnyelvek felett közvetlenül emelkedik a pártakoszorú, de ez különbözik a zubogyitól. A kehely méretarányai igen közel állnak a miénkhez. Róth XV. századnak tartja.

Szászkézsd (Saschiz, Keisd, Roth I. 39–40. 1. 96. sz., II. 31.): Hatkaréjos talpán vízszintes talpszegély. Kuppakosarának sugárkoszorúját kétsoros lángnyelvsor alkotja, háttere poncolt, felette felirat, s csak e fölé került a pártakoszorú, ami a zubogyi kehely-

11. *Victor Roth: Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens. I. Goldschmiedearbeiten. Erster Teil: Text., Zweiter Teil: Tafeln. Hermannstadt, 1922.* A rövidség miatt a továbbiakban e művet a következőképpen rövidítjük: Szövegekötet: Roth I., Képkötet: Roth II.
12. A romániai helységneveket *Cariolan Suciu: Dictionar istoric al localităților din Transilvania, București, 1967.* alapján tüntettük fel. Az analógiák anyagát csak abban az esetben adjuk meg, ha a zubogyi kehelyével megegyezik; többségük aranyozott ezüstből készült.

14. kép. A kolozsi kehely

15. kép. A himódi kehely

től eltérő szerkezetet mutat. Róth a XV. századra teszi; H. Kolba Judit a XV. század első felére datálja.¹³

Nagydisznód (Cisnădie, Heltau, Roth I. 38–39. 1. 94. sz., II. 41.): A kuppakosár vésett középvonalú lángnyelvei – alacsony tartókosárból indulva ki – váltakozva hullámszerűen, illetve függőlegesen állnak. A poncolt háttérben – a pártakoszorú alatt – nyelvyszerű hullámvonalak szélesednek felfelé, mintha a lángnyelvekből füst szállna felfelé. 1500 körül.

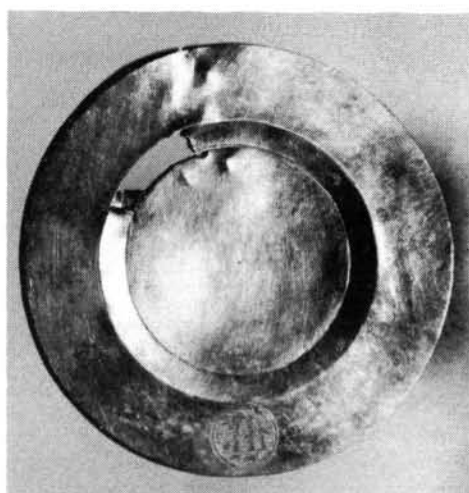
Kelemen Lajos ismertette a *kolozsi* kelyhet, mely szintén e körhöz kapcsolható.¹⁴ E kehely „... áttörtetlen, függőleges törpe lécsorból alakított talppereme...” pontosan egyezik a zubogyi kehelyével, alul két, fent egy félpálca keretezi. A „kehely csésze kosarát háromszögekből alkotott lángnyelvek borítják” melyek a zubogyihoz hasonlóan háromsoros elrendezésűek. „A sima nyelvek közeit zezugosan poncolt sorok töltik ki... s az egészet egy erős sodronytagra alkalmazott keresztvirágos pártasor koronázza, mely két darabból (van) forrasztva”.¹⁵ (Ez utóbbi nem rokon a mi kelyhünk pártájával). Kelemen Lajos a kolozsi kelyhet a XV. század második felére, Mátyás uralkodásának idejére datálja (14. kép).¹⁶

13. H. Kolba Judit: Szent László alakja a középkori ötvösművészetben. *Athleta Patriae*. Tanulmányok Szent László történetéhez. Bp., 1980. 221–235. 56. kép.

14. Kelemen Lajos: A kolozsi unitárius egyházköztség régi kelyhei. *Páztortúz*, 1927. 320–323. Újabb: Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1977. 165–169. 75–77. kép.

15. Kelemen i.m. (1977) 166.

16. Kelemen i.m. (1977) 167.

17. kép. A zubogyi paténa

16. kép. A mezőörsi kehely

A győri püspökség kincstárában is őriznek két olyan kelyhet, mely ehhez a csoport-hoz kapcsolódik: a himódi és a mezőörsi kelyhet. E kelyheket H. Kolba Judit publikálta,¹⁷ ezért csupán a zubogyi kehellyel való egyezésekre kívánjuk felhívni a figyelmet.

*Himódi kehely*¹⁸: Anyaga aranyozott vörösréz. A talprész három karéja díszítetlen, három gravírozott (az ornamentika nem rokon). Nódusza lapított gömb, nem pogácsa formájú, mint a zubogyi, de alsó és felső részén a zubogyi nódusz trébelt levelei (árok-kal körülvett, domború erezetű, és harántosztással díszített) jelennek meg, s a két levéltípus fent egymással váltakozik (ez a megoldás a felsőbajomi kehely nóduszán fordul még elő). „A kuppakosarat sugárkoszorúk vésett hármassora díszíti, kisebbedő, de egyforma széles sugarakkal. A tíz alsó sugár sima, a következő tíz és a húsz felső sugár alját vésés díszíti” mint a zubogyinál. A lángnyelvek poncolt háttérből emelkednek ki, s felettük a kuppakosarat liliomos pártá zárja le. A csészén körbefutó minuszkulás felirat megoldása s elhelyezésének arányai kb. a zubogyi kehelyének felelnek meg.¹⁹ H. Kolba Judit a kelyhet a XV. század közepére datálja, erdélyi eredetűnek tartja, s kapcsolatba hozza a MNM *csíkszere-dai rézkelyhével* (15. kép).

*Mezőörsi kehely*²⁰: Mind arányaiban, mind bizonyos részletekben közel áll kelyhünkhez. Elsősorban a kuppakosár hármassugarúja, de a liliomos pártasor is (bár a

17. H. Kolba Judit: Gótikus kelyhek a győri székesegyházban. Arrabona, 19–20. Győr, 1977–1978. 313–343.

18. H. Kolba i.m. (1977–1978) 318–319. 17–19. kép.

19. Vö. a kuppárók közölt képekkel.

20. H. Kolba i.m. (1977–1978) 319–320. 20–22. kép.

mezőörsi a zubogyinál elegánsabb, gazdagabb, mégis ugyanaz a típus). H. Kolba Judit a XV. század 50-es, 60-as éveire teszi keletkezési idejét.

Kiscsűr (Șura Mică, Kleinscheuern, Roth I. 40. 1. 97. sz.): Csak a kehely felső része maradt fenn; kosarát poncolt háttér előtt gravírozott lángnyelvek díszítik. (Két, vagy három sorban, ugyanis Roth azt írja, hogy részben ezek is poncoltak). Roth a XV. századra datálja.

Malomárka (Monariu, Minarken, Roth I. 40. 1. 98. sz.): Kosarán gravírozott lángnyelvek. XVI. századi. Mestere azonos az *Aranyos–Szász–Móric-i* (Morut, Moritzdorf) és a *pintáki* (Pinticu, Pintak) kelyhek mesterével. Ez utóbbi két kehely kuppakosara szintén lángnyelves díszítésű; az előbbinél a lángnyelvek függőleges vonalakkal tagoltak, háttérük poncolt (Roth I. 41. 1. 99. sz. és 100. sz.). Lángnyelves díszítés tűnik fel a *Baromlaka-i* (Valea Viilor, Wurmloch, Roth I. 41–42. 1. 101. sz., II. 39.) kelyhen is. E XVI. századi kelyhen a lángnyelvek már bonyolultabb rendszerben, a kuppakosarat körülfogó hat egymásba kapcsolódó körben jelennek meg. A baromlakai kehely anyaga is aranyozott réz.

A lángnyelves kuppakosarú kelyhek után azokat az emlékeket vesszük sorra, melyek a zubogyi kehellyel szintén több, de más részletben mutatnak egyezést.

Prázsmár (Prejmer, Tartlau, Roth I. 16–17. 1. 33. sz., II. 24/4.): Kuppakosár nélküli kupa, minuszkulás felirata: „ave & maria & gracia & plena & dominus & hi(lf)”. A talpkarékjok közül három gravírozott, három sima. A nádusz csúcsos, domború erezetű levele a zubogyi alsó levelekhez hasonló. XV. század.

Hégen (Brădeni, Henndorf, Roth I. 22. 1. 48. sz., II. 23.): A zubogyi kehelyhez hasonló vakárkásoros talppereme (de: alul két keskenyebb félpálca között egy vastagabb, fent pedig egy félpálca keretezi). A kehely alsó részén (nincs kuppakosár!) lángnyelvek kettős sora. XV. század.

Szászsebes (Sebeș, Mühlbach, Roth I. 32. 1. 78. sz., II. 27/3.): Nagyon alacsony, fent hatkaréjos ívben találkozó kuppakosarán egysoros lángnyelvmotívum (Róth szerint csillagminta). Náduszának alsó és felső levelei rokonok a zubogyi alsó trébelt levelekkel. XV. század.

Bessenyő (Viișoara, Heidendorf, Roth I. 54. 1. 126. sz., II. 49.): Az egyes rokon elemek itt zománctechnikában jelentkeznek: kettős lángnyelvsor a kuppakosáron, stilizált liliompártázat. A vízszintes talpszegélyre merőleges talpperemen a zubogyihoz hasonlítható vakárkád-motívum jelentkezik, de itt a lécek függőleges sorát a felső kétharmadban egy vízszintes lécz kettéosztja; keretelése különbözik a miénktől. XV. század.

Vinda (Ghinda, Windau, Roth I. 56–57. 1. 131. sz., II. 50.): A bessenyőihez hasonló, zománcozott. XV. század.

Keresd (Criș, Kreisch, Roth I. 72. 1. 160. sz., II. 64.): Hatkaréjos talpán vízszintes talpszegély, melyre merőleges a talpperem, s ebben a zubogyival analóg préselt lemez található, csak jóval bonyolultabb keretelésben. Kuppakosarán kettős sorban hullámszó lángnyelvek. A pártakoszorú közvetlenül a lángnyelvek fölött emelkedik. XV. század.

Magyaros (Măgheruș, Manierisch, Roth I. 104. 1. 232. sz., II. 102/4.): Náduszának levelei közel állnak a zubogyi nádusz alsó trébelt leveleihez. Pártakoszorújának liliomsora mintha azonos öntőmintával készült volna, mint a zubogyi kehelyé. XVI. század.

Szelindek (Slimnic), ev. templom:²¹ Kuppakosarának pártázata a zubogyival megegyező. A szárgallér díszítése a zubogyi kehely szárgallér- és talpperem-motívumának felel meg.

Az alábbi kelyhek a *nódusz trébelt leveleivel* mutatnak rokonságot (a vésett levelekhez csak egy analógiát találtunk, a *szászbudai* (Buneşti) ev. templom kelyhének nóduszán levőt:²²

Felsőbajom (Bazna, Baassen, Roth I. 101. 1. 225. sz., II. 101.): Aranyozott réz. A kehely nóduszának alsó és felső részén a zubogyi kehely nóduszának mindkét típusú trébelt (domború erezetű és harántosztású) levelei megtalálhatók, s a nódusz alsó és felső részén egymással váltakozva fordulnak elő. XVI. század második fele.

A domború erezetű levéltípussal még az alábbi tárgyakon találkozunk Róth gyűjtésében:

Jád (Livezile, Jaad, Roth I. 30. I. 71. sz.): XV. század.

Nagyajosfalva (Cîrlibaba, Ludwigsdorf, Roth I. 82–83. 1., 183. sz., II. 43/3.): 1500 körül.

Longodár (Dăişoara, Langenthal, Roth I. 91–92. 1. 202. sz., II. 87.): 1513.

Feketehalom (Codlea, Zeiden, Roth I. 107. 1. 239. sz., II. 102/2.): XVI. század. Ez a levéltípus tehát a XV–XVI. század fordulóján igen elterjedt volt, mint ahogy ezt a több azonos részletet tárgyaló résznel is láthattuk.

A *prévelt*, vakárkádssorral díszített *talpperem*-motívummal is több esetben találkozunk. Pontosan megfelelnek a zubogyinak (alul két, fent egy félpálcával keretezve) az alábbiak: *Nagypatak* (Rodbav, Rohrbach, Roth I. 55–56. 1. 129. sz., II. 37/3.): XV. század vége. *Mártonhegye* (Şomărtin, Martinsberg, Roth I. 104. 1. 232. sz. 41. ábra): XVI. század.

A következő példák szintén rokonságot mutatnak a zubogyival, csupán a lécmotívum keretezésében mutatkozik eltérés: *Vinda* (Ghinda, Windau, Roth I. 17. 1. 34. sz., II. 20/2.): a keret egy-egy félpálca. XV. század. *Holcmány* (Hosman, Holzmengen, Roth I. 14. 1. 25. sz., II. 20/4.): két-két félpálca keretezi. XV. század. *Szentiván* (Voivodeni, Johannisdorf, Roth I. 15. 1. 27. sz., II. 20/1.): egy-egy félpálca keretezi. XIV. század. *Szenterzsébet* (Guşteriţa, Hammersdorf, Roth I. 14. 1. 24. sz., II. 22/2.): XV. század. *Péterfalva* (Petreşti, Pettersdorf bei Bistritz, Roth I. 26. 1. 60. sz., II. 25/4.): lent két keskeny félpálca között egy vastagabb, fent egy félpálca keretezi. XV. század.

A zubogyi kehely pártakoszorújával kapcsolatban már eddig felhozott analógiákhoz csupán még két emléket szeretnénk hozzátenni. Az egyik a *marosszentkirályi* (Sincrai) XVI. század eleji kehely pártázata, mely – bár nem ugyanannak az öntőmintának a felhasználásával készült – igen közel áll a miénkhez.²³ A másik a *szászregeni* (Reghin, Sächlich-Regen, Roth I. 116–117. 1., 261. sz., II. 124/4.): mely a zubogyi motívum XVII. századi továbbélését bizonyítja.

A zubogyi kehely részletformái – mint ezt a fentiekben láthattuk – több XV. századi (elsősorban a század második feléből származó) és XVI. század eleji emlékek mutat rokonságot.²⁴ Kelyhünkhöz legközelebb a nagydisznódi (XIV. század), botfalusi

21. Vasile Drăguţ: *Arte gotică în România* Bucureşti, 1979., 317.

22. *Drăguţ*, i.m. 342. ábra.

23. *Mihalik József*: A zománc. Pozsony – Budapest, 1901. 109., 116.; *Beke* i.m. 100. 105. kép.

24. A XVI. század második felében a lángnyelv-motívum erősen átformalódik.

18. kép A zubogyi paténa IHS monogramja

19. kép. A sárosi paténa IHS monogramja

(XV. század, omlási (XV. század), kolozi (Mátyás kora), himódi (XV. század közepe), mezőörsi (XV. század 50–60-as évek) kelyhek állnak. Ezt a sort még számtalan emlékekkel bővíthetnénk, ha az egész történelmi Magyarország területére vonatkozóan elvégezték volna a teljes anyaggyűjtést, mint azt Róth Viktor az erdélyi szász területen megtette.²⁵ Érdekes lenne e kehelytípust liturgikus szempontból is vizsgálat tárgyává tenni; itt gondolunk a lángnyelves sugárkoszorú igen gyakori megjelenésére (a lángnyelv, mint ikonográfiai motívum: Szent Lélek szimbólum, Lukács 1. 28.) továbbá ennek a felirat szövegéhez való viszonyára (Lukács 1. 35., Máté 1. 20., 3. 11.), melyek nem egyedül a zubogyi kelyhen fordulnak elő együtt. H. Kolba Judit idézett cikkében²⁶ – melyben lengyel rokonemlékekre is felhívja a figyelmet – arra a következtetésre jut, hogy „a felvidéki anyagban és a lengyel emlékek között kissé később, a XVI. század elején, közepe felé gyakoribb a sugárkoszorú, sokszor már reneszánsz talppal. Az erdélyi párhuzamok a XV. század végénél nem későbbiek, a kifejezetten gótikus részletek miatt.” A felsorolt analógiák alapján a zubogyi kehely datálásával kapcsolatban igen tág időhatárt kell szabnunk; részletformáit ötvösműhelyeinkben 1450–1520 között igen gyakran alkalmazták. Ugyanez vonatkozik a zubogyi templom gótikus periódusának kormeghatározására is, ahol a stílusjegyek ugyanabban az időben változatlanul és igen sok helyen előfordulnak.²⁷ A zubogyi kehely készítésének időpontját – a rendelkezésünkre álló analógiák alapján a XV. század második felére tesszük, provenienciáját erdélyinek tartjuk, mindezt azonban a fent elmondottak alapján csak feltételesen állíthatjuk. A kehelyről csupán még annyit: ötvösművészetünknek a középkor végén igen elterjedt, „kommersz” darabjai közé tartozik, amit a felhasznált anyag (vörösréz) is bizonyít, hiszen az említett analógiák több, mint 90%-a aranyozott ezüstről készült.

25. Ez az anyaggyűjtés, továbbá a talán fellelhető írott források egybevetése tenné lehetővé e típus pontosabb kormeghatározását.

26. H. Kolba i.m. (1977–1978) 320.

27. Vö. Feld i.m.

A paténa. Anyaga: aranyozott ezüst. *Állapot:* A föld nyomása következtében a peremet a talprésszel összekötő homorú rész mintegy 2,5 cm hosszúságban kitört; ez a hiányzó rész nem került elő. *Méretetek:* Magasság: 1 cm. Átmérő: 14,3 + 0,8 cm. Peremszélesség: 2,5 cm. Talpátmérő: 7,5 cm. IHS monogram átmérője: 2,3 cm.

Leírása: A paténa peremének felső részén vésett kettős kör; ebben gravírozott majuszkulákból álló IHS (Jesus Salvator Hominum) monogram emelkedik ki a poncolt háttérből (17–18. kép). A zubogyi paténához a Róth Viktor által közölt ábrázolások közül a legközelebb a *sárosi* (Șoarș, Scharosch im Schenker Kirchenbezirk, Roth I. 256. 1. 752. sz. 8. ábra) paténa áll (19. kép), amit ő a XV. századra datál. Nagyon hasonlít ehhez a már a XVI. századi *medgyesi* paténa (Mediaș, Mediasch, Roth I. 254. 1. 742. sz. 253. 1. 2. ábra).

Rokon a fenti két ábrázolással a XVI. századi *kisprázmári* (Toarcia, Tartlau, Roth I. 258. 1. 756. sz., 257. 1. 5. ábra), ez azonban a monogram alatt a felkelő nap korongjával bővül. Az 1638-ban készült *tatárfalvi* (Tătrilaca, Taterloch, Roth I. 260. 1. 768. sz., 257. 1. 6. ábra) paténa monogramja alatt pedig már Krisztus szenvedésének eszközei közül a szegek jelennek meg. Megjegyzendő, hogy a fenti eltéréseken túl e két utóbbi monogram betűtípusai sem állnak közel a zubogyi paténáéhoz.

Az elmondottak alapján valószínű, hogy a zubogyi paténa a XV. század végén, a kehellyel egyidőben készült. Arra vonatkozóan, hogy a katolikus időkben – feltehetően az új szentély felszentelésének alkalmából – Zubogyra került kehely és paténa a reformáció idején az egyházi liturgiában milyen szerepet töltött be, egy Kelemen Lajos által említett adat nyújt felvilágosítást. A kolozsi kelyhekről írt tanulmányában az alábbiak olvashatók: „... 1587-ben ... A templommal egyetemben ugyanennek az egyháznak (az unitáriusnak) a birtokába jutottak az ismert általános szokás szerint a templom kegyszerei is, s ezekből az egyik kétségtelenül a régi római katolikus áldozókehely, melyet ma az unitáriusok az úrvacsora szertartásánál borosztó kehelynek használnak”.²⁸ 1634-ben – I. Rákóczi György intézkedésére – az unitáriusok javaikat megosztották a reformátusokkal. Nem lehetetlen, hogy a XV. századi kehely paténája az 1634-i osztozáskor a református egyházközség tulajdonába ment át.²⁹ A kolozsi példa alapján arra gondolunk, hogy a reformátusok – hasonlóan a templomhoz, melyet birtokukba vettek, de belső terét saját igényeikhez alakították – a kegyszerekkel ugyanezt tették, és a gótikus kelyhet és paténát immár mint borosztó kelyhet és kenyérsztó tálat használták a zubogyi templomban, egészen 1674-ig.³⁰ Ez a kontinuitás lehet részben annak is a magyarázata, hogy a zubogyi kelyhen fellelt motívumok, vagy azok továbbfejlesztett, átformált változatai szinte a XVIII. századig továbbélnek, s hogy e motívumokkal díszített tárgyak mindkét felekezet híveinél megrendelőkre találhatnak.

A zubogyi templomban napvilágra került, sok viszontagságon átesett klenódiumok méltó helyükre, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Múzeumának gyűjteményébe, Sárospatakra kerültek.

28. Kelemen i.m. (1977) 166.

29. Kelemen i.m. (1977) 168–169.

30. Vö. pl. Beke László idézett művének adattárával, ahol gótikus kelyhek igen gyakori előfordulásával találkozunk református egyházközségek birtokában.

DER GOTISCHE KELCH UND DIE PATENE VON ZUBOGY

(Auszug)

Der gotische Kelch und die Patene kam im Jahre 1978, anlässlich der Freilegung von der mittelalterlichen Kirche in Zubogy zum Vorschein. Es ist wahrscheinlich, dass die obengenannten Gegenstände von einem Prediger, namentlich von Mihály Szalóczy im Jahre 1674 verborgen wurden. Der Prediger wurde später nach Pressburg vor Gericht geladen und zur Galeereknechtschaft verurteilt.

Der Kelch wurde aus Kupfer mit Feuervergolden gemacht. Die äusseren Platten der Rotuli mit Blumenschmuck sind aus Silber, weiterhin auch der Plattenüberzug unter und über des Nodus, die auf den inneren Bronzestengel befestigt sind, und wo die Spuren der Emaillierung zu sehen sind. Der Trennungsstück und vermutlich auch die Rotuli wurden mit Ton ausgefüllt.

Die Technik: der Fuss, der Kelchschalenkorb und die Kelchschale ist graviert und punziert, der Verbindungsstreit und das Trennungsstück ist geprägt. Die silbernen Teile sind mit Prägeform gefertigt. Der Nodus ist getrieben. Die Röntgenaufnahme zeigt die Kelchkonstruktion eindeutig und vorzüglich.

Der Minuskelinschriftband des Kelches: *ave+maria+gratia+plena+dominus*.

Der Kelch zeigt zahlreiche Einzelheiten, die in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts in einigen Werkstätten schon als Seriearbeit gemacht wurden (Lilienfries, Fussverbindungsstreit), und auch solche Verzierungselemente kommen vor, die sich – wegen ihrer Dauerhaftigkeit – in den Depots der Silberschmiedwerkstätten mehrere Generationen hindurch vererbt haben (Prägeform).

Die stilistischen Forschungen zeigen die meisten und die nächsten Analogien unter den Kelchen mit geflammten Schalenkorb, wohin auch unser Kelch einzureihen ist. Diese sind: Brenndorf, Hamleisch, Heltau (2 Stücke), Keisd, Kolozs, Himód, usw. Die Analogien zu den getriebenen Blättern des Nodus kommen auch oft vor, so unter anderen zB. auf dem Kelch von Baassen. Die Beispiele beweisen, dass dieser Blättertyp an der Wende der 15–16. Jahrhunderten sehr beliebt und verbreitet war. Zum Fussverbindungsstreitmotiv können auch viele Beispiele erwähnt werden: Rohrbach, Martinsberg; zu der gegossenen Liliengaleria; Marosszentkirály, usw.

Nach den eingehenden Untersuchungen der verschiedenen Elemente wurde festgestellt, dass die Detailformen des Kelches von Zubogy zwischen 1450–1520 in Silberschmiedwerkstätten von Ungarn oft angewendet wurden. Die weite Zeitperiode entspricht auch der gotischen Periode der Kirche von Zubogy. Die meisten Analogien kommen aus Siebenbürgen.

Die Patene stammt wahrscheinlich aus derselben Zeit, ist aus vergoldeten Silber gemacht. Auf dem oberen Teil tritt aus dem punzierten Hintergrund ein Monogramm IHS aus graviertem Majuskel hervor.

Die nächste Analogie zu diesem Objekt ist Scharosch in Schenker Kirchenbezirk.

Den Kelch und die Patene haben die Reformierten von Zubogy vermutlich mit der Kirche zusammen in Besitz genommen, und sie haben die Gegenstände ganz bis zu der Zeit der Verborgung genutzt. Diese Vermutung wurde durch ein Beispiel von Lajos Kelemen auch verstärkt.

Zsuzsa Lukács

17. SZÁZADI ÉREMLELET ZUBOGYRÓL

V. SZÉKELY GYÖRGY

1978 júliusában az Országos Műemléki Felügyelőség által a zubogyi református templomban végzett műemléki és régészeti kutatás során a szentély délkeleti részében 67 darabból álló éremlelet került elő.¹

A település a XVII. században a királyi Magyarország peremterületén, a török megszállás alatt levő országrész szomszédságában feküdt. A falu közelebbi és távolabbi környékének korabeli pénzforgalmát a XVII. század második felében az éremleletek és írásos források tanúsága szerint – az aprópénzek vonatkozásában – a magyar, az osztrák tartományokbeli és a lengyel–sziléziai pénzek döntő arányú jelenléte határozta meg.²

A zubogyi éremlelet kizárólag váltópénzeket tartalmazott, legnagyobb címletű darabja 15 krajcáros. Egyik részét az 1619–1633 közötti időszakban vert pénzek alkotják: II. Ferdinánd osztrák és sziléziai 3 krajcárosai, III. Zsigmond lengyel poltúrai, Gusztáv Adolf rigai és elbingi poltúrai, valamint egy brandenburgi poltúra. A lelet másik része 1661–1673 között készült vereteket tartalmaz, egyrészt különböző címletű krajcárokat az osztrák tartományokból, olmützi és liegnitzi 3 krajcárosokat, másrészt lengyel hatos- és hármasarasokat. A leletben a magyar pénzeket I. Lipót egyetlen körmöcbányai denára képviseli.

Tekintettel arra, hogy a zubogyi lelet darabszáma nem nagy, önmagában nem alkalmas a korabeli pénzforgalom vizsgálatára. Ehhez néhány egyéb, ugyanerről a területről származó, az 1660–1680 közötti időszakban elrejtett éremlelet bevonása látszott célszerűnek.

1. Az éremlelet előkerülésének pontos helyét, a templom történetét és kutatását ugyanebben a kötetben közli: Feld István: A zubogyi református templom kutatása.
2. A XVII. századi Magyarország pénzforgalmának minden területre kiterjedő feldolgozását mind- eddig nélkülözniük kell. A század első felének rövid jellemzése *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657. Bp. 1975. 19–44. Ezenkívül csak Sopronról és a hódoltsági terület néhány városáról áll rendelkezésünkre alaposabb elemzés; *Huszár Lajos*: Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban. Századok (a továbbiakban Sz) 105. (1971) 1150–1184.; *Buza János*: Öreg garas (A hódoltság utolsó éveinek pénzforgalmához). Történelmi Szemle (a továbbiakban TSz) XVI. (1973) 151–159.; *Buza János*: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században (Nagykőrös 1622–1682). TSz. XX. (1977) 73–106.; *Iványosi–Szabó Tibor*: Pénzforgalom Kecskeméten 1662–1711 között. Sz. 114. (1980) 71–99. A Felvidék (Alsó- és Felső-Magyarország) pénzértékviszonyainak kitűnő elemzését adja *Štefan Kazimir*: Vývoj reálnej hodnoty drobných strieborných minci na Slovensku v rokoch 1526–1711. Numismatický zborník VIII. (1964) 171–216.

Az éremleletek összetételét táblázat mutatja.³

Lelőhely	Utolsó évszám	Darab- szám	Váltópénzek					VI és III garas %
			magyar %	osztrák %	sziléziai %	lengyel összesen %	poltúra %	
1. Bodrogsadány	1661	481	–	22,0	–	64,0	44,3	19,7
2. Tolcsva	1663	290	30,3	7,6	–	61,0	53,4	7,6
3. Tállya	1668	678	0,7	1,2	0,3	95,7	16,4	63,3
4. Zubogy	1673	67	1,5	15,0	5,9	77,6	47,8	29,8
5. Varannó	1675	637	0,6	–	–	99,0	89,3	8,6
6. Abaújszina	1675	121	2,5	3,3	0,8	93,4	61,2	32,2
7. Hernádszurdok	1676	362	1,4	2,2	0,8	95,3	79,0	16,3
8. Pamlény	1677	95	42,1	8,4	2,1	–	–	–
9. Hejce	1677	27	3,7	7,4	3,7	63,0	40,8	22,2
10. Sárospatak	1678	861	11,3	15,0	5,7	64,3	37,2	23,9
11. Alsócsébény	1679	326	4,9	9,5	0,9	84,7	48,8	29,7
12. Leskóc	1679	22	68,2	–	4,5	27,2	–	13,6
13. Kohány	1680	51	21,5	2,0	2,0	74,5	–	62,7
14. Kecege	1680	38	23,7	34,2	15,8	26,3	7,9	18,4

A táblázatból megállapítható, hogy az 1660-as és 1670-es években záródó leletek többségében a magyar aprópénzek (krajcár, denár) aránya elég alacsony.⁴ Ezek a magyar pénzek elsősorban különböző címletű (15, 6, 3) krajcárosok. E tekintetben a tolcsvai lelet kivételt jelent, mivel 82 db denárt tartalmazott.

A krajcárrendszer magyarországi bevezetése (1659) után, annak hatására középkori pénzrendszerünk két legkisebb egysége, a denár és az obulus egyre inkább elvesztette jelentőségét.⁵ A denár szerepe azonban a különféle forgalmi pénzek átszámításánál és viszonyításánál továbbra is megmaradt, szoros összefüggésben a 100 denáros magyar forint, mint számítási pénz használatával. A pénzforgalomban a váltópénzek szerepét a magyar és osztrák krajcárosok, valamint lengyel veretek töltötték be.

Ausztria és tartományainak (Stájerország, Karinthia, Tirol, Csehország, Szilézia) krajcárveretei mellett egyéb morva és sziléziai kibocsátók (Olmütz, Liegnitz–Brieg–Wohlau, Württemberg–Öls) pénzei adják a krajcárok döntő többségét. A váltópénzek

3. A táblázatban szereplő éremleletek többsége közöletlen, az adatok a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában őrzött leletjegyzékekből származnak: 1. Bodrogsadány (Sárazsadány) MNM Ét. 282/1901 2. Tolcsva MNM Ét. 429/1897 3. Tállya MNM Ét. 118/1928 4. Zubogy 5. Varannó (Vranov) MNM Ét. 59/1893 6. Abaújszina (Seňa) MNM Ét. B.10/1922 7. Hernádszurdok MNM Ét. 705/1899 8. Pamlény HOM Évk IV. (1963–1964) 127–129. 9. Hejce MNM Ét. 276/1879 10. Sárospatak MNM Ét. 11–54/74 11. Alsócsébény (Čabiny) MNM Ét. 27B/1911 12. Leskóc (Lieskovec) MNM Ét. 628/1901 13. Kohány (Kochánovce) MNM Ét. 101/1892 14. Kecege (Kociha) MNM Ét. 20/1880 Archaeológiai Értesítő XIV. (1880) 90.
4. A tállyai és a varannói lelet magyar pénzeinek részesedése 1% alatt van, a bodrogsadányi leletben nem volt magyar veret, csak erdélyi.
5. *Bodor Imre*: Magyarország aprópénzei a XVII. század második felében. Numizmatikai Közöny (a továbbiakban NK) LXXII–LXXIII. (1973–1974) 61–65.

másik nagy csoportját Lengyelország, Litvánia, Danzig, Elbing, Riga, Thorn garasveretei és poltúrai képezik a hasonló címletű brandenburgi, pomerániai, svéd aprópénzekkel együtt. Az eddig említettekén kívül szórványosan még egyéb külföldi pénzek is előfordulnak a leletekben. A zubogyi leletben az osztrák és sziléziai krajcárok 21%-ot, míg a lengyel és baltikumi pénzek csaknem 78%-ot tesznek ki.⁶

Lengyel aprópénzek a XVI–XVII. században jelentős mennyiségben kerültek Magyarországra.⁷ A XVII. század első felében hazánkba jutott lengyel pénzek közül különösen az 1614–1627 között vert poltúra játszott nagy szerepet a pénzforgalomban. Ezekkel a lengyel poltúrákkal együtt használták a hasonló elbingi, rigai, brandenburgi, svéd és egyéb poltúrákat is. Ebben a leletben a lengyel és egyéb poltúrák aránya 48%. A lengyel aprópénzek nagyarányú beáramlásának és a pénzforgalomban való jelenlétének okát az eddigi kutatás a magyar aprópénzek külföldre (Lengyelország, Török birodalom) szállításával és az emiatt kialakult aprópénzhiánnyal magyarázta.⁸

A lengyel pénzek forgalma a XVII. század második felében is folytatódott. A nálunk előforduló lengyel veretek (ort, hatos-, hármás-, kettősgaras, garas, schilling) közül a zubogyi leletben hatosgarasok vannak és egy hármásgaras. Arányuk az egész lelethez viszonyítva 30%.

A lelet darabjainak verési évét vizsgálva kitűnik, hogy az 1634–1660 közötti időszakban készült pénzeket a lelet nem tartalmaz. Erre talán a már említett magyar aprópénzhiány adhat magyarázatot, valamint az a tény, hogy Lengyelországban 1627 után a század közepéig alig folyt aprópénzverés.

A zubogyi lelet legkésőbbi darabjai, egy karinthiai 6 krajcár és egy magyar denár 1673-ból valók, ennek alapján az érme elrejtésének időpontja 1673-ra vagy 1674-re tehető. A falu történetének megpróbáltatásokkal teli időszaka volt ez az évtized, a lezajlott események közül ma már nem állapítható meg, melyik szolgáltatott okot az érme elrejtésére.

Végezetül az éremlelet korabeli értékének és vásárlóerejének megállapítása marad hátra. Az egyes pénznemek átszámításából adódó nehézségek miatt ez csak hozzávetőleges, de összehasonlításra felhasználható. A lelet korabeli értéke kb. 460–470 denár, a pénzek színezüsttartalma kb. 60 g.⁹ Az 1660–1670-es évek fordulóján Lőcsén 1 szepesi

6. Huszár Lajos a magyar és külföldi tallérokat, 15 krajcárosokat tartalmazó pamlényi éremlelet feldolgozása kapcsán [HOM Évk IV. (1962–1963) 127.] a lengyel pénzek hiányából azok forgalmának visszaszorulására következtetett. Megállapítását a többi éremlelet nem igazolja, bár megfigyelhető, hogy a poltúrák részesedése az 1670-es évek végére csökken (ld. táblázat). A leszkóci és a kohányi lelet lengyel poltúrákat nem tartalmazott.

7. Huszár Lajos: A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI–XVII. században. NK. LXVIII–LXIX. (1969–1970) 57–62., Huszár i.m. (1975) ... 39–44., Andrzej Mikołajczyk: Pieniadz polski na Węgrzech w XVI–XVIII w. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Ser. Arch. 26. (1979) 165–266.; Francisc Pap–Judita Winkler: Monede poloneze in secolele XV–XVII. in Transilvania. Acta Musei Napocensis III. (1966) 197–211.

8. Huszár: i.m. (1975) 38., Buza i.m. (1977) 82.

9. A számítás egyrészt a különböző pénznemek denárértékének másrészt a pénzek színezüsttartalmának összegzésével történt. A két eljárás eredménye megközelítőleg azonos, mivel az 1670-es évek elején 1 tallér = 200 denár, tehát $\frac{465}{200} = 2,32$ tallérérték, ugyanakkor a tallér színsúlya $25,22 \text{ g} \left(\frac{59,6 \text{ g}}{25,2 \text{ g}} = 2,32 \right)$.

köböl (42–48 l) búza ára 118 denár, 1 icce (0,84 l) tokaji bor 21 denár, 1 rőf (78 cm) szepesi posztó 24 denár volt átlagosan, ugyanekkor egy napszámos átlagbére 24 denár volt.¹⁰ A zubogyi lelet pénzei tehát aránylag szerény összeget tesznek ki, de az ilyen kis éremleletek is hozzájárulnak az egykori pénzforgalom teljesebb megismeréséhez.

A LELET JEGYZÉKE¹¹

<i>Magyarország</i>				
1. I. Lipót	denár	K–B	1673	1 db
<i>Alsó-Ausztria</i>				
2. II. Ferdinánd	3 kr	⊙	1624	1 db
3. I. Lipót	15 kr	⊙ A	1664	1 db
<i>Karinthia</i>				
4. I. Lipót	6 kr	G–S	1670	1 db
5. I. Lipót	6 kr	j.n.	1673	1 db
<i>Tirol</i>				
6. Sig. Franz fh. (1662–1665)	15 kr	j.n.	1664	1 db
7. Sig. Franz fh.	3 kr	j.n.	1664	1 db
<i>Szilézia</i>				
8. II. Ferdinánd	3 kr	HR	1626	1 db
9. II. Ferdinánd	3 kr	HR	1629	1 db
10. I. Lipót	3 kr	SHS	1669	1 db
11. I. Lipót	3 kr	SHS	1670	1 db
<i>Olmütz</i>				
12. Carol (1664–1695)	3 kr	∆	1670	1 db
<i>Liegnitz</i>				
13. Ludwig (1653–1663)	3 kr	E–W	1661	1 db
<i>Liegnitz–Brieg–Wohlau</i>				
14. Christian (1664–1672)	3 kr	C–B	1668	1 db
15. Christian	3 kr	C–B	1669	1 db
<i>Lengyelország</i>				
16. III. Zsigmond (1587–1632)	poltúra	G.969.	1619	1 db
17. III. Zsigmond	poltúra	G.970.	1620	1 db
18. III. Zsigmond	poltúra	G.971.	1621	2 db
19. III. Zsigmond	poltúra	G.972.	1622	2 db
20. III. Zsigmond	poltúra	G.973.	1623	8 db
21. III. Zsigmond	poltúra	G.974.	1624	4 db
22. III. Zsigmond	poltúra	G.975.	1625	5 db
23. III. Zsigmond	poltúra	év?	3 db	3 db
24. János Kázmér (1648–1668)	VI garas	G.1702.	1662	3 db
25. János Kázmér	VI garas	G.1704.	1662	1 db
26. János Kázmér	VI garas	G.1705.	1662	3 db
27. János Kázmér	VI garas	G.1706.	1662	1 db
28. János Kázmér	VI garas	G.1707.	1663	1 db
29. János Kázmér	VI garas	G.1709.	1664	3 db
30. János Kázmér	VI garas	G.1713.	1666	2 db
31. János Kázmér	VI garas	G.1715.	1667	1 db

10. Štefan Kazimir: Adalék a XVI. és XVII. századbeli árak és bérek fejlődéséhez. TSz. XIX. (1976) 167–210. táblázatok.

11. A leletjegyzékben szereplő rövidítés feloldása: G = Gumowski, Marian: Handbuch der Polnischen Numismatik. Graz, 1960.

32. János Kázmér	VI garas	G.1716	1667	1 db
33. János Kázmér	VI garas	G.1718	1668	1 db
34. János Kázmér	VI garas		év?	2 db
35. János Kázmér	III garas	G.1675.	1662	1 db
<i>Riga</i>				
36. Gusztáv Adolf (1611–1632)	poltúra		1623	1 db
<i>Elbing</i>				
37. Gusztáv Adolf	poltúra		1632	1 db
38. Gusztáv Adolf	poltúra		1633	2 db
39. Gusztáv Adolf	poltúra		év?	1 db
<i>Brandenburg–Porosz</i>				
40. Georg Wilhelm (1619–1640)	poltúra		év?	1 db

17th CENTURY COIN-HOARD FROM ZUBOGY

(Summary)

During archaeological and historical investigations in the Presbyterian church of Zubogy a numismatic find consisting of 67 17th century coins has been unearthed.

Partly they derive from Austrian provinces and Silesia, another part comes from Poland and the Baltic area. In time the hoard also can be divided to two groups. The first originates from the period of 1619–1633, the second from 1661–1673.

By the comparative analysis of the finds discovered earlier in the vicinities of Zubogy and the present one the following conclusions can be proposed:

– In the majority of the hoards the percentage of Hungarian small coins (kreutzers, denari) is rather trifling. From the middle of the 17th century the Hungarian denari got more and more superseded by different kreutzer mints. The find from Zubogy contained only one Hungarian denarius.

– The role of Hungarian money in the small coin circulation had been taken up by the kreutzers of different Austrian provinces and other Silesian issuers, and besides by the grossi and 1 1/2-grossi of the Polisch Baltic area. The percentage of these two groups in the Zubogy find is 21 and 78 percent.

– The majority of Polish small coins found in Hungary consisted of 1 1/2-grossi flushed in during the first half of the 17th century. Polish and Baltic 1 1/2-grossi make 48 percent of the Zubogy find. In the second half of the 17th century different grossi mints were also frequent. In this find they made 30 percent.

The latest coins of the Zubogy hoard derive from 1673. The coins could had been hidden in 1673 or 1674.

György V. Székely

RÉGÉSZETI LÉGI FÉNYKÉPEZÉS ÉS LÉGIFÉNYKÉP-ÉRTELMEZÉS

ERDÉLYI BALÁZS

A régészeti terepbejárás a topográfiai munkálatoknak és az ásások előkészítésének elengedhetetlen feltétele. Azonban a terep egységes érzékelhetőségének határt szab az a szög, amelyből az ember a földet látja maga körül. Egységes kép tehát csupán egy adott területen belül érzékelhető. Nem segít az sem, ha rögtön térkép-vázlatra rakja fel megfigyeléseit, ugyanis az egyezményes jelek egyrészt egyszerűsítik az áttekintést, egyes összefüggések felismerését, ugyanakkor, tekintve a térkép léptékét, fontos kis részletek sokasága sikkad el. A terepbejárásnál zavaró tényező a fűtakaró, vagy a vetés is. Ám a magasból nézve, ennek elszíneződése már pontos képet adhat arról, hogy mi lehet a föld mélyén. Az objektum kiterjedése jól megállapítható. Döntő, valóban minőségi ugrást a kutatásban a légi fényképezés és a levegőből történő megfigyelés jelent.

A légi fényképezés első lépéseit követően¹, rövidesen felmerült régészeti felhasználásának kérdése is. Sir Charles Close 1891-ben, javasolta az Indiai Állami Földmérésnek, hogy készítsenek fényképeket az ELSDALE-féle ballonfényképező berendezéssel az Agra környéki romvárosokról. Ezek a felvételek azonban még nem készültek el. Viszont pár évvel később P. H. Sharpe angol tiszt jó minőségű felvételeket készített Stonehenge-ről, amelyeket J. E. Capper publikált is². Ezzel vette kezdetét a régészeti célú légi fényképezés. Még az első világháború előtt sor került gyakorlati alkalmazására S. Wellcome Felső-Nílus menti ásatainakor.

Az első világháború alatt megnőtt a légi fényképezés jelentősége. Ezt a lehetőséget használta ki a német Theodor Wiegand, aki a hadművelleti területeken végzett rendszeres régészeti kutatásokat. Kutatásairól készült könyvében először közölt repülőről készült légi fényképeket³. Ugyanekkor C. Schuchhardt a Dobrudzsa-limes kutatásánál használt légi felvételeket⁴. De ezeket a felvételeket csak később publikálták⁵. Az angolok is végez-

1. 1858-ban Gaspard Felix Tournachon francia fényképész, művésznevén Nadar, ballonról, néhány száz méter magasságból lefényképezte a Párizs közelében fekvő Petit Bicêtre falucskát. Evvel nagyjából egyidőben, 1860-ban Amerikában, S. A. King és J. W. Black 1200 láb magassból jó minőségű felvételt készített Bostonról.
2. J. E. Capper: Photographs of Stonehenge as seen from a War Balloon. Archeologia Bd. 60., Teil 2. 1907. 571.
3. Th. Wiegand: Wissenschaftliche Veröffentlichungen des Deutsch-Türkischen Denkmalschutzkommandos, 1. Heft, Berlin und Leipzig 1920.
4. C. Schuchhardt: Die sogenannten Trajanswälle in der Dobrudzsa in Abhandlungen der Preuss. Akademie der Wissenschaften, Jahrg. 1918. Phil.-Hist. Klasse, No. 12. Berlin 1918.
5. O. G. S. Crawford: A century of air photography, Antiquity Vol. 23. Nr. 112., p. 206–210., 1954.

tek a világháború alatt légi fényképes kutatásokat Mezopotámiában⁶. O. G. S. Crawford volt az első, aki felismerte, hogy teljesen új kutatási módszerről van szó⁷. Javasolta az Archeológiai Társaság Földművek Bizottságának, hogy a háború alatt készített felvételek tanulmányozása céljából, vegye fel a légierővel a kapcsolatot. Rövidesen, 1928-ban megjelent az a könyv, amelyet a légi fényképezés régészeti kutatás iskolapéldájának tartanak⁸. Ez a könyv, a kutatási eredmények ismertetése mellett a légi fényképezésre vonatkozó általános következtetéseket is részletesen tárgyalja. Egy évvel később, 1929-ben jelenik meg az első módszertani tanulmány, amely a speciális követelményeket és a lehetséges módszereket tárgyalja⁹. Bár a második világháború megakadályozta a légi kutatás további térhódítását, azért a régészet iránt érdeklődő repülőtisztok továbbra is folytattak egyéni kutatásokat. Például az angol D. N. Riley, aki 1946-ban megjelent tanulmányában először tárgyalja részletesen a növényzeti jelenségeket, a kapcsolódó talajtani és meteorológiai kérdésekkel együtt¹⁰. A háború után újra fellendült a régészeti légi fényképezés egész Európában. 1957-ben jelent meg J. Bradford angol régész könyve, amelynek első fejezete a régészeti légi fényképezés elméletét és gyakorlatát tárgyalja¹¹. Első ízben emeli ki a gabonafélék mellett a gyom és mezei növényzet jelző szerepét. Közben a Közel-Keleten is tovább folynak a felvételkedzítések, az oxfordi Ashmolean Múzeum részére. Franciaországban R. Chevallier professzor javaslatára és vezetésével gyors ütemben folyik a régészeti térképezés, topográfiai munka légi felvételek segítségével¹². Európa többi országában is hasonló intenzitású régészeti célú légi kutatás folyik.

Magyarországon, más európai országokhoz hasonlóan, igen korán – a húszas években – fölismerték a módszer lényegét, fontosságát és alkalmazási lehetőségeit¹³, de a helyzet rosszabb volt, mint más országokban, mivel az első világháború során készült légi felvételek nem álltak rendelkezésre. Ezeket a háború folyamán és a monarchia felbomlása után át kellett adni a bécsi Kriegsplatten-Archivba. A légi fényképezés lehetősége csak 1920-ban valósult meg, amikor a Honvéd Térképészeti Intézet berendezkedett a légi fotogrammetriára. Magyarországon 1924-től kezdve folynak térképészeti célú légi felvételezések¹⁴. Evvel egyidőben, a húszas évek második felében, Neogrády Sándor már régészeti célú felvételeket is készít. Eredményeiről 1931-ben számol be a Régészeti Társulatban tartott előadásán. A régészek felismerték a légi felvételek nyújtotta előnyöket és az előadás után Márton Lajos, a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti osztályának vezetője

6. *Colonel G. A. Beazeley: Air Photography in Archaeology, The Geographical Journal Vol. LIII. No. 5. May 1919. 330–335. London; Aurel Stein: Air Photography of Ancient Sites, The Geographical Journal (Correspondence) Vol. LIV. No. 3. September 1919. 200. London.*
7. *O. G. S. Crawford: Air Survey and Archaeology, O.S.P.P. New Series, Nr. 7. Southampton 1924.*
8. *O. G. S. Crawford–A. Keiller: Wessex from the Air, Oxford 1928.*
9. *O. G. S. Crawford: Air Photography for Archaeologists, O.S.P.P. New Series, Nr. 12. London 1929.*
10. *D. N. Riley: The technique of air archaeology, Archaeological Journal, Vol 101. pp. 1–16. 1944 (1946).*
11. *J. Bradford: Ancient Landscapes. „Studies in Field Archaeology”. London 1957.*
12. *R. Chevallier–M. Guy: Un avant-projet de carte archéologique systematique, Actes du Quatre-Vingt-Neuvième Congrès National des Sociétés Savantes, Lyon 1964. Paris 1965.*
13. *Rádai Ödön: A légifénykép-interpretáció vízügyi kérdései. Hidrogeodéziai Napok, Baja 1973. 125–132. (125.)*
14. *Neogrády Sándor: A légi fénykép és az archeológiai kutatások. Térképészeti Közlemények 7.283–332. 1950. (284).*

támogatást kért a kormánytól a rendszeres légi kutatás céljára, de ígéreteken kívül, egyebet nem kapott¹⁵. A lehetőségekhez képest tovább folytak a kutatások és 1939-ben megjelent az első szakcikk Radnai Lóránt tollából¹⁶. Régészeti publikációban is megjelenik a légi fényképek felhasználásának eredményessége, mivel Banner János a hódmezővásárhelyi Nagytatársánc feltárása során légi fényképek segítségével végeztette el az ásátás felmérését és a légi fényképek nyújtotta információkat felhasználta tudományos következtetéseiben is. A felvételek az ásátás céljára készültek¹⁷. Ezt követően a felszabadulásig még két publikáció jelent meg¹⁸. A második világháború után, az európai helyzethez hasonlóan megtorpanás következett be. Lehetőségek csak a hatvanas években nyíltak az Alföldi hosszanti földcsánk és a Tisza II. vízlépcső által elöntött terület előzetes, leletmentő kutatása során. A Magyar Nemzeti Múzeum végeztette el a munkát. A felvételek kiértékelése és az eredmények közlése Patay Pál nevéhez fűződik¹⁹. Komoly előrelépést jelentett a régészeti légifénykép-interpretáció terén a Vas megyei Múzeumok igazgatóságának kezdeményezése. A megyéről készült légi felvételeket regisztrálták és rendszeresen kiértékeltek²⁰. Sajnos ez a kezdeményezés, amelyik mind költségkihatásaiban, mind könnyű megvalósíthatóságában a legelső lépést jelenthetné a régészeti munkában, egyelőre nem talált követőkre. 1975-ben a Földmérő és Talajvizsgáló Vállalat készített rögzített ballonról felvételeket a visegrádi Sibrik dombról. 1976-ban kapcsolódott a munkába a VIZDOK fotószolgálat. A MTA Régészeti Intézetének megbízásából elkészítette a magyar–szovjet együttműködés keretében folyó fenékpusztai feltárások légi fényképeit. A felvételeket a Juhász Ede által a vízügyi gyakorlat céljára kidolgozott multispektrális eljárással készítették, 500, 1000 és 1500 méteres magasságból²¹. A Régészeti Intézet 1977-ben további repülésekkel bízta meg a VIZDOK-ot. Így került sor a pilisszentkereszti középkori cisztercita kolostor, a dömösi Árpád-kori birtokközpont és a szakmári őskori település légi fényképeinek elkészítésére. A szakmári repülés során készültek Magyarországon első ízben régészeti célú fekete-fehér infrafelvételek.

Természetesen az eddigi eredmények még nem százszázalékosak. Ezt nem is várhatjuk, mivel a külföldi szakirodalom megegyezik abban, hogy számottevő eredményre csak 100–150 repülőóra és több ezer négyzetkilométert lefedő fotóanyag elkészülte után számíthatunk²². Ennek megfelelően ki kell még dolgozni a magyarországi adottságoknak

15. *Neogrady S.* i.m. 285.

16. *Radnai Loránd:* Légi fényképezés a régészeti kutatás szolgálatában. Magyar Fotogrammetriai Társaság Évkönyve 1938–39. köt. 141–142. (1939).

17. *Banner János:* A hódmezővásárhelyi Nagytatársánc. Dolgozatok 1939. 93–114.

18. *Radnai Loránd:* Újabb archeológiai nyomok Dunapentele környékéről. ArchÉrt. 3. sorozat 1.62–66. 1940.; *Radnóti Aladár:* A dáciai limes a Meszesen. ArchÉrt. 3.V–VI. 1944–45.

19. *Patay Pál:* Recherches d'archéologie aérienne en Hongrie. Geodéziai és Kartográfiai Egyesület Kiadványa 1968.; *Patay Pál:* Neue Ergebnisse der Luftbildinterpretation in der ungarischen archäologischen Forschung. Int Archiv für Photogramm. 18. 519–529. 1971.

20. A munka szakmai irányítója Eöry Karácson volt, aki régészeti szakdolgozatát is a fotó-interpretációról írta 1968-ban. *Eöry K.–E. Szabó I.:* Aerial photo interpretation for regional field research in archaeological topography, Geod. és Kart. Egyesület Kiadványa, 1972.

21. *Juhász Ede:* Többszínűs fényképezés vízszennyezés felderítésére. Vízügyi Közlemények, Budapest 1976. 1. füzet. 139–148.; *Rádai Ödön:* Légifotó-értelmezés a vízügyi gyakorlatban, Bp. VIZDOK. 1978. (Vízügyi Műszaki Gazdasági Tájékoztató 106. sz.) 29. – továbbra: Rádai, 1978.

22. *Luftbild und Archäologie*, 2. Auflage, Düsseldorf 1962. Text von: Irwin Scollar, Ph. D. 11–12. *C. Léva–J. J. Hus:* Recent Archaeological Discoveries in Belgium by Low-level Aerial Photography and Geophysical Survey. In: D. R. Wilson (ed), *Aerial Reconnaissance for Archaeology*, London, The Council for British Archaeology, 1975. 81–102.

leginkább megfelelő felvételezési eljárásokat és meg kell határozni azokat az új módszereket (pl. termovízió, radarletapogató stb.) amelyek alkalmasak lehetnek föld alatti régészeti objektumok felderítésére. Nagy lehetőségek rejlenek a térképészeti légifénykép-archívumokban.²³ Ez a leggyorsabban járható és legolcsóbb módszer. Ezeken kívül meg kell teremteni a rendszeres, régészeti célú légi felvételezés lehetőségét is. Ez a legnehezebb és egyben legégetőbb kérdés, amiben a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége már közzétette elvi állásfoglalását²⁴.

A légi felvételezés alkalmazásának régészeti hasznosságát akkor látjuk teljes mélységében, ha figyelembe vesszük azt a ténytet, hogy a modern régészeti kutatás olyan módszerek kidolgozását ösztönzi, amelyek nem okoznak a talajban káros elváltozásokat. Az adatszerzés eddig alapvető módja, az ásás már nem az egyetlen eszköz új ismeretek szerzésére. A fejlődés előtérbe állította a műszeres kutatást, mivel a régészeti lelőhelyek nagyobb hányada feltáratlan marad, akár az anyagi lehetőségek korlátozottsága miatt, akár azért, mert a régészeti leleteket, lelőhelyeket meg kell óvni – legalább egy ideig – a további ásások jóvátételten rombolásával szemben²⁵. A légi fényképezési módszerek a régészet számára pontos – tehát mérhető – gyors, gazdaságos új információkat szolgáltatnak és a legújabb módszerek segítségével, az emberi érzékszervek számára megismerhetetlen jelenségeket tárnak fel. Ezenkívül nagy jelentősége van a fényképeknek a dokumentálás, archiválás területén is, mivel a fényképek és a rajz között egy alapvető különbség van. A fénykép létrejöttében, mivel szabályszerű fizikai folyamat eredménye, nem érvényesülhet semmilyen szelekció. Ellenben a rajzban, bármilyen finom részletábrázolásra törekszik is, mindenképpen szükség van bizonyos szelekcióra, amely a látottakat két csoportra, lényegesek és lényegtelenek csoportjára osztja, vagyis ábrázolandókra és elhagyhatókra²⁶. Ezért a fénykép, bár önmagában értéktelen adathalmaz, de objektív tényeket tartalmaz, tudományos értéke felbecsülhetetlen.

A régészeti célú légi fényképezésnél egyaránt használják a hagyományos pánkromatikus, színhelyes színes filmeket, valamint az újabb fekete-fehér és színes infraérzékeny nyersanyagokat is. Mivel a hagyományos anyagra történő felvételezés lehetősége korlátozott az időjárási viszonyok miatt, előtérbe került az infraérzékeny filmek szerepe. Ezeknek a filmeknek tágabb spektrális érzékenysége lehetővé teszi az atmoszférikus zavaró tényezők kiszűrését, így a pára, füst, felhőképződés nem befolyásolja a felvételek minőségét, értelmezhetőségét. Egyben azt is lehetővé teszik, hogy a felvételeken észlelhetővé váljanak a földfelszín szemmel nem látható jelenségei. Az elmúlt években széles körben elterjedt módszerre vált a multiband vagy multispektrális módszer, amelynek célja, hogy

23. Különösen a FÖMI-nél meglevő felvételek, valamint a légi fényképeket felhasználó nagyobb cégek (KV, BGTV, PGTV) mindennapi munkájának szélesebb körű hasznosítására van lehetőség, ahol megfelelő előkészítés, előképzés után a szokásos filmvizsgálatok során a képek tartalmát régészeti szempontokat is figyelembe véve lehetne értékelni.
24. Jelentés a régészettudomány helyzetéről (1969–1976). MTA Filozófiai és Történettudományok osztályának Közleményei. Bp. 1977. XXVI. kötet, 3. sz. 237–247. (Határozati javaslat 1/2.: „Az elnökség a szükséges szakmai előkészítés után az illetékes tárcánál lépéseket tesz a régészeti célú légi fényképezés megindítására”.)
25. *Renimel, Tabbagh*: Un atout pour la prospection archéologique la détection électromagnétique. In.: *La Recherche*, 4. köt. 30. sz. 1973. január, 82–84.
26. *Eöry Karácson*: A fényképkiértékelés eljárásának alkalmazása az archeológiában. Régészeti szakdolgozat Bp. 1968. 16.

különböző filmekkel, vagy azonos filmekre különböző szűrőkombinációval a látható spektrum több hullámsávjáról és a közeli infravörös tartományról készítsen felvételeket²⁷. Ezzel a módszerrel a régészeti objektumok és jelenségek, elektromágneses sugárzásuk különbözőségénél fogva, más-más tónusban jelennek meg, így nagy mennyiségű, sokrétű információt biztosítanak.

A légi felvételeket egyaránt készíthetik függőleges vagy ferde tengellyel. A felvételeknél alkalmazható a sztereohatás, ami lehetővé teszi, hogy az objektumokat, jelenségeket a valóságnak megfelelően, három dimenzióban érzékelhessük a kiértékelés során.

A régészeti kutatásban felhasználható légi felvételeket, a repülési magasságtól függően két csoportra, magasan és alacsonyan készült felvételekre osztjuk. A magasak 1500–3000 méteres, az alacsonyak 150–500 méteres repülési magasságnál készülnek. Nagyon valószínű, hogy az ugyanolyan méretarányú felvételek a repülési magasságnak megfelelően a kiértékelés szempontjából nem egyenértékűek. A légkör vastagságának a magassággal növekvő fátvolhatása ugyanis a kép részletgazdagságát, különösen a régészeti jelenségeket megjelenítő finom szíkontrasztokat illetően, jelentősen csökkentheti²⁸. A magasan készült, általában térképészeti célú felvételek, csak nagyobb jelenségek, objektumok (pl. régi úthálózat, történelmi vízrajz, nagyméretű táborok, erődítések, települések stb.) felismerését teszik lehetővé, de a környezeti összefüggések vizsgálatánál jó eredménnyel hasznosíthatók. A lelőhely mikrojelenségeinek megfigyelése azonban csak alacsony repülésnél hozhat kielégítő eredményt.

A régészeti célú légi fényképezés eredményességének talán legfontosabb előfeltétele a repülés időpontjának megválasztása. Általában tavasszal vagy ősszel, lombfakadás előtt, illetve lombhullás után készül a felvételek nagyobb része, de komoly eredményeket lehet elérni nyáron, gabonaéréskor. A repülés időpontjának kiválasztásakor messzemenően a helyi feltételekből kell kiindulni. Magyarországon az őszi felvételek készítésére kevésbé nyílik lehetőség a rövid nappalok és erősen párás időjárás miatt. A legelőnyösebb légi felvételezési lehetőség a hóolvadás és a kilombosodás közé eső hónapokban adódik²⁹. Esetenként értékes eredményt lehet elérni télen, a vékony hótakaróval borított terepről készített felvétellel. Ugyancsak jó eredményt hozhat a hóolvadáskor készült felvétel is, mivel a beásások, betemetett gödrök fölött levő hóréteg később olvad el, így egy rövid időszakban jól rajzol a légi fényképen. Az évszak mellett nagyon fontos a napszak megválasztása is, ugyanis a napszaktól függően kell megválasztani a felvételkészítés technikáját és az alkalmazott nyersanyagot is. A felvételek jelentős részét a késő délelőtti órákban készítik, amikor nem túl nagy a levegő páratartalma és a felhőképződés még nem jelent akadályt³⁰.

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy a légi felvételeken milyen régészetileg értelmezhető jelenségek jelentkezhetnek. A jelenségeket három csoportra oszthatjuk, annak megfelelően, hogy miként jelentkeznek a felvételeken. Ezek közül az első, a legrégebben ismert az *árnyékjelenség*. Kora reggeli vagy késő délutáni ferde, sűrű fényben, láthatóvá válnak az

27. *Mike Zsuzsa*: A légifénykép-interpretáció és a természeti erőforrások feltárása. Bp. 1976. 42. *Rádai*. 1978. 25–29.; *J. N. Hampton*: An experiment in multispectral air photography for archaeological research. *The Photogrammetric Record*, London, VIII. 43. 1974. 37–64.

28. *Eöry Karácson* szakdolgozat 24.

29. *Mike* i.m. 31.

30. *Mike* i.m. 32.

árnyékhatások segítségével a terep kis méretű domborulatai, mélyedései. Ezek a nyomok a terepen állva felismerhetetlenek, a levegőből viszont teljes összefüggésükben felismerhetők és azonosíthatók. Mezőgazdaságilag hosszú ideje művelt területen azonban ezek a jelenségek nagyon ritkán jelentkeznek, mivel a tartós talajművelés a talajegyenletlenségeket megszünteti. Az árnyékjelenségek vizsgálatánál jól lehet hasznosítani a ferde tengelyű felvételezési technikát, de vigyázni kell a felvételkészítés pontjának és irányának kiválasztásánál, hogy a napsugarak beesési szögének és irányának figyelembevételével határozzuk meg. A második csoportot a *talajjelenségek* alkotják. Ezek az emberi beavatkozás eredményei. A normális helyzetű talajrétegződés megbolygatásának, az emberi beavatkozásnak mindig nyoma marad. Az egykori bolygatás nyomán különböző színű föld kerül a felszínre. Évszázadokon keresztül folytatott szántás hatására ezek a különböző színű részek elkeverednek. Meglepő módon nem terülnek nagyon szét, így friss szántás után a levegőből sötétebb, világosabb foltok jelzik a betemetett gödrök, elpusztult objektumok helyét. Ezek a foltok néha a földön is látszanak, de összefüggéseiket az emberi szem nem tudja befogni, áttekinteni. A jelenségek harmadik csoportját a *növényzeti jelenségek* képezik. A régészeti maradványoktól származó bolygatások kihatnak a növények táptalajára. A növények életképessége a termőhelyi adottságoknak, a talajtípusoknak, azok fizikai, kémiai, biológiai állapotának, különösen vízháztartásának függvénye. A tapasztalatok szerint a lelőhelyek jelzésére a mély gyökerű növényzet a legalkalmasabb. A betemetett gödrök, árkok, nyáron, szárazabb időjárás esetén magasabb nedvességtartalommal rendelkeznek, mint környezetük. Fölöttük a növényzet dúsabb, érettebb. A földről ez a növekedési és színkülönbség alig látszik, a levegőből viszont tömöttebb, sötétzöld csíkként jelentkezik, feltéve ha a napsugár irányához viszonyítva megfelelő szögben nézzük. Aratás előtt, éréskor néhány napig sárga-zöld kontraszt látható. Természetesen fordítva van ez, föld alatti falmaradványok esetén. Száraz időben nem kap a növényzet elég táplálékot, termőtalaja szárazabb, magasabb mésztartalmú, ezért sárgásabb, satnyább és nagy pontossággal jelzi a föld alatti falak irányát, elhelyezkedését. Ezek a növényzeti jelenségek képezik a legjelentősebb részét a régészeti értékelhető információknak. A hagyományos fotóanyagokon eddig is felismerhetőek voltak, de minőségi ugrást jelentett az infravörös, különösen a színes infrafilmek bevezetése, mivel felismerhetőségük megnőtt a növények azon tulajdonsága miatt, hogy az élő, nem károsodott növény klorofillja erős infrareflektáló, míg a sérült, elhalt növényé csak gyengén, vagy egyáltalán nem az³¹.

A jelenségek ismertetésénél láttuk, mennyi minden befolyásolja érzékelhetőségüket, ezért nyilvánvaló, hogy egyetlen repülés során készült felvételek alapján nem mindig tudjuk teljes egészében felderíteni a terepet. Feltétlenül szükséges a rendelkezésre álló összes többi, korábban készült felvétel és minden más információforrás feldolgozása is. Ezek a források a térképészeti vagy egyéb céllal készült korábbi felvételek, a szakirodalom, a topográfiai és tematikus térképek stb. Nem nélkülözhető a régészeti terepbejárás, az anyag helyszíni ellenőrzése sem³². Ezenkívül, ha lehetőség van rá, ajánlatos a kérdéses

31. Luftbild und Archäologie, i.m. 8–11.; Mike i.m. 92.

32. Rádai i.m. (1978.) 15.

területet egy-, kétvétenként ismételten végigfényképezni, mivel ritkán jelentkeznek ugyanazok a jelenségek, objektumok amelyeket már ismerünk³³. Fokozhatjuk a kutatások eredményességét, ha a légi fényképezéssel párhuzamosan más természettudományos, pl. geofizikai (talajellenállás-, megnetorméteres) méréseket végzünk a kutatott területen³⁴.

ARCHEOLOGISCHE LUFTAUFNAHMEN UND IHRE INTERPRETATION

(Auszug)

Die moderne archeologische Forschung bewegt zu der Entwicklung solcher Methoden, die im Boden keine ungünstige Veränderungen herbeiführen. Die Grabung war bisher das einzige Verfahren um Angaben zu erfassen, jetzt ist sie nicht mehr das einzige Mittel. Infolge der Entwicklung kamen die instrumentalen Forschungen in Vordergrund, der überwiegende Anteil der archeologischen Fundorten wird nämlich – oder wegen den Beschränkungen der materiellen Möglichkeiten, oder wegen der Behütung der Fundorte gegenüber den Zerstörungen der weiteren Grabungen – nicht freigelegt.

Die Luftaufnahmen leisten der Archeologie exakte – also messbare –, schnelle, ökonomische neue Informationen. Mit Hilfe der neuesten Methoden können solche Erscheinungen aufgedeckt werden, die übrigens für die menschlichen Sinnesorganen unerkennbar sind. Die Luftaufnahmen haben ausserdem auch im Dokumentieren (kartographische Aufnahmen), im Archivieren eine grosse Bedeutung.

In der ungarischen archeologischen Fachliteratur sind keine Rezensionen über die Methoden des Luftbildwesens erschienen. Das Ziel des Verfassers war die Ergänzung dieser Mangelhaftigkeit. In der Einleitung hat er die Geschichte der archeologischen Luftaufnahmen kurz zusammengefasst, besonders die Inlandsversuche werden betont. Danach werden die Gründe der archeologischen Luftaufnahmeninterpretationen dargelegt, auch die angewandten Filme und Aufnahmenmethoden werden erwähnt: weiterhin werden die verschiedenen Erscheinungen, die mit Photos dargestellt werden können, und endlich die Gesetzmäßigkeiten der Wertung behandelt.

Der Verfasser stellt seine eigene Forschungen aus den 70-er Jahren eingehend vor. Er betont, dass die jetzigen Ergebnisse noch nicht für genügend und entsprechend halten können werden, weil diese Methode nur vereinzelt und in Einzelfällen verwendet werden. Die Anzahl der erfüllten Flugstunden ist wenig und die Geländegröße, die mit archeologischem Ziel fotografiert wurde, ist noch sehr klein.

33. Luftbild und Archäologie, i.m. 12 – Szemléletesen bizonyította ezt a Rheinisches Landesmuseum Bonn megbízásából, Irwin Scollar és csoportja által végzett kutatás, amely során az 1960-ban felfedezett több száz régészeti objektum közül, 1961-ben csak hármát rögzítettek ismételten, míg 1962-ben az előző két évben megismertek közül egyet sem.

34. C. Léva–J. J. Hus i.m.

Der Verfasser legt auch die zukünftigen Aufgaben fest: bestimmen und probieren die Verfahren, die den Inlandsgegebenheiten und Möglichkeiten am besten entsprechen, und ausarbeiten einer Zeittabelle mit den Angaben des Wetters und der Bodenverhältnisse, die gemeinsam zum Aufklären der begrabenen Strukturen, der archeologischen Objekten fähig sind.

Die äusserst dringende Aufgabe ist aber die Herstellung der institutionellen Möglichkeiten zu einem systematischen archeologischen Luftaufnahmen. Das ist gleich eine wissenschaftspolitische und organisatorische Aufgabe, so gehört sie zum Arbeitskreis der Fachbehörde.

Balázs Erdélyi

FOTOGRAMMETRIA AZ ÉPÍTÉSZETBEN ÉS A RÉGÉSZETBEN

KIS PAPP LÁSZLÓ

1. *Bevezetés:* Amikor a műemlék épületeket és a többi építészeti alkotásokat megnezzük, ritkán ötlük fel bennünk az a gondolat, hogy a megcsodált épület tartalmának és formájának összhangját egyrészt a tervezői fantázia, másrészt a geometriai törvényszerűségek egymásra találása teremti meg. A fantázia a tervező egyéni adottsága, amely ismereteiből, gyakorlatából adódik. A geometriai törvényszerűségek felhasználásához és tudatos alkalmazásához azonban pontos rajzokra, térképekre, helyszínrajzokra van szükség. A legpontosabb rajzolatot a vizsgált épületekről a fénykép adja. Nem mindegy azonban, hogy milyen ez a fénykép. Tónusosságán, beállításán kívül fontos követelmény, hogy a fényképekről méreteket lehessen meghatározni. Ezt a követelményt fotogrammetriai módszerekkel elégíthetjük ki.

Az építészeti fotogrammetria feladatai egyrészt az épületek helyreállításával kapcsolatosak, különösképpen műemlékek esetében, másrészt azt a célt szolgálják, hogy az újonnan felépítésre kerülő épületekről már a tervezés idején megállapítható legyen, hogy beilleszkednek-e az utcaképbe, műemléki együttesbe. Feladata az épületek tájba történő beillesztésének vizsgálata, továbbá az épületek homlokzatainak rögzítése, archiválási célból.

A legutóbbi legmodernebb építészeti tendenciáktól eltekintve lakó- és középületeink – beleértve a műemlékeket is – általában függőleges síkú homlokzatokkal épülnek, illetve épültek. Így adódik, hogy a homlokzatok legcélszerűbb felvételi módja a vízszintes kamaratengelyű földi fotogrammetriai eljárás. A földi fotogrammetria feladata kettős: egyrészt el kell készíteni a fotogrammetriai felvételeket, másrészt a mérőképeket mérés-technikailag ki kell értékelni.

2. *A felvevő és kiértékelő berendezések:* Az építészeti és régészeti feladatok megoldásához használható legfontosabb felvevő és kiértékelő műszereket az 1. táblázat foglalja össze. A táblázat tartalmazza a felvevő és kiértékelő berendezések legfontosabb adatait. A későbbiekben tárgyalásra kerülő építészeti és régészeti feladatok megoldásánál Zeiss fototeodolitot (19/1318), Zeiss UMK-kamarát (10/1318), Zeiss SMK 5,5 (0808) 120, és WILD C-40 típusú sztereokamarákat használtunk (1-4. kép), a mérőképek feldolgozása Zeiss-kistranzformátor, Orion tranzformátor, SEG-I típusú képtranszformátor és Zeiss Technokart (5-8. kép) segítségével történt.

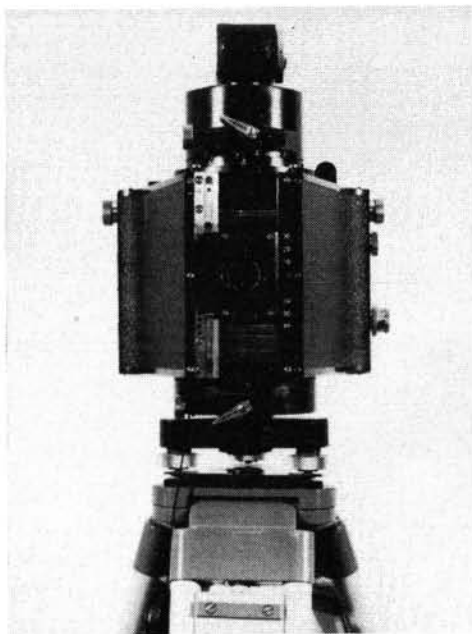
3. *A fotogrammetriai műszerek műemlékvédelmi és régészeti felhasználásának speciális problémái:* A múlt század közepe óta alkalmaztak már építészeti fotogrammetriát, amely azonban mégsem tudott igazán érvényesülni. Ennek egyik oka, hogy a rendelkezésre álló műszereket a gyakran előforduló felvételi helyzeteknél (szűk utcák, magas belső terek, boltozatok, kupolák, szűk árkok stb.) egyáltalán nem vagy csak korlátozott mér-

Egyképes kamarák:	Sztereokamarák:	Feldolgozó műszerek:	Transzformátorok:
<i>I. Egyszerű kamarák:</i>			
Zeiss (Oberkochen) TMK f = 60 mm, képméret: 9x12 cm, döntési lehetőség: 0, ±30, ±70, ±100 gr	Zeiss Jena SMK 5,5/0808/120, f = 56 mm, képméret: 9x12 cm, döntési lehetőség: 0 és 100 gr bázis: 120 és 40 cm	Zeiss Jena Sztereokomparátor Zeiss Jena Sztecométer Zeiss Jena Topocart-B z = 70–320 mm, Zeiss Jena Technocart z = 35–350 mm	
Wild P32 f = 65 mm képméret: 6,5x9 cm (T2 teodolitra is felszerelhető)	Zeiss (Oberkochen) SMK 120, SMK 40, f = 60 mm képméret: 9x12 cm döntési lehetőség: 0, ±30, ±70, ±100 gr bázis: 120 és 40 cm Wild C-120 és C-40 f = 65 mm, képméret: 9x12 cm, döntési lehetőség: 0, ±10, ±30, ±60, ±80, ±90 gr, bázis: 120 és 40 cm (lehetséges függőleges bázis)	Zeiss (Oberkochen) Terrograf z = 60–610 mm Zeiss (Oberkochen) Planimat z = (f+40)–(f+310) mm Wild A40 z = 150–525 mm	
	Officine Galileo Veroplast, f = 150 mm képméret: 13x18 cm, döntési lehetőség: 0 és +45° bázis: 200 és 56 cm.	Officine Galileo Sztereokartográf V. z = 150–525 mm	Zeiss Jena kistranszformátor, Zeiss Jena Rectemat Zeiss (Oberkochen) SEG-V. Wild E 4.
<i>II. Általános kamarák:</i>			
Zeiss Jena Fototeodolit 19/1318, f = 190 mm, képméret: 13x18 cm objektív eltolás: +30, -45 mm		Zeiss Jena sztereoautográf, z = 50–400 mm Zeiss Jena sztereoplanigráf, z = 120–605 mm	
Zeiss Jena UMK 10/1318 f = 100 mm képméret: 13x18, (ill. 18x13) cm döntési lehetőség: 0 + 100 gr		Zeiss Jena sztereo- metrográf, z = 135–350 mm Zeiss (Oberkochen) sztereoplanigráf C.8 z = 170–605 mm	

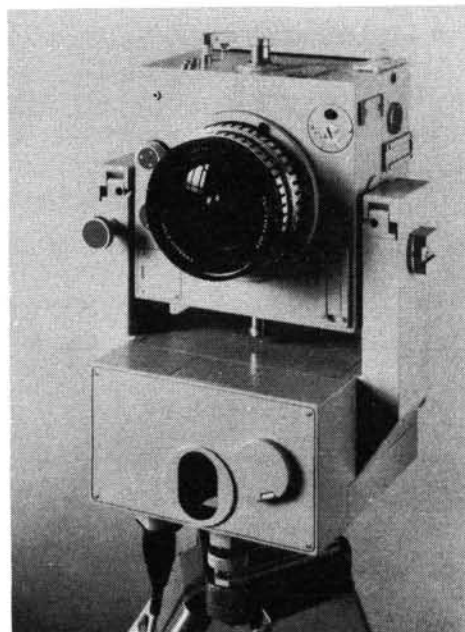
Egyképes kamarák:	Sztereokamarák:	Feldolgozó műszerek:	Transzformátorok:
Wild P30 $f = 165 \text{ mm}$ képméret: 10x15 cm döntési lehetőség: $-28 \text{ gr} - +7 \text{ gr}$		Wild A.7 $z = 140-490 \text{ mm}$ $f = 98-215 \text{ mm}$ $s = -9, +30 \text{ gr}$	
Wild P31 $f = 100 \text{ mm}$ képméret: 10x15 cm döntési lehetőség: $0, \pm 10 \text{ gr}$		Wild A10 $z = 90-320 \text{ mm}$ $f = 86-309 \text{ mm}$ $s = -7, +6 \text{ gr}$	
Officine Galileo FTG 1b $f = 155 \text{ mm}$ képméret: 10x15 cm		Officine Galileo Sztereokartográf V. $z = 150-525 \text{ mm}$	

tétkben lehetett alkalmazni. Ahol mégis sor került fotogrammetriai felvételek készítésére, ott csak a drága univerzális berendezésekkel lehetett megfelelő eredményt elérni. Ezért volt szükség új műszerek kidolgozására.

Az építészeti fotogrammetriai műszereknél a megfelelő pontosság elérése érdekében két feltételt kell figyelembe venni. Az egyik a megfelelő bázisviszony kialakítása (minimum 1/15, esetleg 1/20). Rövid távolságnál sztereokamarákat kell alkalmazni, nagyobb távolságra külön kamarákat. A másik feltétel a képméretarány (fókusz-távolság és kamara-távolság aránya) és a felmérés méretarányának megfelelő aránya.

1. kép. Zeiss Jena fototeodolit (19/1318)

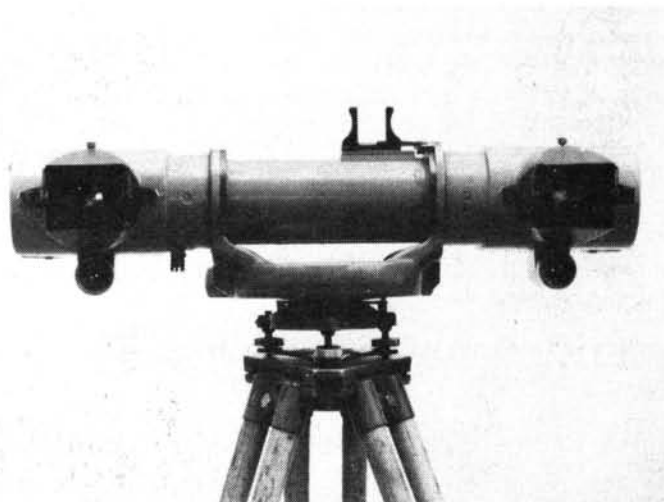
2. kép. Zeiss Jena fototeodolit (10/1318)

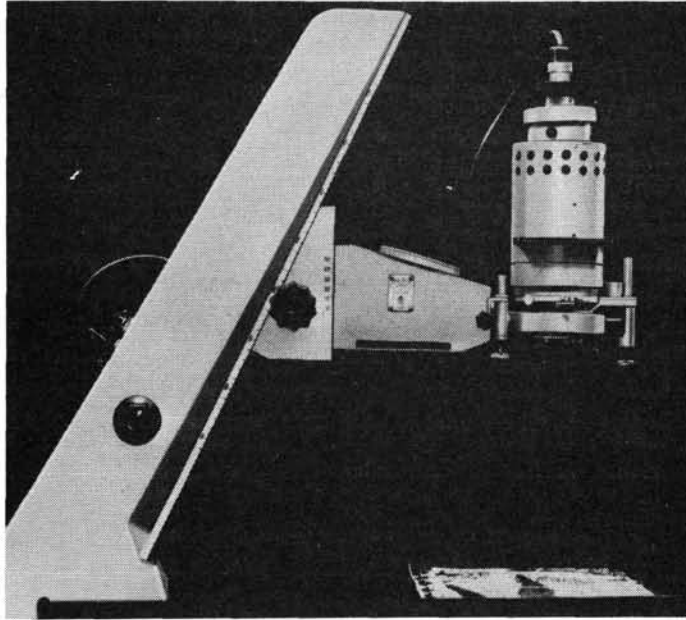
3. kép. Zeiss Jena sztereokamera (SMK-5,5/0808/120)

A fototeodolitok építészeti alkalmazása korlátozott a nagy fókusz távolság és kis látómező miatt. Újabb földi fotogrammetriai célokra kis fókusz távolságú, nagy látómezőjű kamarákat gyártanak. Építészeti alkalmazásnál fontos a kamarák nagy mélység-élessége (állítható tárgy távolság). A kiértékelő berendezéseknél célszerű a minél nagyobb mélységtartomány. A fókusz távolság változtatása történhet az objektív spirális vagy lineáris mozdításával, a váz és lencse között különböző gyűrűk alkalmazásával vagy kiegészítő lencsékkel.

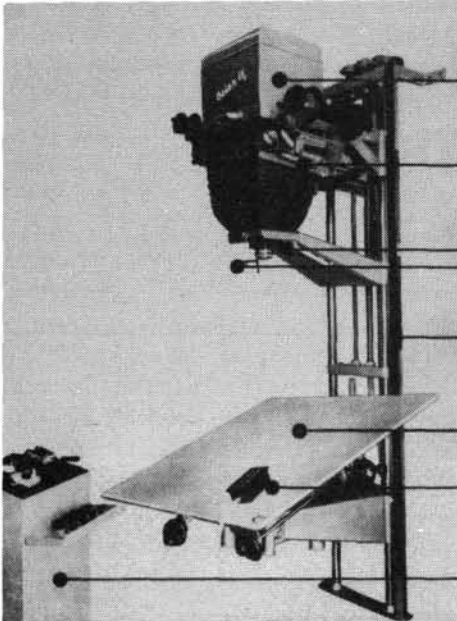
Az építészeti fotogrammetriában a kis formátumú kamarák alkalmazása miatt bővíteni kell a kiértékelési tartományt az 50–60 mm-es fókuszig. A felvételek készítésekor célszerű nagy nyílásszögű kamarákat alkalmazni. Gyakran összetartó kamaratengellyel kell a felvételeket készíteni (két különálló kamarával). Speciális esetekben épületek tetejé-

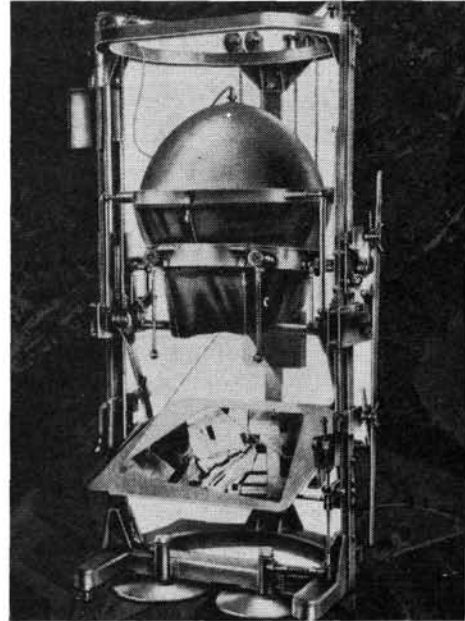
4. kép. Wild C-40 típusú sztereokamera

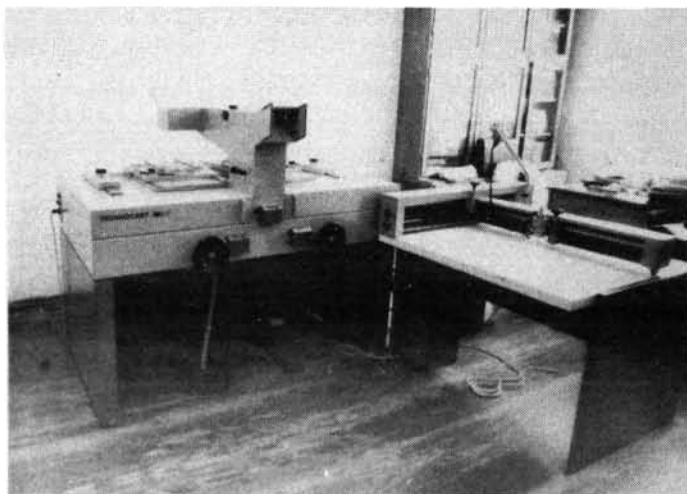
5. kép. Zeiss Jena kistranszformátor

6. kép. Orion képtranszformátor

7. kép. SEG-I képtranszformátor

8. kép. Technokart kiértékelő műszer

ről, állványról, helikopterről kell fényképezni. A kiértékelő műszerekkel szemben új igényeket támaszt a dönthető tengelyű kamarák alkalmazása. H. Foramitti tervei alapján először a Zeiss–Opton cég gyártott nagy dőlésszögű kamarákat. A kiértékelő műszerekhez kiegészítő dőlésszámlálót szerkesztettek, ami a műszer és a rajzasztal közé iktatva megadja az y mozgás megfelelő korrekcióit. A képátalakító berendezésekben a nagy dőlésszögek nem állíthatók be. A Zeiss–Opton gyár és a Wild gyár is készített egy speciális képátalakítót speciális dőlésszögekre és speciális fókuszra.

4. *Felvételi módszerek a műemlékvédelemben és a régészetben:* A legegyszerűbb felvételi és kiértékelési körülmények normál sztereogram készítésénél adódnak. A földi sztereofotogrammetria normál esetén kívül gyakran szükséges függőleges, vagy dőlt kamaratengelyű felvételek készítése. A sztereokamarák alkalmazásának hátránya, hogy az állandó bázis miatt korlátozott a tárgy távolság. Az egyes (mono-)kamara jól alkalmazkodik az igényekhez. Rövid bázissal közeli, hosszabbal pedig pl. topográfiai felvételek készítésére alkalmas.

A fotogrammetria építészeti és műemlékvédelmi alkalmazásakor több szempontot kell figyelembe venni annak eldöntésére, hogy melyik felvő rendszert alkalmazzuk. Először a rendelkezésre álló műszereket kell megvizsgálni a megkívánt pontosság és gazdaságosság szempontjából, majd az adott feladatnál kell eldönteni, hogy az egyképes vagy kétképes fotogrammetriát kell-e alkalmazni. Meg kell vizsgálni a felvételek kiértékelhetőségét, valamint azt, hogy egyáltalán indokolt-e a fotogrammetria alkalmazása a hagyományos módszerek helyett. Az alkalmazandó készülék és módszer megválasztásakor döntő szempont az objektum hozzáférhetősége. Fényképezési távolság szerint megkülönböztünk szokványos földi sztereofotogrammetriát (a távolság 15 m-nél nagyobb) és közeli fotogrammetriát. A fénykép az objektum minden részletét és környezetét is ábrázolja, a kiértékelésnél tetszés szerinti általánosítási fok választható.

A műemléket környezetével együtt kell védendőnek tekinteni. A teljes dokumentációhoz ezért térképeket készítenek környezetükről is, a növényzet ábrázolásával. Külö-

nösen régi városok utcáiban és belső térségek felvételekor a rövid felvételi távolságokkal nagy tárgymagasságok állnak szemben. Belső térségek felvételekor a belső beépítés és a belső berendezés, utcák felvételekor a fák és a forgalom okoz akadályokat, gyakran pedig maguk a részletek és a tárgy térbeli elrendezése jelent látási akadályokat. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a fényképezéshez szükséges előtér városaink zsúfolt beépítése következtében nincs meg. Az ideális tárgytávolságokat csak nagyon ritkán lehet betartani. A képpárok számának növelése a munka végrehajtását lassúbbá és költségesebbé teszi. Ilyen esetben el kell térnünk a homlokzattal párhuzamos síkú fényképtől és a homlokzat síkjával nagyobb szöveget bezárt ferde felvételeket is kell készíteni. Ilyen ferde felvétel gyakran már csak a magassági adatok meghatározására alkalmas.

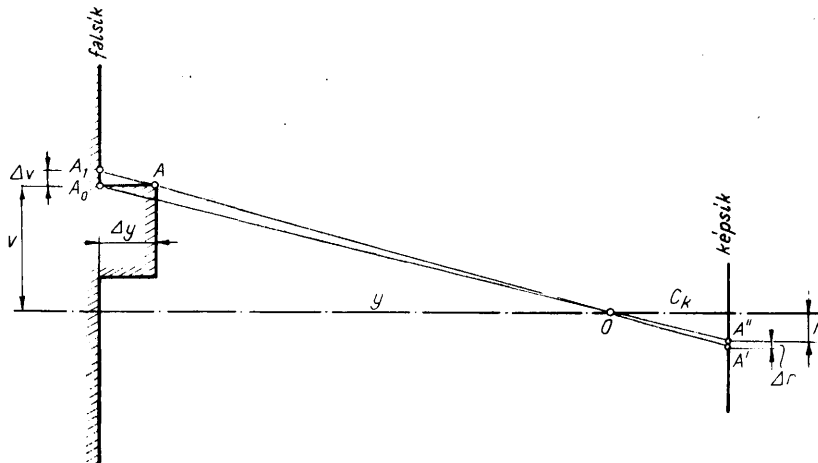
4.1. *Magas építmény felmérése:* A gazdaságos munkavégzés megköveteli, hogy a felveendő homlokzattal lehetőleg egy, illetve minél kevesebb képpárra fényképezzük. A gazdaságos felvételhez bizonyos előtér szükséges. Mivel a Zeiss fototeodolittal készített fényképek síkja mindig függőleges, a szükséges előteret az épületek magassága is befolyásolja. Az épületek nagy magassága által okozott nehézségen részben úgy tudunk segíteni, hogy a felvételeket magasabb szintről készítjük, pl. szemközti épületek emeleti ablakaiból.

Igen magas építményeknél kipróbált módszer a függőleges tengelyű kamarák függőleges irányú mozgatása. Az ilyen felvételeket helikopterről, emelőkosárral vagy fogasléces állványról készítik.

4.2. *Mélységben tagolt objektumok felmérése:* Keskeny, hosszú utcákban, templomhajókban és föld alatti folyosókon gyakran fordul elő a más tárgyak általi takarásán kívül az objektum túlzott mélységi tagoltságának problémája. A tárgyak nagy mélységi kiterjedése miatt a felvételkor nehézségek lépnek fel az objektív mélységélességének korlátozott volta miatt; a kiértékeléskor pedig a légi fényképek számára szerkesztett műszerek mélységi tartománya gyakran nem elegendő. Mélységben nagy kiterjedésű objektumoknál célszerű elrendezés, hogy több kamarát egy egyenesen állítanak fel, úgy, hogy kamaratengelyeik arra merőlegesen legyenek. Ez lehetővé teszi az esetleges látási akadályok (képhe belógó csillár, parkoló járművek stb.) kikerülését. Az egy egyenesen fekvő álláspontok közül kiválasztható minden mélységi zónára két olyan álláspont, melynek távolsága megfelel az optimális bázishossznak. Ezzel az eljárással hengeres testek nemcsak az érintőleges látósugarak érintési pontjai között, hanem teljes ortogonális nézetükben megrajzolhatók.

5. *A mérőképek kiértékelése:* Az épület, valamint a régészeti objektumok felmérésére ugyanaz az alapvető körülmény a jellemző, mint a fotogrammetria leggyakoribb alkalmazási területére, a térképezésre. Eszerint az elkészült térkép, homlokzatrajz lehetőleg mentes legyen a felmérő szubjektivitásától. A felmérés végső termékének a valóságot teljes hűséggel, általában forma- és részletgazdagságban kell tartalmaznia. A fotogrammetriai eljárások gazdaságos alkalmazását az építménymérésekben több tényező együttesen határozza meg. Így a felmérés célja, feladata, az épület, régészeti objektum nagysága, alakja, részletgazdagsága, a készítenő munkarészek, a meghatározásban megkívánt pontosság, valamint a helyszíni adottságok (takartság). A felmérés módszerét meghatározó tényezők szerint más lesz az eljárás, ha csak az építmény pillanatnyi állapotát akarjuk rögzíteni, más ha az épület átalakítása, vagy restaurálása a feladat és megint más, ha pl. műemlékek, régészeti lelőhelyek dokumentatív felmérése, vagy esetleg épületkár megállapítása szempontjából kell a méréseket elvégezni. Míg pl. a külső felújítási munkák megtervezése általában 1:50, illetve 1:100 méretarányú homlokzatrajzot, vagy hasonló méret-

arányú mérőképet igényel, addig pl. átalakítások esetén a homlokzatrajzok mellett az épület belső elrendezését, szerkezeti felépítését tartalmazó alaprajzokra, metszetekre is szükség van és a pontossági igények is nagyobbak. Mivel az utóbbiak nem nélkülözhetik a közvetlen geodéziai méréseket sem, a tervezés alapadatai tisztán fotogrammetriai eljárással nem állíthatók elő.

9. kép. A mélységkülönbség hatása

A felmérésben megkívánt pontosság fontos tényezője az alkalmazandó módszernek. A helyszíni adottságok jelentősen befolyásolhatják, esetleg meg is hiúsíthatják az egyébként kedvező fotogrammetriai módszer alkalmazását. Az alkalmazandó felvételi eljárások alkalmazási körét elsősorban a felméréndő objektum térbeli helyzete, illetve tagozódása határozza meg. A homlokzatok mélységbeni tagoltságának hatását a 9. ábra alapján a következőképpen írhatjuk fel.

Tételezzük fel, hogy a felvétel vízszintes kamaratengellyel készült, a kamaraállandó: c_k , a felvételi távolság Y . A kamaratengely falsíkkal való dőléspontjából v távolságra levő A pont a főfalsíktól ΔY mélységkülönbségre van. Az A pont képét a negatívon az AO vetítősugár A' -ben hozza létre, így ha a sugárral a felvételi folyamat megfordításakor a főfalsíkot metszeni képzeljük, az A_1 pontot kapjuk, holott a homlokzattérképezés szabályai szerint A -nak a térképi helye A_0 -ban van. A pont térképi helyének meghatározásában ΔY mélységbeni tagoltságból eredő hiba van. Ha a problémát a kép síkjában tárgyaljuk, úgy értelmezhetjük, hogy az A pont képe A' -ben keletkezik, holott ha nem lenne mélységkülönbség az A'' -ben jönne létre, tehát a pont képi helye Δr hibával van terhelve.

A 9. ábra alapján:

$$\Delta v = v \frac{\Delta Y}{Y} \quad (1)$$

$$\Delta v = \Delta Y \frac{r}{c_k} \quad (2)$$

$$\Delta r = \Delta v \frac{c_k}{v} \quad (3)$$

A fenti összefüggések alapján:

$$\Delta r = r \frac{\Delta Y}{Y} \quad (4)$$

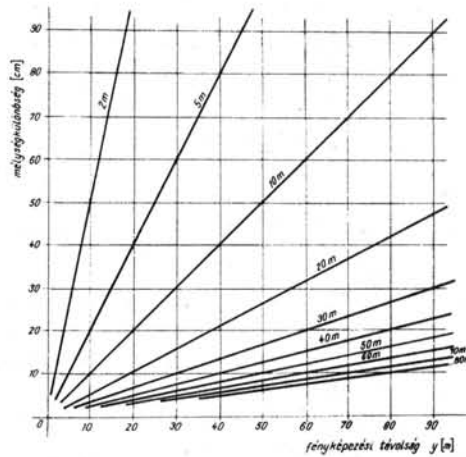
Nyilvánvaló, hogy a Δv , illetve a Δr helyzeti hiba a képközéppontból, illetőleg a kamara-tengelynek a falsíkkal való dőléspontjától a pont helye felé esik, azaz sugárirányú. Ezek után vizsgáljuk meg, hogy a ΔY mélységkülönbség mikor okoz már meg nem engedhető hibát. Kiindulva a (2) képletből azt vizsgáljuk, hogy a készítendő homlokzati térkép $1/M_{\text{térkép}}$ méretarányában mekkora a Δv . Ha ezt az értéket $\Delta v_{\text{térkép}}$ -vel jelöljük és előírjuk, hogy a $\Delta v_{\text{térkép}}$ milliméterben adódjék, ha ΔY -t cm-ben írjuk be, akkor

$$\Delta v_{\text{térkép}} = \frac{10}{M_{\text{térkép}}} \cdot \frac{r}{c_k} \cdot \Delta Y \quad (5)$$

$$\Delta Y = \frac{M_{\text{térkép}}}{10} \cdot \frac{c_k}{r} \cdot \Delta v_{\text{térkép}} \quad (6)$$

Példa: $M_{\text{térkép}} = 1:100$, a felvétel Zeiss-fototeodolittal készült ($c_k = 200$ mm), a kép sarkában levő pontokról van szó, tehát 13×18 cm-es negatív esetén $r = 100$ mm és mivel $\Delta v_{\text{térkép}}$ rajzi élességben 0,4 mm-ben vehető fel,

$$\Delta Y = \frac{100}{10} \cdot \frac{200}{100} \cdot 0,4 = 8 \text{ cm.}$$

10. kép. A mélységkülönbség figyelembevétele

Fontos tehát, az egyképes építészeti felvételek készítésekor a mélységkülönbség figyelembevétele. Erről ad tájékoztatást a 10. ábra. A vízszintes tengelyre a felvételi távolságot raktuk fel méteregységben. A függőleges tengely a mélységkülönbséget tartalmazza cm-egységben. A négyzethálóban levő egyenesekre a fényképezendő épület magassági méreteit írtuk fel. Az ábra Zeiss fototeodolittal készülő felvételek esetében azt mutatja, hogy mekkora távolságból kell egy adott magasságú és adott mélységkülönbségű épületet felvenni, hogy a mélységkülönbségből eredő torzulás a felvétel transzformálásakor a megkívánt pontosság alatt maradjon.

Az építészeti feladatok megoldása céljából készített mérőképek kiértékelése háromféleképpen történhet: grafikus kiértékelő, numerikus kiértékelő és kombinált eljárással.

A *grafikus* kiértékelő eljárás lehet: a) Perspektív hálózatos módszer. Ezzel olyan épületek felmérését végezhetjük el, amelyek összefüggő, közel sík felületet alkotnak (pl. homlokzatrészlet, mozaikfal, népművészeti falirajz). b) Grafikus eljárás, sugaras szerkesztéssel, két mérőkép felhasználásával. A legegyszerűbb kétképes eljárás térben tagolt homlokzatok kiértékelésére is alkalmas. c) Homlokzat-fototérkép (vagy fotomontázs) készítése több átalakított mérőkép, vagy kisfilmes felvétel segítségével. d) Vonalas kiértékelés sztereokiértékelő műszeren.

A *numerikus* kiértékelési eljárás lehet: a) Normál sztereogramok monokuláris kiértékelése szabatos mérővonalzó segítségével. b) Normál sztereogramok kiértékelése tükörsztereoszkóp alatt sztereomikrométerrel. c) Normál sztereogramok kiértékelése sztereokomparátoron, vagy sztekométeren.

A *kombinált* kiértékelési eljárás lehet: a) Sztereoaotográfon, vagy sztereometrográfon a térmodell affin torzított kétlépcsős kiértékelése. b) A homlokzat keretpontjainak numerikus kiértékelése és a részleteknek a numerikus úton meghatározott keretbe történő transzformálása.

6. *A fotogrammetriai kiértékelés pontossága, gazdaságossága:* A fotogrammetriai úton előállított térkép pontossága három körülménytől függ: a felhasznált mérőkép hibáitól, amelyeket az épület megvilágítottsága, a felvevőkamara, továbbá a fényérzékeny anyag kidolgozása és tárolása szab meg; a kiértékelésre és a térkép megrajzolására használt eljárástól, a műszertől és a kiértékelőtől; a geodéziai alapadatoktól. A *pontonkénti kiértékelés* megbízhatóságát jellemezhetjük a μ_m középhibával, amely egy modellpont síkbeli helyzetének pontosságát jellemzi és függ a pont azonosíthatóságát jellemző μ_a középhibától, a kép és a modell méretaránya közötti viszonyzámtól, azaz: $\mu_m = \mu_a \frac{M_{\text{kép}}}{M_{\text{modell}}}$
 μ_a értéke $\pm 0,1$ mm-re vehető fel.

Ennek a modellbeli helyzeti hibának a valóságban megfelelő helyzeti hiba:

$$\mu_p = \mu_m \cdot M_{\text{modell}} = \mu_a \cdot M_{\text{kép}}$$

A kép és a homlokzatrajz méretaránya közötti kapcsolatot alapul véve μ_m és μ_p értékéről a következő adatok tájékoztatnak:

$M_{\text{térkép}}$	$M_{\text{kép}}$	μ_m (mm)	μ_p (mm)
1:50	1:200	0,02	2
1:100	1:450	0,04	4
1:200	1:600	0,03	6

A *vonalas kiértékelésben* nem érvényesül a modellpont helyzeti megbízhatóságát jellemző μ_m érték, mivel a mérőjel valamely térbeli vonalon történő vezetésének bizonytalanságai ezt lényegesen felülműlják. Ilyenkor a vonal helyzeti megbízhatóságának mérlegelésekor a $\pm 0,5$ mm rajzi bizonytalanságból kell kiindulni. Így valamely térbeli vonal síkbeli vetületét a homlokzatrajzon a $\mu_G = \pm 0,5 \cdot M_{\text{homlokzatrajz}}$ (mm) helyzeti bizonytalanság fogja terhelni. Ez pl. 1:50 méretarány mellett 2,5 cm, 1:100 méretarány mellett 5 cm, 1:200 méretarány mellett 10 cm helyzeti bizonytalanságot jelent.

A *gazdaságosság* megítélésére többfajta statisztikai feldolgozással találkoztunk. Egyik fajta statisztikai feldolgozás szerint egy 10×10 cm² nagyságú homlokzatrajz ki-

dolgozása $L = \frac{M_{\text{homlokzatrajz}}}{20}$ órát igényel.

A költségekről még nehezebb megbízható adatot adni, mégpedig nemcsak a m²-enkénti előállítási költségekről pénzürtékben, hanem az egyes műveletek költségigényének százalékos megoszlásáról sem. Indokolja ezt a rendkívül szélsőséges eltérés, ami egyes országok között, a beruházások amortizációs költségei és a munkabéreköltségek között mutatkozik.

Jobb tájékoztató adatok azok, amelyek az idő- és költségtényezőket a klasszikus geodéziai eljárás hasonló tényezőihez viszonyítva fejezik ki. Így például a fotogrammetriai úton végzett homlokzatzelmérésnél 40–60%-os időmegtakarítás és 10–25%-os költségmegtakarítás érhető el.

DIE PHOTOGRAMMETRIE IN DER ARCHITEKTUR UND ARCHEOLOGIE

(Auszug)

In Ungarn wurden etwa 8300 Gebäude als Baudenkmal registriert, und obwohl diese Anzahl keine Menge der historischen Denkmäler bedeutet, verursacht ihre Bewahrung dem Lande oft eine grosse Sorge.

Mit den dringenden Aufgaben befriedigend Schritt zu halten, dazu hatte man in der letzten Zeit trotz der vorsorglichen Rangliste keine Möglichkeit. Einmal der Plan, dann die Kosten, andersmal das Fehlen von Auftragnehmer behindern die Durchführung der Substanzverteidigung und der Erneuerung. Die archeologischen Abschätzungen sind in einer ähnlichen Situation.

Die Photogrammetrie ist eine moderne, schnelle und ökonomische Methode zur Gebäudedarstellung. Das exakteste Muster der Gebäude gibt das Photo. Was für Photos brauchbar sein können, das ist aber nicht egal. Ausser seiner Tönung und Einstellung ist eine wichtige Anforderung, dass auf Grunde der Photos auch die Masse bestimmt werden können, beziehungsweise auch eine Frontzeichnung des Gebäudes nach Mass proportioniert anfertigbar werde.

Die Baudenkmäler, Wohnhäuser, öffentliche Gebäude wurden bzw. werden gewöhnlich mit einer senkrechten Fronte gebaut. So ergibt sich, dass die zweckmässigste Aufnahmeweise der Fassaden die mit einer waagerechten Kameraachse gemachte irdische photogrammetrische Verfahrung ist.

Die photogrammetrische Aufarbeitung wird in zwei Schritten gemacht: einerseits müssen die photogrammetrischen Aufnahmen angefertigt, andererseits die Messaufnahmen messungstechnisch ausgewertet werden. Die Aufnahmen werden mit speziellen Aufnahmevorrichtungen, mit sog. Messkameras gemacht. Zu speziellen architektonischen und archeologischen Aufgaben können auch Stereokameras verwendet werden.

Ungarn hat leider keine grosse Praxis auf diesem Gebiet.

László Kis Papp

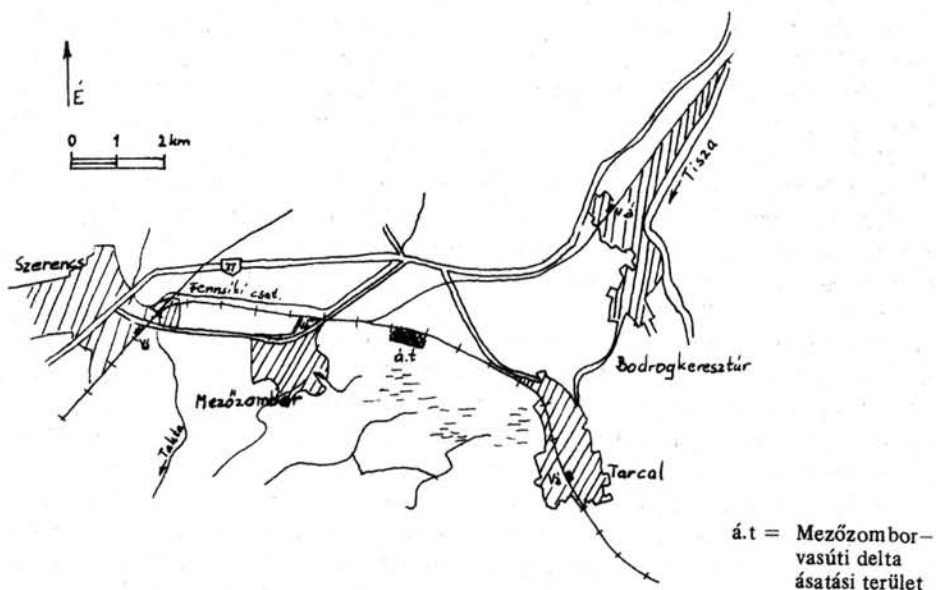

RÉZKORI ÉS CSÁSZÁRKORI LELETEK MEZŐZOMBORON

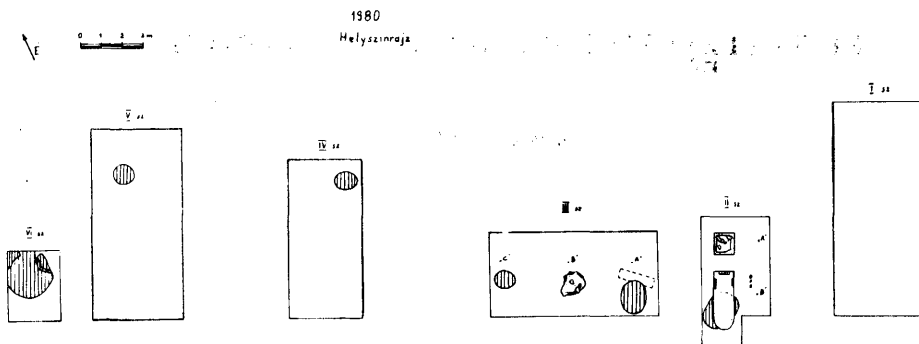
SIMÁN KATALIN

1980 szeptemberében Bajcsi József jelentette a Herman Ottó Múzeumnak, hogy Mezőzombor mellett az új vasúti sínpár lefektetése során régészeti leletekre bukkantak. A helyszíni bejárás eredményeképpen őskori (péceli), császárkori és kora árpádkori leletek kerültek elő. A leletmentő ásatást 1980. szeptemberének utolsó két hetében végeztük el.

A lelőhely az ún. vasúti deltától Tarcsl felé eső pályaszakasz mellett van (1. kép). Az ásatást a régi sínpár 62. és 69. pontja között végeztük. Az egykori településnyomok egy viszonylag alacsony domb oldalában helyezkednek el. A domb tetejét a korábbi vasútépítés során levágták. A terület erősen mocsaras, feltehető azonban, hogy ez a domb mindig szárazon volt. A leletmentő ásatást a régi sínpártól délre egy 20 méter széles sávon, a jelenlegi második sínpár helyén végeztük el 700 méter hosszúságú területen. A kutatószelvényeket és árkokat a sínpárra merőlegesen jelöltük ki. Az 5 árok és a 12 szelvény közül mindössze az I–VI. szelvény (2. kép) tartalmazott telepjelenségeket és említésre méltó leleteket. A területet a földgyalival már odaérkezésünk előtt kimélyítették, így az

1. kép. Ásatási terület,
Mezőzombor–Vasúti delta

2. kép. Helyszínrajz, Mezőzombor–Vasúti delta

ásatás idején regisztrált mélységek az eredeti szintnél 40–80 cm-rel mélyebben vannak. Helyenként a földgyalu csaknem az altalajt jelentő sárga bolygatatlan homokig gyalulta el a terepet, amely a domb egykori hajlásának megfelelően eltérő mélységekben jelentkezett.

I. szelvény. Az ötödik árokban előkerült leletek alapján jelöltük ki a szelvényt 5 × 3 méteres területen. A szelvényben telepobjektum nem volt, a szórvány leletanyag elsősorban őskori cserepekből állt, mellette találtunk néhány császárkori töredéket is.

II. szelvény. A 4,5 × 3,5 méteres szelvényt a földgyalu vájta ki csaknem a sárga homokig. A homokban két szabályos négyzet alakú folt jelentkezett. Az északi („A”) folt 1 × 1 méteres, szélét faszén jelzi. Belsejében nagyobb kötömböket találtunk. Mélysége 30 cm, korát a benne talált néhány császárkori edénytöredék határozza meg. A déli („B”) folt hosszúkas, északi részén szabályos téglalap alakú, déli részén félköríves záródású. Az északi részén az északi oldalt teljes hosszúságban, a két szélét 80, illetve 60 cm hosszúságban 10 cm magas és ugyanilyen széles tapasztás zárja le. Az objektum északi része mindössze 20 cm mély. Ezalatt egy péceli lakógödör tűnt elő. A szelvényt 1,5 méterrel meghosszabbítottuk. Ennek során egy ovális 2 × 1,6 méteres, lefelé öblösödő, 1,2 méter mély lakógödört tártunk fel. A bejárata feltehetően keleten volt. A leletanyag a felső 20 cm-en főleg császárkori kerámiából állt, alatta 50 cm mélységig kevert anyag került elő, ez alatt már tisztán a péceli kultúra anyagát találtuk.

III. szelvény. 8 × 4 méteres szelvény. A nyugati végében a földgyalu egy csontvázas sírt bolygatott meg. A csontvázból a mellöv maradt csak épen, eredeti helyzetében. A koponya, a medenceöv megsemmisült, a végtagokból a karok illetve combcsontok distalis végei maradtak meg eredeti helyzetükben. A csontváz a hátán feküdt, nyújtott helyzetben. A karok a test mellett feküdtek. Tájolása ÉNy–DK. Melléklet nem volt, kora meghatározhatatlan. A sír alatt 1,6 × 1,35 m nagyságú, 92 cm mélységű péceli, lefelé öblösödő gödört találtunk. Leletanyaga elsősorban péceli jellegű, de felső részében császárkori töredékek is kerültek elő („A” objektum). A szelvény közepén egy megközelítőleg 1 × 1 méteres négyzet alakú, a földgyalu által kissé bolygatott foltot találtunk („B”). Három szélén nyomokban 5 cm vastag tapasztott perem jelezte a folt szélét. A négyzetben faszén és kötömbök voltak, valamint két kis császárkori töredék. Ez az objektum a II. szelvény „B” objektumának északi oldalától 5 méterre, azzal egyvonalban, azonos helyzetben található. A szelvény nyugati végében egy 0,8 × 0,8 méter átmérőjű kerek péceli hulladékgödört tártunk fel („C”). Mélysége 15 cm. Leletanyaga túlnyomórészt a péceli kultúrához tartozik. Emellett a felső részéből császárkori cseréptöredékek is kerültek elő.

IV. szelvény 7,5 × 3,5 méteres szelvény, folt csak az északi részében jelentkezett. Az előzőekhez hasonló méhkas alakú gödörnek bizonyult a feltárás során. Mérete 1,10 × 0,9 méter, mélysége 55 cm. A gödörkitöltés felső részéből egy ép kis csésze került elő, benne két kőszkőzzel (I. tábla 1–3.). Alatta péceli cseréptöredékek feküdtek.

V. szelvény 9 × 4,2 méteres szelvény, melyben, az előző szelvényhez hasonlóan csak az északi végében jelentkezett folt. Az 1 méter átmérőjű kerek, 46 cm mélységű gödörből egy szarvasmarha csontjai kerültek ki.

VI. szelvény 3,3 × 2,5 méteres szelvény. Benne egy nagyméretű folt jelentkezett. A 2,4 méteres átmérőjű kerek gödör 80 cm mély volt. Keleti részén egy 40 cm széles, ugyanolyan magas padka után a gödör fala enyhén kihajló. A beszögellés funkciója ismeretlen. A bejárat feltehetően a nyugati oldalon volt. Leletanyagában felül császárkori kerámiával keveredik a péceli anyag, míg lejjebb tisztán a péceli kultúra emlékanyagát tártuk fel. A további hat szelvényben szórványos anyagot találtunk, egy részét a földgyalu is megbolygatta. Telepjelenségekre a területen, a fent felsoroltakon kívül, nem bukkantunk.

A feltárt hat péceli gödör közül kettő feltehetően lakógödör. A kettő között 16 méter a távolság. Átmérőjük 2 méter körüli, mélységük kb. 1 méter. Mindkettőnek ovális az alakja. Cölöplyukat nem találtunk. Bejáratuk nyugat felé nyílik. A fennmaradó négy gödör hulladék-gödör. Hasonló telepjelenségeket figyelhetünk meg Szerencs–Hajdúrért lelőhelyen. A házak és a település formája a péceli kultúra idején általánosnak mondható. Érdekes ugyanakkor, hogy a feltárt kis teleprészleten tűzhely vagy akár tüzelés nyoma egyáltalán nem volt megfigyelhető. A telep eredeti kiterjedése feltehetően a feltárt területnél jóval nagyobb volt.

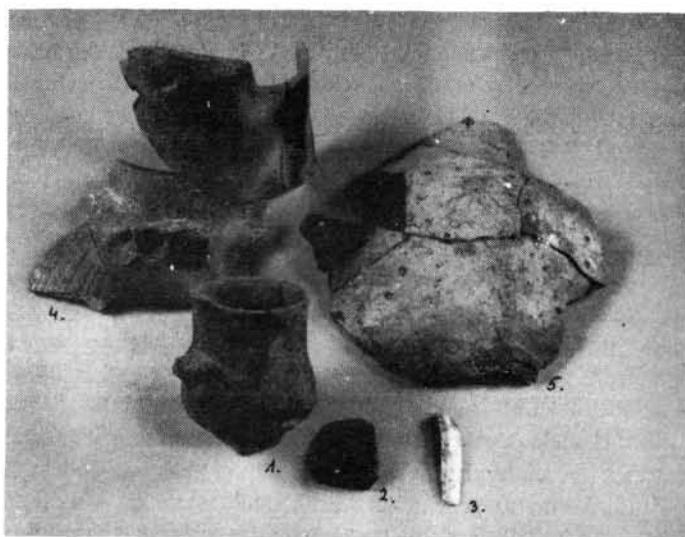
A három császárkori objektum funkciója ismeretlen. Szabályos mérete, elhelyezkedése alapján épületre is gondolhatnánk bár erre semmilyen jel nem utal. Bizonyos, hogy a három négyzet alakú objektum egymással összefügg.

Az ásás során jelentős mennyiségű péceli anyag került elő, erősen töredékes állapotban. Viszonylag épebb darab mindössze négy akadt. Ezek közül teljesen ép állapotban került elő a IV. szelvény kis csészéje (I. tábla 1.), részlegesen összerakható egy nagyobb, kissé kiöblösödő hasú, durva megmunkálású fazék, valamint egy kannelúras díszítésű, átfúrt szalagfüles finom kerámia (I. tábla 4.), és egy finoman bekarcolt hálódíszítéses, nádbenyomatos tál darabja (I. tábla 5.). A kerámia részben finoman megmunkált, jól iszapolt, homokkal, finom szemcsés kavicsal soványított agyagból készült, simított felületű barna, szürke, vagy fekete darabokból áll, másrészt, dominánsan, durván, elnagyoltan megmunkált, durva anyaggal soványított kerámia vörösesbarnára vagy feketére égetve. A durva kerámia általában díszítetlen, vagy mélyen bekarcolt hálómintával ékesített (II. tábla 1.). Előfordul körömcspéses díszítés (II. tábla 2–3.), valamint pontsorral határolt hálódíszítés is (II. tábla 4.). Általános díszítőmotívum a perem alatti ujbbenyomásos minta is (II. tábla 5.). Jellegzetes díszítés közé tartozik a bevagdalt végű, felhúzott szalagfül (III. tábla 1–2.), melynek párhuzama Vissen került elő.¹ A pontsoros, hálódíszes töredékek durván és finoman megmunkált kerámiaanyagra egyaránt jellemzőek (I. tábla 5., II. tábla 4., III. tábla 3.), párhuzamai többek közt Vissen található meg.² Kannelúras díszítésű, bikónikus jellegű edény (III. tábla 4.) került elő Petőházán.³ Említésre méltó még a

1. *Banner J.*, 1941. I. t. 2a.

2. *Banner J.*, 1941. I. t. 3., II. t. 1,3.

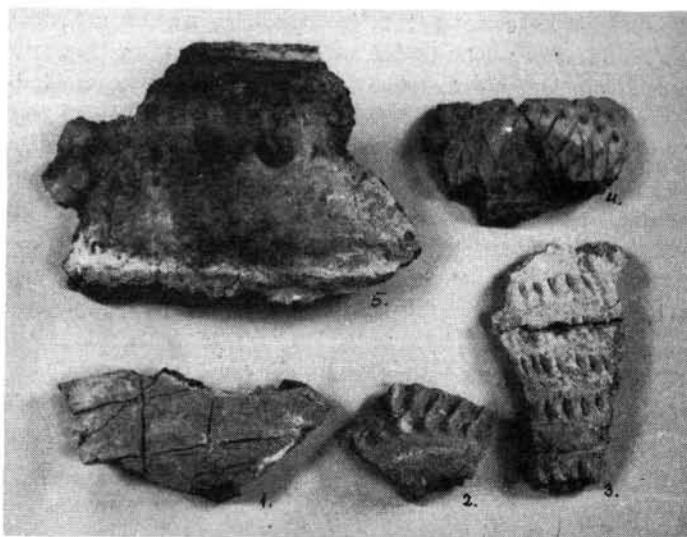
3. *Banner J.*, 1956. I. t. 12.

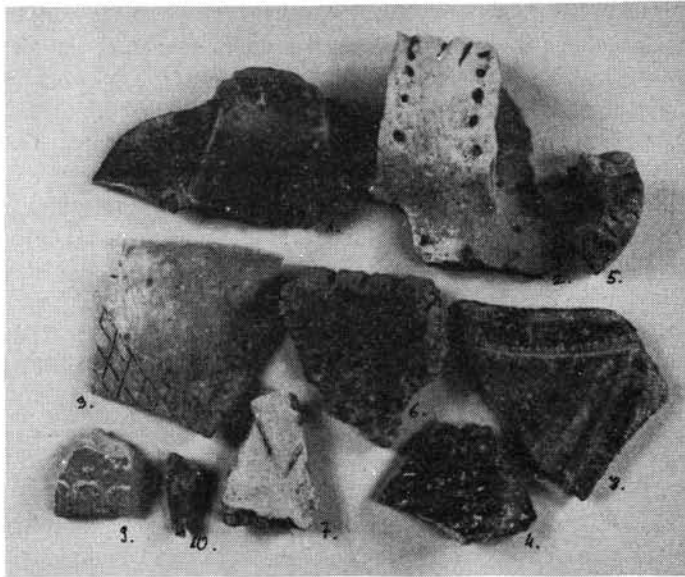
I. tábla

szalagfüleket díszítő pontsor (III. tábla 1–2.), valamint a szalagfül oldalának bevagdósása (III. tábla 5.) és az erősen kihajló perem belső oldalának bevagdósása (III. tábla 6.).

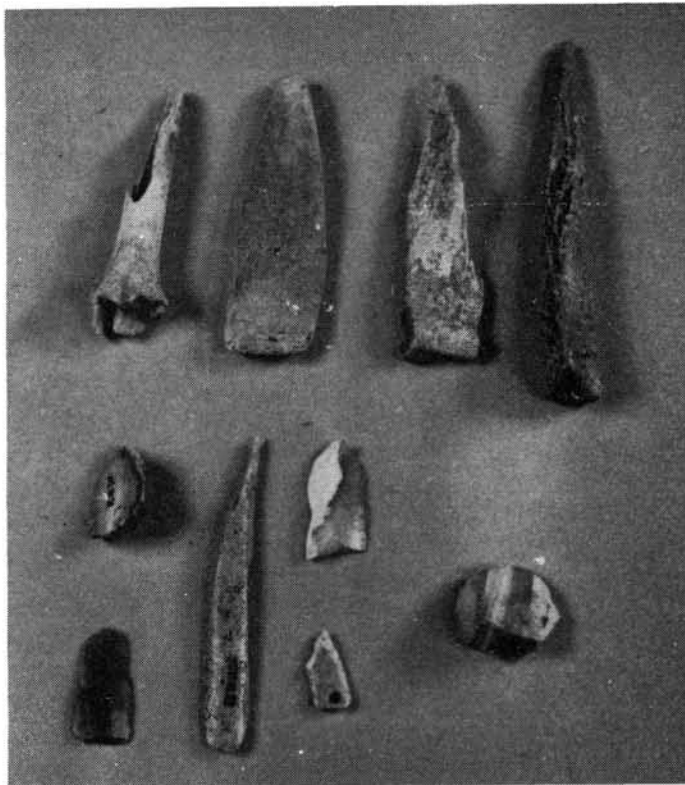
A lelőhelyen előkerült néhány olyan kerámiatöredék is, melynek párhuzama messzebbre, a Dunántúlra utal. Ilyenek a bikónikus kis edénydarabok kannelúrák díszítésével, melyeknek csaknem tökéletes párhuzamai találhatók számos dunántúli lelőhelyen. Még nyilvánvalóbb a kapcsolat a vonalkázott háromszög díszítésű darabokon (III. t. 7.),

II. tábla

III. tábla

IV. tábla

melynek párhuzamait megtaláljuk az unyi anyagban⁴ és Üllön⁵ is. Előkerült egy egyedülálló töredék. Nagyméretű edény oldaltöredéke, széles kannelúra díszítéssel. A töredéken a két kannelúra „köteg” találkozása látható (III. tábla 8.). Pontos párhuzamát nem találtam meg, leginkább az unyi urna nyakán húzódó vonalköteghez⁶ illetve a Budapest–Békásmegyeren előkerült urna nyakát díszítő köteghez hasonlítanám.⁷ Ezek a párhuzamok jelzik, hogy a csoport kapcsolatai, párhuzamai a szűkebb földrajzi területen túlmútatnak, elsősorban az unyi csoport felé.

A lelőhelyen számos csont- és kőeszköz került elő (IV. tábla). A csonteszközök tibiából ill. fibulából készített vésők, árák. Egy átfűrt csontlemez töredékét is megtaláltuk. A kőeszközök nyersanyaga zempléni hidrokvarcit és kova. Az eszközök között dominálnak a vakarók és a pengék, előfordul völgyelt eszköz és fűrész is. Több nagyobb nyersanyagtömböt is találtunk, részint a hulladékgyűjtőben, részint a leletmentéssel egyidejűleg végzett terepbejáráson.

A teljes rézkori leletanyag mind díszítőmotívumai, mind típusai alapján jó párhuzama egyrészt az ózdi, másrészt a vissi típusú anyagoknak. Hasonló leletanyag került elő Ózd különböző lelőhelyein, Polgáron, s a Nyírség számos lelőhelyén.

A császárkorból kevés leletanyag került elő. A kerámia túlnyomó többségét barbarikumi tálak, korsók töredékei alkotják. Előkerült két terra sigillata utánzat töredéke (III. tábla 9–10.), az egyik tojásfűzérrel díszített, valószínűleg Drag. 37. formájú tál töredéke. A császárkori telep kora megközelítőleg a III. sz. első felére tehető.

A leletmentéssel egyidejűleg végzett terepbejárás során megállapítottuk, hogy az eredeti rézkori település a feltárt résznél jóval nagyobb lehetett, bár központi részét a korábbi vasútépítések idején elpusztították. A domb nyugati oldalán igen nagy területen található a császárkori kerámia elszórtan, míg a kelet felé eső területeken az őskori kerámia nagy mennyisége a jellemző. A domb északi lábánál, a sínpár túloldalára eső területen nem találtunk leleteket. Ugyancsak meddőek voltak régészeti szempontból a környék alacsonyabban fekvő kis dombjai illetve sík területei. Feltehetően a mai is erősen mocsaras terület egykor a Tisza ártere volt, melyből csak itt-ott állt ki egy-egy magasabb pont, mint amilyen a leletmentés során feltárt péceli és császárkori emlékeket őrző kis magaslat.

4. *Banner J.*, 1956. XVI. t. 1,13.
5. *Banner J.*, 1956. XXXIII. t. 42.
6. *Banner J.*, 1956. XV. t. 15.
7. *Banner J.*, 1956. XL. t. 1.

IRODALOM

Banner János

Badeni leletek a Szabolcs megyei Vissről (Foli Archaeologica III–IV. 1941. 28–38–).

Banner János

Die Pécelér Kultur (Archaeologia Hungarica XXXV. 1956.).

Gabler Dénes:

Terra sigillaták a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricumban (Arch Ért 95. 1968. 211–243.).

COPPER- AND ROMAN AGE FINDS IN MEZŐZOMBOR

(Summary)

Settlements from the Copper Age and the Roman Age were disturbed during the railway development between Mezőzombor and Tarcal. The rescue excavations, carried out in September and October, 1979. yielded two Copper Age living pits and four waste pits from the same age. The living pits were oval, with a diameter of cca 2 metres, their depth was 1 metre. Their entrance opened towards west. The Roman Age settlement was represented, beside the pottery, by three square formed (1 × 1 m) objects, containing stones, charcoal and ashes. They can be dated from the small fragments of terra sigillata imitations found inside them.

Most of the finds, house pottery with network and dotted, sometimes also incised ornament, bone awls and chisels and stone tools, belong to the Copper Age. The pottery of the Roman Age was scattered in the upper layer of the whole surroundings.

The settlements spread on the side of the adjoining small hill south of the excavations occupying a relatively large territory.

The Copper Age settlement can be attached to the Viss and Ózd groups of the Baden culture and shows some affinity towards the Transdanubian Uny group too. The Roman Age settlement can be dated, from the fragmentary terra sigillata pieces, from the first half of the 3rd century.

Simán Katalin

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM ÁSATÁSAI ÉS LELETMENTÉSEI 1980–1982

L. WOLF MÁRIA—SIMÁN KATALIN

Abaújalpár—Aranyos völgy (encsi járás)

Erdőbénye és Abaújalpár között az országút Nagy-Murga alatti szakaszának ÉK-i oldalán a 176,6 m-es magassági pont környékén, az Aranyos patak íve által határolt enyhe lejtésű tisztáson a vízmosás oldalában neolitikus települési nyomok vannak. A 80–100 cm mélységben levő két helyen is észlelt égetett paticsréteg valószínűleg házat jelez. A tisztástól É-ra eső dombtetőn a szántásban szórványosan atipikus őskori cserepek, kovaszilánkok és néhány apróbb obszidián-rög volt. A dombtól ÉNy-ra levő szántó K-i felén igen sok különböző méretű obszidián gumó és néhány kovaszilánk volt. A lelőhelyet Lázár István mutatta meg.

*Bácskay Erzsébet, T. Bíró Katalin,
Kalicz Nándor, Losits Ferenc*

Abaújszántó (szerencsi járás)

Abaújszántótól D-re, a Tállyáról jövő országút mellett, azon a részen, ahol az országút és a vasút közötti terület a legkeskenyebb, a szántásban kb. 50 × 50 m-es területen neolitikus cserepeket és obszidiánpengék töredékeit találtuk.

Losits Ferenc

Abaújvár—Vár (encsi járás)

Az ispánsági vár belső területén 1976–1981. években folyt a középkori esperesi templom és a körülötte fekvő Árpád-kori temető feltárása. 1981-ben döntés született a XI. századi templomrom visszatemetéséről és a temető feltárásának befejezéséről. Elvégeztük a templomrom teljes felmérését, alaprajzot és metszetrájzot készítettünk a falmaradványokról. A XXXIII. szelvényben még feltártuk a legelső sírréteget (777–786. sír). Ezek többsége bolygatott, melléklet nélküli temetkezés volt. A XL–XLIII. szelvényben csak a sírok szintjéig mélyítettünk 1979-ben, a leomlott templomfal törmelékanyagát tártuk fel. 1980-ban szünetelt a kutatás a vár területén. Idő és pénz hiányában ezekben a szelvényekben már nem kezdtük meg a sírok feltárását. A templom és a temető területén nyitott összes szelvényt visszatemetettük. A VI. ötéves terv folyamán a vár belsejében levő település szondázása lesz feladatunk.

A leletanyag a miskolci Herman Ottó Múzeum gyűjteményébe került. Az ásatáson Mesterházy Károly régész, Tárnoki Judit régészhallgató és Király József rajzoló vett részt.

Gádor Judit

Aggtelek–Baradla barlang (edelényi járás)

1981. júliusában Majoros Zsuzsa jelentette, hogy a Baradla barlangban embercsontok kerültek elő. A barlangban megtaláltuk egy ember felkarcsontjait és tibia töredékeit egy patak partjára kitéve. Az eredeti lelőhelyet nem lehetett megállapítani. Ugyanakkor a Retek-ágban nagy mennyiségű neolitikus cserepet gyűjtöttünk.

(Ltsz: 81.12.1–15.)

Simán Katalin

Alsóvadász–Várdomb (encsi járás)

Ellenőrző szemlét tartottunk a középső bronzkori földvárban, amelyben 1979-ben folyt ásatás. A szemle során megállapítottuk, hogy a szelvény mellett bolygatták a földvárat, mely a legfelső réteget érintette. A kidobált cserepeket összegyűjtöttük. Ezeknek nagy része egy szétrombolt tűzhely darabja volt.

Lovász Emese–L. Wolf Mária–

Simán Katalin–S. Koós Judit

Bódvarákó–Esztramos–Szentandrás barlang

(edelényi járás)

1981. tavaszán érkezett az első hír a Herman Ottó Múzeumba, hogy az Esztramos egyik barlangjában cserepek kerültek elő. Mivel a bányaművelés veszélyeztette a területet még az év augusztusában megkezdjük a leletmentést. Ennek folyamán a kutatóárkokból egy vaskori zabla és néhány cseréptöredék került elő.

1982. július–augusztus hónapban komplex kutatással folytattuk a leletmentést. Két méter széles, mintegy 20 méter hosszú árokkal a barlangot teljes hosszúságában felnyitottuk. A kitöltésből újkőkori, bronzkori, kora vaskori cserepek kerültek elő, valamint egy bronzkori kés. A rendelkezésünkre álló idő alatt szinte csak a holocén rétegsort tudtuk feltárni. Az ásatással egyidejűleg mérésekre, geomorfológiai megfigyelésekre is sor került. A táborát az OKTH Észak-Magyarországi Felügyelőségének egyetértésében a B.-A.-Z. megyei Természetvédelmi Egyesülettel közösen rendeztük.

Simán Katalin

Boldogkőváralja—Szentiván (encsi járás)

A Szentivántető és a falu között elterülő domboldal alján egy kb. 400 × 200 méteres lelőhelyet találtunk terepbejárás során, amelyből gazdag Árpád-kori és késő középkori leletanyag került elő. A lelőhelyet Szentiván elpusztult középkori faluval azonosítottuk. (Ltsz: 82.16.1–118.)

L. Wolf Mária—Simán Katalin

Csobaj (szerencsi járás)

Megyesi János csobaji lakos jelentette, hogy özv. Poczkodi Albertné kertjében edények kerültek elő. A lelőhely a lakóház fölötti zárt kertben, a Takta egyik ága által körülvevett homokdombon van. A leleteket Lovász Emese hozta be a múzeumba. A leletmentéskor megállapítottuk, hogy a leletek egy hamvasztásos sírból kerültek elő. A melléletek között figyelemre méltó egy korongolt edény, melynek két, perem fölé magasodó, díszített füle kosfejben végződik, valamint egy kis füles bögre, melynek válla ugyancsak díszített. A hamvak között bronz karperec töredéket és vasfibulák maradványait találtuk. Előkerült egy teljes sertécsontváz is, mellette egy ívelt hátú vaskést találtunk. A melléletek alapján a sírt LT C első felébe sorolhatjuk. (Gyarapodási napló sz.: 326/81).

B. Hellebrandt Magdolna

Dövény (ózdai járás)

1980. novemberében Dövény község tanácselnöke Sliz József bejelentést tett a múzeumnak, hogy a volt református iskola udvarán vízvezeték árkának ásása közben csontváz került elő. A helyszíni szemle során a csontváz közeléből egy vastag falú, fehér talpas edény töredéke került elő.

Lovász Emese

Edelény—Ludmilla dűlő (jvv)

1982. augusztusában Barta Istvánné edelényi gyógyszerész a lelőhelyről ép edényeket és cseréptöredékeket hozott be a múzeumba.

A helyszíni szemle során megállapítottuk, hogy a lelőhelyen, amely a Damak felé vezető országút mentén van, nagy kiterjedésű, középső bronzkori erődített település található. Erre utal a területen előkerült nagy mennyiségű kerámiatöredék (1. kép). A területen már 1973-ban végeztek helyszíni szemlét a múzeum munkatársai.

L. Wolf Mária—S. Koós Judit

1. kép. Az Edelény–Ludmilla-dűlőben előkerült középső bronzkori leletek (foto: Valent Ede)

Erdőbénye–Mogyorós (szerencsi járás)

Erdőbénye–Mogyorós ÉNy-i oldalán, a 236. ponttól É-ra, az úttól kb. 500 m-re ÉK-re telepnyomok, sok kova- és obszidián-szilánk és penge, paticsok, őrlőkő és neolit kerámia került elő a szőlőben és a vízmosásból. A lelőhelytől D-re, lefelé a domboldalon a felszínen kova- és obszidián-szilánkok és nyers obszidián-rögök voltak. A lelőhelyet Lázár István mutatta meg.

Bácskay Erzsébet–T. Bíró Katalin–Losits Ferenc

Erdőbénye–Sötétes (szerencsi járás)

1980. augusztusában Éles Gyula erdőbényei lakos kalauzolása mellett megtekintettük a lelőhelyet. A községtől délre másfél kilométerre egy természetes völgy határolta domb oldalában, szántásban 6–800 méter hosszán a bükki kultúra leletei kerültek elő. A cserepek mellett igen sok a kőeszköz. (Ltsz: 81.13.1–20.)

Simán Katalin

Felsővadász—Várdomb (encsi járás)

1981. áprilisában terepbejárást végeztünk a területen, melynek során őskori cserepeket, őrlőköveket, kőbaltát gyűjtöttünk. (Ltsz: 81.11.1—41.) A lelőhelyet veszélyezteteti a domboldalban folyó homokbányászás, ezért 1982. augusztusában leletmentő ásatást folytattunk a Várdombon.

Az ásatás során a mélyszántás által erősen bolygatott felső rétegben elpusztult középső bronzkori település nyomaira bukkantunk, tűzhelyet, agyagpadló maradványait találtuk meg, nagy mennyiségű, jellegzetes kerámiával együtt.

Alatta a bükki kultúra gazdag emlékanyagát tártuk fel. Hulladékkal telt agyagkitermelő gödröt és egyéb települési objektumok részleteit figyelhettük meg.

S. Koós Judit

Fóny—Csonkás tanya (encsi járás)

A Mogyoróska—Regéc útelágazásnál levő Csonkás tanya mellett egy dűlőút indul É felé. Ennek környékén kvarcit szilánkokat és magköveket gyűjtöttünk. A lelőhelyre Kormos Sándor (Hejce, Rákóczi u. 1.) hívta fel a figyelmünket.

T. Dobosi Viola—Losits Ferenc

Füzér (sátoraljaújhelyi járás)

1981. nyarán értesítették a múzeumot, hogy Füzér határában nagy mennyiségű obszián-eszközt találtak. 1981. októberében terepbejárást végeztünk a területen, amely a Füzérről Füzérkomlóra vezető út jobb oldalán, az út és a patak között fekszik. Elszórtan nyersanyagtörmeléket, szilánkokat találtunk. A lelőhely kora bizonytalan.

L. Wolf Mária—Simán Katalin

Gibárt—Túza (encsi járás)

1981. októberében terepbejárást végeztünk Gibárt határában, a Túza dűlőben, a Hernád bal partján. Kb. 150 × 20 méteres területen őskori, Árpád-kori és késő középkori leleteket és településnyomokat találtunk. Az Árpád-kori és késő középkori leletek minden bizonnyal az elpusztult Túza falu maradványai.

L. Wolf Mária—Simán Katalin

Göncruszka–Állattenyésztfő telep (encsi járás)

A falutól D-re, a Vilmány patak bal partján, közvetlenül az állattenyésztfő telep melletti szántásban kb. 200 m hosszan, 20–30 m szélességben császárkori barbár és késő középkori cserepeket találtunk.

Losits Ferenc

Göncruszka–Vilmány patak (encsi járás)

A patak bal partján, az állattenyésztfő teleptől D-re 600–700 m-re, a patak DNY-i irányú kanyarulatánál, a szántásban 80–100 m hosszan, 10–20 m szélességben elszórtan késő középkori cserepek voltak.

Losits Ferenc

Hangács–Simonvölgy tanya (edelényi járás)

1982. áprilisában a területen a középkori Simonlaka falu lokalizálását végeztük. A lelőhely kb. 50 × 50 méteres, kevés de egységes Árpád-kori leletanyag került elő belőle.

L. Wolf Mária–Simán Katalin

Háromhuta (sátoraljaújhelyi járás)

1981. októberében terepbejárást végeztünk Regéc és Óhuta között. Óhutától kb. 2,5 km-re a Regécre vezető út jobb oldalán a Cserkő és a Hutai patak találkozásánál vízmosásban mezolit v. neolitikus kőszközöket gyűjtöttünk.

L. Wolf Mária–Simán Katalin

Hejce–Pusztamogyorós (encsi járás)

A lelőhely a falutól DK-re fekszik, a Gergely hegy lábánál. Jelenleg a felszín sűrű gyepvel benőtt, de több, 30–50 cm mély vízmosás szabdalja a területet. A vízmosások oldalában (kb. 100 × 100 m területen) kova- és obszidián töredékeket és szilánkokat, pengetőredékeket, paticsrögöket, valamint durva őskori (neolitikus?) cserepeket találtam. A leletek az elnyúló plató felső harmadában, a meredekebb részen voltak. A lelőhelyre, amelyet Mihalik József már a múlt század végén ismertetett (AÉ 1898, 38–44), Kormos Sándor hívta fel a figyelmemet.

Losits Ferenc

Hejce–Püspöktábla (encsi járás)

Hejcéből Ny-ra, a bekötőút 32/48 és 33/48 számú villanyoszlopainak magasságában, a Szerencs patak D-i oldalán a szántásban több sötét, feketés foltot figyeltem meg, melyek egy-két barázdában 1–1,5 m hosszan látszottak, és durva cserepek, kova-pattintékok voltak körülötte. A pataktól 30–50 m távolságban, 25–30 m átmérőjű körben 5–6 ilyen foltot figyeltem meg. A cserepek között vékony falú, bükki díszítésűek, perem alatt átfűrt házikerámia-töredékek és vonaldíszes cserepek voltak. A szántás néhány gödör felső rétegét sértette csak meg. A szántásban kova- és obszidián-szilánkok, őrlőkő- és csiszolókö-töredékek, paticsdarabok is voltak.

Losits Ferenc

Hejce–Szénhelypuszta (encsi járás)

Hejcéből K-re, a fehérekúti réten áll egy erdészház. A rétről D felé indul el egy dűlőút, amely 200 m emelkedő után egy rétre ér, amelyet Szénhelypusztának neveznek. A réten átvezető dűlőúton néhány obszidián-szilánkot és paticsdarabot találtam. A lelőhelyet megmutató Kormos Sándor elmondta, hogy 1980 nyarán egy tűzhely foltja is látszott az úton, de azóta ezt a részt a dózerral elegyengették. Kormos Sándor a lelőhelyről paticsdarabokat, obszidiánpengék töredékeit, valamint neolitikus (köztük két jellegzetes bükki) cserepeket gyűjtött. A lelőhelyről a Herman Ottó Múzeumban Tóth Lajos gyűjtéséből is vannak leletek.

Losits Ferenc

2. kép. A hejőpapi éremlelet (foto: Valent Ede)

Hejőpapi (mezőcsáti járás)

1982. szeptemberében Kuli Sámuel (Mezőcsát, Pozsonyi u. 27.) 164 db XII–XIII. századi friesachi denárt hozott be a múzeumba. A leletegyüttest Hejőpapiban a Kossuth u. 38. számú telken (Virág Lajos telke) kb. 120 cm mélységben találták, cserépedény, bőr- vagy textilnyom nem került elő a közeléből. A helyszínen talált további érmekkel együtt a teljes leletegyüttes 195 darabra nőtt (2. kép). (Gyarapodási napló sz.: 224/82.)

L. Wolf Mária–S. Koós Judit

Hidasnémeti–Borház dűlő (encsi járás)

1982. áprilisában a Hidasnémetitől keletre fekvő ún. Borház dűlőben egy kb. 40 × 20 méteres kis dombon viszonylag nagy mennyiségű felső paleolitikus kőeszközt találtunk. A szántásban a lelőhely környékén más településre utaló nyom, cserép nem volt. (Ltsz: 82.10.1–53.)

L. Wolf Mária–Simán Katalin

Homrogd–Alsópocsaj (encsi járás)

1981. áprilisában Homrogd határában az Alsópocsaj nevű dűlőben kis területen szórványosan Árpád-kori cserépdarabokat találtunk. A dűlő neve egy középkorban elpusztult falu nevét őrizte meg. (Ltsz: 81.6.1–21.)

L. Wolf Mária

Homrogd–Felsőpocsaj (encsi járás)

1981. áprilisában Homrogd határában a Felsőpocsaj dűlőben terepbejárás során egy nagy kiterjedésű, kb. 700 m hosszan elterülő bronzkori és császárkori lelőhelyet találtunk.

L. Wolf Mária

Homrogd–Dicháza (encsi járás)

1981. áprilisában Homrogd határában, a mai Dicháza pusztja közelében egy kb. 100 × 50 méteres kiterjedésű Árpád-kori és késő középkori lelőhelyet találtunk, amely a középkori Didic faluval azonosítható. (Ltsz: 81.17.1–102.)

L. Wolf Mária

Igrici–Szalontai tanya (mezőcsáti járás)

1981. októberében Tóth István iskolaigazgató bejelentésére Igricibe utaztunk. A Szalontai tanyán alkalmi sóderbányászás közben egy bronzkori urnasírt találtak. A lelőhelyet megvizsgáltuk, és megállapítottuk, hogy az alkalmi sódergödrök feltehetően egy nagyobb kiterjedésű középső bronzkori urnatemetőt bolygattak meg. (Ltsz: 81.18.1–3.)

L. Wolf Mária–Simán Katalin

Kács (mezőkövesdi járás)

1982. szeptemberében Kács határában terepbejárást végeztünk. Az LKM-üdülő fölötti magas terasz nyugati peremén erodált domboldal alján kőpengéket találtunk néhány nyersanyagmaradékkal együtt. A leletanyag kora nem meghatározható.

Simán Katalin

Kisgyőr–Búbtető (miskolci járás)

1981. májusában Juhász Zoltán tanuló (Kisgyőr, Akác u. 14.) egy edényt hozott be a múzeumba.

A kiszállás alkalmával a helyszínen a bejelentő egy csaknem teljesen ép szkíta bronztükröt és nagy mennyiségű kerámiát adott át a múzeum munkatársainak. A lelőhely Kisgyőr községtől északra az ún. Búbtető gerincén található, amelyet murvabányászat során megbolygattak. A bányászt leállítottuk.

1982. júniusában végeztük el a területen a leletmentő ásást. Ennek során nyolc szelvényben szórványos, jellegtelen őskori kerámia került elő. Az erózió által erősen lepusztított területen telepjelenség nem mutatkozott.

Az ásással egyidőben a Búbtető alatt szórványleletként előkerült egy középső paleolitikumból származó levélkaparó.

A környéken végzett terepbejáráás eredményeképpen a közeli kertekben igen nagy mennyiségű neolitikus kerámia került elő.

S. Koós Judit–Simán Katalin

Litka–Lyubatanya (encsi járás)

1981. októberében terepbejárást végeztünk Litka határában, a falutól északkeletre kb. 800 méter hosszú, 150 méter széles területen elszórtan őskori és középkori leleteket találtunk.

L. Wolf Mária–Simán Katalin

Mezőcsát–Kossuth u. (mezőcsáti járás)

1981. júliusában bejelentés érkezett a múzeumba dr. Táboros Sándortól, hogy Mezőcsátan a Kossuth u. 18. számú ház előtt vízakna ásása közben emberi csontokat és részben ép, részben töredékes edényeket találtak. A helyszínen megállapítottuk, hogy a sír kb. 150 cm mélységben feküdt, tájolása ÉK-DNy-i volt. A mellékletek alapján a sírt a bronzkor füzesabonyi kultúrájába sorolhatjuk. (Ltsz: 81.9.1–2., 82.13.1.)

L. Wolf Mária

Mezőnyárad–Kossuth u. (mezőkövesdi járás)

1982. szeptemberében Tóth János (Mezőnyárad, Kossuth u. 27/a) bejelentette a múzeumnak, hogy kertjében ásás közben hamus, égett gödörben több ép edényt talált. Az azonnali leletmentés során egy kör alakú fazekas kemencét tártunk fel, melyből több XIII–XIV. századi edény és vastárgy került elő.

L. Wolf Mária

Mezőzombor–Vasúti delta (szerencsi járás)

1980. szeptemberében bejelentés érkezett a Herman Ottó Múzeumba, hogy Mezőzombor és Tarcál között vasúti sín fektetése közben cserepek kerültek elő. A leletmentést még az év szeptember–októberében elvégeztük. Az ún. vasúti deltától keletre mintegy 300 méterre nagy kiterjedésű (500 méter hosszú) péceli (Vissi csoport) telep maradványait tártuk fel. A péceli lakógödörök és hulladékgyödörök fölötti szintben császárkori (III. sz. első fele) objektum került elő. A lelőhely a leletmentés helyétől délre a domboldalban továbbhúzódik kb. 100 méter szélességben. (Ltsz: 81.10.1–352.)

Simán Katalin–Varga Béla

Miskolc–Bükkszentlászló–Lyukas kecske barlang

1982. szeptemberében Bükkszentlászló mellett levő Lyukas kecske II. barlangjában bontás közben az előtérből 40 cm mélységből, késő bronzkori vagy vaskori cserepek kerültek elő.

Simán Katalin

Miskolc–Lengyelszó

1982. szeptemberében Kókai István bejelentése alapján tekintettük meg a lelőhelyet, ahol nagyarányú földkitermelő munka folyik. A terület nyugati oldalán (Lengyelszó I. sz. lh.) nagyméretű házak (?) körvonalai bontakoztak ki a talajban, mellettük nagy

mennyiségű császárkori leletanyagot gyűjtöttünk. A terület északi és északkeleti részén (Lengyelszó III. lh.) szórványos paleolitikus eszközöket találtunk. A Lengyelszó II. sz. lelőhelyen ostracoda maradványokat gyűjtöttünk.

S. Koós Judit–Simán Katalin

Monaj–Kendi tanya (encsi járás)

1981. áprilisában Monaj határában végeztünk terepbejárást. A mai Kendi tanya közelében a Selyebre vezető dűlő bal oldalán kb. 50 × 100 méteres területen Árpád-kori és késő középkori lelőhelyet találtunk, amelyet a középkori Keddi faluval azonosíthatunk. (Ltsz: 81.21.1–100.) A patak túloldalán, a Kendi tanyától kb. 100 méterre keletre másik, neolitikus lelőhelyet találtunk kb. 150 × 70 méteres területen.

L. Wolf Mária

Novajdrány–Sárvár (encsi járás)

1982. márciusában terepbejárást végeztünk a területen. Szórványos középkori leletanyag került elő.

L. Wolf Mária–Simán Katalin

Ózd–Csivakó (jyv)

1981. júniusában Dobosy László (Ózd, Bartók B. u. 30.) bejelentette, hogy a területen fásítás közben cseréptöredékeket talált. A helyszíni szemle során megállapítottuk, hogy ezek késő rézkoriak. A lelőhelyünk közelében van az Ózd-Stadion néven ismert rézkori lelőhely is.

L. Wolf Mária–S. Koós Judit

Ózd–Előd vezér u. (jyv)

1981. júniusában Dobosy László (Ózd, Bartók B. u. 30.) bejelentette, hogy kerti munkák alkalmával cserépdarabokat találtak. A helyszíni szemle során megállapítottuk, hogy a cseréptöredékek Árpád-koriak. (Ltsz: 81.16.1–6.)

L. Wolf Mária–S. Koós Judit

Regéc–Barátláz (encsi járás)

A lelőhely Regéctől K-re, ahol a Háromhutára vezető műút éles kanyart véve DK felé fordul, az út melletti patakot ÉK-ről szegélyező lankás domboldalon van. Kb. 100 m

hosszan felső-paleolitikus durva kőszközőket, kvarcit-nyersanyagot találtunk. A lelőhelyet Kormos Sándor tanár mutatta meg.

T. Dobosi Viola–Losits Ferenc

Regéc–Békáskút (encsi járás)

A lelőhely a Nagy-Szárkő K-i oldalának lábánál eredő Békáskút nevű forrás alatt levő tisztáson van. A patak Ny-i oldalán elterülő tisztáson paticsföredékeket, több őrlőkövet, kova- és obszidiánpengék töredékeit, csiszolt kőbalta töredékét, obszidián és kvarcit nyersanyagot találtam. A lelőhelyet megmutató Kormos Sándor gyűjteményében ütőkövek és dörzsölőkövek, valamint neolitikum cserepek is vannak a lelőhelyről.

Losits Ferenc

Regéc–Nyugati kertalja (encsi járás)

A falutól Ny-ra, a kertek végében levő domboldalon annak D-i lejtőjén egy jellegtelenszerű őskori cserepet és kvarcit szilánkokat gyűjtöttünk. Kormos Sándor, aki a lelőhelyet megmutatta, csiszolt kőbaltát is gyűjtött a területen.

T. Dobosi Viola–Losits Ferenc

Regéc–Puskás patak (encsi járás)

A lelőhely a Békáskúttól D-re 200–300 m-re, a patak Ny-i első teraszán található. Kb. 15–50 m-es területen felső-paleolitikus durva kőszközőket, obszidián szilánkokat, kvarcit nyersanyagot találtunk. A lelőhelyre Kormos Sándor hívta fel a figyelmünket.

T. Dobosi Viola–Losits Ferenc

Sajólad–Kemej (miskolci járás)

1982. tavaszán Sajólad határában Kemej elpusztult középkori település lokalizálását végeztük, melynek során kb. 500 × 200 méteres területen nagy mennyiségű Árpád-kori és késő középkori leletanyagot találtunk.

1982. őszén bejelentés érkezett a Nagymiskolci Állami Gazdaság Gyömrőpusztai Telepéről, hogy területükön szántás közben sok cserép, csont és paticsdarab került elő. A helyszíni szemle során megállapítottuk, hogy ez a terület azonos az általunk tavasszal megtalált Kemej nevű középkori faluval.

A fentiek alapján rövid leletmentő-hitelesítő ásatást végeztünk a területen. Ennek során egy Árpád-kori szeméttöredéket és egy nagyméretű kétosztatú objektumot tártunk fel. Ez utóbbiban gazdag Árpád-kori leletanyag és belső berendezésre utaló nyomok kerültek elő.

L. Wolf Mária

Sajópetri (miskolci járás)

1982. tavaszán Dr. Szepesi József (Miskolc, Mikes K. u. 34.) bejelentést tett, hogy Kistokaj és Sajópetri között egy alkalmi homokbányában cserépdarabokat talált, amelyek közül be is hozott egy XIII. századi töredéket. A helyszíni szemle során megállapítottuk, hogy az alkalmi homokbányának használt kis dombon valaha egy Árpád-kori település volt. A homokbánya metszetében a mai felszíntől kb. 60–70 cm mélyen házak nyomait lehetett megfigyelni.

Gádor Judit–L. Wolf Mária

Sajószentpéter–Nagykorcsolás (miskolci járás)

1981. őszén Wolf Mária és Tóth Péter terepbejárást folytatott a Nagykorcsolás nevű hegyen. A magassági pont közvetlen közelében, kiskertekben számos kőeszközt és hulladékanyagot gyűjtöttek. (Ltsz: 82.8.1–55.)

1982. júliusában ásátást folytattunk a magassági ponttól délre. Az ásátások során viszonylag kis mennyiségű anyagot találtunk a felszíntől átlag 40 cm mélységben anélkül, hogy az eredeti réteget megtaláltuk volna. A leletanyag nagyrészt a középső paleolitikumba tartozik.

Simán Katalin

Sály–Lator (mezőkövesdi járás)

A Lator-hegyen 1980–81–82. években a honfoglalás kori Őrsúr-nemzetség központjaként épült, nagyméretű, égetett sáncos földvár északkeleti részén végeztünk sáncátválgást. Az eddig feltárt kb. 3 m mélységig 12 szintben bontottuk ki, rajzoltuk, fotóztuk a sánc szerkezetét alkotó famaradványokat. A vizsgált szakaszon kb. 12 méterre becsüljük az épített faszerkezet szélességét (3. kép). A szakaszosan felrakott gerendaszerkezet és a közé dőngölt föld sűrűsége, keménysége következtében az átégés nem egységes. Erősebben és kevésbé átégett rétegek váltják egymást. A vörösebbre égett felső rétegben lazább elrendezésű rekeszes faszerkezetet figyelhettünk meg. Ezalatt elszenesedett, hamus, kormos réteg húzódik, amelyben az egymást keresztező gerendák sűrű rácsot alkotnak. Lejebb erősen dőngölt, kemény rétegben a barna, korhadott állapotban meglévő, sűrűn egymás fölé helyezett gerendák falat képezve alkotnak rekeszeket. Találtunk függőleges cölöplyukakat is. Az egymást keresztező vízszintes gerendákat és a függőleges cölöpöket egymáshoz csapolták. Mind a vízszintes, mind a függőleges gerendák körül agyagtapasztás nyoma figyelhető meg. A sánc külső szélén két sorban, a belső oldalon három sorban találtunk függőleges cölöpsorokat. A sánc külső oldalán köveket helyeztek a gerendák közé, amelyek részben erősítették a szerkezetet, de egyúttal a levegőjárását is biztosították. A sánc építési korát a rekeszek közötti földből előkerült X. századi kerámiatöredékek bizonyítják. A faszerkezetet kitöltő földben nagy mennyiségű őskori lelet volt, amelyet a várhegyen levő őskori telep földjéből hordtak fel. A hegy rézsús oldalában kiképzett teraszokon kora vaskori településnyomok mutatkoztak kutatóárkainkban.

3. kép. Sály–Lator, sáncátvágás (foto: Gádor Judit)

A keleti oldalon a vörös sánctól lejjebb húzódó két alsó erősítésvonal – keskeny V alakú árkok és a külső oldalukon felhalmozott sáncok – ezt az őskori településrendszert védte. A vár belső területén kisebb kutatóárkokban szintén kerültek elő X. századi leletek.

A *Rózsavár utcában* és a *Délő* területén 1980-ban vízvezeték fektetésekor két középkori kőépület és a már korábban is kutatott középkori temető és falusi jellegű település részleteit tártuk fel. 1982-ben Holl Imre (MTA Régészeti Intézet) és Parádi Nándor (MNM) ezeknek a kőépületeknek a hitelesítő ásatását végezte el, valamint a *Lator-hegyen* levő középkori lakótorony alapfalainak maradványát tárta fel.

4. kép. Középkori kőépület, Sály (foto: Gádor Judit)

A *Rózsavár u. 60. sz.* telken Mesterházy Károly (MNM) a középkori település kutatását folytatta. Három Árpád-kori kőkemencés, földbe mélyített házat és két tűzhely-maradványt tárt fel (4. kép).

Gádor Judit

Selyeb–Bodó (encsi járás)

1982. áprilisában Bodófölde elpusztult középkori falu lokalizálását végeztük a területen, melynek során nagy kiterjedésű kb. 80 × 150 méteres vegyes őskori és Árpád-kori lelőhelyet találtunk.

L. Wolf Mária–Simán Katalin

Szendrő–Gacsal (edelényi járás)

1980. őszén Szendrő és Szalonna között a Gacsal nevű dűlőben szántás közben nagy mennyiségű embercsont, cserép és habarcsos kődarabok kerültek elő. A helyszíni szemlén Lovász Emese megállapította, hogy a területen egy középkori temető terület, amelynek legfelső rétegét a szántás megbolygatta. A felszínre került nagy mennyiségű habarcsos maradványból kőépületre (templom?) lehetett következtetni.

Leletmentő-hitelesítő ásatást folytattunk 1981. nyarán, amelyet 1982-ben is folytattunk. Az ásatás során előkerült egy félköríves szentélyzáródású, nyugati tornyos templom maradványa. A templom körüli temetőnek idáig 37 sírját tártuk fel, tájolásuk általában K–Ny-i, mellékleteik a következők voltak: S-végű és sima hajkarikák, bronz-, csont övveretek, vaskések, vascsatok, egy sírban pedig (30. sír) textilmaradványok. A sírok nagy részénél koporsónyomokat és több vasszőget is találtunk.

A templomtól kb. 30 méterre északra egy település nyomait is felfedeztük, több tűzhelyet, kőpakolásos kemencét és egy nagyméretű kőosztagú objektumot is. A településen gazdag Árpád-kori kerámiaanyag került elő.

Az ásatás során 10 db középkori pénzt is találtunk, amelyek közül a legkorábbi (Szt. László pénze) a településen, egy kőpakolásos tűzhely előteréből, a legkésőbbi (I. Ferdinánd-kori) a templom közeléből került elő.

L. Wolf Mária

Tizsakarád–Inasa (sátoraljaújhelyi járás)

A lelőhely 1958 óta szerepel a HOM adattárában. Kalicz Nándor járt itt ebben az évben és – elmondás alapján – a lelőhelyet honfoglalás, illetve kora Árpád-korinak határozta meg.

1975-ben jelentették be újra ugyanezt a területet. Ekkor Hellebrandt Magdolna járt a helyszínen és megállapította, hogy a lelőhely nem veszélyeztetett. 1978-ban a bejelentő, Koncz György helybéli lakos magánszorgalomból 5 sírt kiásott, és ezek leleteit behozta a múzeumba (korongolt szürke pohár, két darab vaslándzsa).

1981. júliusában leletmentő ásatást végeztünk a területen. Az ásatás során feltártunk 19, minden valószínűség szerint gepida sírt. A D–É irányítású vázak 40–60 cm mélységben feküdtek, nyújtott helyzetben. Sírfoltot, koporsó nyomát nem figyeltük meg. 8 edényt találtunk, minden esetben egy edényt helyeztek a halott lábfeje elé. A férfi sírok mellékletei: vaslándzsák, vaskések, vas- és bronzfibulák, púpos hátú csontfésűk, tűzkészesség (csiholóvas és kovakövek), bronz- és vascsatok, római pénzek (két db Commodus, ill. Faustina, ezüst), négyszögletes ezüst medalion. A női sírok leletei: borostyán-, üveg- és pasztagyöngyök, díszített végű bronz karperec, ezüst és bronzfibulák, bronz- és vascsatok. Egy félkorongos fejű, ezüstbádoggal fibula szórványként került elő.

Az ásatás területéről nagy mennyiségű császárkori cseréptöredék is származik.

Feltártunk továbbá egy Árpád-kori, kőszájú kemencével ellátott házat, a ház területéről számos cseréptöredék, köztük egy fenékbélyeges (ezt egy cölöplyukra helyezve találtuk meg) és sok állatcsont származik.

Egy második, szintén kőtűzhelyes ház felét bontottuk csak ki. 1982. júliusa és szeptembere között tovább folytattuk a lelőhely feltárását. Ez idő alatt újabb 25 sír került elő hasonló leletekkel, mint az előző évben. Az idén is nyolc darab edény került elő, hasonló helyzetben mint tavaly. A férfisírokból: lándzsák, vaskések, vasfibulák, vas- és bronzcsatok, római pénzek egy vas pajzsdudor, vastöredékek. Női sírokból: bronz- és vasfibulák, borostyán-, üveg- és pasztagyöngyök, kalcedon és hegyikristály valamint borostyángyöngyökből álló bokadíszek.

A 37 darab szelvényből hatalmas mennyiségű császárkori kerámia került elő, elszórtan, ill. 4 szemétdöbörből.

Két majdnem teljesen ép, vörösre égett, tapasztott kemencét találtunk, valószínűleg ezek is császárkoriak.

Feltártuk a tavalyi ásatás során csak félig kiásott ház maradványát, északkeleti sarkában egy kőtűzhellyel. Nagy mennyiségű Árpád-kori kerámiaanyag is felszínre került.

Lovász Emese

Tiszakeszi–Szódadomb (mezőcsáti járás)

Fekete László (Tatabánya, Réti u. 7.) bejelentése alapján szálltunk ki a helyszínre. A bejelentő útmutatása alapján a Tiszakeszi–Szódadomb nevű lelőhellyel azonosítható területre érkeztünk. Bronzkori, császárkori és Árpád-kori leleteket gyűjtöttünk. (Ltsz: 81.15.1–41.)

*L. Wolf Mária–Lovász Emese–
S. Koós Judit–Simán Katalin*

Tornyosnémeti–Mézestábla (encsi járás)

1981. októberében terepbejárást végeztünk Tornyosnémeti nyugati oldalán fekvő dombosoron. Az ún. Mézestáblán, a Harasztkával szembeni oldalban két db paleolitikus eszközt találtunk. (Ltsz: 82.12.1–2.)

L. Wolf Mária–Simán Katalin

A FIGE CSALÁD FÖLJEGYZÉSEI

Közli: CSORBA CSABA

A néprajzban, ill. a falutörténetben sajátos értéket képviselnek a paraszti írásbeliség emlékei. Ezek között külön helyet foglalnak el azok a füzetes följegyzések, amelyeket egy-egy család sokszor generációkon keresztül vezetett, leírva bele az időjárást, a nevezetesebb eseményeket, a kiadásokat, bevételeket, följegyezve különféle alkalmakkor használatos köszöntőket, versezeteket. A többnyire vegyes följegyzéseket tartalmazó – a múlt század közepétől egyre gyakoribbá váló – füzetek értékes adalékokat szolgáltatnak a folklórkutatás, a gazdaságtörténeti kutatás és a nép történeti tudatának kutatása szempontjából.

A Fige család följegyzései elsősorban történeti, gazdaságtörténeti szempontból becsesek, értékes adalékokat jelentenek a nép történeti tudatának vizsgálatához. Jó összevetést jelent e tekintetben *Dobos Ilona*: Tarczal története a szóhagyományban (Akadémiai K. Bp. 1971) és újabban *Kósa László*: Megjártam a hadak útját. A magyar nép történeti emlékezete (Móra K. Bp. 1980) c. kötete.

Hernádnémeti községet 1254-ben említi először oklevél. A középkorban gyakran változtak birtokosai, majd a hatalmas tokaji uradalom részeként a Szapolyaiaké lett, később a Serédyké, a XVI. század második felében a töröknek is fizetett adót. Elnéptelenedett, majd újjátelepítve Rákóczi-birtok lett, hajdútelepüléssé vált. Az itteni hajdúknak 1630-ban I. Rákóczi György adott kiváltságlevelet, amit fia, II. Rákóczi György 1654-ben megerősített. A németi hajdúk kiváltságlevele később mintául szolgált a kesznyéteni, lúci, szederkényi, bőcsi hajdúk kiváltságlevelénél. Hernádnémetinek 1695-ből a pecsétje is ismeretes. Hajdúkiváltságait azonban – a környező falvakhoz hasonlóan – nem tudta megőrizni, 1713-ban királyi adomány révén báró Meskó Jakab birtoka lett, majd az Erdődyek és Zichyek is szereztek itt birtokrészeket.

A XVIII. században a falu részben katolikus, részben református lakosságú. A r. kat. templom 1768-ban épült, 1794-ben és 1857-ben bővítették. A reformátusok a feltehetően középkori eredetű templomot használták egészen 1895-ig, amikor helyére újat emeltek, amire a följegyzés is utal. 1849-ben a közeli Gesztely nevezetes ütközet színhelyévé vált július 28-án: a Leiningen vezette honvédcsoportok visszavonulásra készítették az Onga felől támadó orosz cári sereget.

A múlt század végén Hernádnémeti határa 5844 kat. hold, 345 házában 2133 lakosa volt (reformátusok, katolikusok, kisebb részben görög katolikusok). Volt a községben posta és takarékpénztár. Az első világháborúban Hernádnémeti 64 halottat veszített, emléküket kis liget őrzi. Hernádnémeti jelenlegi lakossága immár két évtizede 3500 körüli, a mezőgazdaságban dolgozókat a Hernádvölgye Termelő Szövetkezet foglalkoztatja.

A Fige család tekintélyes, nagygazdacsalád volt a múltban, 40 hold földjük volt 1945 előtt. Birtokuk nagyságához képest szegényesen éltek, szalmatető házukat az 1970-es évek közepén bontották csak le, helyére modern kockaházat épített az özvegy édesanyjával élő Fige István. A régi ház lebontásakor találták a fal között azt a füzetet, amelynek tartalmát ismertetni szándékozunk. A történeti följegyzések – ezzel kezdődik a füzet – 1842-től 1914-ig tartanak, több kéz jegyzésében. A további szövegek: halotti ének, imák, lakodalmas rigmus, köszöntő, néhány Petőfi-vers másolata a szövegek közti följegyzések szerint mind jóval 1914 előttiek. 1914-ben minden átmenet nélkül szakad meg a följegyzés.

A Fige család Hernádnémetiben a Bajcsy-Zsilinszky u. 7. sz. alatt lakik, emlékezet szerint ott laktak a múlt században is, nagy, széles, hosszú, messze a Hernád felé lenyúló portán.

A következőkben közreadjuk a szövegeket, változtatásokat csak a helyesírásban eszközöltünk. Egyrészt pótolnunk kellett a teljesen hiányzó központosítást, másrészt javítottunk néhány helyesírási következetlenséget, pontatlanságot (betűkettőzések, j és ly felcserélése). Egészében azonban a szöveget változatlanul hagytuk, a nyelvjárási sajátosságokkal együtt. A történeti följegyzéseket bekezdésekkel tagoltuk, hasonlóképpen tagoltuk a folyamatosan írt verssorokat. A kis és nagy kezdőbetű használatát a mai helyesíráshoz igazítottuk.

TÖRTÉNETI FÖLJEGYZÉSEK

1842dik esztendőben április 16dikán olyan szeles, havas eső esett, mely miatt sok barom elhullott az legelőn.

1843dik esztendőben novembernek első napján hasította ki az incsellér az új földet, az új telkeket, az őszi dűlőt, az közép dűlőt. Az Kacsásba vettem gabonát november 6dikán.

1835dik esztendőben meg indult az eső márcziusba, esett 46 nap; az egész aratásba nem volt száraz idő. Ha egy nap jó idő volt, más nap esett az eső, összecsírá sodott az határon az keresztek fenekig.

1844dik esztendőben októbernek 15 estveli órájában olyan nagy villámlás volt 7 és 8 óraker.

1845dik esztendőben márczius 24dikén Húsvét ünnepében is olyan hó és fagy volt, hogy oda illett volna a legderekkabb télbe is.

1845dik esztendőben júliusnak 19dik volt az nagy árvíz, amelyben az új sor házakat mind elrontotta: összesen 32 ház, az egyéb épületeken kívül. Széjjel az helységbe réten az szénát mind felvette, elrontotta végképpen, el vezett. A vetéseket is a réten számtalan sokat elrontott.

1846dik évbe márczius hónapjában földbe mindent el vetettük a kukuriczán kívül.

1848 évbe április 9dikén jött be nállunk és az egész Európába a szabacság, akkor szűnt(ek) meg az úrbéri-viszonyok, az rabota szolgálat, dézsma tasja (= taksa) s. a. t., melynek öröm ünnepet tartottunk. Húsvét másod napján az egész helységbe vígasság volt, 51 üveg bort el fogyasztottunk akkor az ünnepebe.

1848dik évben 9dik augusztusban be kellett kirukkolni az gyepre, ekrecrezózni az nemzet őrseregnek legelsőben.

1849dik évben április 19dikén Debreczenbe tartatott Németibe gyűlézés, el végződött, hogy ötödik Ferdinánd Magyar országnak többé nem királya, mert hitét megszegte, respublika kiáltatott.

1849 évben május 30dikán és június 7kén tartatott a Nemzeti ünnep.

1850dik évben igen hideg és nagy hó volt, tartós hideg tél az 30dikhoz hasonló.

1850dik évbe október 23dikán este 7 óraker nagy villámlás volt és mennydörgés volt és eső, zápor.

1850dik évbe december 14kén meg kesztük az határ mérést az H. Németi Választmány. 1850dik évbe Karácsony szombatján elég szép őszi idő volt, mindég jó idő, kevés sár, néha kevés fagyás, az marha mindég kívül járt Karácsonyig.

1851 évbe egész januárius hónapba, 24dik napjáig mindég jó idő, száraz meleg, de azután fagyás, havas idő, így szóval alig szebb téli idő volt, igen kevés hideg.

1851 évbe egész két kapáláson és az egész aratáson egész kánikulába mindég esős idő volt. Víz áradás egyik a másikat követte, az rétet el borította, az Sikébe az szénát boglyákat felvette, az sarjút elrontotta.

1851 évbe elég szebb termés volt, mind gabona mind búza, árpa és zab, kukuricza, köles, széna is bőségesen. Sarjú is, kit a víz el nem rontott, kender is jó, de krumpli még az földbe el rohott. Ez évben nagy villámlások és ég csattogások voltak, égi háborúk, jégesők.

1851 július 10kén indult az eső; rendszerint minden héten három vagy négy nap esett, egész október 7dik napjáig, akkor lett jó idő, mindég jó meleg napok jártak.

1851 évbe november 16kán nagy eső esés volt; 17kén elindult az hó esés, nagyon csúnya idő volt.

1852dik évbe április 16dikán éjjel volt egy szigorú, csúnya hó zivatar és utána olyan fagyás, hogy az dohány plánták megfagytak; sőt még az őszi vetések is megfagytak. Kevéssé ennek utána minden éjjel kemény fagyás volt majd az egész kánikulába.

1853 évben egész télen által esett az eső. Fagyás nem volt egész télen. Tavasz szántás közbe sokszor egész heteken esett az eső és hóeső, április 12kén két nap egymás után. A krónikát megszakító megjegyzés: Fige Sámuel írta 1887.

1855 évbe december hónapjában igen száraz kemény idő volt. 1856 évbe január hónapjában elindult az eső, mindég esett egész hónapba.

1856 egész tavasztól egész József naptól egyszer esett eső 21 júniusig, de még akkor sem sok. Szénánkbul igen keves, egy egész telek után 15 vagy 16 rudas, gabonából középszerű, árpa legkevesebb.

1857 évbe június 22diktől megázott az föld jól; egész őszig mindég szárazság volt is sokáig.

1858 évbe januárius hónapjában ismét kezdődött az száraz tél, mindég hó nélkül, az tavasz száraz, eső nélkül 8dik májusig. Az jég az Hernádba benne volt József után 8 napig. 1858 évbe olyan száraz nyár volt, akit nem értünk.

1872dik évben megindult az eső márczius elsőén és esett az 23 nap Gyümölcs oltóig. Akkor megállt az eső és nem volt eső június elsőig, még harmat sem, csak az nagy szelek, szárazság és por. Június 5–6kán vetették az kukuriczát; kender is beért, kender is lett bőven, de gabona keves, árpa keves, az gabona kelt 8–9 pengőbe for(int), az kukuricza 6 for(int) 26 kr, árpa 520 kr, az zab 3 for(int), köles 6 fo(rint), búza 10 pen(gő).

1872ben nem volt fagyás egész karácsonyig, még dér sem. Karácson hetin is virítottak az füvek úgy mint nyárban, nagy sár, az szekerek nem tudtak menni.

1863ban minden féle marhánkbul kipusztultunk az é(h)ség miatt; marhánk éhen döglött, mert csak port evett mikor hazajött estve, leszettük az épületről az matringot, aszt evett, az erdőről hortunk fa galyat, de aszt sem szabad volt. De szeptemberbe meg indult az eső, volt mező, de nem volt minek enni.

1863ban volt az nagy é(h)ség, nem termett semmi, nem volt eső egész nyáron, az Nyírbe jártunk gabonáért, kompiért, 6 pengő forint volt az gabona.

Olcó volt az marha, amely azelőtt (?) volt 300 száz forint, az lett száz forint, egy lovat lehetett venni 3 bankó forinton, az legszebb juhot 50 krajczáron. Nálunk csak esztendeig volt az nagy csapás, nagy é(h)ség, mert nem termett egy szóval semmi, nem kaszáltunk, nem volt mit, de az Kunságban három esztendeig volt az éhség, nem termett semmi, egész nyáj juhokat elhajtották az vásárra, ha nem költ el, elcsapták, nem kellett senkinek, mert nem volt neki mit adni enni; egy font marhahús egy garas volt, juhot nem mértek. Olyan éhség volt, hogy az házakat, falukat elhagyták, az marhája megdöglött gulyástól, házat beszegeszték, az gyermekeket szekerre hánták, országoltak, ahol kaptak, kéregettek; olyat nem értünk soha. Deczemberbe megindult az eső, volt mező, de nem volt minek enni, az árpa kihánta az fejít, kivel járt az marha egész karácsonyig, a ló mindég egész tavaszig az vetésen járt.

1863 volt Lengyel országba oly áldás volt, hogy sosem volt oly. Onnét hortduk az gabonát, lisztet, gabonát lehetett venni 2 forint 40 krajczár. De mikor hazajött, 6 forint volt.

1872be február 4dikén este 7 órakor nagy veresség volt az égen; északon kezdődött, lehajlott nyugotra és keletre és utoljára az egész ég tiszta tűzbe lett, fehérek nyótek köszte és tartott hajnali 4 óráig.

1873ba januárius elszállt az nap és köd ereszkedett le, egész 17 nap nem láttunk sem napot, sem holdat, sem csillagot, csak setét köd és nagy sár.

1876 május 24kén olyan hó esett, hogy az marhárul lehetett tolnia; akkor megfagyott az gabona, kukuricza.

1873ba június 24kén költ az gabona Miskolczon 13 pengő forintér, az árpa 8 és 9 forintér, az tengeri 10 forintét, a búza 15 és hat forintér.

1872ben kiütődött az kolera december 15kén és meghalt 22 ember, és megszűnt, de ismét kiütődött július elején 1873ban és meghalt vegyesen 33 és meghalt összesen 55 lélek. Az katolikosok közt is meghalt 60vanig; összesen meghalt 100 tizenöt.

1874ben márczius 29kén éjféli 10 órakor támadt az nagy tűz és megégett 25 család az széles utczán, azoknak nem maradt az karófarkjok sem.

1876ba márczius . . . megdördült az ég és nagy mennydörgés volt. És ismét 11kén megint nagy dörgés volt és nagy szivárvány volt kettő és eső.

1874ben egész télen nem volt hóesés egy csepp sem, csak az nagy fagy, nagy por és ismét az nyár is olyan volt, nem volt eső sem tavasszal sem nyáron, csak az szelek, nagy por, keves termés és porba vetettük. Deczember elsőén indult meg az eső és esett mindég egész hónapba.

1874ben július hónapba kelt az búza 14 pengő forintokon, az gabona 11, 12 frt, árpa 18 pengő forintér, az zab 4,5.

1875ben beállott az tél, első januárban is oly nagy tél volt, hogy sok helyen öles havak voltak és a Hernádban benne volt az jég márczius 30dikig, csak úgy az Tiszában, mindég lehetett rajta jární; szántani kesztünk április 12dikén.

1876 május első napjának virradójára olyan nagy fagy volt, hogy megfagyott minden, gabonák, szőlőnk, szóval minden, még az fák is megfagytak, az szőlőnk akkor már térgyig ért az fája, az gabona kihánta az fejét.

1876 Szent Márton szikszaji vásárkor olyan nagy hó volt, egy sukosnál nagyobb volt, hideg pedig olyan volt, hogy még az Tisza is befagyott, szóval minden folyók, de ismét felengedett, el kezdett az eső esni, mindég esett; karácsonyig olyan nagy sár volt, hogy alig lehetett benne jární.

1878 esztendőben augusztus 31 éjjel virradójára Miskolcz városban oly felhő szakadás támadt, hogy borzasztó károkat tett; egy más fél óra alatt egy 300 ember múlt ki a világból, két millió vagyont tett semmivé és koldusbotra téve és jutott 2800 családot és barmok, lovak, sertések számtalan sok beledöglött.

1878ban október 22 napján megindult az eső, mindég esett, két hónapig sok károkat tett; kivel veszett mindenünk, sarnyuk, szénák ott rothadtak meg, vetetlen maradt földünk az eső miatt.

1879be februárius 15 napján oly mennydörgés, villámlás volt, hogy oda illet volna legmelegebb nyárba.

1880ba márczius 9kén oly nagy víz volt, hogy csak az ház volt szárazba, az udvaron folyt az víz végig, azután egy óra múlva elfolyt.

1886 márczius 8kán oly nagy hó volt és szél, hogy az vasutat is behordta, az gőzös sem tudott jární, olyan hideg volt, hogy képzelni sem lehetett olyat.

1886 július 22kén oly nagy ézengés és csattogás volt éjjel 3 órakor, hogy az ablak és falak is rengtek.

1887 márczius 15 és 16 és 17 oly nagy hó volt, hogy egy sakosnál nagyobb volt.

1887be márcziusba sem vete(ttük) el az árpát, nem is vet . . . deg (a sérült, szakadt lapok szövegét, ahol tudjuk a következő sorokban zárójelbe téve pótoltuk) hideg volt április . . . nagypénteken . . . fűjt, hogy az . . .

1887ben egész . . . volt eső. No(vemberben) . . . már elfagy(ott) . . . fedetlen m(aradt) . . . ismét kiengedett . . . fedték be a sz . . . Deczember 20 és . . . 28, 29 olyan nagy . . . , olyan nagy szél és hideg . . .

1888 olyan hideg volt, az ember alig állhatta az hideget, az vasutat hóval behordta. Január elején olyan hideg volt 1888ba, olyan hidegek voltak, az kutakba az vizek befagytak . . . az hidegség

miatt, hogy az ve(der) alig tudta betörni . . . borzasztó hideg volt . . . hogy azt a teteje . . . az vasút tele volt . . . gőzös nem járt . . . kegyetlen . . . az szekerek az háltak. 12, 13, 14, 15dikén . . . idő volt.

1888 márczius huszonegyedikén nagy árvíz volt, az kertek tele voltak vízzel; huszonegy óráig tartott, sok károkat tett az portákon.

1888dik évben mindenféle termés volt elég, gabona, árpa, kukuricza sok volt, bor is volt nekünk 8 hordóval. Egész ősszel száraz ősz volt, dér ismét, november 4dikén le esett az hó, olyan nagy hideg lett, hogy oda illet volna a legnagyobb télbe. A Hernád is átfagyott, sok szőlők fedetlen maradtak, de ismét jó idő lett, úgy fedték be a szőlőket.

Ceruzával, más kéz által beírva: Fige Sámuel.

1889dik évben az elején mindég rendes téli idők jártak. Egész márcziusba egy szem árpát sem vetettek el. Mindég esett az eső: Április 7dikétől egész 15dikéig; akkor jó idő lett, akkor vetették el az árpát, de ismét szárazság lett, nem esett eső egész május 17dikéig. 1889be mindég szárazság volt egész nyáron, csakis fél termés volt, csak bor volt elég, az volt 10 hordóval. Ősszel jó idő volt az vetésre, esett eső is, azután jó lett az őszi, megnyótt, rajta járt az marha egész november 27dikéig; akkor eső esett, akkor maradt el az kijárás. Deczember 1sőjén esett le az hó, nagy szél és zivatarral.

1890be mindég rendes téli idő volt, de márczius 2sodikán olyan kriminális idő volt; nagy szél és hóesések, mindég esett az eső rendszeren. Áprilisba is volt és olyan esett, hogy sok helyeken ledült és már május elsején mind kihánta az gabona az fejét de azután nem volt eső egész nyáron sohase. Július elején egy zápor, azután sohasem volt egész nyáron, eldolgoltak, behordták, sohasem volt egy zápor se, nem is lett igen kevés kukuricza, se bab, se komri, az is megfonnyadt; kendermag egy szem se lett; már Lukácskor még az naprafordó szarát is hazahorták, nem volt enni az marhának egész nyáron, olyan nagy szükségbe voltunk, hogy télrelalót ette meg nyárba. Olyan porba vetették el a gabonát, hogy egy szem eső sem esett, de azután esett(?) eső és kikeltek az vetések. Októberbe hideg volt és fagyás, de azután olyan jó idő lett novemberbe, hogy az vetések mind kikeltek, a legjobb őszi idő járt egész karácsonyig. Karácsony szombatján mindig esett az hó és eső első nap az eső mindég; másodnap-jára megfagyott és hideg is volt egész évbe.

1891be január 8dikán mindég esett az eső egész nap és az hó éjszaka; olyan nagy víz volt belőle, hogy az kertek és az parton még járni sem lehetett az nagy víztől és az szilvás gödrök mind televoltak; egész télen mindég rendes téli idő járt, hó is volt sok, márcziusba olyan nagy víz volt belőle, hogy még az kertekbe is bejött, sok házakat el is rontott . . . fele az hóvíz. Márcziusba egy szem tavaszt sem vetettek el, hanem csak áprilisba, az kukuriczát pedig májusba. Egész nyáron mindég sok eső járt. Volt is minden termés, de július elején vagy négy nap olyan nagy hőség volt, hogy még az ember is alig állhatta; meg is ártott az gabona, árpának, mert olyan aprószemű lett, hogy csak annyit elpergetett az rosta; de volt kukuricza sok, bab is volt igen sok, de eső nem volt egész aratástul sohasem egész őszen; be is törtek az kukuriczát, mégsem vetettek egy szem életet sem az szárazság miatt egész októberbe és novemberbe. November 15dikén elindult az eső, akkor vetették el az száraz földeket.

1892be rendes téli idő járt, termés is csak fél termés volt, de augusztusba olyan nagy hőség volt, hogy kevés kukuricza volt, aszt is megette az hörcsik; már szeptemberbe még kórét is kivágták, szőlő is igen kevés, az is megszaratta, kit a filogszer ki nem ett; meg lett egy hordó bor is. November 25kén leesett a hó, igen hideg volt egész ujesztendeig. November 7kén megkeszték a templom bontást, de a hideg miatt félbemaradt.

1893 szinte mindég igen hideg volt, még a kútba is befagyott a víz, egész február 16dikáig igen hideg volt mindég, akkor megenyhült.

1893ba ismét megkezdte . . . 6dikán elvégeztek, 18dikán kellett 5 napot tölteni gyalogul minden gazdának. Márczius 18–19dikén ismét olyan hó esett és fagy, mint télbe, de azonnal elolvadt. Egész tavazon soha sem esett eső egész május 25dikén elindult, mindég esett két hétig; vagy két 3rom nap dolgoztak, akkor június 14dikén olyan nagy jég esett, hogy mindent elvágott, amerre csak esett, kivált a kendert, úgy, hogy sokakbul semmi se lett; termés is volt, de nem lett szőlő egy csepp se, egészen kivészett; kukuricza az lett elég sok, akinek vetve sok volt. Októberbe elvetették, úgy törték az kukuriczát mind. Olyan jó idő járt egész őszen, hogy még karácsonkor is lehetett szántani.

1893ba a templomnak csak fundamentumát rakták meg, ismét félbe maradt.

1894be ismét kezdték április 9cedikén. 1894be mindég jó idő járt egész télen. Soha sem volt hó. Pál napján is a legjobb nap sütött. 1894be mégsem ment végbe a templom csinálás. Deczember

23dikán mentünk legelől, tartottak istentiszteletet, Istennek legyen hála érte, de még akkor meszeletlen volt, csak a székek be voltak rendezve. Termés: búza, gabona elégséges volt, de kukuricza és sarnyú nem volt, igen kevés, mert igen nagy száraz nyár volt. Ősszel jó idő, egész karácsonyig mindég jó idő járt, de 1895be január 2sodikán olyan idő volt, hogy sok szekereket az útba ért, benne maradt a hófúvásba, mindég esett az hó, azután az szél fűtt, a vonat mindjárt elállt, egész februárba mindég igen hideg és sok hózivatatok voltak.

1895be készült el egészen a Hernád németi templom. A gombot feltették június 23dikán. A harangokat felhúzták. Felszentelték október 20dikán.

1896 mindenféle termés volt, kukuricza, sok, gabona is, árpa is volt. Ősszel csak november utóján igen hideg lett, hogy sok tök megfagyott a mezőbe, de megint jó idő járt egész karácsonyig is.

1897be ismét a legjobb téli idő járt, nem volt hideg egész januárba, csak kevés fagyás volt, sokszor esett az eső; termés csak fél termés volt, de bab az volt sok, meg széna és sarnyú az volt sok; mindég a legjobb téli idő járt.

1898ba az elején rendes jó téli idő járt, termés volt, mindenféle széna is jó, gabona, árpa, búza igen jók, de június 27dikén jég esett, megrontotta amerre ment; ismét 29dik virradóra 12 órakor esett nagy jég, amely elvágta az határt, különösen az árpát, abból nem lett semmi sem, egyszóval olyan jegek mint egy tojás meg nagyobbak is 3szor ezek éjszakán; kétszer nagyok, egyszer apróbbak, sűrűn, amerre ment, mindenfelé nagy károkat tett, kivált az kis utcán arra. Nagy kárt tett, nem lett csak igen kevés élet, kukuricza is igen kevés, aszt is megette az hörccsik, hamar le kellett törni, ami kevés volt. Mindég nagyon jó idő járt egész őszön, Mindszent napján is. A legjobb nyári idő volt egész november 20dikáig; mindég jó téli idő volt egész karácsonyig is ismét.

1899 elején is hó nem volt egész télen egy csepp se, se hideg. Február 24–25dikén hideg lett, átállt az Hernád, akkor hortak jeget az jégvermekbe, de megint jó idő lett márczius 6dik és 4dikén ismét igen száraz hideg lett, de 25dikén Gyümölcsoltó napján olyan hideg szél horta a havat, hogy olyan kriminális idő volt, nem volt egész télen sose.

1900ba is termés volt elég, búza, kukuricza, árpa, kender igen jó meg sok, csak az gabona az igen kevés volt, sok helyen kiveszett télbe, ki kellett szántani, gyümölcs is igen kevés volt, eső járt rendszeren.

1901egybe január 23dikán igen nagy hideg szél és hóesés volt, hogy az idő miatt nem tudták az utasok menni. Január 19czedikén az ég zengett, 3rom hétig igen hideg volt, azután jó idő járt, 1901be mindenféle termés volt sok, kivált gyümölcs volt annyi, hogy sok ember nem lelta helyét az szilvának; egy hordó szilva egy forint volt, még kevesebbért is lehetett venni; cseresnye igen sok, de csak egy pondrót sem lehetett benne találni. Egyéb termés is igen jó volt, kukuricza az is nem volt most pondros vagy hörccsik ette; a legszebb, egészséges volt; egész ősszel mindég a legjobb idő járt karácsonyig is.

1902be is mindég igen jó idő járt, még Vízkereszt napján is szántottak; hanem február 4dikén olyan hóesés és szél fűtt, hogy az utasok nem tudtak menni az idő miatt; És ismét jó idő lett, de hó nem volt sose, csak 4gyedikén, de az is elolvadt, ismét jó idő lett.

1902be mindenféle termés volt, sok élet, de gyümölcs nem volt még csak egy szem se, de szeptember 12dikén már az mezőbe megfagyott az sok tök és kukuricza is, aki gyenge volt, 17dikén megfagyott. November olyan hideg volt, mindég egész december 27dikéig, hogy volt olyankor, hogy még az kutakba is befagyott az víz. Az Hernád is átállt. Olyan jó idő lett, egész 1903 január másodikán már elment az jég, de 16dikán ismét átállt az Hernád, megint igen nagy hideg lett.

1903ba mindenféle termés volt, gyümölcs is volt, kivált az kis uczaik oldalán nekünk annyi szilva volt, annyi soha sem volt, el is adtunk vagy 12két vékát; de október 23dikán olyan hideg volt, hogy minden megfagyott, ami a mezőbe volt. Ismét jó idő lett egész karácsonyig.

1904be igen nagy szárazság volt, kivált az marhának nem volt semmi, az tarlóba sem nyótt semmi. Egész nyáron sosem volt eső, de azért élet volt a nagy szárazságba; eső egész nyáron nem esett. Búza volt, akinek sok volt vetve sok, gabona is, árpa, kukuricza is volt némelyiknek sok, de kender nem volt csak térgyig érő; bab se volt kevés, egy krata földbe egy fél véka krompi is volt, kevés, mindenből volt kevés, azért csak az marhának legszűkebben volt. Az ember mert amit összeszerzett az ember, meg kellett étetni. Nyárba szilva is volt az kerteken, de az olyan volt, mint aki alatt tüzeltek; megszótt az fáján, rásült; olyat nem láttunk soha.

1905 virradóra olyan nagy hideg szél volt, hogy az ember majd megfagyott. Januárba mindég hideg volt. 1905be májusba és júniusba igen sok eső járt, volt is csalamádé olyan sok, hogy még ősszel is szekérral hordta sok ember; meg kender is volt olyan nagy, hogy annál nagyobb nem volt soha, de nem volt eső többet egész októberig. Letakartak, hazahordták az életet, kinek mennyi volt, el is gépeltek, sohasem zavarta meg az eső az gazdákat. De kukuricza volt azért sok, aki rendesen megkapta, pedig olyan nagy szárazság volt, hogy aszt tudta az ember, hogy egy cső kukuricza sem lesz. Gabona is volt, búza is volt sok, akinek sok volt vetve; de gyümölcs nem, igen kevés helyen a kerteken; a szilvásokon egy csepp sem volt.

1906ba is igen nagy szárazság volt, de azért élet volt sok, akinek sok volt vetve; kukuricza az is volt sok, de gyümölcs nem volt. Ősszel jó idő járt egész karácsonyig.

1907be elkezdődött az hideg, mindég esett az hó. Januárba minden nap esett az hó. Olyan nagy hó volt az udvaron összehánva, mint egy kőfal köszt jártunk volna; mindég igen hideg volt. Még József napkor is benne volt az jég az Hernádba. Nem is vetettek egy szem életet sem márcziusba. Egész májusig mindég hideg volt, még május elsején egy fa virágot sem lehetett látni, csak hetedikén kezdetek az fák virítani. Az Hernádból is kiöntött, az víz feljött az szérúig, de csak 24 óráig tartott.

1908ba is igen száraz nyár volt, gyümölcs nem volt egy szem sem, mind megette az hernyó; alig fakatt ki, az fák is. Termés volt, kivált kukuricza sok volt, de mán októberbe 20szadikán leesett az hó. Olyan hideg volt, hogy mindenféle megfagyott. Nem is lett jó idő egész novemberbe; mindég hideg volt, novemberbe is mindég esett az hó és hideg egész karácsonyig.

1909be is mindég csak hideg egész márcziusig. Február 12dikén az eső egész nap (esett) és hideg lett egész márcziusig. 6todik márcziusba egész nap mindég esett az hó, nagy víz volt mindenfele, az kivált az páston; Nem esett eső egész májusba. Elindult az eső, akkor újult meg az határ. Az árpát is áprilisba vetették el, mindenféle veteményt. Drága is volt az élet, az búza kelt 13–14 forintér is, kukuricza 7 forint 70 kr, az árpa 8 forint; áprilisba nem volt eső, de júniusba meg júliusba is sok eső volt. Egész 9–10zedikén kezdték az aratást; igen sok termést hozott a szőlő is, de júliusba vége lett. Megszáradtak a girizdek, megütötte az öboly. Az gabona kelt 10–11 frt, a búza 16 és még 40 krajczár is, a kukuricza 8 forint és 40–50 kr.

1913ba volt termés, még le is aratták, de mán hordáskor mindég esett az eső; olyan záporok, hogy behoztam 60 kereszt búzát, fenekig ázott. A víz jött, hogy mán vasárnap kellett gépelni. Mire összegyűltek, akkorra ömlött az eső, mikor elállt, hozzáfogtak, megint este lett. Nézik a búzát, aki még ott maradt: az fenébe hát mán mingyán felveszi az víz, tele volt mán akkor a kertek. Ismét felrakták hát szekérré, majd hogynem a vízből el kellett vinni másnál, mert ithol nem lehetett lerakni az vízbe, sárba. Háromszor áradt augusztusba, a szénákat felvette az víz nemcsak a síkébe, hanem az rét mind vízbe volt, egész földestül ott maradt az vízbe, még az szilvásba is horta a búza kévét az felföldön; ott egész falustul elrontotta, hajlék nélkül maradt egész község, a halomba is 40 kereszt gabona . . . Ott kellett szárazgatni a padon, amit keservesen ki tudtak venni a vizes szalmából. De nem esett egész ősszel egy szem eső sem. Kiszántották a földeket, elvetették, de olyan száraz földbe, hogy egy szem eső sem esett egész ősszel. Nem is kelt ki egy szem élet sem.

1914 kikelt, de olyan volt a repcsintül, mint aki vetve van. Ritka volt, kiszántogatták a sok földeket, kibe árpát, kibe kukuriczát vetettek; olyan szomorú időt értünk megint.

Itt vége szakad a történeti-gazdasági följegyzéseknek. Több lap üresen maradt az 1914-ben megszakadt följegyzések után, majd halotti énekek következnek:

Halotti ének

Hogy eljött az idő teljessége,
hát egy szépen eltöltött vacsora,
harmadnapra lesz az halál tora.
Hát akire négy gyermek néz vala,
aszt veré le az úrnak anyyala.

Úgy van, mert szabad az övéivel,
az ő minden teremtséivel;
egyen reggel, máson délbe, éstve
lesz az halál, gyász lármája festve.
Kedves férj, nyugodj meg azért azon,
ám bár rádnézve gyászos eset ez,
tudod, valami van az ég alatt,
van az égi gondviselés alatt.

Atya felett

- 1 Halandó 74 esztendő t él t teljességgel,
Öreg ez aki e hajlékba tért.
Lásd e jutalma a kegyességnek,
a tiszta, okos gyönyörűségnek.
- 2 Kedves férjével hív szívvel élve
véle, jeles gyermekeket szemlélve,
örömmel futotta szép pályáját,
azért bírta méltó koronáját.
- 3 Nyugodj meg, jó gyermekeket adott,
Anya, neved áldásba maradott.
Elágazott kedves feleidnél,
Unokaöcs önön gyermekidnél.
- 4 Nyugodj meg, bészarándó a sírnak
zárjával a menny angyali bírnak,
felpattanván általok fedele,
él veled Jézus s te is élsz vele.

Alatta: Molnár Juliánna írta
Márczius 13 Fige Istvánné

Mint a szép híves patakra

(a református 42. zsoltár dallamára írott búcsúztató)

- 1 Oda van a termő szőlő,
e ház fő ékessége.
Az atyai s a gyermeki
szívek gyönyörűsége.
Oda egy példás hív pár,
ki pótolhatatlan kár.
Egy ritka anyai kebel.
- 2 Éppen, midőn az harmincz ősz t
megérte hitvesével.
Házát felékesítette
öt jeles gyermekével.
Mint egy megpihent pálma,
Csendesen nyugszik már ma.
Megadta díszét házának,
gyümölcs örven a hazának.

3 Szép gyermeki mint nemes
Olajfának ágai,
okos dajkálkodásának
élő bizonyosságai.
Kik az ő . . .
Az Urnak félelmébe
neveltettek szerencsésen,
mennek a féltő lépésen.

4 Igaz párok, édesanyák,
kik érzitek elestét,
Hincsétek meg virágokkal
meghidegült tetemét.
Háládatos ajakakkal
zengedezőtt szavakkal
esdekeljetek reája,
nyugodj életünk példája.

5 Nyugodj hát te nemes lélek,
porrá válandó házad.
Míg az Ur ébresztő szava
Sírhalmodat megrázza.
Felserkenvén álmodból,
kirázkódván porodból,
levetkező a halandót,
felöltözöd a maradandót.

Hogy eljött az időknék teljessége
(a református 321. zsoltár dallamára írott búcsúztató)

1 Éltem legszebb arany idejében
megyek uram szencséged elébe.
Az a láncszem, mely köztünk vala,
most hozzád szorosabban foglala.

2 Letettem aszt, amit a föld adott,
nálam csupán az a rész maradott,
mely szencséged a földre adatott,
de az ismét vissza kívántatott.

3 Megyek, az hit mutatja az utat,
mely felséged jobb karjára mutat.
Kísírnék az jócselekedetek,
ó, be könnyű repülni veletek.

4 Elhagylak már drága szerelmesem,
férjem és nevetlen gyermekem.
Itt hagylak, de bízlak az Istenre,
aki vigyáz az nevetlenre.
Isten, ki testembe lelket adtál,
most viszont porvázvá változtattál.

Mikor a menyasszonyt a vélegényhez viszik

Áldassék az Isten,
lakodalmi község, köztük
atyafiak, ez mindenkor szükség,
békével vezérlett
haza az isteni felség,
megmaradott köztünk
az csendes békesség.
Mikor elindultunk, az volt feltett célunk,
békével hozzuk haza menyasszonyunk.
Az Úr Isten pedig megáldotta utunk,
imhol az menyasszony, akit hazahoztunk.
Ez idehozott személy tehát közöttünk új vendég legyen,
férje koronáját az Isten Ő kedves társával
szeretesen éljen. Szüléjének benne öröme bételjen.

Népdallá vált Petőfi-versek következnek:

Be szomorú ez az élet énnekem . . .
A virágnak megtiltani nem lehet . . .
Mást szeretsz-e gyöngyvirágom, vagy engem . . .
Alattuk: Írtam, 1889 február 17

Molnár Julliánna

A füzet három utolsó bejegyzése végül egy reggeli, egy esti ima és egy köszöntő vers.

Reggeli ima

Irgalmas Isten. Áldalak tégedet,
hogy az elmúlt éjjel megőriztél
minden veszedelemtől engemet.
Kérlek alázatosan, légy mellettem,
e mai napon is a te oltalmaddal őrizz
meg engemet a bűnben való
eséstől és minden veszedelemtől. A te
jó lelked járjon velem egy úton
és vezéreljen az egyenes ösvényen.
Igazgassad elmémnek gondolatait és
minden szólásaimat, hogy azok czélozzanak
a te dicsőségedre, magam és mások
hasznára és idvességére. Ámen.

Estveli ima

Felséges Isten, áldalak tégedet, hogy a mai napon mind lelkekre, mind testemre gondot viseltél és az estvét érnem megengedted. Tudod uram, hogy egy napot sem töltöttem el sok vétek nélkül. Kérlek, hogy bocsássad meg azokat a Jézus tökéletes érdemeiért. A te kezvedbe ajánlom ez éjjet is lelkemet. Testemet őrizd meg minden veszedelemtől, engemet, ha ez éjjel elgyűsz lelkemnek megkérésére a te szent angyalaid által, tisztíts meg minden bűnöktől engemet, ha pedig a te jó tevésedből az holnapi napot is elérem, virrassz fel jó egészségbe és békességbe, hogy akkor is tégedet dicsérhesselek és hivatalom szerint való dolgaimat tegyem a te dicsőségedre, magam és mások hasznára és idvességére. Ámen.

Köszöntő vers

Ma, hogy tekintetem az ég kárpitjára,
magasan kékellő szép boltozatjára
akadtak szemeim az hajnal nyitjára,
látom Fébus készül csendesesen útjára;
Hogy megfordította rúdját szekereének,
villogtak küllői aranykerekének,
ezüst konfiomból készült gyeplűinek,
tűntek mindenfelé sugári fényinek.
Készül Apolló is, látom, palástosan,
nékem is parancsol, öltözzek csinosan,
mert egy jó barátot fogok
most pompásan tisztelni nevébe;
nagy alázatosan mondok hát jó reggelt,
csak pénzt ide sokat, nem is krajczárokat,
hanem tallérokat.
Úgy mondok majd szépet egész életedig,
míg lelked testedből kikáncpicorodik.
Többször is virradjál szép neved napjára,
maga az úr legyen élted erős vára,
hogy akármely ostrom száll is ostromára,
de ne keríthesse azt soha horgára.
Ékesítse fejed az úr koronája,
ő legyen jutalma, éltednek fáklyája,
az úr, akit tisztelsz, vegyen kezére,
írja fel nevedet maga tenyerére.
Élj siralom nélkül szíved örömére,
Isten emeljen fel az egek egébe,
szívesen kívánom.

Alatta: Molnár Juliánna írta 1906(?)

DIE AUFZEICHNUNGEN DER FAMILIE FIGE

(Auszug)

Die Denkmäler des bäuerlichen Schrifttums haben in der Ethnographie und in der Siedlungsgeschichte einen eigenartigen Wert. Darunter haben die handgeschriebenen Hefte mit den Aufzeichnungen je einer Familie besonders viele interessante Angaben: Wetterbeschreibungen, wirtschaftliche Anmerkungen, denkwürdige Familienereignisse, Ausgaben-Einnahmen, Gelegenheitsgedichte, Beglückwünschungen, usw. Diese allerlei Aufzeichnungen – seit der Mitte des vorigen Jahrhunderts – bieten zu der Folklorforschung, zu der Wirtschaftsgeschichte und zu der Aufdeckung des historischen Bewusstseins wertvolle Angaben.

Die Siedlung Hernádnémeti liegt im Komitat Zemplén, hat heute etwa 3500 Einwohner. Die reformierte Familie Fige lebte in diesem Dorf. Die Familie stand in der Siedlung in hohem Ansehen, vor 1945 hatten sie 40 Katastraljoch Grundbesitz. Dagegen haben sie anspruchlos, armselig gelebt, das Familienhaus mit Strohdach wurde erst in den 1970-er Jahren zerlegt. An der Stelle des alten Hauses hat István Fige mit seiner Mutter ein neues Eckhaus gebaut. Das Heft – dessen Inhalt in der Studie veröffentlicht wird – hat man bei dem Abbau des alten Hauses in der Wand gefunden.

Die historischen Aufzeichnungen am Anfang des Heftes stammen aus der Zeitperiode 1842–1914, spiegeln die Handschrift von mehreren Leuten. Die weiteren Texte sind: Totenlieder, Gebete, Hochzeitsverse, Beglückwünschungen und die Abschriften einiger Gedichten von Sándor Petöfi, das alles stammt aus der Zeit vor 1914. Im Jahre 1914 bricht die Aufzeichnung plötzlich ab.

Die jährlichen Aufzeichnungen betreffen im allgemeinen nur die Ereignisse der Wirtschaft (Unwetter, die Ernte, usw.). Zeitweise sind auch die Veränderungen des Verkaufspreises von den einzigen Früchten zu lesen. Über das Dorfleben sind die Epidemien und die Ereignisse der Revolution und des Freiheitskampfes von 1848 die wichtigsten. Es hat den Anschein, dass die Ereignisse der grossen Welt für den Verfasser nicht zu wichtig waren; das Hochwasser von Miskolc im Jahre 1878 ist die einzige Ausnahme.

Die Aufzeichnungen der Familie Fige haben vor allem einen historischen-wirtschaftsgeschichtlichen Wert.

Csaba Csorba

KORONAUADALMI ÉPÜLETEK MISKOLCON A 19. SZÁZAD ELEJÉN

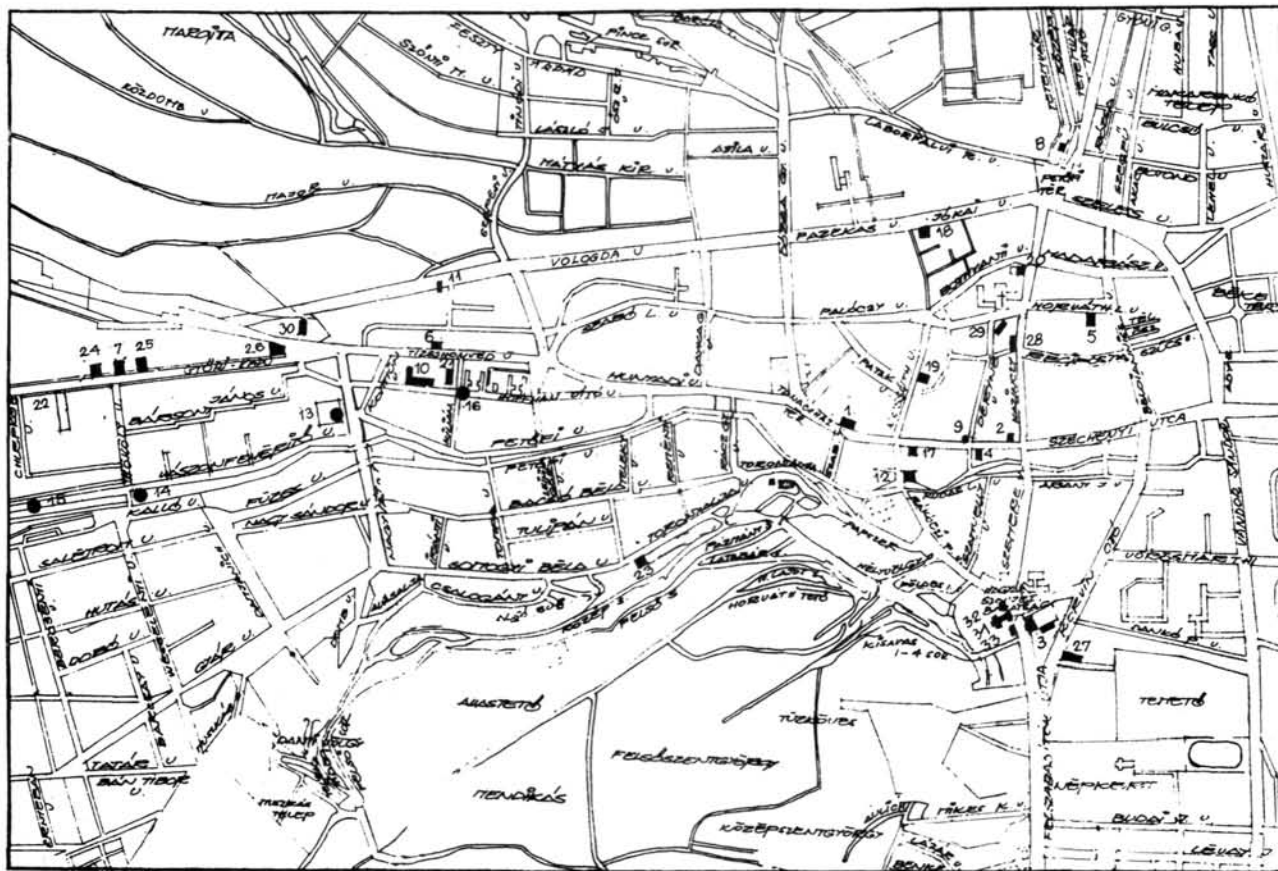
DOBROSSY ISTVÁN–IGLÓI GYULA

Miskolc és a diósgyőri koronauradalom kapcsolatát a 19–20. század fordulójának történeti ismeretei alapján *Szendrei János* kimerítően elemezte.¹ Anyagának rendszerezése, bemutatása és okfejtése napjaink kutatói számára is kiindulópontot jelent. A több, mint fél évszázad alatt felhalmozódott újabb részadatokat felhasználva, saját kutatási eredményeit összegezve az utóbbi években *Veres László* vállalkozott a kapcsolat kimerítő és újabb szempontokat érvényesítő feltárására, bemutatására.² A koronauradalom és Miskolc, ill. a koronauradalomhoz tartozó valamennyi település kapcsolatának szerves részét képezték a különféle összeírások. Ezek közül eddig az 1755/56-os, az 1783/84-es, az 1832/33-as, az 1854/55-ös és az 1857-es összeírásokat sikerült részletesen tanulmányozni és feltárni. Közülük kiemelkedik az 1832/33-as összeírás, amely a következő címet viseli: „Összeírása Miskolcz kincstári városban található uradalmi épületeknek a M. Kir. Kincstár 26913/1832. VIII. 14. előírásának teljesítéseképen előkészületkép Miskolcz szab. kir. várossá tételére.”³ Az épületek számát, részletes leírását és rajzmelléleteit tekintve ez valamennyi összeírás közül a legteljesebb. A közel ötven objektum aprólékos leírásához 38 db rajzmelléklet készült. A felmérést végzők az uradalomhoz tartozó épületeket – elsősorban jövedelmezőségüket szem előtt tartva – három csoportba sorolva mutatják be. Az „elsőosztályú, azaz jövedelmű épületek” között a vendéglőket-korcsmákat, a mézárszékeket, a malmokat, az uradalmi boltot, serfőzőt, selyemtenyésző-házat, összesen 19 objektumot vettek számba. Második csoportba a gazdasági épületeket sorolták. Ennek minősítették a prefektus, az ügyvéd, a provizor, az uradalmi mérnök és a vásárbíró lakását, de részletes leírás készült a gabonatároló építményekről, az uradalmi szénás kertről, a magtárakról és a fatelepről. A fő hivatalviselőktől elkülönítve írták össze a bognár és a fagondnok lakását. Harmadosztályúnak tekintették a kegyúri épületeket. Ezen belül jó leírás készült a mindszenti Sz. Péter és Sz. Pál templomról, s a közelében elhelyezkedő kegyúri épületekről (alsó plébánia, aggotthon vagy menház, kántorház). Valamennyi épület még napjainkban is akkori helyén áll. Az akkori Veres-hídnál, a Pece-patakon túl, sarkon álló épület volt a leányiskola a tanítói lakással. A minorita templom mellett háromszögletű telken állt a három osztályos iskola. A Szent Anna templom és a plébániaépület kegyura hasonlóan a koronauradalom volt. A plébániát felső-plébánia elnevezéssel különböztették

1. *Szendrei J.*, 1904. (II.) 123–125.; 220–230; 483–520. *Szendrei J.*, 1911. (IV.) 145–218.

2. *Veres L.*, 1977. 36–42; Uő. 1979. 199–314; Uő. 1980. 32–37.

3. Az összeírás anyaga az 1960-as évek elején *Pataki J.* fordításában került *Komáromy J.* akkori múzeumigazgatóhoz, majd halála után, hagyatéki anyaga részeként a Herman Ottó Múzeum történeti dokumentációs gyűjteményébe. Jelzete: HOM.HTD. 77.272.315.

1. kép. Koronauradalmi épületek Miskolcon 1832-ben. (Az 1982-es állapotnak megfelelő térképen alkalmazott számozott jelek csak földrajzi meghatározáshoz szolgálnak. Az azonosítások az 1817-es Domby-térkép alapján készültek.)

meg a Mindszenti alsó-plébániától. A felső-plébánia utcájára merőlegesen, az akkori Oskola utcában állt a fiú és leányiskola a felső kántorlakással.

A felméréseket és rajzokat Szarvas Ferenc egri építőmester és a hasonlóan egri Polerdszky György József ácsmester készítette. Összeírásuk jóváhagyására a Királyi Tábla jegyzője, Czettner Antal és Szerelemhegyi József királyi kincstári számjegyző előtt 1833. május 8-án, Miskolcon került sor.

Alábbiakban – a dokumentumok nagy számára való tekintettel – az összeírásnak csupán az első részét, az ún. „jőjövedelmű” épületek leírását közöljük. Alaptérképünkön (1. kép) viszont valamennyi objektum földrajzi helyét bejelöltük. Az 1982-es állapotnak megfelelően térképen alkalmazott számozott jelek azonban csak a földrajzi meghatározáshoz, elhelyezéshez szolgálnak. Az azonosítások a *Domby István* által 1817-ben készült, s helyrajzi számmal ellátott térkép alapján történtek.⁴

Az azonosításkor, majd az ezt követő leíráskor „A” pont alatt vázlatosan közöljük az esetleges korábbi ismereteket a vonatkozó objektumról, másrészt utalunk arra, hogy a későbbi évtizedekben mi történt vele, s jelenleg létezik-e, vagy mi épült a helyén. A „B” pontban a leírást értelemszerűen, néhány esetben kivonatossan közöljük.

1. „A Koronához címzett uradalmi szálló-vendéglő”

A) Az épület a mai Széchenyi u. 1. szám alatti Avas Szálloda helyén volt. A telek és építményei történetével *Komáromy József* foglalkozott.⁵ Kutatásaiból tudjuk, hogy már 1365-től a diósgyőri uradalom királyi ispánja itt gyűjtötte össze a jobbágyi kilencedből származó terményeket, a viaszt, a mézet, a bort. A 14. századi magtár és szérűskert helyén a következő évszázadokban számos tulajdonos, vagy bérlő emelt, ill. alakított át építményt. E nagy kiterjedésű telek kúriája 1755-től *Tambur* elnevezés alatt uradalmi korcsmaként funkcionált. Első, hiteles alaprajzát 1775-ből ismerjük. Bővítésére 1784-ben került sor, s a neve is *Arany Coronára* változott. 1789-ben *Klir Vencel* tervei alapján emeletet építettek rá, majd újabb, jelentősebb átalakítására 1833-ben került sor. Az átalakítást bemutató állapotról vall tehát a bemutatandó összeírás. Ezt az épületet a városi tanács 1893-ban bontatta le, s *Komáromy József* megállapítása szerint ekkor tűnt el véglegesen a régi, a középkori falakat addig őrző épület. Helyén *Ádler Károly*⁶ tervei alapján épült fel az *Új Korona*, amit 1894-ben meg is nyitottak. A 20. század első felében gyakorta változó bérlői közül leghíresebb *Böczögő József* volt.⁷ A Korona a felszabadulás után *Hotel Avas* elnevezéssel működött tovább, s ezzel együttjárt néhány, de az alapokat nem sértő kisebb átalakítás, új külső kialakítása. Az uradalmi felmérés idején Miskolc legértékesebb épülete volt.

B) Az 1832-es összeírás szerint az uradalmi szálló és vendéglő, a magyarul Piacz utcának nevezett utcában van, kissé feljebb a Prefektusi-háznál, főhelyen, a 2689. számú telken, homlokzatával délre néz. Ennek az uradalomnak ez a legjelentékenyebb háza s a

4. *A Domby István* által készített 1817. évi belterületi térkép jelzete: HOM.HTD. II. (Térképtár) 6.

5. *Komáromy J.*, 1956. 48–53., Uő. 1972. 16–18.

6. *Ádler Károly* tevékenységéhez ld. *Iglói Gy.*, 1979. 153–162.

7. *Böczögő József*, mint a „Korona” és a „Budapest” szállodák, az „Abbázia” kávéház, a „Böczögő-pincze” bérlője, ill. tulajdonosa tevékenységéhez ld. HOM.HTD. 58.257.1.

2. kép. A Korona szálló-vendéglő déli homlokzata a Piac
(mai Széchenyi u.) felől

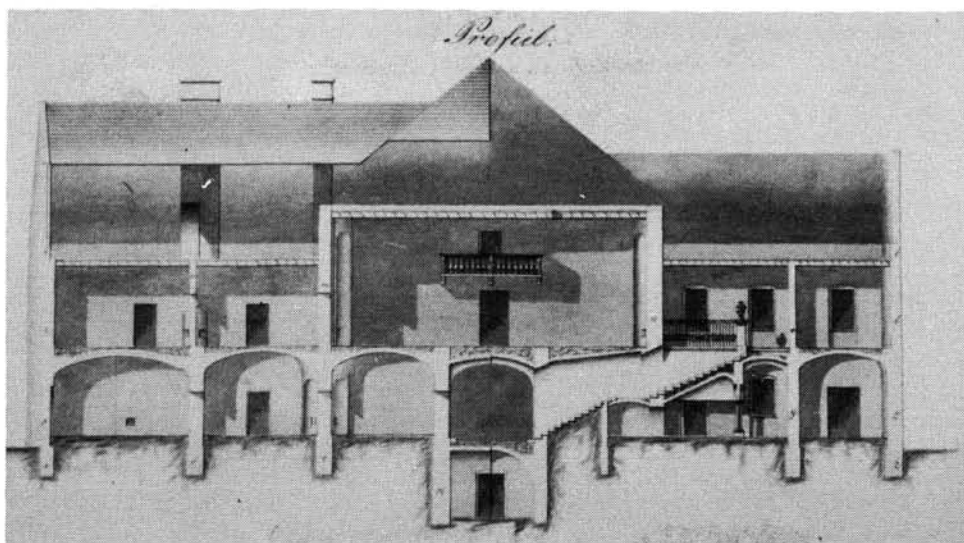
legelőkelőbb is, jó, s szilárd anyagból építve. Az utca felőli része egy, a belső, az udvarra néző része kétemeletes, az egészet zsindeletetű fedi. Minden szempontból jó karban van (2. kép).

Az utcai bejárata sárgára és feketére festve széles boltív alatt helyezkedik el, jobb oldalon az ajtó egyenesen az ivóba nyílik, s innen ajtó vezet a kávézásra szolgáló tágas mellékhelyiségbe. Ebbe a helyiségbe az utcáról kétszárnyú kapun is be lehet jutni az udvaron s egy kis szobán keresztül, amely a falban boltívformán nyílik. A kávézónak használt helyiségből el lehet jutni a konyhába is. Innen el lehet jutni egy boltozatos ajtón keresztül egy négyzetes helyiségbe, amely egyben a földszinti rész jobb oldalát foglalja el.

A főajtón bal felől bejárat van két szobába, amelyek a bérlő lakosztályát képezik. Ezekből el lehet jutni a tornácra, majd folyamatosan továbbhaladva az ivószobába, amelyből jobbról kijárat van egy szűk folyosóra, a bal oldali kijárat pedig az utcára vezet. Az ivóból nyílik a pincelejárati kapuja. A boltozott pincében folyosó vezet 9 gönci hordó helyére, majd tovább megy a pince 12 hordó számára, ez mindkét oldalra kisebb részekre van osztva, s minden részben 4–5 gönci hordó fér el. A már említett ivóból a tornácra s azon végigmenve a konyhába van bejárat, ahol jobbról a szolgák nagyszobája, balról pedig egy kis éléskamra helyezkedik el. A szolgák szobájának folytatásában a kétrészes árnyékszék van, amely az ajtó boltozatából nyílik. Az árnyékszék mögött van az udvarból a kétszárnyú ajtón át lejárati égetett téglából való boltozat alatt a pincébe 12 gönci hordó számára, ez a pince a már említett összeköttetésben van.

Ez a bal oldali része a földszintnek, padlója, boltozatos mindene épp olyan, mint a jobb oldali részé.

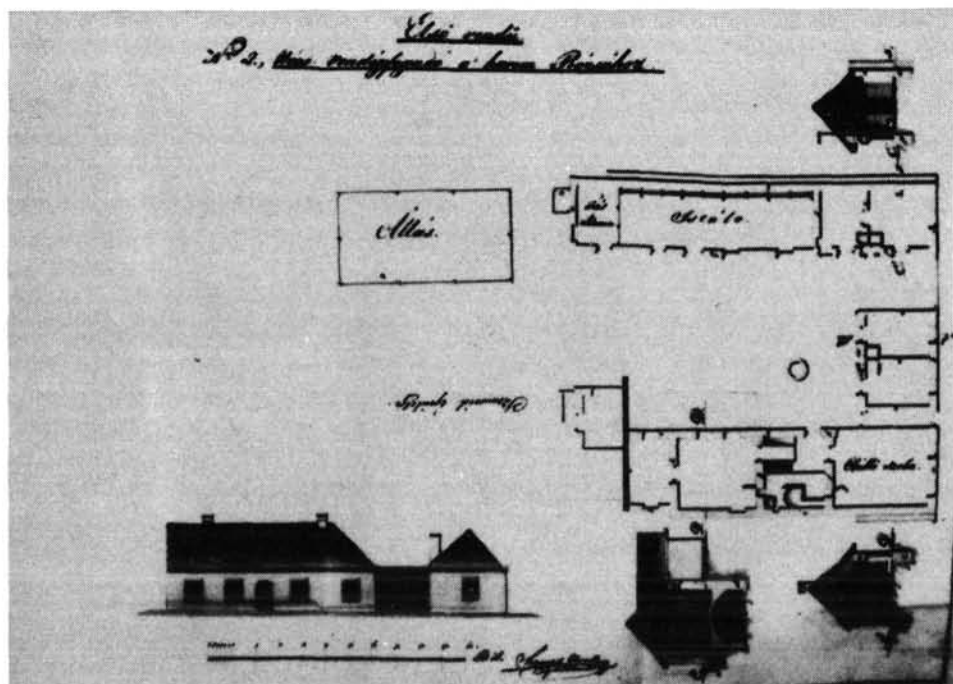
A bal oldali boltozat alatti főajtón át kettős falépcsőzet vezet az első emeletre, ahol keskeny folyosót négyszögletes kövek padlózzák végig az egész épületen. Közepén azonban egy négyzet alakú előtérből kétszárnyú ajtón át van a bejárat a nagyterembe, ennek

3. kép. A Korona szálló épületének metszete

az utca felől öt ablaka van, ennek a mennyezete lapos vakolatú, padlója pedig fából való, kétszárnyú ajtaja vörösesre festve, ablaka hatszárnyú festett keretben, két gömbölyű fazekas kályha benne (3. kép). (A képpel kapcsolatban megjegyzendő, hogy középen az első emeleti nagyteremben jól látható az a kórus is, amely az udvarra néző kétemeletes épületrészből nyílt. Az épület alatti pincéket, amelyek a pincefolyosótól balra helyezkedtek el, a metszet nem ábrázolja, mivel azok az udvarra néző helyiségek alatt voltak. Az utcai és az udvari helyiségek zöme alatt nem volt pince.) A leírást tovább is idézve, ebben a teremben (ami a képen is látható) van három üvegcsillár, felfüggesztve egymástól egyenlő távolságra. Ettől a teremtől jobbra és balra is van összeköttetésben 2–2 nagyszoba, s balról még egy kisebb szoba is. Ezen utóbbi kis szoba kivételével a többi szoba mind az utcára néz, s mindnek a folyosóról van bejárata, mennyezete mindnek lapos, padlója fából való, az ablak négyszárnyú, ajtajai a jobb oldaliak kivételével kétszárnyúak, a folyosó felé azonban egyszárnyúak, a kályhák fazekas készítmények, mindegyikben (a bal oldali kis szoba kivételével) függő csillár. Ez a mellső, az utca felőli emelet beosztása, amelyet a belső, az udvar felőli s most leírandó emeleti résztől a már leírt közbenső folyosó választ el. Ennek a belső résznek az alkotói a következők: a négyzetes folyosótól jobbra van egy szoba két ablakkal az udvarra néző, balra van egy négyülékes árnyékszék, ezután a szűk folyosón keresztül három különálló szobácska, mindegyik mennyezetes, fapadlós, ablakai négyszárnyúak, keretben, kályhái fazekaskészítmények. Az árnyékszék mögött kétrészes falépcső visz az udvarra néző második emeletre, ilyen csak a belső első emelet felett van. Itt a folyosó téglaburkolatú, s jobbra egy téglából épített padlásra vezet s egy kis kamrához, balra a nagyszobába, ennek az ajtajából van a bejárat a nagyterem kórusára.

A most leírt épület bal oldali részén kezdődik a szárnyépület a főépülettől néhány lépés távolságra, ez is jó anyagból szolidan épült a talajra, zsindeletetével, mindenképpen jó állapotban, tartalmaz négy szobát, két-két között szűk téglázott folyosó, mennyeze-

4. kép. A Három Rózsa vendégfogadó alaprajzi elrendezése, metszete és a Piac (mai Széchenyi u.) homlokzata

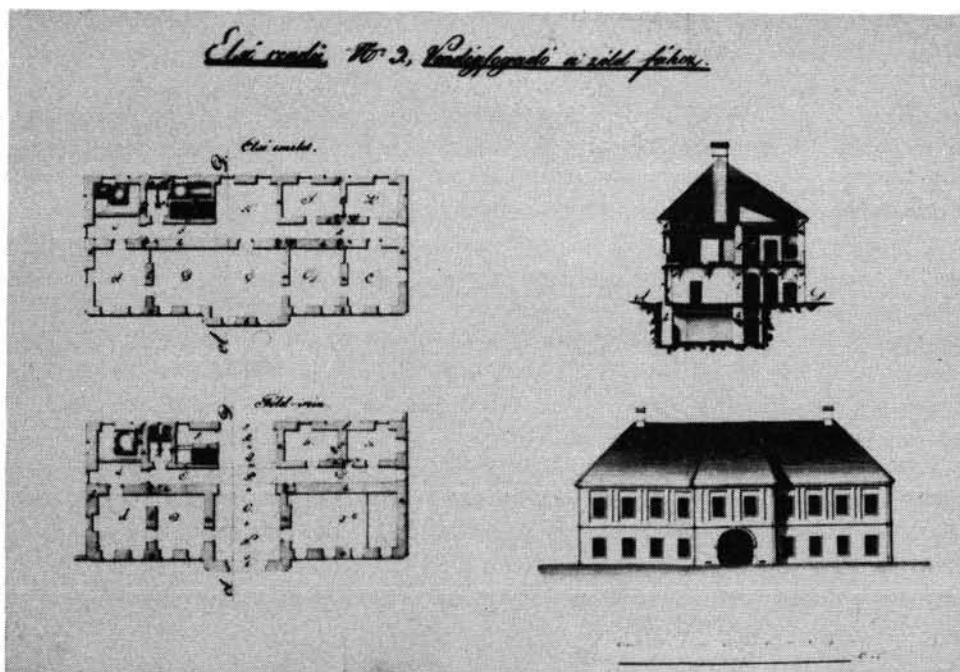
tesek, fapadlósak, az ablakok vasrácsos négyszárnyúak, fazekaskályhákkal, kapuja vörös színre festve. Ennek az épületnek a külső sarkában van a feljárat a padlásra, mögötte pedig kétrészes árnyékszék. Ezen szárny jobb oldalában van a fából való raktár zsindeletetű alatt, de padlózat nélkül a tűzifa s más hasznos dolgok számára.

Az udvar közepén áll tíz négyzetes oszlop zsindeletetű alatt a jó anyagból épült kocsiszín 12 kocsi számára, a legjobb állapotban padlózatlanul.⁸ A kocsiszín mögött az istálló jó anyagból, széles boltozat alatt, zsindelezve, jó állapotban. Ezt a nagy istállóban a közepén nyolc négyzetes oszlop tartja, s minden szükségessel fel van szerelve 30 ló számára. A kis istállóban 6 ló fér el, s mellette kamra is van: lószerszámtartó. Ennek a kamrának ajtaja mellett van a feljárat a lóáplálékörző padlásra. Ezen istállók mögött van a díszkert a vendégek számára.

Az udvarban a tűzifaraktár mellett szivattyúskút kikövezeve. Ez az épület az udvarral együtt 850 5/6, a kert 580, együtt 1430 5/6 négyszögöl területet tartalmaz. Az épület egészének becsértéke 44 890 forint 29 2/4 krajcár.

8. A szín története összekapcsolódik a miskolci színjátszás kezdeteivel. Ehhez ld. részletesebben: Dobrossy I., 1976. 120–126.

5. kép. A Zöldfa vendégfogadó földszinti és emeleti alaprajza, metszete és utcai homlokzata

2. „A Három Rózsa uradalmi vendégfogadó”

A) Miskolc legkorábbi keletkezésű ilyen jellegű építményei közé tartozik. Korai építéstörténetéről részletesen tájékoztat *Komáromy József*⁹. A vendégfogadó 19. századi történetéről jól tájékoztatnak a levéltári források, amelyeket *Szendrei János* több alkalommal is idéz.¹⁰ Az épület mai formáját a Széchenyi és Kazinczy utca sarkán 1878 elején alakították ki, azon a két telken, amelynek egyike a korábbi Három Rózsa alapterülete volt, a másikon viszont lakóház állott. Az 1832-es összeírás erről a korábbi épületről vall, amely tehát a 19. század elején még nem a két utca sarkán helyezkedett el. Amikor Kossuth Lajos 1840. augusztus 16-án zempléni útjáról Pest felé menet megállt Miskolcon, s az összegyűlt miskolci polgárok előtt beszédet mondott, ez nem a mostani épület erkélyéről hangzott el, hanem a régi fogadóból, amely előtt a korabeli leírások szerint egy olajlámpás világította meg a hepehupás kövezetet. S itt volt akkor a gyorskocsijárat megállója is.

B) Látható a Piac utcában, kissé lejjebb az uradalmi boltnál, kiváló és forgalmas helyen, a 2748. telekszám alatt. Az épület jó anyagból, szilárdan épült, zsindeletet fed, bár ez utóbbi jelen állapotában némi javításra szorul.

9. *Komáromy J.*, 1956. 48–53., Uő. 1972. 57–59.

10. *Szendrei J.*, i.m. (IV.) 37, 182, 188, 272, 289, 295, 297, 369, 780, 816.

Ahogy az utcáról a kapuján (ti. az épület) belépünk, balról fapadlós és zsindeletetős járdán van a bejárat a konyhába, jobbról pedig két szoba, ahol a bérlő lakik. Balra tovább van a nagyterem, az ebédlőszoba. A konyhából van az ajtó lejárata a pincébe, ez — téglá — boltozatos, 18 gönci hordó számára. A konyhából jobbra van a sarkon egy hosszú keskeny éléstár, amely valaha bejárat volt az utcáról a ma is meglévő kiskapun át, ez azonban most állandóan zárva van. Ehhez az éléstárhoz csatlakozik két kisszoba a vendégek számára, mindkettő fapadlós, kétszárnyú ablakos, vasrácsos, fazekas kályhás (4. kép).

A másik rész is jó anyagból szilárdan épült zsindeletetős épület, mégis falai hibásak, állandó javítást igényelnek, tetője is meghibásodott, meg is hajlott, tagadhatatlanul romlásnak indult. Tartalmaz pedig az utcai ajtón át két szobácskát, külön-külön, vendégek számára. Aztán vele egy tető alatt van az istálló 16 ló számára, meg tűzifakamra, de ez árnyékszéknek van átalakítva. Az istálló szomszédságában áll a nyílt kocsiszín zsindeletetős padlózat nélkül, hat kocs számára. A konyha mellett fakávás kőkút, zsindeletetős alatti kerek felhúzószervezettel.

Az egész telek 435 1/6 négyszögölnyi. Meg kell még itt jegyezni, hogy a vendégfogadó egy telken van négy magánházzal, közös az udvar s az utcai ajtó. Ez kellemetlen körülmény a vendégek számára, s gyakran okozott kárt is. Az uradalmi törvényszék előtt többször volt tárgyalva e négy magánház ügye — a békés biztonság céljából — kevés eredménnyel! Az épület értéke így is 3581 forint 17 3/8 krajcár bécsi értékben, de valódi értékben 1432 forint és 31 krajcár.

3. „A Zöldfa uradalmi vendégfogadó”

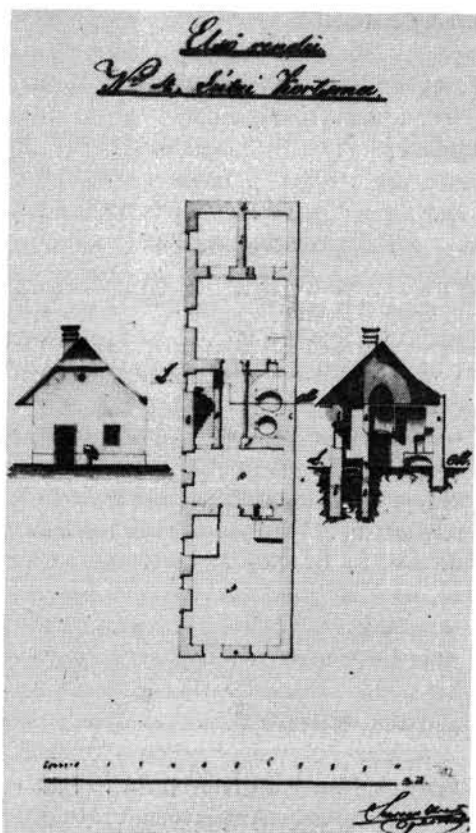
A) Mindszent és Miskolc határán álló 18. század elején épített objektum, amely mindenkor miskolci illetőségű volt. Az épület utcai homlokzata a Csabai kapu felé nézett, jelenleg ez az útszakasz Magyar–Szovjet Barátság tér. A vendéglő helyén, a tér 3. számmal megjelölt telken jelenleg a Szakszervezetek Borsod megyei Tanácsának székháza áll. A Zöldfa vendégfogadó történetét *Dobrossy István* dolgozta fel részletesen.¹¹

B) Az 1832. évi uradalmi felmérés szerint ez az épület a Mindszent utcában áll, a város bejáratánál, az Aggotthon táján, az országúton, jól látható helyen és szabadon a 352. számú telken. Ez is jó anyagból, szolidan épült, emeletes, jó állapotú zsindeletetős alatti.

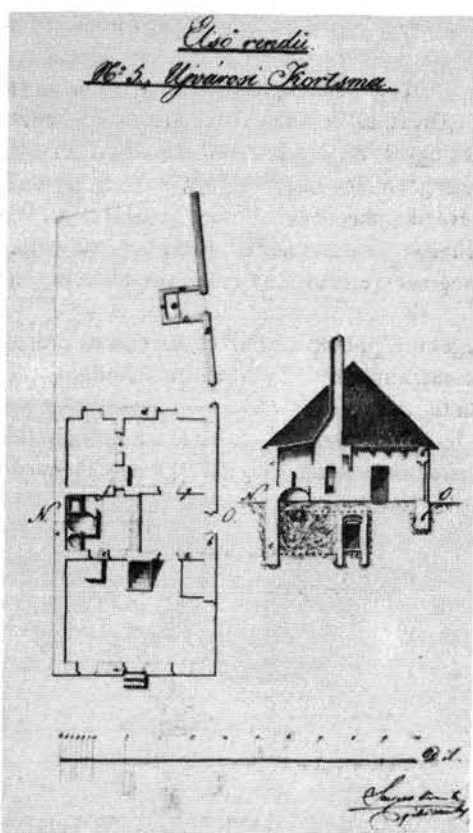
Az emeletén középen van egy négyzetes kitéglázott csarnok, s ebből mindkét irányban szűk bejárat az utcára néző négyablakos terembe, emellett balról két, jobbról egy szoba folytatásképpen, a jobb oldaliból bejárat a konyhába, ebből pedig a csarnokfolyosóra. A konyha mellett két ülökés árnyékszék, s feljárati lépcső a padlásra (5. kép).

A folyosó másik oldalán is van két kisszoba, mindezek, a termek is fapadlózatos mennyezetűek, fazekaskályhák, kétszárnyú ablakok zöldre festett ablakkeretben, a kapuja festetlen. A belső két szoba is mennyezetes, de téglapadlós, kétszárnyú ablakokkal, fazekas cserépkályhákkal. A folyosó is mennyezetes, meghosszabbítása boltozatos. — A földszinti részen az utcai kapubejárat jobbról, a nagyívó félmagasan festett, a borívó szép nagy terem boltozva, van kétszárnyú ablaka kívülről vasráccsal biztosítva, gömbölyű öntöttvas kályhákkal; ennek a helyiségnek az udvar felé folytatása egy keskeny fo-

11. *Dobrossy I.*, 1981. 93–101.

6. kép. A „Luczi-Korcsma” alaprajza, keresztmetszete és a Piac utcai (mai Széchenyi u.) homlokzata

7. kép. Az „Újvárosi Korcsma” alaprajza és metszete

lyosó, ahonnan két különálló szobácska nyílik. A bal oldali ajtóbejárat mellett két szobácska (szolgák) a korcsmáros lakásául, ezekben két négyszárnyú ablak, vasrácsos, mindkettőben cserépkályha. A másik szobából nyílik a konyha, ez pedig a folyosóra nyílik. A konyha mellett kétrészes árnyékszék, mellette falépcső az emeletre, s lefelé a boltozott pincébe, ahol 30 hordó gönci bor fér el.

Az udvarban jobbra van a nagy istálló (= állás) vakolatlanul építve zsindeletet alatti 32 ló és 10 kocsi számára, tágas kapukkal, ezekből az egyik az udvarra, a másik az utcára nyílik. — Az udvar közepén kút kikövezeve, kávéja fa, teteje is keretes szerkezet. Hátról van a konyhakert kőfallal kerítve az udvarral együtt. Az egész épület az udvarral $723 \frac{3}{6}$ négyszögöl, a kert $248 \frac{5}{6}$ négyszögöl, együtt $972 \frac{2}{6}$ -od négyszögöl. Értéke bécsi értékben 18 234 f. 24 $\frac{7}{8}$ x. forgalmi pénzben 7293 f. 46 krajcár.

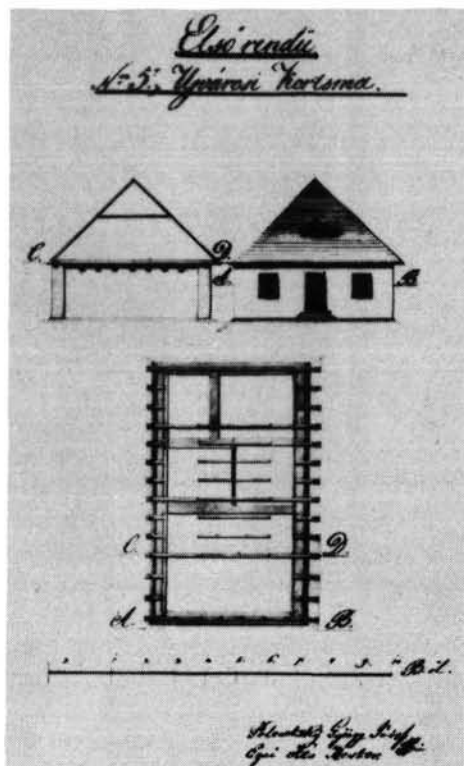
4. „A Luci-Korcsma urasági italmérő”

A) A „Derékpiaç utca” déli oldalán épült, egykori helyén (mai Széchenyi u. 30. sz.) a „Divatház” épülete található. A 18. századi eredetű italmérőhely említései közül érdekes egy 1783-as adat. Március 14-én német kesztyűslegényeket éjjeli mulatozás és pipázás vétsége miatt kísérték innen be a városházára.¹² A helyiséget „Luczy-korcsmájá”-nak nevezik, majd egy 1787-es bejegyzés már „Lucziné” korcsmájának említi. A 19. századi leírások „rosszlelkű” helyként minősítik, mert gyakorta előfordult, hogy a korcsma mögötti szemétdombon halott embereket találtak.¹³

B) Az összeírás szerint ez az épület a fő, azaz a Piac utcán, a sarkon állott, kissé lejjebb a prefektusi háztól, az akkori uradalmi bolt tájékán, a Domby-féle térkép 714-es telekszám alatt. Zsindelytetővel ellátott, jó anyagból épített, s jó állapotú objektumként említi az összeírás.

Közvetlenül az utcáról van a bejárata az ivóba, amelynek fa a padlózata, kétszárnyú vasrácsos ablakai, meg cserépkályhája van. Az ivó mögött a négyzetes folyosó boltozatos,

középső része festett fapadlós, s az éléskamrába visz. Ebből a folyosóból van a kijárat az utcácskába, itt a lejárata a boltozott pincébe, ahol 30 gönci hordó fér el. Egyenesen pedig a folyosóról nyílik a konyhabejárat s a padlásra vivő feljárat. A konyhából nyílik a bérlő lakószobája, amely fapadlós, kétszárnyú ablaka vasrácsos, s cserépkályha van benne. Ebből a szobából nyílik két kis boltozatos téglapadlós szobácska (6. kép). Az épület mögött zsindelytetővel ellátott kocsiszín található, amely a felmérés idején javítás alatt állott. A korcsmának azonban nincsen udvara. Az egész telek 50 2/6 négyszögöl. Értéke bécsi pénzben 3026 f. 22 3/8 x., reálértéke 1210 frt. 33 kr.

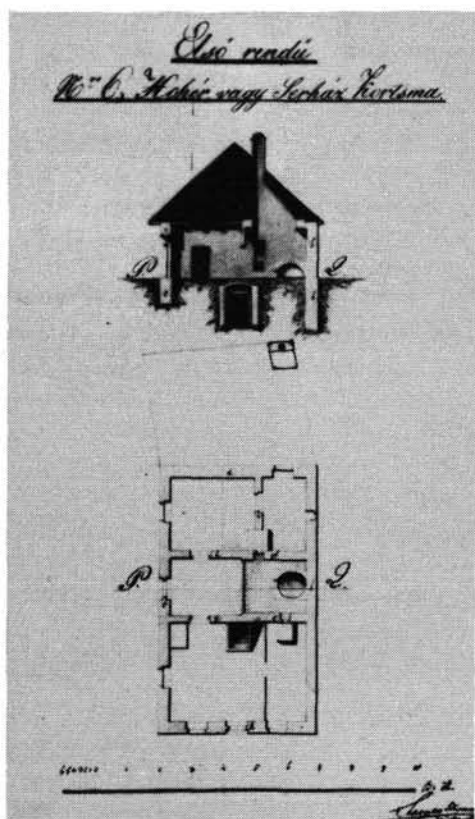
8. kép. Az „Újvárosi Korcsma” fedélszékének alaprajza, metszete és utcai homlokzata

5. „Az Újvárosi Korcsma. Uradalmi bormérés”

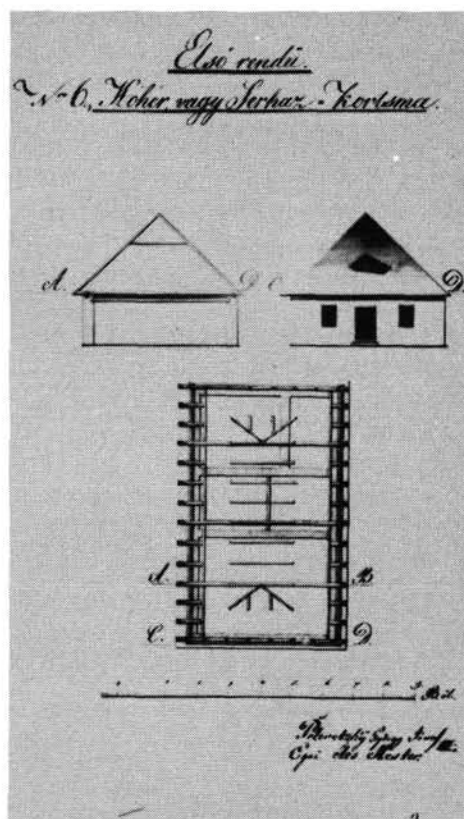
A) Az egykori Újvárosi utca ma Horváth Lajos utca, ennek a déli oldalán helyezkedett el a korcsma, közel a Búzávásár téri közökhöz, a mai Beloiannisz utcai sarokhoz. A korcsma nyugati oldalán gyalogos köz vezetett délre a Pece, Vereshídi Pece, a mai Régiposta utcáig.

12. Szendrei J., i.m. (V.) 578.

13. Szendrei J., i.m. (V.) 495.

9. kép. A „Hóhér vagy Serház Korcsma”
alaprajza és metszete

10. kép. A „Hóhér vagy Serház Korcsma”
fedélszékének alaprajza,
metszete és utcai homlokzata

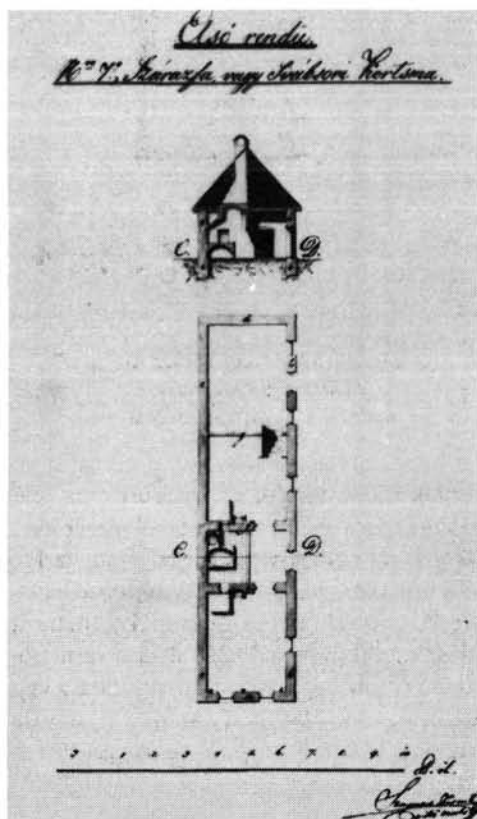
B) A leírás szerint ez a korcsma a Minoriták monostorától az Újvárosi utca felé haladva jobbra esik, a 2866. telekszám alatt, sarokház formán. Jó anyagból jól megépítve, új zsindeletetű alatt és jó állapotban. Az utcáról lehet egyenesen az ivóba lépni, ez fapadlós, kétszárnyú vasrácsos ablakai meg cserépkályhája van. Ebből kétszárnyú ajtón át lehet lejárni a boltozott pincébe, ahol 24 gönci hordó fér el. Ebből az ivóból juthatni a konyhába, azután jön két szobája a bérlő lakásának, ezek is fapadlósak, ablakai vasrácsosak, kétszárnyúak, mindkét szobában cserépkályha (7–8. kép). Az épület folytatása egy kicsiny udvar, részben kő- részben fakerítéssel, benne árnyékszék. Telke $41 \frac{5}{6}$, udvara $29 \frac{1}{6}$, együtt 71 négyszögöl. Értéke bécsi pénzben 2378 f. $31 \frac{1}{4}$ x., valósággal 951 f. $24 \frac{2}{5}$ krajcár.

6. „Hóhér vagy Serház korcsma”

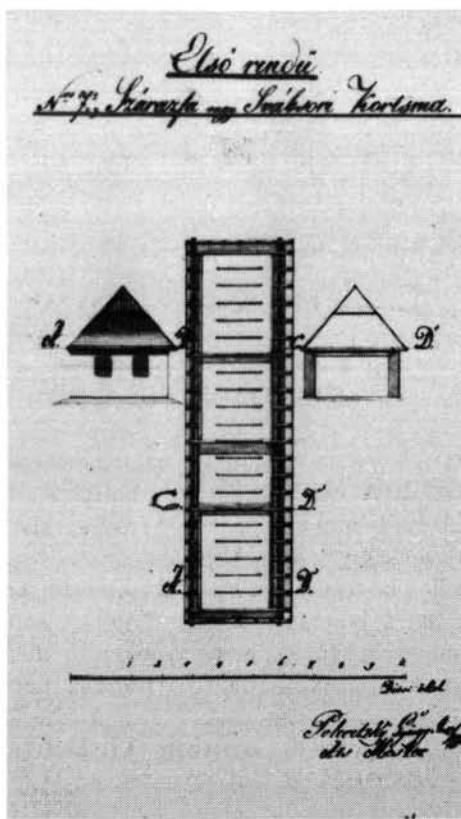
A) Az újvárosi korcsmához hasonlóan ez is sarokház, utcai bejárata a Kis-hunyad, ma Tizeshonvéd utca felől volt. Az épülettől nyugatra gyalogos köz vezetett a mögötte fekvő

– az épülettől északra eső – egykori portákra. A város jegyzőkönyvében nevével először 1787-ben találkozunk, tehát a korai alapítású miskolci korcsmák közé tartozik.¹⁴ Helyén ma üres terület van, a Vologda lakótelepi házak előtt kialakított szabad térrel azonosítható.

B) Az 1832-es összeírás szerint az 1704. számú telken, az uradalmi kasznár lakása tájékán áll. Zsindelytetős, jól megépített, jó anyagból s jó állapotban levő épület. A Diósgyőr felől vezető főutcából van a bejárat az ivóba, ez fapadlós, ablakai kétszárnyúak, vasrácsosak, cserépkályha van benne, harmadrésze fakerítéssel elválasztva. Az ivóból az oldalajtón át van a bejárat a boltozott pincébe, 20 gönci hordó fér el benne. Az ivóból nyílik a konyha is, téglapadlós, kijáratral az oldalutcára. A konyhából nyílik két szoba a bérlő lakásául, ezek is fapadlásúak, kétszárnyú ablakai vasrácsosak, mindegyikben cserépkályha. A kis mellékutcából nyílik az idetartozó udvar, fakerítéses, sarkán árnyékkal (9–10. kép). Az épület 41 2/6, az udvar 17 4/6, együtt a kettő 59 négyszögöl területű. Bécsi értékben 2285 f. 11 1/8 x., valósággal 914 f. 4 2/3 x.

11. kép. A „Szárazfa” vagy „Svábsort” korcsma, uradalmi italmérő alaprajza és metszete

12. kép. A Szárazfa Korcsma fedélszékének alaprajza, metszete és utcai homlokzata

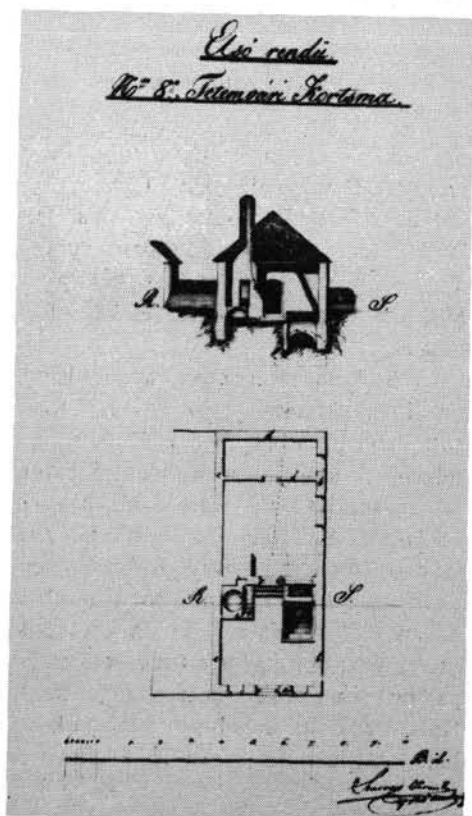
14. Szendrei J., i.m. (V.) 578–579.

7. „Százafa vagy Svábsori uradalmi korcsma”

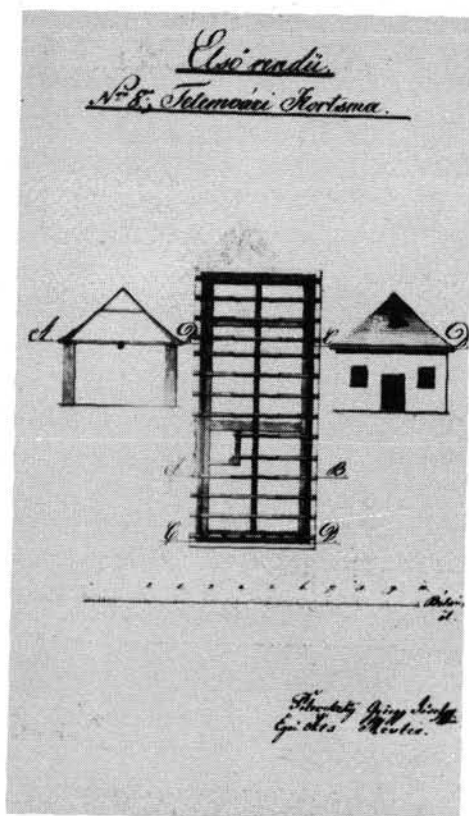
A) A Sváb sor, vagy a Dombly-térképen jelzett Via versus Diós-Győr a mai Győri kapu vonalában helyezkedett el. Telekszámából következően, a korcsma ennek az útnak az északi oldalán, kb. a mai Thököly utcával szemben működött. Keletkezéséről, funkcionálásának körülményeiről korábbi adatok nem kerültek elő.

B) A Svábsori utcában, a város felső részén, az uradalmi faraktárhoz közel, az 1631. számú telken helyezkedik el. Agyaggal összetapasztott kövekből épült, zindelytetős, az első szoba mennyezete romladozó, a tetőzet is javításra szorul. (11–12. kép.)

Az udvarból a konyhába lépve van a három egyszárnyú vasrácsos ablakos első terem, benne cserépkályha, mennyezete bükkfagerendás, padlója egyenletesen fapadlós. A konyhából jobbra egy ahhoz hasonló padlójú, ablakú szobácska, ebből nyílik a bejárat a boltozott pincébe, ahol 6 gönci hordónak van helye. E szobácska folytatása egy kamara istálló formára. Udvara az utca felől deszkával kerítve. Kertje is van a kőporos pince felé hosszan elnyúló, a ház udvara 190 4/6 kertje 851, együtt a kettő 1041 4/6 négyszögöl. Bécsi pénzben értéke 713 f. 3/4 x., valóságban 284 f. 58 3/5 krajcár.

13. kép.
A „Tetemvári uradalmi Korcsma” alaprajza
és metszete

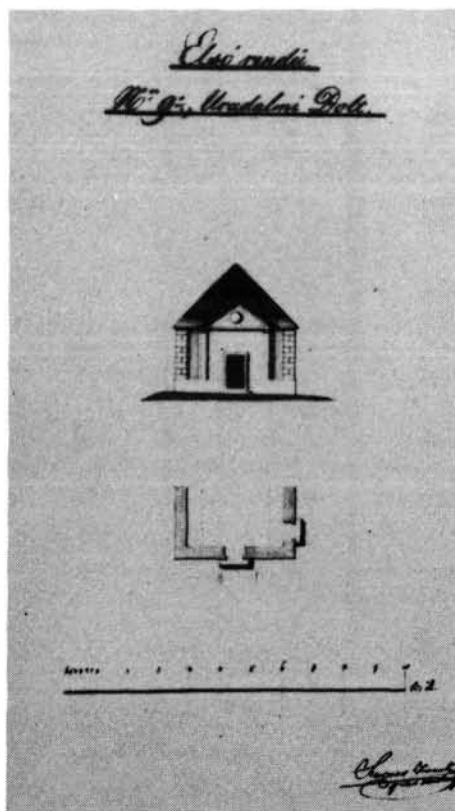
14. kép. A „Tetemvári uradalmi Korcsma”
fedélszékének alaprajza,
metszete és utcai homlokzata

8. „Tetemvári uradalmi korcsma”

A) A mai Petőfi tér mögötti helyen volt ez az objektum, a részben ma is megmaradt meredek utak elágazásánál. Részletesebb adatok működésével kapcsolatban eddig nem kerültek elő.

B) Az összeírás adatai alapján megtalálható a Tetemvár utcában, a piacbíró házától kissé felfelé, észrevehető dombon; sarokház a 3047. számú telken. Nyers kőből épült, zindelytetős, sötét állapotban van.

Az utcáról nyílik közvetlenül a bejárat az ivóba, sarkában fallal elválasztva a tűzhely, amely konyhaként szolgál, és a feljárat is itt van a padlásra, oldalt pedig kétszárnyú ajtólejárata a lágy kőzetbe vágott pincébe, ahol 24 gönci hordó fér el. Az ivó mellett két szoba a bérlő lakása, gerendás mennyezetű, padlója döngölt agyag, egyszárnyú négyszögletű ablaka vasrácsos, cserépkályhája van. (13–14. kép.) Kicsi és szűk udvara van az épület és a szomszéd ház között, egy ülőkés árnyékszékkel. Telke az udvarral együtt 44 $\frac{2}{6}$ négyszögöl. Értéke bécsi pénzben 562 f. 57 $\frac{1}{8}$ kr., valóságban 225 f. 11 krajcár.

15. kép. Az uradalmi bolt alaprajza és a Piac utcai homlokzata

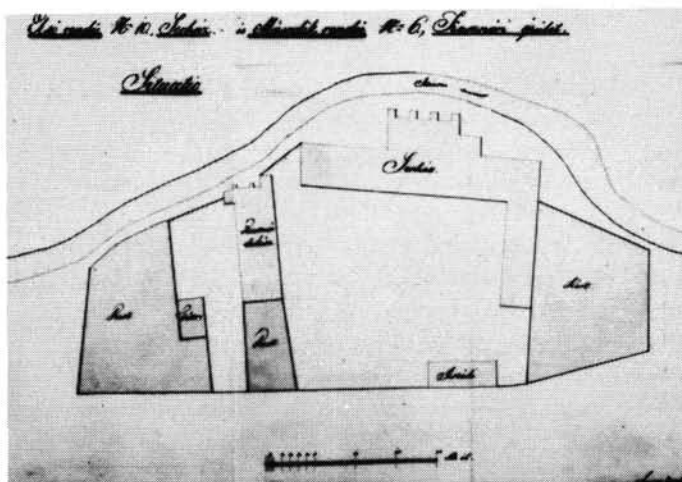
9. „Az uradalmi bolt”

A) A Dombóy-térkép azonosítása szerint a Derék-piatz (mai Széchenyi utca) és a Nagy-Boldogasszony (mai Déryné utca) kereszteződésében, sarkon álló építmény volt. Helyét később a Miskolci Nemzeti Színház épülete foglalta el.¹⁵

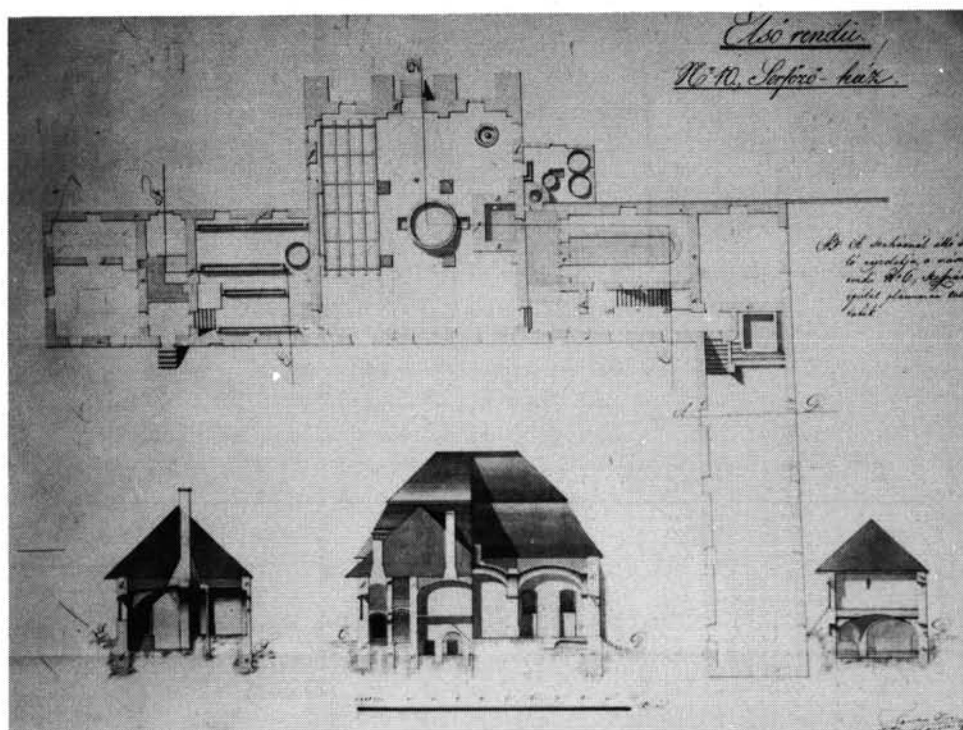
B) A Piac utcában, az uradalmi, ún. Luczi korcsma táján, fő és látogatott helyen, saroképület a 2717. számú telken. A bolt az utcai frontra épült, az ugyanazon tető alatt épült katonai szálláshoz, úgy, hogy a többi háznál kissé kijebb álljon. Jó anyagból és jól megépült, zindelytető alatt, jó állapotban is van. Két kapuja van, az egyik a másik utcára néz; boltozatos mennyezetű és fapadlós. Tartozéka nincsen (15. kép). Hosszú idő óta a helybeli vaskereskedő bérlő. Alapterülete 9 négyszögöl. Becsértéke bécsi pénzben 696 f. 22 kr., folyó pénzben 278 f. 32 $\frac{4}{5}$ x.

15. Komáromy J., i.m. (1972) 41–43.

16. kép. Az uradalmi „Serfőző ház”
és a „Kasznári épület” helyszínrajza

17. kép. A „Serfőző ház” alaprajzi elrendezése
és metszetei

10. „Az uradalmi sörfőző”

A) A Kis-Hunyad (mai Tizeshonvéd utca), az egykori Szinva malomárok és az ún. Malom-szög (mai Hoffmann Ottó utca) közötti terület déli részén helyezkedett el. Helyén napjainkban a Tizeshonvéd u. 21. sz. alatt az MSZMP Oktatási Igazgatóságának épülete áll. Miskolc két legjelesebb serfőzőházának egyike, történetéről *Szendrei J.*, majd *Dobrossy I.* tudósít, ill. készített összegezést.¹⁶

B) Az 1832. évi összeírás szerint az uradalmi sörfőző a város felső részén, a Hóhér-vagy Serház-korcsma táján található, a gabonamagtár folytatásaképpen, a Szinva mellett az 1504. számú telken. Jó anyagból, jól megépülve, s jó karban van.

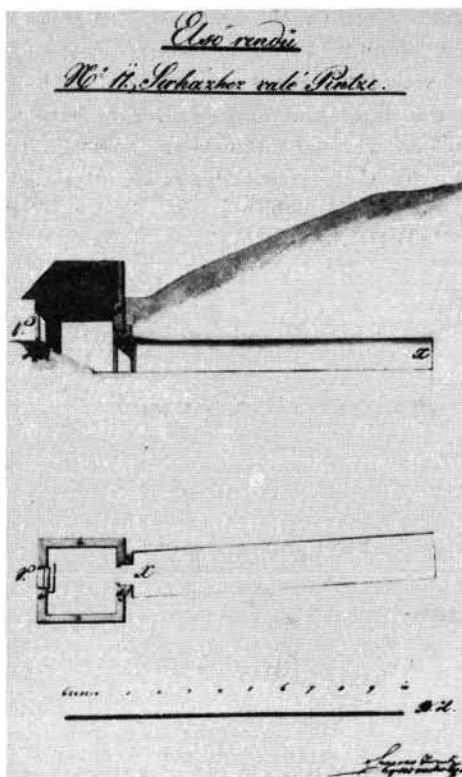
A Magyar utcai kapun bemenne, az udvaron egyenesen keresztül mutatja magát a bérlő lakása, ez két szoba, konyha és kicsi éléskamra. A szobák boltozatosak, az ablakok négyszárnyúak, vasrácsosak, mindkettőben cserépkályha. A konyhából pár lépcsőn lefelé van a pince, azaz a sörraktár. Ez is boltozott, padlózata négyzetes kőlapokkal (16. kép). Folytatása a sörfőző, ez egy bő négyzet, négy gömbölyű kőpilléren nyugszik a boltozata, padlózata ennek is négyzetes kőlapokból kirakva. Itt vannak a sörfőző szükséges kellékei. Mindenből a legjobb felszerelés található. A *gyorsításra* a 30 hordótérfogatnak megfelelő sörfőző mellett kút szolgál. A tér jobboldali sarkában van a szeszfőző üst. A sörfőzőből az épület előtt hosszában végigmenve egy keskeny folyosóhoz érünk, s ennek a végén van a boltozatos téglapadlós szobácskája az alkalmazottaknak. Ennek a helyiségnek a kapuja mellett lehet felmenni a *szárító (szabad szárító)* helyiségbe (*Malzdör*). Ez is boltozatos, padlója viszont vasrudakra szerelt rézlemezekből készítve. Itt a keskeny folyosó végén van a padlásfeljárt, ahol a bérlő fából árpamagtárat épített.

Az épület bal oldalán szárnyépület van, ez emeletes, földszintjén mosó és csíráztató helyiség, emeletén pedig magtár (17. kép). A csíráztatóhoz lépcsőlejárát vezet a kapu melletti alkalmazott szállástól, maga ez az áztató és csíráztató helyiség pincyszerű, boltozott és téglapadlós. Négy darab, vasrácsos, négyzetes ablaka van, a felette levő magtár pedig az udvartól érhető el néhány falazott lépcsőn felfelé haladva. 900 pozsonyi mérő mennyiségű gabonát tud befogadni, fagerendákból van megszerkesztve. A magtár mögött fekszik a konyhakert. A főutcán van még egy épületecskéje is, szintén jó anyagból megépítve, zsindelytető alatt, ebben két istálló négy ló számára. Csatlakozik ehhez egy (szerszám) kamra. A sörfőző mögött kút, amely vizet vesz a sörfőző számára a Szinvából. Az épület kerítése deszkából való. Az egész 1410 1/4 négyszögöl területet foglal el. Az előírt becslés (kőműves-kőfaragó, ács, asztalos, kovács, üveges, fazekas munka) összértéke bécsi pénzben 25 000 f. 2 1/4 x., jelenlegi értékben: 10 001 f. 13 krajcár.

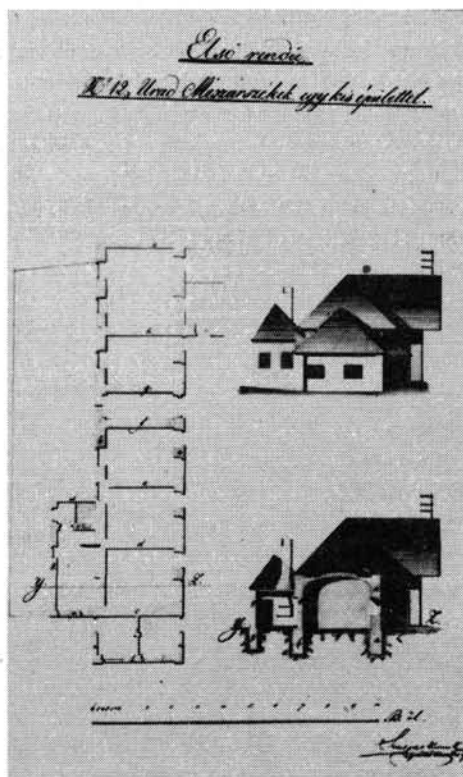
11. „A sörfőzőhöz bérbe adott pince”

A) Az egykori „serfőző-ház”-zal szemben, az út túlsó oldalán, a Kis-Hunyad (mai Tizeshonvéd) utcától északi irányban, keskeny, gyalogos köz vezetett a Nagy-leány temető utcáig. A pince itt helyezkedett el a domboldalban. A temető helyén ma a Vologda

16. *Szendrei J.*, i.m. (IV.) 182, 185, 186, 755.; *Dobrossy I.*, 1978/1979. 66–71.

18. kép. A sörházhoz tartozó pince alaprajza és hosszmetsete

19. kép. Az uradalmi mészárszékek alaprajza, metsetei és homlokzataik

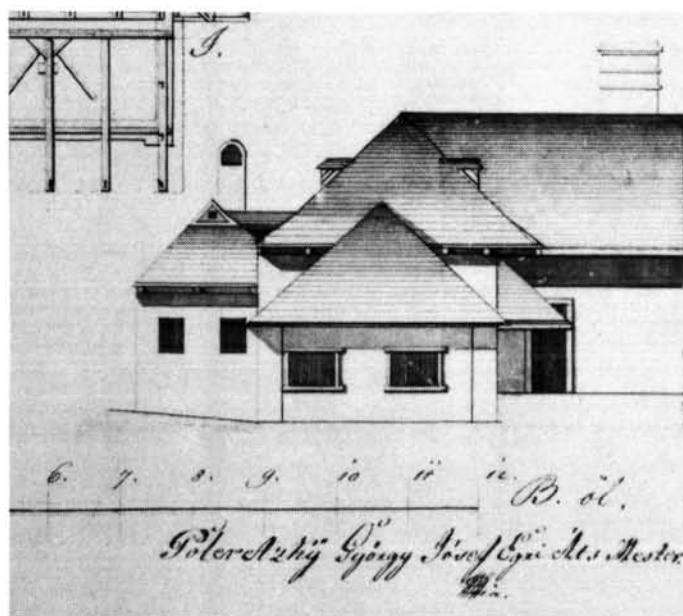
lakótelep áll, az utcának és a pincének egykori helye is megszűnt az elmúlt évtized városépítési tevékenysége eredményeként.

B) 1832-ben a „magánosok pincéi” között, a Hóhér korcsma irányában, a jobb oldali dombba vájva, 1697. számú telken állt a pince. Az összeírás megemlíti, hogy van benne egy előpince, jó anyagból, nyersen megépítve, zsindelytető alatt. Ez valójában borház a pincében szükséges szerszámok számára. Innen a lejárát a lágy kőbe vágott (hanyagul vágott) pincébe. Ez 50 hordót tud befogadni, s a jelenlegi bérlő sörraktárnak használja (18. kép). Az egész pince $7\frac{1}{2}$ négyszögöl területet foglal el. Értéke, s a benne foglalt kőműves, ács, asztalos és kovácsmunkák értéke bécsi pénzben 449 f. 14 $\frac{2}{4}$ x., azaz folyópénzben 179 f. 41 $\frac{4}{5}$ krajcár.

12. „Uradalmi mészárszékek a hozzátartozó házzal”

A) Miskolc egykori nagy piacterén elhelyezkedő mészárszékre 1550-ben utal az első adat. A mai Béke filmszínház helyén a 19. század végéig funkcionált, a Grassalkovich-szerződést megelőzően városi mészárszékként. Az 1832-ben számbavett, ún. székeket,

azaz a négy bolthelyiségből álló épületet és a Szinvára emelt vágóhelyet 1768-ban építette a diósgyőri uradalom. A mészáros céh iratai között fennmaradt árendás szerződések a 19. század végéig az uradalommal kapcsolatosak. A székek bérletével együtt járt a vágóhely használata, valamint a város felső végében egy uradalmi legelő, amelyet az uradalomhoz tartozó valamennyi mészárszék bérlője használhatott. A mészárszékekkel nemcsak itt, hanem városszerte állandó problémák voltak. A hatóságok és a mészárosok közötti villongások csak a 19. század végén simulnak el, amikor 1891–1892 között a Sajóparton felépült a Közvágó-híd.¹⁷

20. kép. Az uradalmi mészárszék homlokzata

A mészárszékek és a ház egykori helyével kapcsolatban meg kell említenünk, hogy az épületek előtti, a Szinva és a Sötétkapu közötti útszakasz (mai Rákóczi utca) ebben az időben a mainál kb. kétszer szélesebb volt. Az itt működő „Tiszavirág” halászcserda és a Rákóczi u. 14. sz. (a Dombóy-térképen 739. hrsz. megjelölésű) ház közötti zsákutcát már a korabeli térképek is ábrázolják. Ezek együttes neve akkor Vágó-malom utca volt. A Szinva ezen a részen két ágban folyt, mellékágára emelték a rövid ideig működő, hevenyészett vágóhelyet. A főág egészen a mai Rákóczi u. 14. sz. épület déli homlokzata előtt haladt. A malomárok a Rudas László utca helyén volt. A Szinva két ága között mintegy 90–95 m hosszú sziget képződött. A malomárkon, a mai Rudas L. 4. számú épülettel szemben működött a Vágó-malom.¹⁸ A Szinva – 1983-ban elbontott – hídja helyén fahíd szolgált a két meder felett a Szigeten keresztüli közlekedésre, hossza mintegy

17. Marjalaki Kiss L., 1925. 46–48.

18. Veres L., 1975. 14–20.

20–25 méter lehetett. A malomárok zsilipje a Zrínyi Gimnázium bejáratával szembeni helyen zárta le a két Szinva-ágot. A térképek a Zrínyi Gimnázium telkét természetesen ekkor még üresen ábrázolják, 651. hrsz. megjelöléssel.

B) Az összeírás szerint a mészárszékek és a ház a prefektusi épület mellett, a Sötétkapu mögött található, a 731-es telekszám alatt. A szerszámoknak szolgáló épület jó anyagból épült, zsindelettel van ellátva, s jó állapotban van. Tartalmaz egy szobácskát konyhával, utóbbiban a bérlők most húst raktároznak, továbbá található 6 mészárszék egy kisebb kamrával. Az egész épület boltozatos, kivéve a két régi épületben levő mészárszéket, amelyek még fából épültek, s mennyezetük is fából való. A konyha mögött két mészárszék között van a feljárt a padlásra, amely nyers bőrök raktára. A mészárszékekhez hozzáépült egy kis ház jó anyagból, zsindelettel, de elhanyagolt állapotban, padlózata már korhad, tetőzete is romladozik. Van benne egy kis konyha, s egy kis szoba, kicsi udvarába nyíló ajtóval, de jelenleg üresen áll (19–20. kép). Az előírt szempontok s az utasítás szerint értéke bécsiben 3313 f. 26 $\frac{2}{4}$ x., forgalmi pénzben 1325 f. 22 $\frac{3}{5}$ krajcár.

13. „Vágóhíd”

A) A Domb-térkép helyrajzi számát nem jelöli, így helyét azonosítani csak az 1832-es összeírás alapján lehet.

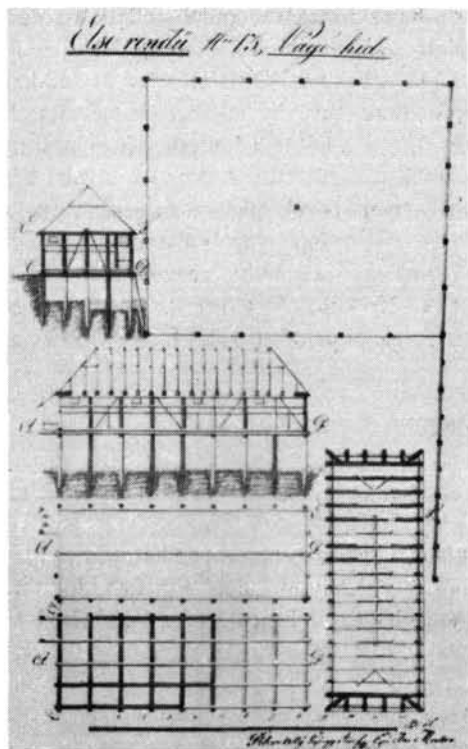
B) A királyi sóhivatal mögött, a városon kívül, a Szinva-patakon található, facölöpökön épült, nem sokkal ezen összeírás előtt, fából és zsindelettel. Építését kincstári rendelet ezen évben 33 621/1832. szám alatt engedélyezte. Teljes értéke folyópenzben 783 f. 31 krajcár (21. kép).

14. „Négy fa-mészárszék”

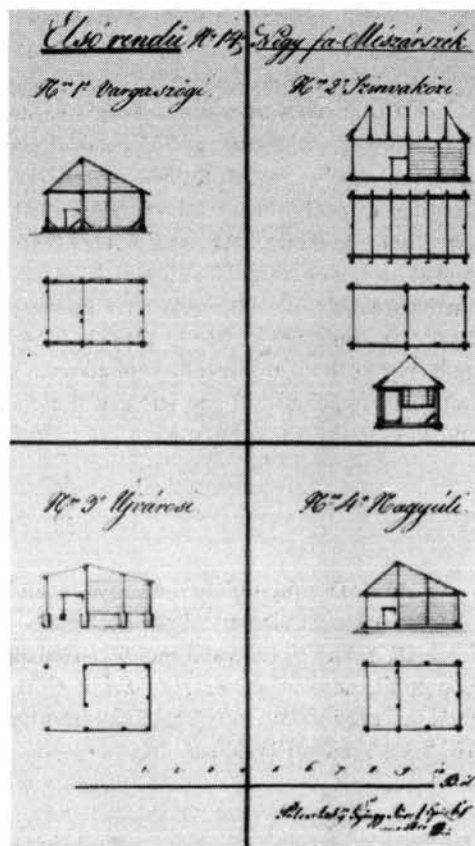
A) A vágóhídhöz hasonlóan helyrajzi számukat az összeírás nem tünteti fel, így pontos azonosításuk nem lehetséges, de valamelyest eligazítanak a műszaki dokumentáció feliratai. Ezek szerint az első mészárszék a *Varga-szögi*, a második a *Szinva-közi*, a harmadik az *Újvárosi*, a negyedik pedig a *Nagyúti* elnevezést viselte, s ez egyben utal elhelyezkedésükre is.

B) A 12. szám alatt leírt hat mészárszék bérletéhez az összeírás időpontjában hozzátartozott az a jog, másrészt uradalmi kikötés is, hogy a város tíz különböző helyén legyen húsárusítás. „E célból 10 mészárszék működik, ebből hatot a bérlők a maguk pénzén építettek és tartanak fenn, ezek az ő saját tulajdonaik. A másik négyet a kincstári uradalom készítette. Ezek faanyagból épültek zsindelettel, s az alábbi felsorolás szerint.”

Az első ezek közül a Felső-városban, a Varga-szögben található, a Szinva-patak mellett. Ez javításra szorul és a tetőzete is romladozó. A második a Szinva-köz utcában áll, jó állapotban található. A harmadik az Újvári utcában (?) működik, az utcai kút mellett, szintén jó állapotban. A negyedik a Nagy-utcában van, a Szinva mellett, de javítást igényel. Bécsi értéke ezeknek 220 f. 26 $\frac{3}{8}$ x., vagyis 88 f. 10 $\frac{3}{5}$ krajcár kurrens monetóban (22. kép).

21. kép. A vágóhíd alaprajza, fedélszékének terve, hossz- és keresztmetszete

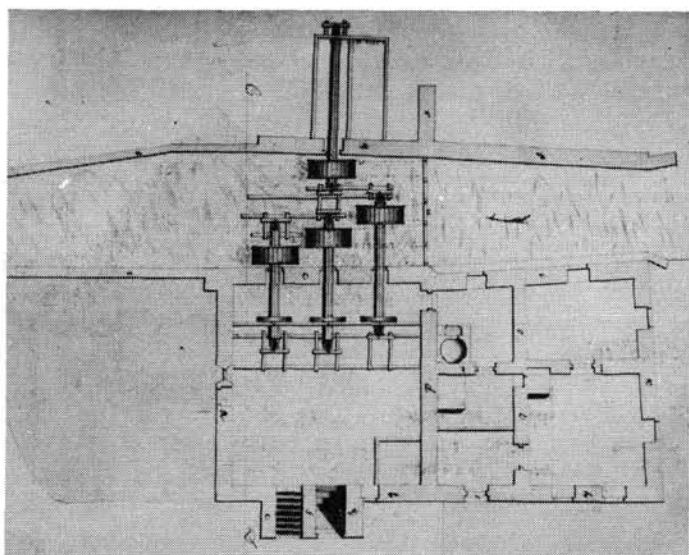
22. kép. Az uradalmi kezelésű négy mészárszék (Varga-szögi, Szinva-közi, Újvárosi és Nagyúti) alaprajza, ill. metszete

15. „Uradalmi felső malom”

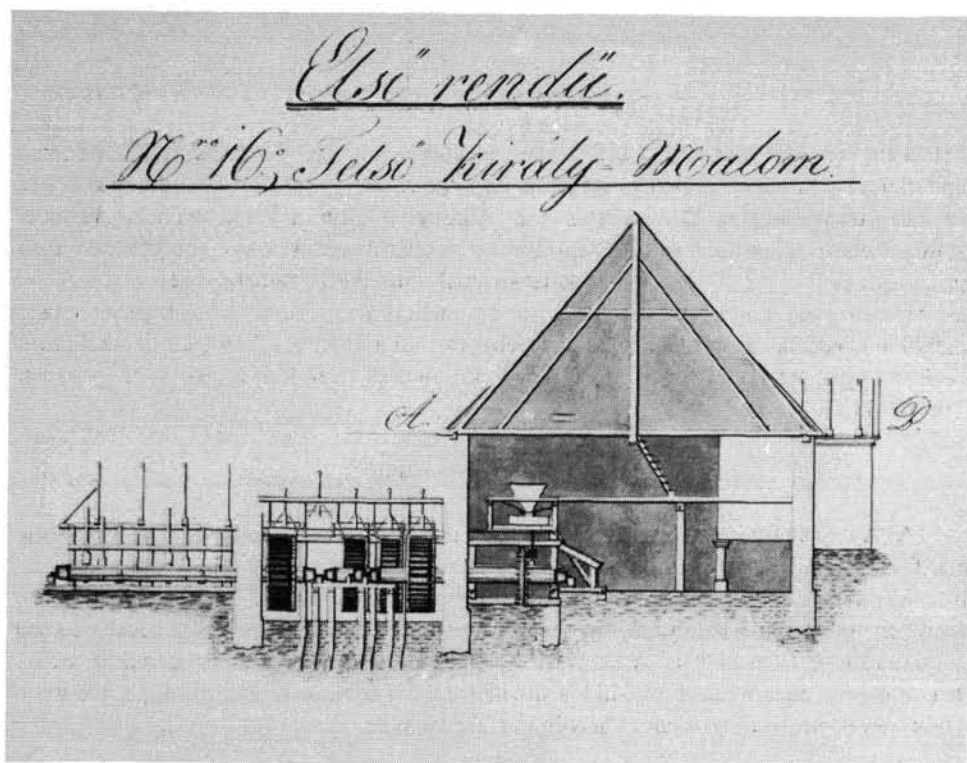
A) A Serház alatti Szinva-malomárkán működött, jól azonosítható helyen, a 19. századi uradalmi gabonátároló épülettől kissé keletre. A mai Tizeshonvéd utcának ezt a szakaszát a 19. század elején Serház-aljának nevezték. A malom megközelítésére és a Szinván való átkelésre két fahíd is szolgált. A malom egykori helyén az 1945–1950-es évektől új lakóházak, lakóházegyüttesek épültek.

B) Az 1832-es összeírás felső malomnak, vagy felső király-malomnak nevezi a Domby-térkép szerinti 1383-as helyrajzi számmal ellátott telket, ill. az ezen emelt építményt.

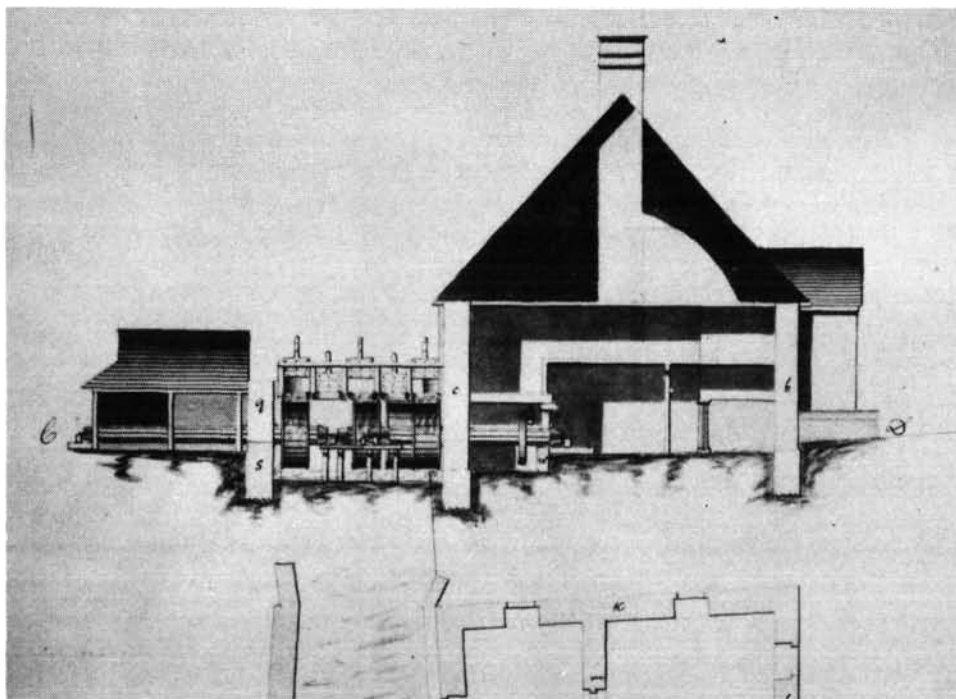
A bőséges dokumentációval ellátott leírás (23–24–25. kép) a következőket fogalmazza meg: az utcáról néhány lépcső vezet le a közvetlen bejáráshoz; s ami az épületet, annak falait illeti, az jó kőanyagból és szilárdan van megépítve. A malom minden szükséges kellékkel el van látva. Mellette folyik a Szinva, medre négyszögletes kövekből egész

23. kép. A „Felső Király-malom” alaprajza

24. kép. A „Felső Király-malom” metszete

25. kép. A „Felső Király-malom” metszete

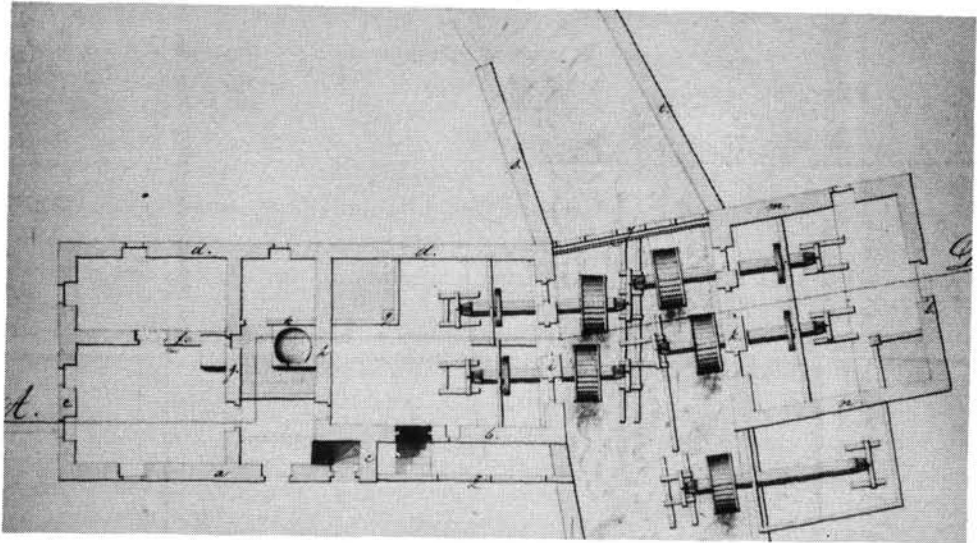
hosszában, mindkét oldalán biztosítva van. A patakon túl, külön zsindeletű alatt van a kenderzúzós, s ennek a kerekét is a Szinva forgatja. A malom folytatása a lakóépület, s ez is zsindeletűvel ellátva, jó állapotban van. A konyhától jobbra két szoba helyezkedik el egymás mellett, az elsőben fapadló, vasrácsosattal ellátott négyszárnyú ablakok vannak, a másik téglapadlós, az ablakok pedig kétszárnyúak. Mindkettő famennyezetes. A szobákban nincsen cserépkályha. A konyha tűzhelye mellett van a segédek szobájának ajtaja, amelyből kapcsolat és közlekedés van a felső malom kapujával. Az udvart deszkakerítés övezi. Az egész területe $368 \frac{1}{6}$ négyszögöl kiterjedésű. Becslési értéke bécsi pénzben 3109 f. 9 kr.

16. „Uradalmi alsó malom”

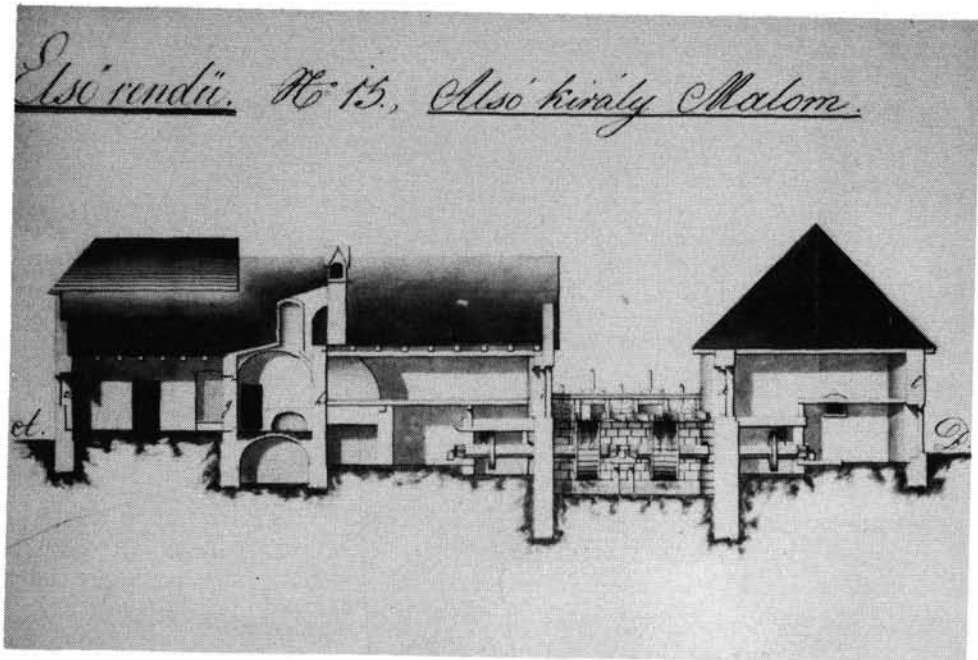
A) A mai Thököly utca magasságában a Szinva-malomárkán működött. A Sváb-sorig (mai Győri kapu) széles utca, az ún. Király-malom utca biztosította a jó forgalmi kapcsolatot. Ezt az utcát K–Ny-i irányban keresztezte az Új-Oskola (mai Bársony János utca), amelynek folytatása a Király-malom utcától nyugatra már a Felvégi kertek nevet viselte a 19. század első harmadában. A Szinva jobb partjára híd vezetett át, ez az akkori Füzes utca, amely a mai Wesselényi Miklós utcánál volt. Többször átalakították, s a Király-malom nevet megtartó gőzmalom helyén ma lakótelep áll.¹⁹

19. Veres L., 1975. 16.

26. kép. Az „Alsó Király-malom” alaprajza

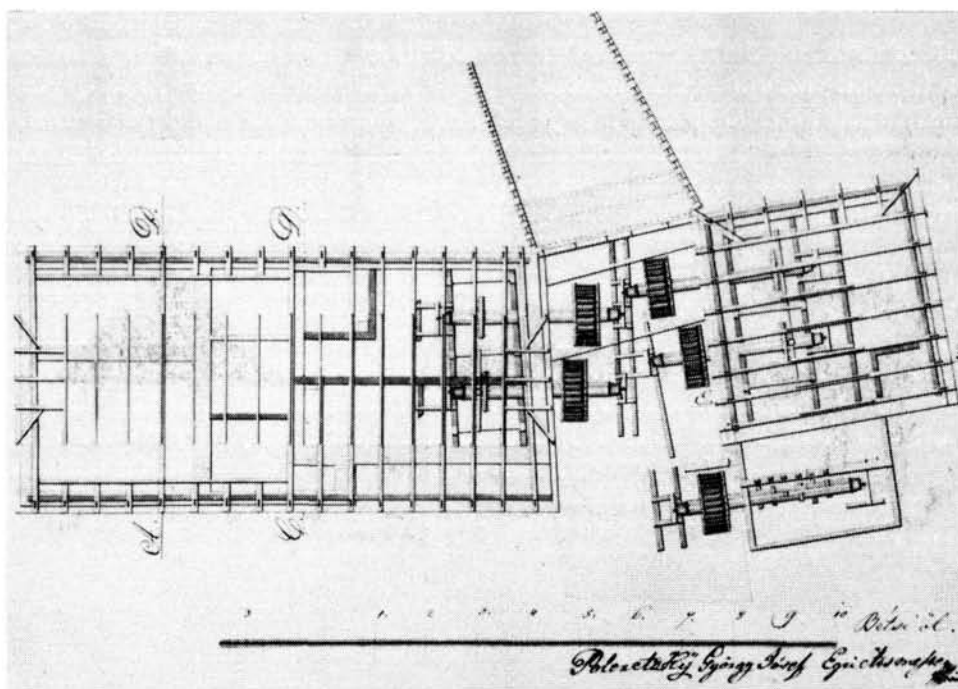

27. kép. Az „Alsó Király-malom” metszete

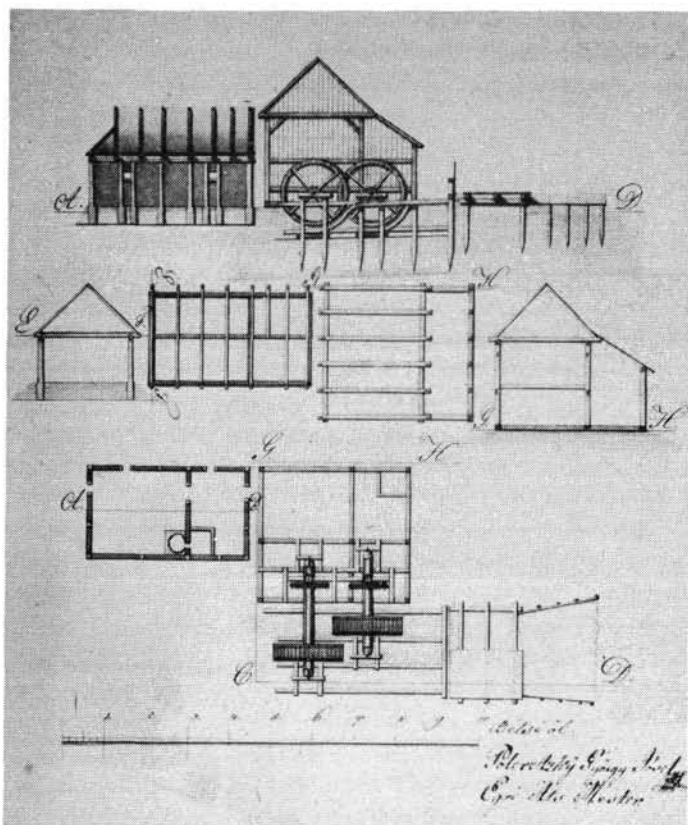
B) Az alsó uradalmi malom, vagy másképpen a Király-malom a Felső-városban található, az élelmiszer-raktártól kissé feljebb, a Szinva-patak mellett, 1389-es telekszám alatt. A malomépület, ahol a bérlő lakása is van, jó állapotban található, jó anyagból is épült, kissé előregeedett zsindeletető alatt. Közvetlenül az utcáról nyílik a bejárata a konyhába, balra pedig a két szobába, ahol a padló fából való, az ablakok kétszárnyúak, vasrácsokkal ellátva. Bennük cserépkályha, a konyhai tűzhely mellett egy kis éléskamra. A konyha ajtaja mögött a bejárat helyezkedik el, ez a boltozott pincébe vezet, ahol 20 gönci hordó fér el. (26. kép.)

Ezzel az épülettel van összefüggésben a malom, ez kettős, ugyanis a Szinva-patak egyik partján van felépítve négyzetes kövekből az egyik, a másik partján szemben a másik malom, olyan zsindeletető alatt, amely már javításra szorul (27–28. kép). A túlsó parti malomhoz csatlakozik a bérlő lakása, bejárata az utcáról nyílik a pince ajtaja mellett néhány lépcsőn lemenve. Ennek a malomban két őrlőkőve van, ugyanennyi kerékkel. Az innesső parti malomba a bejárat szintén az utcáról nyílik, de az emeletüket gerendák kötik egybe, s mindegyikből fel lehet menni a padlásra. A malmok belső berendezése jó és használható állapotban találtatott.

A lisztes malom mellett külön tető alatt található a kenderzúzó, kerekét ugyancsak a patak forgatja. Ez a zúzó is jó állapotban van. A malomhoz tartozó épület kerítése vesszőből (ágakból) van megalkotva. Mindkét malom házzal együtt 338 4/6 négyszögöl területet foglal el. Az egész létesítmény értéke bécsi valutában 2936 f. 3/8 kr., azaz forgalmi pénzben 1574 f. 33 krajcár.

28. kép. Az „Alsó Király-malom” fedélszékének alaprajza

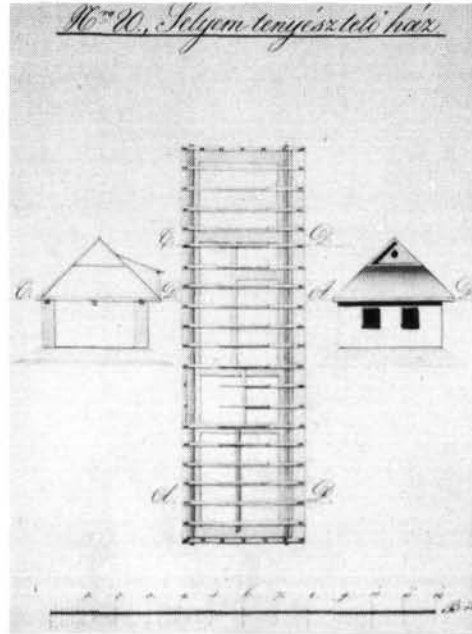
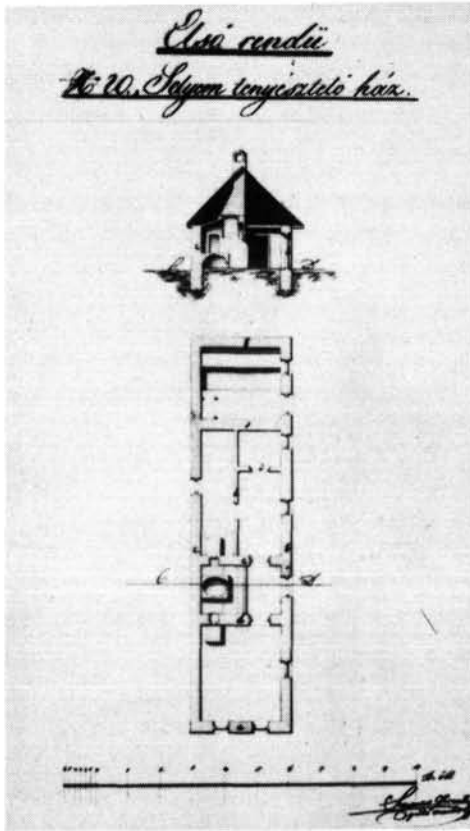
29. kép. A „Timár” vagy „Gubits” uradalmi malom metszetei

17. „Timár malom, vagy Gubits malom, most uradalmi lisztőrő malom”

A Felső-malomtól, a Szinva-patak mellett, feljebb menve eljutunk a régebbi Timár malomhoz, amely most gabonát őröl, s az 1382-es telekszám alatt található. Ez fából épült, zsindelytető alatt, kopott állapotban, s két kővel van felszerelve. Ugyanennyi kerékre jár. Belső berendezése egyszerű, nagyjából molnárok kezemunkájával készült, s így tartatik fenn. Vele kapcsolatos a lakóépület, amely hajlítottvessző-falakkal készült, zsindelytető alatti, tartalmaz egy konyhát és egy szobácskát (29. kép). Becslési értéke bécsi pénzben 605 f. 28 2/4 kr., folyópénzben pedig 242 f. 11 2/5 kr.

18. „Az uradalmi Kalló malom”

A) A malom keletkezésével kapcsolatos első tudósítás a Csapó és Gubás céh iratai között maradt fenn. A szűrszabó céh a városi jegyzőkönyv bejegyzése szerint is 1753-ban kapott engedélyt arra, hogy a város Diósgyőr felé eső végén, a Szinva-patak partján 5 bécsi

31. kép. A „Selyemtenyésztő ház” fedélszékének alaprajza, metszete és udvari homlokzata

30. kép. A „Selyemtenyésztő ház” alaprajza és metszete

öl széles és 7 öl hosszú kallót építhessen.²⁰ Ez a kalló került később az uradalom tulajdonába, s a céh a 19. század elején csupán bérleti jogát tartotta meg.

B) Az előbbi malomnál kissé feljebb menve megpillantjuk a Kalló malmot, a külsőváros 2117-es telekszámú alatt. Ezt a gubakészítők céhe bérlte, s azért létesítették, mert az itteni köznépek kedvelt palástja a guba. Ezért a Szinva medrébe süllyesztett tartókban nedvesen tisztítják anyagát. Az épületeket is ez a céh állította fel, s ezt saját tulajdonának is tekinti. Csak a földesúri jog elismeréseképpen fizet némi bért.

19. „Négy bódé a vámpénz beszedésére”

B) Ezeket a vám bérlője létesítette fából, zsindeletetével fedve. Az első a Sötét-kapu piacra áll, a második a Csabai-kapunál, a harmadik a Zsolcai-kapunál, a negyedik pedig a Szentpéteri-kapunál. Értékük bécsi pénzben 158 f. 30 kr., folyópénzben 63 f. 24 kr.

20. Szendrei J., i.m. (IV.) 632.

20. „Ház a selyemtermelésre, bérbe adva”

B) A Felső-város végén található a Sváb-sori utca végén, puha lágy kövekből épült, már előregedett zszindelytető alatt, különben jó állapotban. Van benne a konyhától balra egy utcára néző szoba, fapadlós, ablakai kétszárnyúak, vasrácozottal, cserépkályhával. A konyhától jobbra két kis szoba, az elsőhöz éléskamra csatlakozik. Hátról az épülettel egy tető alatt istálló két lóra. Az udvar deszkakerítéses. Kertjét árok veszi körül, kerek kútja kövekkel van kirakva (30–31. kép). A ház udvarral 221 4/6, a kert 2298, az egész együttesen pedig 25,9 négyszögöl. Becsértéke 1294 f. 25 x. bécsi értékben, folyópénzben pedig 517 f. 46 krajcár.

A fentiekben hús miskolci objektum történetéhez sikerült újabb adatokat felsoroztatnunk. Ezek elsősorban a főutca településtörténetének vizsgálata szempontjából fontosak. A leírások ugyanakkor újabb részleteket szolgáltatnak Miskolc vendéglátóiparának, kereskedelmi életének, malomiparának történetéhez, de ezeken túl utalnak a város diósgyőri koronauradalommal való kapcsolatára is. Későbbi munka céljaként fogalmazódhat meg a bevezetőben jelzett összeírások együttes bemutatása, s így a város történetében több, mint egy évszázad településtörténeti, gazdaság- és ipartörténeti emlékeinek, eseményeinek újabb adatsorokon keresztüli feltárása, értékelése.

IRODALOM

- Dobrossy I.*, 1976. Gazdaság- és társadalomtörténeti adatok a miskolci céhek áruelőszíneinek 19–20. századi történetéhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve (továbbiakban: HOM.Évk.) XV. 113–150.
- Dobrossy I.*, 1978–1979. A tapolcai apátság mindszei serfőző műhelye. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (továbbiakban: HOM.Közl.) 17. 66–71.
- Dobrossy I.*, 1981. „Vendéglátó házak”, fogadók Miskolc és Mindszei határán a 18–19. században. HOM.Közl. 19. 93–101.
- Iglói Gy.*, 1979. Miskolc első városszabályozási terve 1897-ből. Borsodi Történelmi Évkönyv, VI. 153–164.
- Komáromy J.*, 1956. Az első miskolci vendégfogadók. HOM.Közl. 3. 48–53.
- Komáromy J.*, 1972. Miskolci séták. Miskolc.
- Marjalaki Kiss L.*, 1925. A miskolczi mészáros céh négyszáz éves múltja. Miskolc.
- Szendrei J.*, 1904–1911. Miskolc város története és egyetemes helyirata. II., IV., V.
- Veres L.*, 1975. Miskolczi vízimalmok a XIV–XIX. században. HOM.Közl. 14. 14–20.
- Veres L.*, 1977. Majorsági birtokok a diósgyőri koronauradalomban a jobbágyfelszabadítás időszakában. HOM.Közl. 16. 36–42.
- Veres L.*, 1979. A kamarai gazdálkodás kibontakozása a diósgyőri koronauradalomban 1755–1770 között. HOM.Évk. XVII–XVIII. 199–214.
- Veres L.*, 1980. Földesúri támadás a diósgyőri koronauradalom mezővárosai ellen a 18. század derekán. HOM.Közl. 11. 32–37.

DIE GEBÄUDE DER DOMÄNE IN MISKOLC AM ANFANG DES 19. JAHRHUNDERTS

(Auszug)

Miskolc, eine Siedlung der Domäne von Diósgyőr hat jahrzehntelang für ihre Unabhängigkeit gekämpft. Der Kampf hatte keinen Erfolg, Miskolc konnte nie die Privilegien einer freien königlichen Stadt erlangen. Anschauliche Dokumente zu dem guten und schlechten Verhältnis zwischen der Stadt und der Domäne sind unter anderen die verschiedenen Register.

In der Studie wird das interessanteste Register vorgestellt und analysiert. In den Jahren 1832–1833 hat die Domäne etwa 50 Gebäude von Miskolc zusammenschreiben lassen, dazu gehören noch beinahe 40 Zeichnungsbeilagen, die heutzutage schon einen unschätzbaren Wert haben.

Die Studie beschreibt einen Teil dieses Registers, die Wirtschaftsgebäude (Gasthäuser, Wirtshäuser, Gasthöfe, Geschäfte, Schlächterläden, Mühlen). In dem zweiten Teil der Studie werden später die leitende Körperschaft der Domäne (der Marktrichter, der Advokat, der Ingenieur, usw.), weiterhin die Gebäude des Gunstherren (Kirchen, Armenanstalten, Pfarrhäuser, Schulen) vorgestellt.

Die Studie gibt zu dem Stadtbild von Miskolc am Anfang des 19. Jahrhunderts neue Beiträge. Die Verfasser stellen die Objekte folgendermassen vor: zuerst werden die frühesten Dokumente und andere Quellen zur Beschreibung des Objektes vorgelegt, dann die weiteren historischen Angaben aus der späteren Zeitperiode. Der Ort der einzigen Gebäude wurde mit Hilfe der Landkarten identifiziert. Nachdem werden auch diejenige Objekte beschreiben, die heutzutage an der Stelle der vormaligen Gebäude stehen. In dem zweiten Teil der Beschreibung wird das Quellenmaterial veröffentlicht. Diese Beschreibungen sind eigentlich Erklärungen zu den publizierten Abbildungen.

Die Veröffentlichung des Registers und die Abzeichnungen bieten zu einer später zusammenstellenden Topographie von Miskolc im 19. Jahrhundert unentbehrliche Angaben.

István Dobrossy–Gyula Iglói

AZ ERDŐBIRTOKOK SZEREPE A DIÓSGYŐRI KORONAUADALOM GAZDÁLKODÁSÁBAN A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

VERES LÁSZLÓ

Az egykori *diósgyőri koronauradalom* erdőgazdálkodásának történetéről két alapvető, összefoglaló jellegű munka is tájékoztat.¹ Azonban mindkét feldolgozás hiányosságaként róható fel az, hogy alig, vagy csupán csak főbb vonásaiban érintik a szakszerűnek nevezhető erdőgazdálkodás előzményeit, s alig világítanak rá arra a véleményünk szerint fontos összefüggésre, amely az erdőgazdálkodás és az egész uradalomban érvényre jutott birtokpolitika között tapasztalható. Jelen tanulmányunkban egyrészt adalékokat kívánunk szolgáltatni az erdőbirtokok intenzívebb gazdasági hasznosítását célzó törekvések megvalósításához, másrészt pedig megpróbálunk rávilágítani azokra az okokra, amelyek végső sorban a törekvések mozgatói voltak, következésképpen lehetővé tették azt, hogy az uradalmi erdőbirtokok gazdasági jelentősége, súlya egyre fokozódjon.

A diósgyőri koronauradalom erdőbirtoka a Bükk hegység keleti részén, *Kisgyőr, Bükkaranyos, Görömböly, Tapolca, Miskolc, Sajóbáony, Radostyán, Parasznya, Makáld és Szentlélek-puszta* által határolt területen helyezkedett el. Egy 1744-ből származó összeírás szerint ennek az erdőbirtoknak a legértékesebb részei, a „makktermő erdők” voltak, amelyek közül a következők lettek az uradalom számára a legfontosabbak:

„1. Zsérc felé 3 mérföldnyire terjed s a határa a Passa völgyében van.

2. Visnyó felé 2 mérföldnyire terjed. Ennek a területén látható a Szentlélek nevű hely, ahol a pálos atyák egykori kolostora állott.

3. Varbó felé 1 mérföldnyire terjed s zálogban van. Határa a Haricza-völgy, amely nevét az ugyanilyen nevű patakról nyerte.

4. Báony felé kb. 1/4 mérföldnyire kiterjedő erdő.”²

Amikor 1755-ben, több mint 200 év után kiváltották az uradalmat a zálogból, az akkor készült összeírás is csupán csak ezt az erdőterületet tartotta érdemesnek feljegyezni. Ezeknek az erdőterületeknek a nagysága azonban egyáltalán nem tükrözte a tényleges uradalmi erdőbirtok kiterjedését. A koronauradalom erdőbirtokának területe egy XIX. század végi felmérés szerint 23 430 ha volt, ezzel szemben a XVIII. századi adatok ennek csupán 1/3, 1/4 részét vették számba.³

1. *Enyedi János* 1907.; *Szilas Géza–Kolossváry Szabolcsné* 1975.

2. Heves megyei Levéltár (a továbbiakban: HmL.) Egri Káptalan magánlevéltára. Nagyréposti iratok III. (Miscellanae) $\frac{XII-2/d}{63}$ conscriptio dominii Diós Győr 1744.; Borsod megye Levéltára (a továbbiakban: BmL.) 601. A diósgyőri koronauradalom iratai. 718. sz. irat. Urbarium regii Coronalis dominii Diósgyőr 1756.

3. *Bedő András* 1885. 126–127.

A diósgyőri uradalom szakszerű erdőgazdálkodásáról a XVIII. század utolsó harmadának kezdetétől szólhatunk. Az első *vágásterv*, amely a túlnyomórészt tölgy állományú erdők kitermelését szabályozta, egy ismeretlen nevű egi szerzetes munkája nyomán 1772-ben készült el. Az egi szerzetes felmérését felhasználva a lipótvári cs. kir. vashámor felügyelője *térszakozással* sorszámozott vágásokra osztotta az erdőket, s ez a sorszámozás – amely a térképen a parcellákon feltüntetve szerepelt – határozta meg a fakitermelés útját. Néhány évvel később, 1779-ben egy újabb vágásterv készült *Andreas Kneidiger* kamarai mérnök térképének felhasználásával. A terv készítője *Mogyoróssy Antal* a szepesi magyar kamara hivatalnok volt. Az általa készített vágásterv annyiban különbözött az 1772-ből származótól, hogy három *vágási sávra* osztotta az erdőségeket, s mindegyik *sávban* 100–100 *vágást* engedélyezett. Az egyes vágások 4000 öl becsült famennyiséget tartalmaztak. Ebben a tervben már nem sorszámozással jelölték a fakitermelés irányát, hanem az egyes parcellákban évszámmal a fakitermelés évét. Tehát az utóbb készült és 100 évig, 1875-ig érvényben levő terv azért volt előnyösebb, mert meghatározta az egy évben kitermelhető famennyiséget, s ezen túl a tarvágással kiírtott terület újratelepítését is előírta, mivel 100 év múlva újra a parcellasor elején kellett kezdeni a fakitermelést. Egyébként innen származott a terv lényegét összefoglaló rövid elnevezés is: *100 éves vágásforduló*.⁴

Az 1779. évi erdőgazdálkodási terv külön erdőterületet biztosított az uradalmi erdőbirtokon levő legjelentősebb ipari üzem, a Fazola-féle vashámor szükségletére. A vasverő *hámor* termelése kezdetben évente 4000 öl fát igényelt, a későbbiekben pedig, az 1780-as évektől már mintegy 7300 öl fára volt szükség a folyamatos termelés biztosítására. Ezekből az adatokból kitűnik, hogy a 100 éves vágásfordulót engedélyező terv nem tette volna lehetővé a folyamatos vasgyártást, illetve a hámor kapacitásának növelését, ezért egy összefüggő, nagyobb, szabadon felhasználható erdőterület kiszakítására volt szükség. Így ezt a kihásított erdőterületet nem érintette az erdőgazdálkodási terv.⁵ Ezzel szemben az uradalom másik legjelentősebb ipari üzeme, az 1755-ben új helyre települt *üveghuta* sokkal kedvezőtlenebb elbírálásban részesült akkor, amikor számára nem jelölték ki szabad felhasználású erdőterületet, s a faigényt csak a vágási terv előírásai szerint lehetett biztosítani. Vagyis az üveghuta csak a soron következő és maximálisan 4000 öl fát tartalmazó parcellát használhatta. Amikor az üveghuta áttelepülése szükségessé vált, akkor az új telep is csak ott alakulhatott ki, ahol az erdőgazdálkodási terv szerint megkezdődhetett a fakitermelés. Ilyen esetben még az sem jelenthetett méltányos elbírálást a huta számára, hogy a törőmalmok és egyéb berendezések üzemeltetéséhez rendkívül fontos vízi energia nem állott ezeken a helyeken rendelkezésre.⁶ Feltételezhetjük, hogy az üveghuta erdőfelhasználásának korlátozása, behatárolása Mária Terézia azon rendelkezésének volt a következménye, amely előírta „ . . . hogyha nem is szüntetik be az üvegyártást és hamuzsírétést, legalább korlátozzák annak üzemét olyan mértékig, hogy a diósgyőri

4. A terv egyik eredeti példánya a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációjában található. (A továbbiakban HOM. HTD.) Leltári száma (Ltsz.): II.24. A térkép eredeti felirata: Char-ten Von denen gesamen Diosgyörer Kaál Waldungen, Voraus die im Jahr 1776 von Kaál Ingenieur Andreas Kneidiger gesehene eintheilung zu ersehen.

5. *Soós Imre* 1960. 14.

6. *Veres László* 1979. 31.

erdőségek faanyagát ezután a vasgyár számára tarthassák fenn, mely a közérdeket hatékonyabban fogja szolgálni.”⁷

A diósgyőri koronauradalom 1770-es években készült erdőgazdálkodási tervei joggal nevezhetők egy szakszerű erdőhasznosítást biztosító gazdaságpolitika eszközeinek. Ezen tervek megszületése és gyakorlati alkalmazása már önmagában is utal arra, hogy a XVIII. század második felére az erdőbirtokok gazdasági tényezővé váltak az uradalmi gazdálkodásban. Az erdőgazdálkodási tervek egyes vélemények szerint annak köszönhetőek megszületésüket, hogy az 1770-es években az uradalmi erdőkben létrejött a Fazola-féle vasverő hámor és vasolvasztó. A diósgyőri koronauradalom gazdasági életét irányító szerv, a *szepesi magyar kamara* és egyben a kincstár érdeke azt kívánta, hogy a vízi utak hiányában nehezen hozzáférhető erdők fáit helyben, ipari üzem hasznosítsa, s ennek a célkitűzésnek kiválóan megfelelt a vasolvasztó és vasverő hámor telepítése.⁸ A Fazola-féle vasverő hámor fafelhasználása – az építkezésekhez felhasznált faanyagokon túl – faszén és más gyártási műveletekhez szükséges alap- és segédanyag formájában a XVIII. század 70-es és 80-as éveiben évente mintegy 2200–2500 Rhft jövedelmet biztosított az uradalom számára. Ennek a bevételnek a jelentőségét és nagyságát az helyezi helyes megvilágításba, ha más jövedelemforrásokból származó pénzüsségeket, mint viszonyító adatokat is felsorakoztatunk. Egy iparos (csizmadia, varga, fazekas stb.) *árulószin* bérleti díja ebben az időszakban 30–300 Rhft között mozgott. A mészárszékek és boltok bérleti díja évente 50–500 Rhft volt. Az uradalom erdőségeiben működő másik legjelentősebb ipari üzem, az üveghuta összességében évente 500 Rhft jövedelmet jelentett az uradalomnak. Az uradalom teljes területén, a mezővárosokban, jobbágyfalvakban és az erdőkben levő haszonvételi források teljes bérleti díja és a censusok évente 50–55 ezer Rhft-ra rúgtak.⁹

Az uradalmi erdők fáit felhasználó iparág, a vasgyártás telepítése természetesen – e sajátos gazdasági okon túlmenően – nem valósulhatott volna meg, ha a bécsi udvar gazdasági politikája nem vett volna kedvező fordulatot a kamarai birtokgazdálkodás terén. A XVIII. század derekának külpolitikai viszonyai, így többek között a porosz–osztrák háború következményeként a bécsi udvar a nagyobb pénzszerzés reményében felkarolta a kincstári birtokokon a tervszerű, intenzív gazdálkodás ügyét. Ez a kamarai birtokpolitika elsősorban a cseh és az osztrák ipar számára nélkülözhetetlen nyersanyagok termelését szorgalmazta és segítette elő a kincstári birtokokon. A szarvasmarha-tenyésztés és a gabonatermesztés fejlesztése nem volt létfontosságú, mert a korszak adott szintjén a termelékenység képes volt biztosítani az örökös tartományok igényét. Számunkra – jelen esetben – e gazdaságpolitikának talán az a leglényegesebb sajátossága, hogy lehetővé tette olyan iparok meghonosítását és fejlesztését, amelyek az örökös tartományok érdekeit nem sértették. A magyarországi kincstári birtokokon folyó ipari tevékenységek közül éppen a diósgyőri koronauradalom területén, a bükk-i erdőbirtokokon megvalósított ipar-telepítés volt a legfigyelemre méltóbb, a legfontosabb.¹⁰ A vasipar megszületése kedvező

7. A rendelet szövegét L. Soós Imre 1960. 12. Az irat eredeti jelzete: Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) Kamara. Liber Expeditionum 1772. január A. 30. sz.

8. Vö. Szilas Géza–Kolossváry Szabolcsné 1975. 140.

9. BmL/601. A diósgyőri koronauradalom iratai. 718. sz. irat. Urbarium regii Coronalis dominii Diósgyőr 1756. és a Perceptorium Fixarum Censum et Arendarum RCoronalis Dominii Diósgyőr c. iratok az 1756/57. és az 1786/87. közötti időszakból.

10. Nagy István 1971. 120.; Eckhart Ferenc 1958. 85–88.

zően hatott az erdők, addig kevés hasznot hozó fának értékesítésére és ez a gazdasági ok közvetve az erdőgazdálkodás tervszerűvé válását eredményezte.

Ha a diósgyőri uradalom gazdálkodásában az erdőbirtokok gazdasági szerepét, jelentőségét a vasipar oldaláról szemléljük, akkor e kérdéskörnek csupán egyik jellemzőjét ragadjuk meg. A szakszerű erdőgazdálkodás kibontakozásának, az erdőbirtokok gazdasági tényezővé válásának csak egyik oka volt a vasgyártás, fő okként azonban mindenképpen az összuradalmi birtokpolitika szerkezetében bekövetkezett módosulásokat, változásokat kell figyelembe vennünk. Mint már korábban erről említést tettünk, a diósgyőri korona-uradalom életében 1755-ben, a zálogból történt kiváltást követően döntő fordulat következett be. Az uradalom irányítói a kincstári érdekek szem előtt tartásával ekkor határozták el először, hogy a zálogba adás helyett az uradalmi gazdálkodás fejlesztésével kívánunk jelentősebb jövedelemre szert tenni.¹¹ A kamarai szervek már a visszaváltáskor felismerték, hogy az uradalomból származó pénzjövödelmek emelésének alig járható útja a majorsági birtok fejlesztése. Ez elsősorban az uradalom területi adottságaiból következett. A földterület jelentős részét az erdők tették ki, s a jobbágyfalvak túlnyomó többsége is rossz földrajzi körülmények között, erdők közelében, vagy erdők kiirtásával nyert területeken helyezkedett el. Mindössze az uradalom nyugati részén, *Kövesd* és *Keresztes* környékén voltak gabonatermesztésre alkalmas területek. Az uradalmi tisztviselők az 1755-ben kibocsátott urbáriumban is egyértelműen jelezték, hogy az „egyébként is szűkös majorságok eltöröltetnek, és elrendeltetik, hogy az összes urasági majorsági földet osszák szét a jobbágyok között.”¹² Bár a későbbi időszakok összeírásaiból és más egyéb dokumentumaiból kiderül, hogy mégis maradtak majorsági földek, amelyek összterülete 10 ezer hold körül volt, de ezek a birtokok szétszórta területek el és inkább bérbeadás útján hasznosították őket.¹³ Így hüvelyezhető ki az 1755. évi urbárium kitételének és az ehhez hasonló későbbi összeírásokban előforduló megjegyzéseknek helyes értelme is, miszerint: „Mivel az uradalom földművelést nem űz, nincsennek is szántóföldjei.”¹⁴

A saját kezelésében levőnek minősíthető szántók és rétek területe ténylegesen alig volt számottevő az uradalom teljes területéhez viszonyítva, amely elérte a 100 ezer kh-t. Már az uradalmi kezelésű földek bérbeadása is jelzi, hogy sokkal kedvezőbb volt az uradalom számára a bevételek növelésére a földesúri haszonvételek bérbeadása és a települések pénzdóójának emelése. A földesúri haszonvételek és más jövedelemforrások bérbeadásából származó jövedelmek illusztrálására emeljük ki, hogy 1755-ben a feljegyzések szerint 29 055 Rhft volt a bevétel, és a *census*-ok összege mintegy 8500 Rhft-t tett ki.¹⁵ Az uradalmi bevételt tükröző számadatok tanulmányozása önmagában még arra engedne következtetni, hogy a XVIII. század hatvanas éveire alig tapasztalható számottevő növekedés, hiszen 12–15 000 Rhft volt a jövedelem emelkedése. Nem szabad azonban figyelmen

11. *Veres László* 1978–79. 199–200.; *Herzog József* 1924. 433. E birtokpolitika elsősorban Grassalkovich kamarai elnök elképzelései alapján öltött testet. Grassalkovich személyiségét, tevékenységének rövid összefoglalását L. *Hóman Bálint–Szekfü Gyula* 1934. 424.

12. E kérdéskör összefoglalását L. *Veres László* 1977. 37–40.; BmL./601. A diósgyőri korona-uradalom iratai. 718. sz. irat. Urbarium regii Coronalis dominii Diósgyőr 1756.

13. *Veres László* 1977. 40–42.

14. OL. Delin 6–579. A diósgyőri korona-uradalom összeírása 1775 augusztusában.

15. BmL./601. A diósgyőri korona-uradalom iratai. 718. sz. irat. Urbarium regii Coronalis dominii Diósgyőr 1756.

kívül hagynunk – a bérbe adható új létesítményeken kívül – egy igen fontos tényezőt, nevezetesen azt, hogy a visszaváltás időszakában még a robot pénzben történő megváltására lehetőség nyílt és több újonnan betelepített jobbágyfalú lakossága alig adózott. Az 1760-as évektől az uradalom egyre inkább arra törekedett, hogy a robotot inkább természetben fizessék a jobbágyok, s ezt az ingyenmunkát elsősorban a fakitermelésre, faszállításra igyekeztek felhasználni. Az úrbéri előzetes felmérés kérdőpontjaira adott válaszokból egyértelműen kiderül, hogy a robot ilyen jellegű teljesítésének követelése és maga a robot mennyisége jelentette az egyik legnagyobb terhet az uradalmi jobbágyok számára. A diósgyőriek panaszából is pregnánsan kiderül a robot erdei munkára történő fordításának súlya: „... a meg vágott épületekhez való fákat Lakossaink némellyek négy marhán, némellyek két marhán, akinek kicsodás ereje volt, hol D.Győrben, hol Miskolcra, hol pedig Keresztesre ingyen el hordtuk.”¹⁶ A kápolnaiak: „az Bikkre gerendaert, szarufáert, veszőkért, karókért küldték.”¹⁷ A parasznyaiak, radistyaniak, varbóiak egyöntetűen vallották, hogy „... igenis vallyuk; mert az Bikkül gerendát, karot, szarufát, veszőt, követ hordunk minden esztendőben a^o Dominium reszire Miskolcra, és D.Győrben, Sövény fonásra is hajtunk.”¹⁸ Ezeknek a sokszor szenvedélyes panaszoknak az igazi tartalmát akkor érthetjük meg helyesen, hogyha rámutatunk milyen famennyiség kitermelésére és szállítására voltak kötelezve a jobbágyok. Az uradalom visszaváltása előtt a falvak és mezővárosok lakossága összesen 86 öl, a visszaváltást követően, az 1750-es és 1760-as években pedig már 1829 öl fa kitermelésére és szállítására voltak kötelezve. (1 öl famennyiség 1×1 öl alapterületű és 3 láb magasságú farakást jelentett.)¹⁹

Az uradalom visszaváltását követő években a fakitermelés növelését elsősorban a nagyméretű uradalmi építkezések indokolták, mint ez a különböző feljegyzésekből is kiderül. 1755 után alakultak ki az uradalmi központok Diósgyőrben és Kövesden, ekkor emelték a legjelentősebb uradalmi épületeket Miskolcon is. 1758-ban épült fel a *prefektusi ház* és 1764-ben emelték az *uradalmi perceptori és ispáni lakokat* is. Az új malmok, ser- és pálinkafőző házak, az uradalmi boltok és korcsmák építésére, a régiek rendbehozatalára óriási mennyiségű épületfára volt szükség, hiszen a tetőtől az oldalfalakig szinte mindent fából építettek. Természetesen az uradalmi épületek tűzifaszükséglete is számottevő volt, hiszen számuk elérte a 40-et és ekkor még nem is említjük a gazdasági és egyéb kiszolgáló létesítmények számát.²⁰ A tűzifa és a haszonfa értékesítése ebben az időszakban még csak kis tételekben jöhetett szóba. A jobbágyfalvak és mezővárosok jelentősebb részének lakossága szabad *faizási* joggal rendelkezett, *contractusban* és *urbáriumban* rögzített joguk volt az *erdőlésre*. Az említett okmányokban rendszeresen szerepel az a kitétel, hogy „Azon ott való tilalmas Erdőben szabad lészen nékiek mindenféle fa, tűzi fának, tsak Tölgy fa nem szabad, minden féle vesző szabad, de Tölgy és mogyoró nem szabad”. Sőt egyes településeknek még az építkezésekre is jelöltek ki erdőterületeket. Így főként a telepítvényes községeknek, a petri, kisgyőri, felsőgyőri és varbói lakosoknak: „Házaknak

16. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár (a továbbiakban: BAZmLt) BmLt.Bvm. Nemesi kgyi.Act.pol.XXII.I. 251. 94.

17. BAZmLt.BmLt. Nemesi kgyi. Act.pol.XXII.I. 251. 149–150.

18. BAZmLt.BmLt. Nemesi kgyi. Act.pol. XXII.I. 251. 101–102., 104.

19. Veres László 1978–79. 201–205.

20. Veres László 1977. 38–42.; OL. Delin 6–579. A diósgyőri koronauradalom összeírása 1775 augusztusában.

építésére a mely része az Erdőnek fogh nekik kimuttatni, aztat is nem többet fognak abban és ottan erdőnek kivágni.”²¹ Természetesen a tűzifáért és a faanyagért fizetni kellett, de az ebből befolyó bevétel a gazdasági kimutatások szerint elenyésző volt az összuradalmi jövedelmek sorában. Az 1770-es években kezdett érződni Grassalkovich Antal kamarai elnök 1755-ben megfogalmazott rendeletének hatása, amely a tűzifa és az épületfa értékesítését kívánta szorgalmazni és az értékesítésből származó uradalmi jövedelmek emelését célozta. A rendelet szövege a következőket tartalmazta:

„Az igen nagy kiterjedésű . . . diósgyőri erdőkből (amelyek nélkül a szomszédos terület nagy része sem tud megmaradni) nagyobb jövedelmet kell húzni. Ezért el kell törölni az eddig gyakorolt faeladási módszert (ami az volt, hogy a zálogbérlők által gondozott uradalomban írást osztogattak az extraneusnak, minden pár ökre után két forint lefizetése ellenében, amely szerint tudniillik például ha hat forintot fizetett egy ilyesfajta telepes, akkor hat ökrös szekerevel egész évben szabad volt számára a faizás), és elrendeltetik a jövődre nézve, hogy a taxa minden egyes pár, száraz fát szállító igavonó marha után 12 krajcár legyen s ezt a pénzt – cédula ellenében – mindenki annyiszor fizesse le, amennyiszor fáért megy az erdőbe, s a cédulát a szerzte az erdőben felállítandó helyeken vegye át. Hogy lehetne azonban ennek a módszernek a segítségével mindenféle csalást eleve kizárni és megelőzni? Ha valaki faizás céljából megy az erdőbe, mindenképpen csak két úton mehet, és a már lefolytatott vizsgálat alapján ki is van jelölve a két átkelőhely: az egyiket Diósgyőr mezővárosa fölött, a másikat pedig Diósgyőr területén kell felállítani. Mindkét helyen két számvevő és ugyanannyi, melléjük rendelt erdész lakásul szolgáló faházat kell építeni mennél gyorsabban, e házak pedig két szobából, egy konyhából és egy kamarából álljanak.

Hogy pedig ezt a dolgot mennél pontosabban lehessen végrehajtani, a prefectus úr adjon egy bizonyos mennyiségű nyomtatott és megszámozott utalványozó cédulát a számvevőknek. Akik fát akarnak, azok közvetlenül a számvevő előtt jelentkezzenek, ő pedig írja rá a cédulára a kérelmező nevét, igavonó marháinak számát és a kifizetett összeget s adja át a cédulát a kérelmezőnek, hogy az magát igazolni tudja az erdőben a többi erdőőr előtt. Amikor pedig a kérelmező megrakott szekereével visszatér ugyanerre az átkelőhelyre, adja vissza a cédulát a számvevőnek. E rendelkezésnek megfelelően a számvevő vezessen saját naplót, a beszedett pénzt pedig egy lezárt perselybe gyűjtse össze (amelynek kulcsát a prefectus úr fogja őrizni), továbbá őrizze meg a visszakapott cédulákat és azokat – naplójával és a persellyel együtt – minden vasárnap adja oda a prefectus úrnak. A prefectusnak pedig kötelességében fog állni, hogy a cédulákat összevesse a naplóval és a perselyben levő pénzzel, ha valami hiányosságot találna, azt eligazítsa, majd pedig hogy a visszakapott cédulákat elégesse és – ha a szükség úgy kívánja – ismét ellássa új cédulákkal a számvevőket. Mivel pedig ezekből az erdőkből tűzifán kívül épület- és egyéb fákat is szoktak vinni, ezért a számvevők eligazítása végett a következő faárak rendelkeznek el:

Mindenféle és fajta fák után fizetendő adók

Száraz tűzifáért minden pár igavonó marha után	– ft. 12 kr.
Mesteremberek szerszámaihoz való és épületekhez szállítandó, nem gyümölcs- termő fákért, minden iga után	– ft. 30 kr.
Száraz darab, hordónak való rendes dongáért	– ft. 24 kr.
Egy pár nagyobb, kádra való donga után	– ft. 6 kr.
Kerítésnek való karó párjáért	– ft. 3 kr.
Egy szekér kerítéshez való vesszőért, minden egyes iga után	– ft. 12 kr.
Ezer darab hasított szőlőtámasztó karóért	1 ft.
Ezer darab Berek karó nevű kerek karóért	– ft. 30 kr.
Egy darab nem faragott Szarufának nevezett gerenda	– ft. 2 kr.
Egy kifaragott gerendáért	– ft. 3 kr.
Egy tucat fanyélért	– ft. 3 kr.

21. HmL. Egri Érseki Gazdasági Levéltár. 731. rakt. köteg. Nr. t/707.

Egy tucat igáért	– ft. 18 kr.
Egy szekérhez való tengelyért	– ft. 3 kr.
Száz darab lécznek nevezett deszkáért	– ft. 50 kr.
A nagyobb fákért, amelyekből szélesebb teknőket lehet készíteni minden öl után	– ft. 30 kr.
A közepesekért ölenként	– ft. 20 kr.
Rendes kis teknőknek valókért ölenként	– ft. 15 kr.
Egy szekér szénáért	1 ft. 30 kr.

A kisebb eszközökből, mint amilyenek például a faedények, a fatányérok, famozsarak, fatalak stb. elkészítettnek a tizedrészét kell az uradalomnak beszolgáltatni.”²²

Az uradalom gazdasági életét irányító szervek számítása szerint évente 4–5000 öl fa kitermelésére lehetett számítani. Természetesen ebbe a famennyiségbe nem számították bele az erdőbirtokokon levő ipari üzemek, így az üveghuta faigényét. A 4000–5000 öl fából 2000 öl kitermelését a jobbágyok robotja biztosította volna, míg a többi részt a vásárlók, illetve az uradalmi erdei munkások, (akik többnyire idegen ajkú bevándorlók voltak) munkája. A számítások szerint a visszaváltást követő időszakban mintegy 2–2,5 ezer öl fa felhasználását maga az uradalom igényelte. Ebből évente 1000 öl kellett a ser- és pálinkafőző házak üzemeltetésére és több mint 1,5 ezer öl az építkezésekre. A többi famennyiséget szánták eladásra, amelyből az uradalomnak kb. 2000 Ft jövedelmet, bevételt kellett volna biztosítani.²³ Már korábban láthattuk, hogy az uradalom által a jobbágyok ingyenmunkája nyomán tervezett famennyiség kitermelése nem érte el a tervezett szintet. Sajnos a számvevő hivatalok kimutatása sem maradt fenn, így nem tudjuk, hogy a fa eladásából tervezett mintegy 2000 Ft bevétel teljesítése sikerrel járt-e. Az uradalmi gazdasági kimutatások arra engednek következtetni, hogy a faeladás alig eredményezhetett kezdetben évente 500 Ft-nál nagyobb jövedelmet és csak az uradalmi építkezések befejezése után érte el a bevétel az 1755-ben tervezett szintet. 1775 után szerepelnek 5–6000 Ft-os tételek az uradalmi kimutatásokban. Ebben természetesen már a vashámor favásárlása is szerepelt. Tehát reálisan mintegy 3000 Ft jövedelem folyt be a fa értékesítéséből.²⁴

A fa értékesítéséből származó, mintegy 3000 Ft jövedelmet tekintve több következtetés levonására adódik lehetőségünk. Az 1770-es években teljesült az az eredeti, 1755-ben is megfogalmazott elképzelés, amely – s itt természetesen nem vesszük figyelembe a vashámor és az üveghuta faszükségletét – évente 4–5000 öl fa kitermelését és hasznosítását tűzte célul. Ha leszámítjuk a ser- és a pálinkafőző házak igényét, akkor a korábbi uradalmi célokra felhasznált famennyiségből mintegy 1,5 ezer öl felszabadult és értékesítésre szolgált. Ezt a feltételezést mindenképpen alátámasztja az, hogy 1775-re jórészt befejeződtek az uradalmi építkezések és már nem volt épületfára olyan szükség, mint az uradalom visszaváltását követő években. A további 2,5–3,5 ezer öl famennyiséget pedig részben a jobbágyok, részben pedig az *idegen erdei munkások* termelték ki.²⁵ Ebből a

22. BmL./601. A diósgyőri koronauradalom iratai. 718. sz. irat. Urbarium regii Coronalis domini Diósgyőr 1756.
23. Finanzarchiv. Hoff. Ung. rote Nr. 743. Conscriptio Perceptorii Domini Diós-Győr 1756/57.
24. BmL./601. A diósgyőri koronauradalom iratai. Perceptorium Fixorum Censum et Arendarum RCoronalis Domini Diós-Győr pro Anno militari 1778/79.; 1780/81.; 1786/87.
25. Az idegen munkások betelepülésére vonatkozóan L. Sipos István 1958.

jobbágyok részesedése, mint ezt már korábban tapasztalhattuk, az *úrbérrendezés*ig közel 2000 öl fa volt. Ez a részesedési arány azonban 1770 után, vagyis az úrbérrendezést követően jelentősen megváltozott. Az úrbérrendezés során előírt kötelező *tűzifa-szolgáltatás* igen nagy mértékben csökkentette a jobbágyok által kitermelt fa mennyiségét. Az urbáriumok adatai szerint a jobbágyok által *tűzifa címén* beszolgáltatott fa mennyisége 103 1/4 öl volt. Ebből az egyes települések a következőképpen részesedtek:

<i>Diósgyőr</i>	17 1/8 öl
<i>Miskolc</i>	–
<i>Kövesd</i>	–
<i>Keresztes</i>	–
<i>Kisgyőr</i>	25 6/8 öl
<i>Petri</i>	10 1/8 öl
<i>Bábonya</i>	12 öl
<i>Kápolna</i>	16 5/8 öl
<i>Radistyán</i>	3 2/8 öl
<i>Parasznya</i>	6 öl
<i>Varbó</i>	12 4/8 öl
<i>Felsőgyőr</i>	–
Összesen:	103,25 öl. ²⁶

Ezek az adatok bizonyítják, hogy a jobbágyok által tűzifa-szolgáltatás címén kitermelt fa mennyisége az 1770 előtti időszakhoz képest több mint 1700 öl-lel csökkent. Ezt a hiányt vagy robot címén, vagy pedig pénzben történő ellenszolgáltatás fejében részben a jobbágyok termelték ki továbbra is, mint erre találunk utalásokat, részben pedig a betelepített szlovák, rutén favágók vágták és még további 3–4000 ölet is.²⁷ Nyilvánvaló, hogy a helyes viszonyítások elvégzésére csak pontos kimutatások alapján lehetne törekedni, de sajnos ezek az iratok eddig nem kerültek elő. Feltehetően ezek az iratok is Tótsóvárra kerültek, mint a XIX. század végén több fontos uradalmi okirat és az egyes leszerelt uradalmi objektumok berendezési tárgyai is.²⁸

Hasonlóképpen nem áll módunkban arányokat felállítani a kitermelt és értékesítésre szánt famennyiség felhasználását illetően sem. Az erdőgazdálkodási tervek megszületése után – a korábbi *szálfairtásos művelés* helyett – kötelezően a *tarvágás* érvényesült, vagyis a művelésre kijelölt területet teljes egészében, az utolsó szálig kiirtották. A kitermelt fákat tüzelésre, építkezésre egyaránt hasznosították és emellett igen jelentős volt az ipari felhasználásra, ezen belül is a faszénégetésre és mészégetésre használt fa mennyisége is. Tudomásunk van arról is, hogy az üveghutától függetlenül – zsidó bérlők – *hamuzsír-főzéssel* is foglalkoztak. Sajnos ezeknek az iparoknak a fapelhasználásáról sincsenek kimutatások, legfeljebb közvetett adatok állnak rendelkezésünkre. A már korábban is említett utalások adatain túl tudjuk még azt is, hogy 1755 előtt 1 hordó mész égetéséért 15 dénárt szedett az uradalom és „kerékgyártáshoz és méhkaptár- és kaptafa készítéséhez, és más

26. Az adatokat L. Román János–Tóth Endre 1977. 7, 15, 23, 27, 33, 37, 41, 53.

27. Sipos István 1958. 20. utal többek között arra, hogy a vashámor építése előtt már betelepültek idegen erdei munkások.

28. Erdészeti Lapok. 1898. évf. Árverési hirdetések. Enyedi János 1907. 40–41.

efelekhez szükséges fák megszerzéséhez” ölenként 20 dénár volt a *cédulapénz*.²⁹ A visszaváltás után mészégetéskor „három vedres hordó” esetén 9 krajcárt kellett fizetni.³⁰

A fakitermelésre szánt erdőségek a *Kneidiger–Mogyoróssy-féle erdőgazdálkodási terv* érvénybe lépése idején, a korábban közölt adatok figyelembevételével, évente átlagosan két parcellát, tehát a három vágási sáv közül kettőben mintegy 8000 ölnyi fát adó területet jelentettek. Fennmaradt még a harmadik sávban 4000 öl fát adó terület. Az itt évenként kitermelt fát az uradalom szervezeti keretén kívül eső jobbágyfalvak vágták ki saját szükségletükre és a fáért munkával fizettek az uradalomnak. A különböző gazdasági kimutatásokból kiderül, hogy a mályinkaiak, tardonaiak, cserépfalusiak, zsérciek, ónodiak, arnótiak, sőt még a csátiak is jártak ide fáért és ellenszolgáltatásként munkával fizettek érte az uradalmi szőlőkben, ahol a kapálástól, nyitástól kezdve a szüretelésig a legkülönbözőbb feladatokat látták el. Ezeken túl szállítást végeztek és szükség esetén az építkezésekhez is munkaerőt biztosítottak. Hozzájuk csatlakoztak még a Bükkben létesült telepítvényes községek lakói is, a hámoraiak, ó- és újhutaiai, akik tűzifa és épületfa-szükségletüket az előbbiekhöz hasonlóan szerezték be.³¹ Összességében látható tehát, hogy az erdők gazdasági értéke igen jelentőssé vált az uradalom visszaváltását követő évtizedekben és ez a fejlődés az 1770-es évek végére érte el tetőpontját, amikor az összes uradalmi bevételnek mintegy 1/5-e származhatott az erdők fáinak értékesítéséből. Ez elsősorban a vashámornak és az üveghutának eladott famennyiségből, a tűzifa- és a haszonfaként értékesített fából származott. Az erdőbirtokon azonban a fán kívül más jövedelemforrások is léteztek. Mindenekelőtt ilyen jövedelemszerzési lehetőségeknek számítottak az ún. „erdei ürességek”, a legelők, amelyeket rendszeresen bérbe adtak. Ilyen legelők voltak a *Cseh-völgy*, a *Leány-vár*, a *Pohrágyi-völgy*, a *Kék-mező*, a *Nagy-* és a *Kis-Mező*, a *Tebe* és a *Szent Lélek*-nek nevezett részek. Egy-egy ilyen legelő bérleti díja átlagosan 50–100 Ft között mozgott az 1755–1785 közötti időszakban.³² Természetesen ezek bérbeadásakor mindig szerepet játszottak az erdővédelmi szempontok is. Rendszeresen előfordulnak a bérleti szerződésekben azok a kitételek, amelyek tiltják a fák kivágását, sőt még a hullott fának a szedését is. Az „erdei ürességek” mellett jövedelmet hajtott továbbá a kőbányászat is. 1755-ben 30 Ft volt egy kőbánya bérleti díja, az 1780-as években már 50 Ft és egy újonnan megnyitott bányáé 100 Ft.³³ Számottevő bevétel származott a makkoltatásból is. Az uradalom visszaváltásakor 18 krajcárt kellett fizetni egy sertés makkoltatásáért, ezt az összeget később 30 krajcárra emelték, de alkalmanként természetben, tized formájában szedték a makkoltatás díját.³⁴

29. HmL. Egri Káptalan magánlevéltára. Nagypréposti iratok III. Miscellenae XII–2/d

63

conscriptio dominii Diós Győr 1744.

30. BmL./601. A diósgyőri koronauradalom iratai 718. sz. irat. Urbarium regii Coronalis dominii Diósgyőr 1756.

31. Erre vonatkozóan L. OL. E. 697. Szerződések Diósgyőr–Tokaj. 17–19. század.

32. BmL./601. A diósgyőri koronauradalom iratai. 718. sz. irat. Urbarium regii Coronalis dominii Diósgyőr 1756.

33. BmL./601. A diósgyőri koronauradalom iratai. 469. sz. irat. Az uradalom látogatását illető kérdések és válaszok. 1784.

34. BmL./601. A diósgyőri koronauradalom iratai. 718. sz. irat. Urbarium regii Coronalis dominii Diósgyőr 1756.

Az erdőbirtokoknak az uradalmi birtokpolitikán belüli fontos gazdasági tényezővé válására végső soron az 1784. évi *kamarai vizitáció* feljegyzései, „az látogatását illető kérdések és válaszok” c. jegyzőkönyv adatai világítanak rá érzékletesen. A közel 40 oldalas jegyzőkönyvben szinte minden erdőgazdálkodással kapcsolatos kérdésre választ kapunk. Szól arról, hogy a Kneidiger–Mogyoróssy-féle erdőgazdálkodási terv alapján folyik az erdők hasznosítása, „Saját külön erdővel egyetlen helység sem rendelkezik, de az uradalom megengedi jobbágynak, hogy bármelyik helység a saját területén levő erdőből mind épületre való, mind pedig tűzifával ellássa magát”, természetesen fizetség ellenében. A „szárás és itt-ott heverő, lehullott gallyat minden megszorítás nélkül szedhetnek, de a favágás nem másképpen, csak egy bizonyos szokásos összeg lefizetése ellenében engedtetik meg nekik”. Az erdőségekben „Mindenféle, nem csak épületekhez jó, hanem iparosok és mesteremberek által keresett fa is van” és az „erdészeti hivatalban igen nagy a buzgalom az erdők állapotának megőrzésére”. Az erdők területén „Jobbágyföldek sehol nincsenek. Parasznya és Varbó helységek lakosai azonban birtokolnak részeket az erdőben, amelyeket berkek kiirtásával nyertek, de semmiféle mód nincsen arra, hogy ezek helyében máshol és más réteket jelöljön ki az uradalom”. A diósgyőri uradalom tisztartói arra a kérdésre, hogy „vajon az erdők elégségesek-e az uradalom és a jobbágyok szükségleteire, mind tűzifa, mind pedig az épületfa tekintetében, beleértve az idehelyezett katonaság igényeit is?” egy szóval, tömören így válaszoltak: „Bőségesen”. S amikor a vizitációt készítő kamarai hivatalnokok az iránt érdeklődtek, hogy milyen ásványkincsek és manufaktúrák találhatók az uradalomban, ismét a bükki erdőbirtokokat jelölhették meg a válaszadók feleletükben: „Sós forrásai, kősója, sós földje, márvány, reze, gránitja és értékesebb kővei nincsenek az uradalomnak, csupán a helységek némely területein található egy kevés szóda. Vasérce van Diósgyőr területén, ahol fel is dolgozzák a vasat, s ezüstbányái is vannak, amelyeket Höring helytartó úr és Filszky számvevő urak művelnek hűségesen. Hamuzsirt az elmúlt években égettek zsidó bérlők, de nem volt belőle hasznuk s ezért az égetés abbamaradt. Van üveghuta is, amely jó minőségű árut termel; ez évi 500 forintért van bérbe adva. Ezen kívül semmilyen más manufaktúra nincsen.”³⁵

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy 1755 után, az addig zálogban levő uradalom visszaváltását követően egy tervszerűnek nevezhető uradalmi birtokpolitika kezdett megvalósulni, amely a XVIII. század utolsó harmadában hozta meg legfontosabb eredményeit, éppen a Bükk hegység erdőbirtokainak gazdasági hasznosításában.³⁶ Ez a sok szempontból merkantilista jegyeket mutató gazdasági elképzelés *Grassalkovich Antal* kamarai elnök személyes irányításával kezdett tért hódítani és a gazdálkodás jellemző jegyeinek kialakulása éppen az általa 1755-ben kibocsátott urbáriumnak köszönhető. *Grassalkovich* világosan látta azt, hogy az uradalomból származó jövedelmek emelésének alig járható útja a majorsági birtok fejlesztése. Ennek okai részben a termőterületek szűkös voltából, részben a paraszti árutermelés bortermelés irányában történő eltolódásából fakadtak. Bár *Grassalkovich* kísérletet tett a jobbágyság úrbéri terheinek egységesítésére, hogy az adófizető népet több adó fizetésére képessé tegye, mint ezt az általa kiadott urbáriumok és megkötött *contractusok* jelzik, de ezek csak a gazdaság racionalizálását segítették elő.

35. BmL./601. A diósgyőri koronauradalom iratai. 469. sz. irat. Az uradalom látogatását illető kérdések és válaszok. 1784.

36. *Veres László* 1977–78.

A kamarai elnök világosan látta, hogy a jobbágyság szolgáltatásai, az említett okok miatt, alig válhatnak számottevő jövedelmi forrássá, inkább más ágazatok, a földesúri haszonvételek bérbeadása, a bortermelés jövedelmének elvonása és nem utolsósorban az ipar és az erdőgazdálkodás intenzívebb fejlesztése válhat járható úttá az uradalmi jövedelmek emelésében. A bortermelés jelentőségének érzékeltetésére, ill. a bortermelés hasznának elvonására tett kísérletek közül elsősorban a Miskolcra telepített ún. görög kereskedők megadóztatását kell említenünk. Az általuk fizetett adó összege évente megközelítőleg annyit tett ki, mint a mezővárosok és jobbágyfalvak *cenzuális adója* és a különböző földesúri haszonvételek megváltása címén fizetett adók együttes összege.³⁷ Mint erre már utaltunk, a jövedelmek sorában a földesúri haszonvételek bérbeadása, a különböző uradalmi épületek, boltok, üzletek stb. bérlet útján történő értékesítése volt a másik forrás. S végül a harmadik legfontosabb jövedelmet szolgáltató forrásnak az uradalom földterületének túlnyomó részét kitevő erdőségek számítottak, amelyek gazdasági hasznosítása az erdőgazdálkodás korszerűnek nevezhető módszerei valóra váltásával bontakozott ki. Az erdők fájának értékesítésén túl azért is különös fontosságot kell tulajdonítanunk az erdőbirtokoknak, mert itt kezdődött meg a manufaktúrák alapítása, az iparfejlődés, amely végül is egyenesen ívelt a gyáripar kialakulásáig, s ennek legszembetűnőbb példája végső soron a diósgyőri vasgyár létrehozása volt a XIX. században.

IRODALOM

- Bedő András*: A magyar állam erdősegeinek gazdasági és kereskedelmi leírása. Bp., 1885.
- Dobrossy István*: A görög kereskedők szerepe és jelentősége Miskolc 18. századi üzlethálózatában. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 15. Miskolc, 1975. 21–32.
- Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Bp., 1958.
- Enyedi János*: A diósgyőri erdőgazdálkodás ismertetése. Ungvár, 1907.
- Herczog József*: A magyar kincstár háborús hitelműveletei Grassalkovich kamaraelnöksége idején. Századok LVIII. (1924) 433–461.
- Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet IV. Bp., 1935.
- Nagy István*: A magyar kamara 1686–1848. Bp., 1971.
- Román János–Tóth Endre*: Mária Terézia-kori urbáriumok a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltárban. Borsodi Levéltári Füzetek 5. Miskolc, 1977.
- Soós Imre*: A Diósgyőr-hámori vasgyár (1770–1870) *Kiszely Gyula* (szerk.): Vázlatok a diósgyőri vaskohászat 190 éves történetéből (1770–1960). Miskolc, 1960. 7–38.
- Szilas Géza–Kolossváry Szabolcsné*: A diósgyőri kincstári uradalom erdőgazdálkodása. *Szilas Géza–Kolossváry Szabolcsné* (szerk.): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Bp., 1975. 140–174.
- Veres László*: Majorsági birtokok a diósgyőri koronauradalomban a jobbágyfelszabadítás időszakában. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 16. (1977) 36–42.
- Veres László*: A kamarai gazdálkodás kibontakozása a diósgyőri koronauradalomban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVII–XVIII. (1978–79) 199–213.
- Veres László*: A Bükk hegység üveghutái. Miskolc, 1979.

37. *Dobrossy István* 1975. 21–32. A szerző részletes adatokat közöl a görögök tevékenységéről és a borértékesítésben betöltött szerepükről.

DIE BEDEUTUNG DER WALDGRUNDBESITZE IN DER WIRTSCHAFT DER DOMÄNE VON DIÓSGYÖR IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES XVIII. JAHRHUNDERTS

(Auszug)

Der Beginn der planmässigen Waldwirtschaft in der Domäne von Diósgyőr ist das letzte Drittel des XVIII. Jahrhunderts. Da wurden die ersten Pläne zur Waldwirtschaft ausgearbeitet, die die Holzgewinnung geregelt und die Neuanpflanzung der Wälder vorgeschrieben haben. Der Kern des Planes von 1779 – von Andreas Kneidiger und Antal Mogyoróssy zusammengestellt – war der folgende: die Wälder wurden in Schnitzzonen geteilt, in je drei Zonen wurde 100–100 Streiche bewilligt. Der Streich bezeichnet ein Gelände, wo in einem Jahr 4000 Klafter Holz ausgeforstet sein kann. In dem Plan wurde auch die Zeitperiode der Beforstung von den Streichen festgelegt.

Der Grund der planmässigen Waldwirtschaft war die Vergrösserung der Bedeutung von den Waldgrundbesitzen in Diósgyőr. Einerseits hat es der Wiener Hof erduldet, dass sich in die Wälder der Bükk-Gebirge Eisenindustrie ansiedelt, infolgedessen war die traditionelle Waldwirtschaft zum Holzbedarf der Eisenaufarbeitung nicht mehr genügend. Andererseits war die Holzverwertung eine Möglichkeit zur Erhöhung des Einkommens in der Wirtschaft der Domäne. Die Abforstung war zu Beginn eine Arbeit der Fronbauer, in einem Jahr etwa 5000 Klafter, das Einkommen des Holzverkaufs bedeutete das Fünftel von den Gesamteinkommens der Domäne.

Seit den 70-er Jahren des XVIII. Jahrhunderts haben die Holzarbeiten in einem immer grösseren Masse fremde Waldarbeiter, slowakische und ruthenische Holzhacker gemacht. Seitdem hat nämlich – infolge der Urbarregelung – das verbindliche Holzhacken der Fronbauer abgenommen.

In den Wäldern arbeiteten Glashütten, Steingruben, die Waldwiesen wurden mietweise nutzbar gemacht, die Wälder haben das Hausgewerbe und die Zünfte mit Grundstoff versehen.

Die Verordnungen, die Wälder nutzbar zu machen, sind vor allem dem Präsident der ungarischen Kammer, Antal Grassalkovich zu verdanken. Im Jahre 1775, als die Domäne von Diósgyőr nach Jahrhunderten aus Pfand eingelöst wurde, hat er die Einführung der rationalen Waldwirtschaft betrieben. Antal Grassalkovich hat zum ersten Mal einen Entwurf zum Ausbeuten der Einkommen von der Wald ausgearbeitet. Eigentlich wurde es nach seiner Konzeption ermöglicht, dass die Waldgrundbesitze dem Weinbau und dem Verpachten gleichstehende Einnahmequelle bedeuteten.

László Veres

HEGYALJAI ZSIDÓ SÍRKÖVEK

SCHEIBER SÁNDOR

1. A hitközségek

A Tokaj-Hegyalja zsidóságának korábbi rétege Sziléziából és Morvaországból származott. A későbbi Lengyelországból és Galíciából. A XVIII–XIX. század fordulóján többféle volt a viszonyuk az ottani szőlőhöz és borhoz: „1. Szőlővel rendelkeztek és azt megművelték vagy inkább vincerrel megműveltették, pincéjükben nagy mennyiségű bort tároltak, rendszeresen csináltak aszúbert, sőt esszenciát is. 2. A borkereskedők szőlőfölddel nem, de pincével sok esetben rendelkeztek és ezek részben helyi, részben lengyel zsidók voltak. 3. A faktorok, a termelők, eladók és a kereskedők, másképpen kupecsek között közvetítettek, ez utóbbiaktól bármennyire is igyekeztek a hatóságok, nem mindig sikerült elkülöníteni őket. Az első részben, míg a második csoportba tartozók jórészt külföldiek közül (lengyel zsidók) kerültek ki, míg a faktorok csaknem kivétel nélkül helybeliek voltak, hiszen közvetítéshez rendkívül nagy helyismeretre volt szükség. Azért a legtöbbjük korcsmárosként is működött, mert az idegen borkereskedők mindig oda tértek be, ott szálltak meg. A korcsmárosok közül sok olyan is akadt, aki egyben a borkereskedést is űzte, illetve kisebb nagyobb szőlőterületet művelt, műveltetett, akár mint saját tulajdonát, akár mint bérleményt. Ezek a különböző csoportok egymás mellett éltek ugyan, de a legtöbb esetben összemosódtak.”

1836-ban így alakult a létszámuk: „Abaujszántó: 1193; Bodrogkeresztúr: 239; Bodrogolász: 15; Bodrogszegi: 34; Erdőbénye: 6; Erdőhorváti: 100; Mád: 800; Mezőzombor: 102; Olaszliszka: 170; Ond: 16; Sárzasadány: 15; Szegilong: 30; Sárospatak: 450; Sátoraljaújhely: 1125; Tarcal: 234; Tállya: 340; Tokaj: 173; Tolcsva: 602; Vámosújfalú: 6. Mindent összevetve tehát Tokaj–Hegyalja zsidó lakossága ebben az évben: 5587 lehetett és elsősorban ott csoportosult, ahol a kereskedelem és a forgalom abban az időben nagyobb volt. Tehát Abaujszántó, Sátoraljaújhely, Mád, Tolcsva, Sárospatak ekkor a legnépesebb zsidó települések. Érdemes megjegyezni, hogy Zemplén megye összes zsidó lakossága FÉNYES szerint a 19. sz. közepén 14 988 lehetett.”

Alfabetikus sorrendben ezekről a hitközségekről, illetve temetőkről tájékoztatnak a mellékelt sírkövek:

1. *Abaujszántó*. A XVIII. század negyvenes éveiben telepedtek meg itt zsidók a Bettenheim-féle birtokon. Abaujkérről jöttek. 1765-ben hitközséget alkottak. Zsinagógát építettek és temetőt nyitottak. Első, név szerint ismert rabbijuk Cvi Hirsch Löw Hallévi volt, aki 1772-ben alapította a Szentegyletet. 1787-ben zsidó iskolát létesítettek.

2. *Bodrogkeresztúr*. Első adat zsidók megtelepedésére 1726-ból való. Ekkor hét család található ott. Lengyelországból jöttek. A Cseh- és Morvaországból érkezők borral és szőlővel kereskedtek. A XVIII. század végén alakul a hitközség. Ez chászid jellegű, a Baál

Sém követője. Szentegylet 1767-ben létesül, ugyanakkor zsinagóga épül. Első rabbija Eliezer London (1780–1796), Landau Ezékiel prágai rabbi levelező partnere.

3. *Erdőbénye*. A XVIII. század elején telepedtek meg benne zsidók. Szőlő- és malomtulajdonosok. Az 1739-es kolerajárvány belőlük is szed áldozatot.

4. *Gönc*. Az 1735-ös és 1768-as konskripció még nem említi zsidót. A XVIII. század végén jönnek be Csáky gróf engedélyével. Temetőjük ez időből való, zsinagógájuk 1828-ból.

5. *Göncruszka*. A XVIII. század végén tudunk zsidók megtelepedéséről. 1840-ben 247 lelket számol a hitközség. Zsinagógája a XIX. század közepén épült. Első rabbija Neuländer Izsák (1848–1868), Szófer Mózes pozsonyi rabbi levelező partnere.

6. *Mád*. A XVII. század elején érkeznek ide zsidók Galíciából. Belekapcsolódnak a szőlő- és borkereskedelembe. Egy 1609-ből származó levél elpanaszolja, hogy a zsidók felvásárolják a szőlővenyigét és bort, de nem lehet ellenük semmit sem tenni, mert Alaghy nevű magyar nemes védelmét élvezik. Joél Szirkesz krakkói rabbi értesít arról, hogy kóser bort termelnek a Mád melletti Zombor faluban. 1736-ban nyolc családjuk van, 1746-ban tizenhárom. Szirmay, Alaghy és Aszpremont nevű nemes urak birtokain élnek mint szőlőbérlok és borkereskedők. A század végén már kezükben tartják a Lengyelország felé irányuló borkereskedelmet. 1775-ben a Bolechovból (Galícia) való Beer, zsidó borkereskedő, héber nyelvű emlékiratában említi a mádi zsidókat. A század második felében hitközséget alkotnak. A Baál Sém – pénzgyűjtő körútján – eljut ide. 1798-ban felépítik barokk stílusú zsinagógájukat. A bimát keretező, négy tartóoszlop fölé kupola borul. Ez lengyel hatásról áruklodik. A Szentegylet 1769-ben alakult.

7. *Olaszliszka*. 1771-ben csupán egyetlen zsidó család tartózkodik ott. Hitközséggé 1810 körül tömörülnek. Szentegyletük 1830-ból való, zsinagógájuk a XIX. század első feléből. Tagjai összeköttetésben álltak lengyel és orosz zsidókkal, akik innen vittek bort hazájukba. A szőlőkultúra a környékről ide vonzza a zsidó fuvarosokat, pincemunkásokat. Rabbijuk, Friedmann Cvi Herschele, a sátoraljaújhelyi Teitelbaum Mózes házában nevelkedett. A mester halála után Olaszliszkát a magyarországi chászidizmus középpontjává tette. Halálának évfordulóján (Áb hó 14.) máig zarándokolnak sírjához.

8. *Sárospatak*. 1735-ben három zsidó családot írnak össze. 1780-ból van már sírkő. Ez idő tájt alakult a hitközség. Első rabbija Szinyover Hirsch lehetett. 1848-ban a zsidók mentették meg a várost a pusztulástól.

9. *Tarcal*. 1746-ból tizenhárom zsidó lélekről van tudomásunk. Borkereskedők, akik Lengyelországból jöttek. A környék zsidait is ide hívták, hogy dolgozzanak a szőlőkben, szüreteljenek és kóser bort készítsenek. A XVIII. század második felében szerveződnek hitközséggé. Zsinagógájuk 1860-ból való. Rabbijai közül Paneth Ezékiel (1813–1822) szerzett nevet.

10. *Tállya*. 1723/24-ben egy zsidó család élt itt. 1735-ben öt lélek. Amikor 1820-ban a francia Mayot báró birtoka lett, a zsidók betelepítése nagyobb lendületet vett. Zömmel szőlőművelők, bortermelők, borkereskedők. Zsinagógájuk 1840-ben épült. Kilenc méter magas frigyszekrény-függőnye abból a gyönyörű szőnyegből készült, amelyet az Andrássy grófék adományoztak. Első neves rabbija a lublini születésű D. J. Rottenberg (1783–1857). Sírkőkép nincs temetőjükből.

11. *Tokaj*. 1723/24-ben két zsidó családja van. 1746-ban huszonkilenc lélek. Lengyelországból jöttek, szőlővel és borral foglalkoztak. 1798-ban eltiltották őket a jó bor, így a kóser bor készítésétől. 1807-ben az országgyűlésen felpanaszolták a követek, hogy a

borkivitt a kezükben tartják. A helyi hatóságok és a birtokosok azonban támogatják őket. Első rabbijuk, Gábrriel Jákob Szenditz, fél évszázadig (1868-ig) működött.

12. *Tolcsva*. 1723-ban hét család kapott engedélyt a földbirtokosoktól, hogy mint szőlőbérlek letelepdedjenek. Homonna és környéke felől érkeztek. 1735-ben 43 lelket számláltak. 1770-ben Szentegyletet alakítottak, 1860 körül zsinagógát építettek. Első rabbijuk Móse Dávid (XIX. század eleje), Szófer Mózes levelezője.

13. *Zsujta*. Abaujszántó fiókhitközsége.

2. Nevek

A közlendő képeken a következő nevek szerepelnek:

<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
Ábrahám	Blume
Áron	Eszter
Ásér	Henne
Chájjim	Jente
Cvi	Ráchel
Dávid	Rivka
Jákob	Tova
Jicchák	Ziszl
Jóna	
Júda	
Méir	
Móse	
Náchmán	
Simon	
Zeév Wolf	

A héber neveken kívül németek fordulnak elő: Blume (virág), Henne (Huhn – csirke), Ziszl (Süss – édes), Wolf (farkas). Egy francia: Jente (Gentile).

A sírkövek általában XIX. századiak. A dátumot legtöbbször a föld eltakarja. Ezek a dátumok még kiolvashatók: 1803 (7. szám), 1809 (6. szám), 1827 (20. szám), 1834 (22. szám).

3. Zsidó szimbólumok

A kezdőformula csaknem mindig két héber szó rövidítése: „Itt van eltemetve.” A záró sor öt betűje a következő mondatot rövidíti: „Legyen lelke bekötve az élet kötelékébe” (I. Sám. 25:29.).

A következő zsidó szimbólumok láthatók a sírköveken:

1. *Menóra* (10. szám). Hét- vagy nyolcágú lámpás. Kapcsolatban van az élet fájával. Szerepelt a pusztai sátorban és a jeruzsálemi Szentélyben. Titus diadalmenetében látta Josephus Flavius Rómában. Mái szemléltető ott a diadalívén. Szimbólumként legkorábban Antigonos, az utolsó hasmoneus király pénzén szerepel i.e. 40-ben. Sűrűn fordul elő ókori zsinagógák díszítő elemeként, valamint palesztinai és itáliai katakombákban. Római provinciák zsidó tárgyain is megjelenik, így a pannóniai sírköveken, mécsesen és gemmán. Középkori héber kéziratokban általános. Újkori zsidó sírköveken elég ritka.

2. *Mágén Dávid* (16. szám). Jelentése: Dávid pajzsa. Két egymásra illesztett, ellentétes irányú háromszög. Idegen – valószínűleg ind – eredetű szimbólum. A zsidóságon kívül

a XVIII. századig használják. A zsidóság körében viszonylag korán megtalálható: a kaper-naumi zsinagóga frízén az i.e. II. századból. A szó későbbi mint az ábra. A középkori misztikusok legendákat tudtak Dávid király pajzsáról. Ennek legkorábbi forrása a Széfer Háchések, amelyet Németországban írt a XIII. században Wormsi Eleázár vagy egyik tanítványa. Ebben olvasható, hogy Dávid aranypajzsán a 72 betűs istennév áll, mely háborúban védelmet nyújt. Ábráját először Dávid b. Jehúda Hechászid hozta Spanyolor-szágban a XIV. század elején Széfer Hágevul c. művében. Magyarországon Mátyás és Beatrix esküvőjén két szemtanú látta 1476-ban a budai zsidó küldöttség zászlaján. A budai hódoltság korabeli szefárd zsinagóga mennyezetén máig szemlélhető.

3. *Kohanita kéz* (17, 19, 21. számok). A kohaniták sírkövén a két áldó kéz mutat származásukra. Az ujjak állása régi eredetűnek látszik, noha nincs meg a Talmudban. A midrás – az Énekek éneke 2:9-re való utalással – úgy képzei, hogy Isten a kohaniták áldástosztó ujjai közül tekint le.

4. *Sas* (8. és 9. szám). Az Atyák mondásainak egy passzusa így hangzik: „Légy erős mint a párduc, könnyű mint a sas, gyors mint a szarvas és hős mint az oroszlán, hogy teljesítsd égi Atyád akaratát” (5:23.). Innen a sas gyakori ábrázolása a zsidóság körében.

5. *Oroszlán* (20. szám). Az előbbi mondat a forrása ennek a szimbólumnak is.

6. *Korona* (14. szám). Ez is az Atyák mondásaira megy vissza (4:17.): „Három korona van: A Tóra koronája, a papság koronája és a királyság koronája. A jó hír koronája azonban felülmúlja mindeniket.”

7. *Szőlő* (5. szám). A családi életre utal. A zoltárokból olvasható (128:3): „Felesé-ged mint a gyümölcstermő szőlőfűrt házad belsejében.” Izrael földjének – a Bibliában felsorolt – fő növényei között is helye van (Num. 13–23.). A soproni XIII. századi zsinagóga frigyszekrényét is szőlőfűrt-szimbólum keretezi.

8. *Etrog* (22. szám). A sátoros ünnep csokrának tartozéka az etrog (citrus). Már az ókori zsidó katakombák sírkövein gyakori motívum, csakúgy mint a vele szereplő pálma.

9. *Szomorúfűz* (18. és 24. szám). Ugyanennek az ünnepi csokornak egy része volt. Ezt is használták szimbólumként.

*

A Hegyalja zsidó temetőinek beutazása, feltérképezése és fényképezése *Wirth Péter* érdeme. Mi csak nagyszerű képei magyarázására vállalkoztunk. Munkánkban az alábbi irodalmat használtuk: *Goldberger Izidor: Zemplén vármegyei zsidó családfelek az 1811–12. évben* és szereplésük a Napóleon elleni nemesi felkelésben. Sátoraljaújhely, 1912; *Balassa Iván: Adatok a zsidók szerepéhez Tokaj-Hegyalja vidékének szőlőművelésében és borkereskedésében (1791–1841)*. MIOK Évkönyve. 1981/82. 5–47; *R. Wischnitzer–Bernstein: Symbole und Gestalten in der jüdischen Kunst*. Berlin–Schöneberg, 1935.

1. kép. Sirkő, Abaújszántó (valamennyi kép Wirth Péter felvétele)

3. kép. Temetőrészlet, Erdőbénye

2. kép. Sírkő, Bodrogkeresztúr

5. kép. Sírkő, Göncruszka

4. kép. Sírkő, Göncruszka

6. kép. Sírkő, Göncruszka

7. kép. Sírkő, Göncruszka

9. kép. Sirkő részlete, Mád

8. kép. Sirkő részlete, Mád

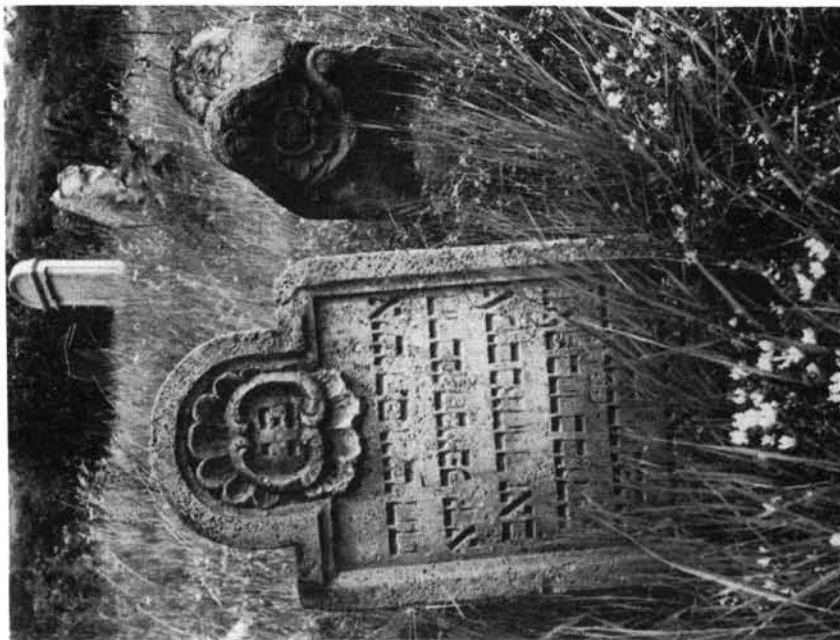
10. kép. Sírkövek, Olaszliszka

12. kép. Sírkő, Sárospatak

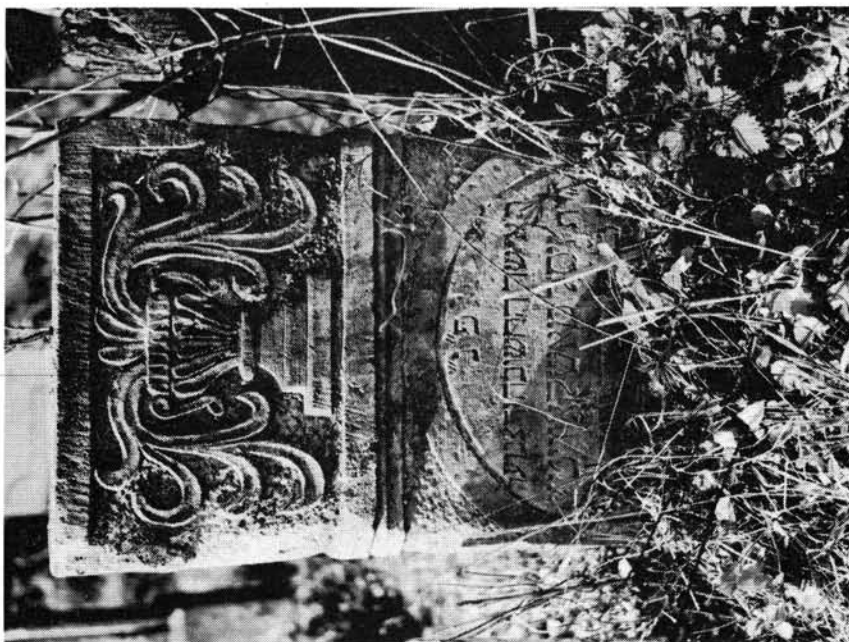
11. kép. Sírkő, Olaszliszka

13. kép. Temetőrészlet, Tarcsl

14. kép. Sírkő, Tarcsl

15. kép. Sírkő, Tokaj

16. kép. Sírkő részlete, Tokaj

18. kép. Sírkő részlete, Tokaj

17. kép. Temetőrészlet, Tokaj

20. kép. Sírkő, Tolcsva

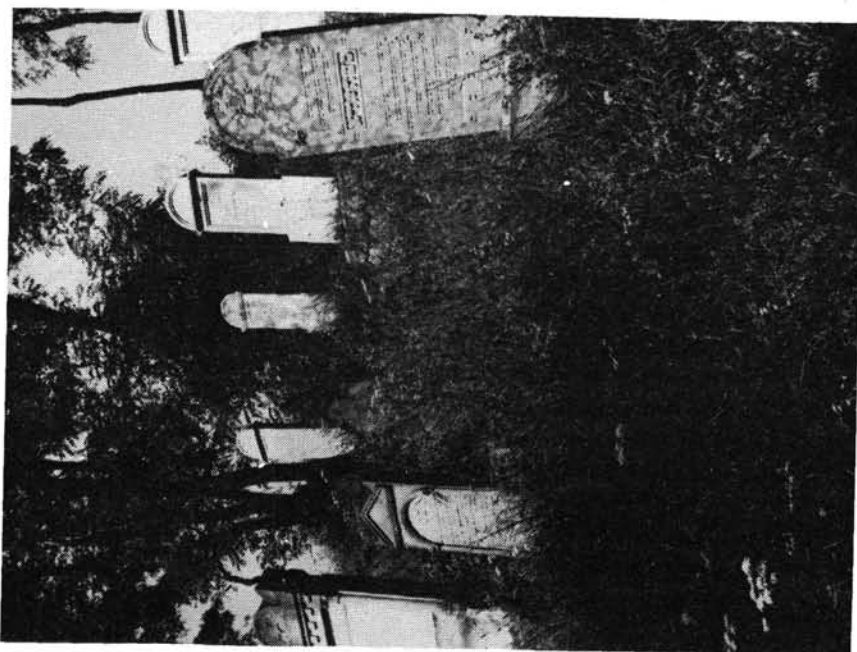
19. kép. Sírkő részlete, Tokaj

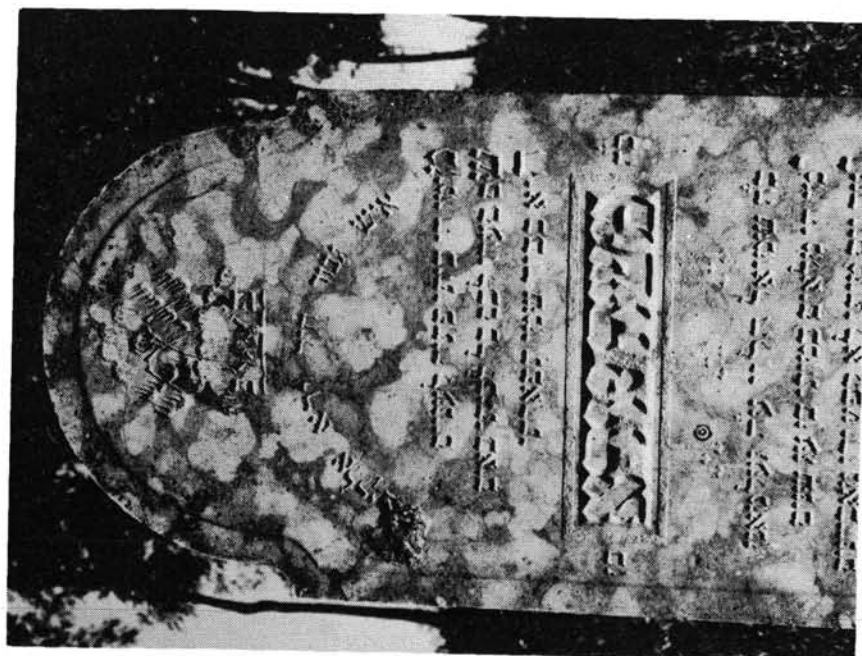
22. kép. Temetőrészlet, Tolcsva

21. kép. Sírkő részlete, Tolcsva

23. kép. Temetőrészlet, Tolcsya

24. kép. Sírköv, Zsujta

JUDENGRABSTEINE AUF DER TOKAJER WEINGEGEND

(Auszug)

Die früheren Schichten der Juden auf der Tokajer Weingegend stammen aus Schlessien und Mähren, die späteren aus Polen und Galizien.

In den 18–19. Jahrhunderten betrieben sie Weinbau und Weinhandel. Die Anzahl der Juden war im 1836, einer Volkszählung nach 5587 Personen. Zu gleicher Zeit war die Anzahl der sämtlichen Judenbevölkerung im Komitat Zemplén 14 988 Personen.

Die Studie beschreibt die kurze Geschichte der 13 Siedlungen, wo die Grabsteine stehen, weiterhin werden auch die Namen auf den Grabsteinen veröffentlicht. Neben den hebräischen Namen kommen nur deutsche vor, die sind Frauennamen.

Der Verfasser befasst sich endlich mit den Symbolen der Grabsteine: Menora, Magen David, die Kohanita-Hand, der Löwe, die Krone, die Weintraube, der Etrog und die Tränenweide.

Die Photos und die Kartenaufnahme der jüdischen Friedhöfe sind die Arbeit von dem Architekt Peter Wirth.

Sándor Scheiber

MISKOLC ZENEI ÉLETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

(Második közlemény)

VARGÁNÉ ZALÁN IRÉN

A színház szerepe a város zenei életében

A két világháború között a zenei gyakorlat szilárdan kiépített kereteit, – ahol ezzel rendelkeznek: a templomi zene, zenekar és színház jelenti. Miskolc az első kőszínház megépítésével írta be nevét hazánkban a művelődés történetébe.

A miskolci színház története a XIX. század első éveire esik, megelőzve az állandó kőszínház építését. E messzi múltba visszamenni – meghaladja témánk kereteit. Noha a színház kezdettől, Déryné művészete folytán adott elő zenés játékokat, s már a XIX. században is a magyar zenei élet kiválóságai megfordultak benne, – mégis a város zenei életében a 2 világháború között 1921–1938-ig játszott fontos szerepet zenei téren is, és különösen az operaelőadások tartásával kapcsolódott szervesen össze a zeneművészeti élettel. Tanulmányunk a zenei életet az első világháborútól kíséri nyomon, ekkor a színház már 91 évet hagyott maga mögött, a zeneiskola 13-at. Az első világháború évei alatt zeneileg nem kapcsolódott össze a 2 intézmény élete, legfeljebb annyiban, hogy a színház a reprezentatív zenei eseményeknek otthont adott alkalmissal. Csak a teljesség kedvéért szentelünk ezeknek az éveknek rövid áttekintést.

Sok színház ezekben a súlyos időkben meg sem kezdte, illetve nem folytatta működését. A Miskolci Nemzeti Színház – igen. Inkább munkáról írhatnánk, mint művészi működésről. A színészek között gyakorlattá vált a sebesültek szórakoztatása. Ebbeli munkájukban találkoztak a város nagy múltú egyesületének a BMK és ME tevékenységével – amint erre már utaltunk – az egyesület a frontkatonákat oktatni igyekezett kórházi kezelésük hosszú hónapjai alatt. Számukra olvasnivalót biztosítottak, sőt – ha szükséges volt a művelődés első lépéseit az írást és olvasni tudást is tanították. A katonai behívások a színészeket is elérték – és a színház kénytelen volt rövidített évaddal dolgozni. A színészeknek csökkent gázsival kellett megelégedniük. A színház igazgatója – Palágyi Lajos – egy ideig igyekezett ellenállni a színvonal csökkenésének. Hadd utaljak vissza Szent-Gály Gyula már említett zenei írására; a háború rombolóan hatott a művészeti izlésre. A színházban ez a hatás igénytelen operettek előadásában nyilvánult meg. Az embereket egyszerre fogta el valami szörnyű félelem és élni akarás, megpróbálták feledni a szomorú jelent és a nem sokat ígérő holnapot.

Sokan úgy érezték, a pokol, a háború csak átmeneti szörnyűség, múló súlyos járvány, amelynek nemsokára vége szakad. Ki hitte, ki gondolta, hogy 4 szörnyű évig fog tartani és annyi áldozatot fog követelni. Egykorú műsorok hűen tükrözik, hogy a háborút csak valami félelmes, de nem hosszan tartó nyomorúságnak nézték. Igaz, a műsor műkedvelők szórakozását tükrözi, de talán éppen ezért még inkább erősíti az elmondottakat:

1. Hajnali ábránd: ekrazittal töltött bombával.
2. gépfegyver-keringő.
3. tábori tüzéség, srapel és gránátzapor.
4. rohampolka – farkas veremben.
5. bombavetés – szuronyharc.
6. új állásfoglalás nyakig hóban.
7. esti tűzijáték – orosz gránátokkal, reggel 6-ig 30 és fél centiméteres csellózás.¹

1916-ban szériában játszanak operettek. Ám ezt is veszély fenyeget, mert a kis létszámú zenekart is hadi szolgálatra rendelik. Egy ideig a színházban is a Vasgyári Zenekar látja el a napi színházi feladatokat. 1917-ben már annyira katasztrofális a helyzet, hogy a színház bezárását csak a város polgármesterének külön engedélyével kerülhetik el. A színészek nem kapnak fizetést, csak a napi bevételen osztozkodnak. 1918 – az őszi-rózsás forradalom sem hoz még semmi változást. Eszmeit is csak keveset, mert a színház nem volt képes a rohanó eseményekkel lépést tartani és művészi politikáját ennek megfelelően alakítani. A miskolci művészeti és színházi élettel foglalkozó sajtóban megjelenő írások 1919-ben sürgetik a vidéki színészet teljes átszervezését. Felemeli szavát a sajtó „a művészet lealjasítása” ellen és követeli, nyissák meg a színházak kapuit a munkások előtt.² A Tanácsköztársaság miskolci vezetői azt igénylik a színházról, hogy „lehetőleg forradalmi szellemű és szocialista tendenciájú darabokat – ezek hiányában klasszikus darabokat játsszanak”.. Megfelelő műsorkészlet hiányában politikai, erkölcsi és művészeti kérdésekről hangzottak el előadások. Az idő gyors forgása nem kedvezett új darabok betanulásának, de még így is műsorra került Ibsen: Népgyűjtője, Hauptmann Takácsok c. drámája.

A Tanácsköztársaság leverése után Palágyi ellen hajsztát indítottak „a kommün alatt tanúsított magatartása miatt”. Huzavona támad a színház bérlete körül; áthidaló megoldásként Palágyiné Mészáros Margitra bízzák az igazgatást.

1921 nyarán indultak meg a tárgyalások Sebestyén Gázéval, aki 1921–26-ig, testvére Mihály pedig 1926–39-ig igazgatta a színházat. Ezek az évek a Miskolci Nemzeti Színháznak általában, a zenei életnek pedig különösen szép lapjait jelentik, különösen Sebestyén Géza igazgatása.³ Ismerkedjünk meg ezek után egy fura gyakorlattal: hogyan lehetett ebben az időben miskolci színházigazgatóságot elnyerni. Nem volt elég hozzá sem színészi képesség, sem a jó direktori adottság, szervezőkészség, pénzügyi ügyesség. Mindezek nagyon is fontos, nélkülözhetetlen tulajdonságok voltak. De „hozomány” is szükséges volt hozzá. Talán ez volt az egyik legfontosabb követelmény – bár a többit sem nélkülözhetette az, aki meg akart állni a talpán. Tehát, ha valaki olyan helyen, mint Miskolc, színidirektor óhajtott lenni, megfelelő mennyiségű, sőt minőségű jelmez- és díszlet-tárral kellett rendelkeznie. Miskolc szerencséjére Sebestyén Géza, a hajdan nagy hírű Buda – temesvári kerület igazgatója rendelkezett a szükséges „hozománnyal”. 21 vasúti vagon töltöttek meg a díszletek és szükséges kellékek. A város tisztában volt azzal, hogy ez nem kis lehetőség. A város a színház iránt támasztott követelményekben nem volt kis igényű.

1. Eredeti műsor egy 1915. február 15-én rendezett Vöröskeresztes farsangi mulatságról, amelyet a Korona dísztermében jótékony célra rendeztek.
2. Színpad és kultúra. Művészeti, zenei, színházi, társadalmi és sport hetilap. 1919. II. 12. Lutzer László cikke.
3. HOM Ha 76.243.1.

Míg Sebestyén Géza szervezte a társulatát és készülődött Miskolcra, tatarozták a színházat és némi javítást eszközöltek a díszletállományon. (Ennyi haszna volt a direktorváltásnak.) Sebestyén társulata megérkezett tehát a 21 vagon szállítmánnyal és a számos vasúti teherkocsi után a színészek számára kapcsolt III. osztályú szerelvényekkel. (Talán szimbólikusként is felfogható kép.) A különvonat 72 művészt, 11 műszaki személyt hozott. Számukra a lakáshivatal csak 24 lakást tudott biztosítani. Korabeli kifejezéssel élve: „felkutatni”. Bulyovszky Gusztáv, a lakáshivatal elnöke erről a nem könnyű kérdéstről így nyilatkozott: „Meg kell mondanom, a helyzet a város közönségének szűkkeblősége miatt igen nehéz. Élvezni szeretik a színészek munkáját, de mikor lakásról van szó – visszahúzódnak.” „Kedden délután rekvirálni fogunk és detektívekkel lakoltatjuk be a színészeket.”⁴

Nehéz lenne ma már igazságot tenni, ki volt „szűkkeblű”, de az bizonyos, hogy a színészek helyzete ilyen körülmények között nem lehetett könnyű. De talán más városban sem lett volna az. Miskolcon nagyon nehéz volt az idő tájt a lakáshelyzet. A Miskolci MÁV üzletigazgatóság területén 1919-ben csak vasutas menekültekből több, mint 2300 személyt tartottak nyilván. A még ma is meglévő Szepessy laktanyában a Vay úti katonai barakokban, a Tiszai pályaudvar vasúti kocsijaiban ekkor embertelen körülmények között lakott sok száz család. A miskolci lakáshivatal előtt olyan nagy volt a tolongás napról napra, hogy nem lehetett bejutni.⁵

A Sebestyén Társulat megkezdte működését és a város igazán minden megtett, hogy legalább a vezetőszínészek elviselhető körülmények között élhessenek. A társulat egyik kiválósága volt Halmos János, az Operaház később nagy hírű tagja, 1924-ben Bank palotai lakásán farsangkor már olyan ebédet adhatott, amelyről Harasztos és (a munkásmozgásban ismert) Pajor lelkesen beszélhettek. Sebestyén Géza kitűnő színházi szakember hírében állt. Budapest is igényt tartott rá. 1924-ben elnyerte a budapesti Városi Színház bérletét is. A fővárosi színház nyereségesebb vállalkozás volt, mint a miskolci – jövedelméből ide is juthatott volna – ha – nem szól bele az Országos Színészegyesület. Tekintettel a nehéz gazdasági körülményekre, nem engedélyezték Sebestyén Gézának a 2 színház bérletét. Miskolc város áthidaló megoldásként az ifjabb Sebestyénnel, Mihálllyal, aki már ügyis ellátta az igazgatóhelyettesi teendőket – szerződött, hogy továbbra is biztosítsa közönségének a már megkedvelt együtttest. 1926-ban megtörténik az igazgatóváltás. Tulajdonképpen ezzel a helyzettel Miskolc nagyon sokat nyert, mert „családi alapon” számíthatott arra, hogy a 2 Sebestyén egymást segíteni fogja, aminthogy így is történt. A Városi Színházban megforduló világnagyságok Miskolcra is eljutottak ezen az úton.⁶

Miskolc város színházi és zenei életében nagy jelentőségű volt a Sebestyének színházi működése. Már Sebestyén Géza bevezette a rendszeres operaelőadások tartását. A sorozat Erkel Hunyadi László c. operájával indult meg. A társulat olyan jeles énekművészekkel is rendelkezett, akik e nem kis feladatokat sikerrel oldották meg. Nemegyszer nagy hírű vendég énekesek is felléptek. 1921 és 23 között 100 operát adtak elő, pontosabban száz operaelőadást tartottak, hiszen egy-egy mű többször is bemutatásra került.

4. Magyar Jövő napilap 1921. október 3.

5. Tóth Pál: A köztisztviselők társadalmi életének és politikai arculatának jellemző vonásai Miskolcon 1919–1939-ig terjedő években. Borsodi Történelmi Évkönyv V. Miskolc, 1976. 120.

6. Miskolci Nemzeti Színház 1823–1973. Bm. Lt. c. 1001. 3767/1974. 17–18.

Az előadások a legteljesebb erkölcsi és anyagi siker jegyében folytak le. Miskolc zene-művészete az operaelőadásokkal új fordulatot és lendületet kapott. Miskolc lakosságának jó része addig operát még szinte nem is hallott. Leszámítva az 1912-ben Diósgyőr-Vasgyárban műkedvelők előadta Mascagni: *Parasztbecsület* c. operáját, később Maillart: *A remete csengettyűje* c. operáját; de ezek mégsem voltak mérhetőek ehhez a sorozathoz és a hivatásos művészek produkciójához. 1921–22 színházi idényben Miskolc volt az egyetlen vidéki város, ahol a közönség hozzá nevelődött a magasabb igényű művészi zenéhez.

Az operaelőadások folytán vált lehetségessé a városban egy nagy igényű együttes, a Filharmonikus Zenekar megalakítása. Sokágú és erős gyökerű zenekultúra bontakozott ki. A színház kiváló művészei a városi zenei élet erősségei is lettek és általuk nagyobb zenei lehetőségek nyíltak. Ezúttal együttműködtek a városban levő művészi erők: a színház és a zeneiskola. A színház operai részének tagjai nevével még találkozunk majd a zenei életben: Szász Edit, Halmos János, Pajor Ödön, Gödri Kató, Gaizler Lola, Márkus József, dr. Kalmár basszus, Baksay Judit, a színházi karmester, Rádió Rezső a Filharmóniai Zenekart is vezényelte. E művészek közreműködésével kerülhetett sor 1923-ban Beethoven: *Krisztus oratóriuma* előadására.

A bemutatott operák kivétel nélkül romantikus művek voltak, közelebb álltak tehát a közönség ízléséhez. Innen a sikerük is. Bemutatásra került: Erkel: *Hunyadi László* és *Bánk bán*; Verdi operái közül: a *Rigolettó*, a *Traviata*, az *Aida*; Puccini operái közül a *Tosca*, a *Pillangókisasszony* és a *Bohémélet*; Bizet *Carmenje*; Halevy *Zsidónője*; Offenbach *Hoffmann meséi*; Delibes *Lakmé*; Thomas Mignon; *Leoncavalló Bajazzók*. Az operaelőadásokat Rádió Rezső és Simándy József vezényelték.⁷

2 év alatt 14 operabemutatót tartottak, emellett a 100 operai előadás nem tűnhetnék soknak, ámde a Miskolci Nemzeti Színház a szó legszebb értelmében vett „népszínház” volt és az operákon kívül drámát, szórakoztató műveket egyaránt elő kellett adniuk. Gyakorta szerepeltek neves fővárosi színművészek: Márkus Emília, Hegedűs Gyula, nem szólva a hangszeres világsztárokról és vendégénekesekről.

A Sebestyének sokat kívántak társulatuk tagjaitól, ezt követelte az élet, hiszen ez a színház nagyrészt magánvállalkozás volt. A város csak igényeket támasztott, pénzt nem sokat adott. Íme egy munkahét a színház életéből: 1923. II. 9.: Gyurkovics lányok, II. 10. délután 3.: Aranykakas, este fél 7: *Aida*, még ugyanaznap este negyed 11 jótékony célú művészt, ezen előadták a *Börze* c. darabot, vonósnégyest Szőke Szakál felléptével, a *Patikus* c. darabot és Karinthy Frigyes: *Bűvös szék* c. művét. 1923. II. 11. délután 3 órakor: Kálmán Imre: *Hollandi menyecske*, este fél 8: Aranykakas, 1923. II. 12. este fél 8: Gyurkovics lányok, II. 13. este 7 *Aida* Szász Edit, Pajor Ödön, Halmos János szereplésével, II. 14. este fél 8: *Cyrano de Bergerac*, II. 15. este 7: Aranykakas, negyed 10: Filharmóniai Társaság hangversenye, II. 16. este: Léni néni, II. 17. du. 3: *Aida*, este Léni néni, II. 18. de. 11 Filharmóniai hangverseny, II. 18. du. Peer Gynt és így tovább folytathatók a sort, az előadások sokféleségét, amint ezt az egykorú színlap tartalmazza.

1923-ban ünnepelte a színház fennállásának 100. évfordulóját. A jubileum alkalmából kiadtak egy Emlékalbumot, Sebestyén Géza Színtársulata a 100. évadot 1923. október

7. Emlékalbum a Miskolcon 1823-ban megnyílt első magyarországi Kőszínház 100 éves jubileumára. Keresztessy Sándor. Miskolc, 1923. A Miskolci Nemzeti Színház operaelőadásairól. Rákos Arnold cikke. 125–126. Bm. Lt. c. 375. 959/60.

4-én nyitotta meg Verdi operájával, A trubadúrral. A színgazgató a következő híradást adta a „nagyérdemű” tudomására: „Tisztelettel jelentjük, hogy 1923. évi október 4-én megnyitjuk a Miskolci Nemzeti Színház kapuit. Ezúttal is tartózkodunk színes szóhalmozástól és nagyhangú ígéretésektől; becsületos áldozatkészséggel, bensőséges lelkesedéssel és törhetetlen magyarsággal a 100 éves miskolci színművészet méltó munkásai akarunk lenni.” Kiváló tisztelettel: Sebestyén Géza és színtársulata.⁸ 1923. nov. 1. Mascagni: Parasztbecsület c. operájában Halmos János remekelt. Hollósy Kornél írt róla elemző kritikát.⁹ 1923. december 25. Verdi: Álarcosbálját adták karácsonyi ajándékkul a közönségnek. 1924 januárjában nem kisebb címszereplővel ment az Aida, mint a világhírű Jadowker Hermann. A hónap második felében 2 napot töltött a városban; egy hangversenyt is adott és szerepelt az Aidában. Jadowker orosz–lett származású világhíró énekes volt (1878–1953). Először a német színpadok ünnepelt tenor sztárja, 1909–12 és 1919-ben a New York-i Metropolitan opera tagja. (Ritka nagy világsiker után 1929-től rigai izraelita főkantór, 1938-tól Izraelben énekpedagógusként élt.) Mint ismert, az Aida nagy szereplőgárdát, nagy kórust kívánt. Többek között a híres főpapok kórusát. A színgazgató találékonyaságára és a miskolci zenei élet nagy összefogására egyaránt jellemző, hogy a kórus „előállítását” nem okozott megoldhatatlan gondot. A színház ekkorra statisztériával nyilvánvalóan nem rendelkezett. Honnan vegyenek ennyi szereplőt? A Gazdakör keretében – mint már említettük – működött a Harmónia dalárda. Nagy Ferenc dirigálta ezt az énekkart is és a Miskolci Általános Munkásdalárdát is. A kettő egyesítéséből nagszerű „főpapi kórus” született. Remekül megoldották a nem könnyű feladatot. Még Hollósy Kornél, a szigorú tollú kritikus is csak a „főpapok” 1924-es divatnak megfelelő bajuszát nehezményezte.¹⁰

Az 1924. esztendő január vége sorozatos zenei és színházi csemegékkal szolgált. Egy héten 3 bemutató e színházban – írták a lapok. Egy hét alatt az orosz balett szerepelt, bemutatták Rossini: Sevillai borbély c. operáját és Sardou: Szókimondó asszonyosságát.¹¹ „Az orosz balett Miskolcon, valamikor ilyen hír a mesék birodalmába tartozott, Sebestyén Géza jóvoltából megérkezett.” Előadtak a Hattyúk tavából részleteket, Chopin keringőre és Brahms Magyar táncok c. művére készült balettet. Rákos Arnold, a rá jellemző szellemességgel írta: „A zenekar sokat dolgozott a vég nélküli tizenhatod, harminckettes figurákkal. A zenei löversenyben Simándy József karmester tartotta a gyeplőt.”¹²

1924-ben emlékeztek meg országszerte Ady halálának 5. évfordulójáról. A Magántisztviselők Egyesülete szép ünnepséggel adózott a nagy költő emlékének. Életéről és művészetéről Hajdú Henrik, a neves műfordító és tanulmányíró beszélt. Az ünnepségen a színház legnevesebb művészei szerepeltek: Gaizler Lola, Halmos János.¹³ Sebestyén Géza budapesti kapcsolatai éreztették jótékony hatásukat. Nagy hírű művészeket hallhattak a

8. Lásd 7. jegyzetpont. 149.

9. Reggeli Hírlap. 1932. november 1.

10. Reggeli Hírlap. 1924. január 24.

11. Reggeli Hírlap. 1924. január 17.

12. Reggeli Hírlap. 1924. január 27.

13. Magántisztviselők Egyesületének Ady Endre halálának 5. évfordulója alkalmából rendezett 1924. január 27. este 6 órákor a Koronán tartott eredeti műsora.

miskolciak.¹⁴ S ez nem csak pénzkérdés volt, hogy ki megy és ki nem a színházba. Ebben az időben a kevés pénzü emberek helye volt a „kakasülő”. Igaz, kicsit magasról kellett nézni, de ha valakiben élt az igény, onnan bármit meghallgathatott.

1924-ben Albertina Ferrari a nagy híri hegedűművész nő vendégszerepelt a színházban. Hollósy szerint „sikere olyan nagy és osztatlan volt, amelyre Dohnányi (122) emlékezetes szereplése óta nem volt példa.” 1926 februárjában a világhíri Eugén d’Albert zeneszerző és zongoraművész szerepelt Miskolcon. Két hangversenyt is adott. „Mindkettő azt igazolja, hogy az idő múlása nem viselte meg művészetének életerejét.” Pedig ekkor már 62 éves volt. Korának egyik legnagyobb zongoravirtuóza, főleg Beethoven tolmácsolásával aratott nagy sikereket. Munkásságának súlypontja egyre inkább az operaszereplésre tolódtott át.¹⁵

Márciusban 2 világnagyság is járt a városban. Slezák Leó, a nagy híri énekes Halévy: Zsidónő c. operájában lépett fel. A morva származású, világhíri osztrák énekes rendszeresen szerepelt Európa és Amerika vezető színházain. Ércesen zengő, hajlékony és csengő tenorja Mozarttól–Wagnerig minden opera tenorjainak szerepkörében kiválóan érvényesült. A különféle énekesi feladatokat tökéletes technikával és művészi alkalmazkodással oldotta meg. Ugyanez év március 25-én a másik világnagyság, aki Miskolcon járt, Broniszláv volt. „Huberman Broniszláv, a világ legnagyobb hegedűse, a hegedűjáték fejedelme f. hó 25-én tartja szenzációs hangversenyét a Koronában. – Tekintettel a nagy érdeklődésre, ajánlatos a jegyek megváltása László Ervin hangverseny irodájában.”¹⁶ Érdemes a hírverés igazságának utánanézni. Világszerte hatalmas sikerrel hangversenyezett. Kodály, aki szintén nem tartozott a tompa tollú kritikusok közé, ezt írja róla: „Ami a hallgatót annyira megfogja – a zenei kvalitások elsőrendűségén túl – döbbenetes, szinte szkitha temperamentuma, amely ugyan formába alig préselhetően feszegeti korlátait, másrészt olyan elcsépelelt virtuóz darabokat is meghallhatóvá tud tenni, – mint a Wieniawsky: Faust ábránd –.”¹⁷ 1925 áprilisában Helge Lindberg – a kiváló finn dal- és oratórium énekes adott ária- és dalestet Molie Denys zongorakíséretével. A leghivatottabb és legelmélyültebb Bach és Händel interpretátorok közé tartozott.

1927-ben Sebestyén Mihály szerződése lejárt. A város 30 000 pengő hozzájárulással és azzal a kikötéssel hosszabbította azt meg, hogy „fenntartja a további kapcsolatot a budapesti Városi Színházzal, további kötelezettséget vállal, hogy gyakrabban fog szerepeltetni hazafias darabokat, olyan társulatot szervez, amely tartja az eddigi nívót.” „Ha ezen sarkallatos rendelkezést nem tartja be, a város jogosult azonnal felbontani a szerződést.”¹⁸ Hiába! nem volt könnyű Miskolcon színésznek lenni. Pedig csak két Sebestyén volt az országban, kikkel pótolta volna e nem kis igényt a város?

14. Rákosi Arnold hangversenye a Koronán 1922. II. 12. Közreműködött Pajor Ödön. Rákos Brahms hegedűversenyét adta elő, Bach: Sarabandot, Hollósy: Hullámok szerenádját, Pajor Schumann Love dalokat énekelt és Wagner: Wotán búcsúját, Leoncavalló: Bajazzók Prológiát adta elő.

15. HOM Ha 75.264.1.1–41. Eugén d’Albert Műsorát érdemes részletesen megemlíteni: Bach: Korál fantázia és fuga. Beethoven: Szonáta (sajnos a műsor nem jelöli melyik), Chopin: b-moll szonáta, Schubert: C-dúr fantázia, d’Albert: 5 Capriciola, Ravel: L’Oiesaux trist, Debussy: La Cathedral englouti, Tűzijáték.

16. Magyar Elet. Miskolci hetilap. 1926. III. 10.

17. Kodály Zoltán: Visszatekintés II. Bp., 1964. 350.

18. Reggeli Hírlap. 1927. III. 5.

1928 – nagy tehetségeket veszített a társulat. A M. Kir. Operaházba került Halmos János. Természetesen vele ment a felesége Hamvas Józsa is. 1928 – a nagy gazdasági válság egyre jobban érezteti a hatását. Kezdenek gyérülni az operaelőadások. 1931-ben a másik híresség Neményi Lili is eltávozik. Ennek ellenére, 1931-ben még sok világnagyság megfordul a színházban. 1931. I. 14. a Doni kozák kórus, április 3. Teiko Kiwa japán énekesnő, április 16. Elba Ilbak észt táncosnő.¹⁹

Ekkor már országos vezérelv a takarékoság. A Sebestyén direkciónak mindent megtesz a közönség megnyeréséért. Hétfőtől az ország legolcsóbb színháza lett a miskolci. A legdrágább hely 2 pengő. Igaz, ez már utószezonban volt, de minden, az esztendőben játszott darabot előadtak.²⁰ A híres vendégzereplő művészek, együttesek még fel-felkeresik Miskolcot. 1932 jan. Kubelik, a világhírű „régiszeres” ismét hangversenyt ad, 1933-ban a világhírű Wiener Sängerknaben fiúkórust hallhatják.²¹ 1934 novemberében Tauber Richárd énekel, a kiváló osztrák lírai tenorista, opera- és operetthíresség. 1924-ben Lehár Ferencsel kezdődő barátsága folytán ő viszi sikerre nagyrészt a Lehár-operetteket, maga is komponált.

1937-ben ismét találunk operaelőadásra nyomokat, valószínű közben is elő-előadtak, de ennek emlékei már nem lelhetők fel. Ezt az operát Mozart: Szóktetés a szerájból – Komor Vilmos vezényelte.²² Ugyanebben az évben a hegedűművészek egyik legkitűnőbbike: Szigeti József adott hangversenyt, kísérte Nikita de Magaloff. Szigeti József nemcsak, mint hangszerének világhírű művelője ismert, hanem különös buzgalommal karolta fel a modern hegedűirodalom műveit is. Nagy értékű a zeneművészetben Bartók Bélával való barátsága. Szigeti József könyvében szép fejezetet szentelt ennek a barátságának.²³

A Miskolci Nemzeti Színház híre országszerte nagy, különösen Sebestyén Mihályé, az igazgatóé. Mai színházi életünk sok nagy alakja, aki dolgozott vele, így emlékezik róla: „Sebestyén nagyon igényes, szigorú színházi ember volt, minden előadás előtt úgy megrázott, mint kutya a kölykét”, s ezt nem kisebb művésznő mondta róla, mint Sulyok Mária. A miskolciaknak ez sem volt elég. A mi színházunk címen a következőket írták: „A miskolci közönség – a legpestibb közönség. Ha legpestibb – nem tud miskolci lenni. Miskolc színházi vezetésének a Sebestyén igazgatása alatt jó híre van. Különösen pesti körökben. Rend, fegyelem, körültekintő óvatosság az erények, amelyeket el kell ismerünk, s amelyek alkalmasak arra, hogy színházunkat a válságos időkön átsegítsék. Voltak évek, amikor a színház célja magánál a létfenntartásnál magasabbra nem nőhetett, s érdem az is, hogy a bomlás jelei itt sem mutatkoztak.”

A főváros egyik neves kritikusa „tip-top” előadásoknak nevezte a miskolci színház teljesítményeit. Tiszta, csinos színpadképeket, ráncba szedett együttest, gördülő, sima játékot. Tagadhatatlan, hogy az adminisztrációs része a színháznak jó kezekben van, ezenkívül Sebestyén Mihály kitűnő rendező. Jó szemű, erélyes. A pestiség mellett egy kis

19. Reggeli Hírlap. 1931. ápr. 25.

20. Reggeli Hírlap. 1931. V. 9.

21. Magyar Jövő. 1933. IV. 24.

22. HOM Ha 53.35.71.1.

23. Szigeti József: Beszélő húrok. Bp., 1965.

miskolciasságot!²⁴ (Sohasem fogjuk megtudni, vajon mit jelentett a „miskolciasság” és mit a „pestiesség”.)

1939 – nehéz idők! a Sebestyén direkciónak megszűnik. Az egyre nehezebbé váló időkben Földessy Géza veszi át az igazgatást. Még mindig találkozunk operabemutatókkal. 1940-ben Ábrányi Emil karnagy vezényletével bemutatják Verdi: Rigoletto c. operáját. Szabó Ilonka, Rátz Tilda, Csóka Béla vendégszereplésével. „Kibővített zenekarral, megerősített kórossal, mérsékelten felemelt helyárrakkal.” Csak következtetni lehet, hogy a kísérő a Vasutasok Ének- és Zenetársaságának zenekara volt. Az együttest Ábrányi Emil dirigálta.

A miskolci színház történetében sokszor elmarasztalóan említik a sok operett előadását. Ez igaz. A kérdés azonban az, milyen színvonalú operetteket adtak elő. Mert a vidám zene nem azonos a butasággal, dilettantizmussal és színvonal-nélküliséggel. Failoni, a híres karmester írja egyik könyvében: A zene nem könnyű – és nem nehéz. Zene vagy nem zene. A zeneművek mérhetetlen „Jákob létrája” A Cigánybárótól a Parsifálig emelkedik.²⁵ Néhány példa az operettek sorából: Lehár: Víg özvegy, A mosoly országa; Strauss: Cigánybáró; Jacobi: Sybill; Kálmán Imre: Cigányprímás; Huszka: Gül Baba; Millöcker: Dubarry; Kálmán Imre: Csárdáskirálynő; Millöcker: Koldusdiák. Mindezzel nem akarom mindenáron azt bizonyítani, hogy a színház mindig, minden műfajban elsőrangút játszott, tagadhatatlanul alkalmazkodnia kellett a közönség ízléséhez, ha létezni akart. „Népszínházat csinálni” nem kis feladat, olyat, amiben mindenki megtalálhatja a „Jákob létrája” megfelelő fokát. A színház a 2 világháború között, különösen a 20-as évek végéig olyan zenei lehetőséget adott a város közönségének, amit tulajdonképpen, ma sem szárnyal túl. Operaelőadásokat jó színvonalon, kiváló vendégművészek szereplését biztosította, művészeivel segítette a miskolci kulturális életet, a zenei életnek igen erős, tartós oszlopa volt.

Küzdelem egy állandó szimfonikus zenekarért

A zenei gyakorlat szilárdan kiépített kereteiből a színházat már megismertük. Most azt a küzdelmet ismerjük meg, amelyet a város zenéjét szerető polgárai folytattak egy szimfonikus zenekar megvalósításáért. A küzdelem sokáig folyt. Már az első világháború előtt megkezdődött – nem is eredménytelenül. A BMK és NE, a zeneiskola és a Vasvári Zenekar segítségével, zenét szerető és művelő polgárok önzetlen áldozatkészségével létrehozott olyan együttest, amely a várost már Kassán és Eperjesen is méltóan képviselte. A háború és a pénztelenség véget vetett ennek a szép kezdeményezésnek.

A színház talpra állásával, operák előadásával, a zeneiskola immár erőssé és nagygyá növekedésével ismét előtört a vágy egy „igazi” szimfonikus zenekar iránt. A zeneiskola kamarazenekara jó alap volt, vonózenekari mű megszólaltatása is sok szép élményhez juttathatja hallgatóságát, de az „igazi”, a szimfonikus zenekar. Ezt csak alkalmi zenei „társulás” formájában hozhatták létre. A vonósokat nagyrészt a zeneiskola adta, a fúvósokat pedig „valahonnan” szervezni kellett. Számba jöhetett és jött is mindig, ha a szükség

24. Termés miskolci irodalmi folyóirat 1937. I/1. szám.

25. *Sergió, Failoni: Hangfogó nélkül.* Bp., 1962. 30.

kívánta a Vasgyári Zenekar. De ezt a helyzetet nem állandósíthatták, mert ezt a zenekart – bár sokszor segített – a vasgyár magának tartotta fenn. A másik társként szóba jöhetett a katonai zenekar. Ám ez a zenekar sem helyettesíthette egy hivatásos együttes szerepét. Bár, mint a későbbiekből kiderül – Miskolc zenei élete sokkal szegényebb lett volna, ha a helyőrségi zenekar élén nem állnak olyan kitűnő képzettségű karmesterek, mint, amilyenek Francz Károly és Pongrácz Géza voltak, mint már említettük. Az állandó szimfonikus zenekar létrehozásának nem a tehetség hiánya, a személyi feltételek elégtelensége, hanem az örökös pénz hiánya volt a legfőbb akadálya. Közművelődési Egyesületek a BMK és ME és utóda a Lévay KE sok áldozatot vállalt, de ez csak egyik hangversenytől a másikig volt elegendő. Örökösen szervezéssel küzdöttek, minden esztendő szinte új zenekari nevet, ezzel együtt új társulási formát jelentett és mégis minden akadályon át valamilyen zenekart mindig létrehozta. És a város? Talán nem volt szívügye a zenének e fontos intézménye? A város tartotta fenn a zeneiskolát, egyetlen társulás, amit csekély anyagiakkal támogatott, a Filharmóniai Társaság volt. Egyéb zenekari törekvést támogatni nem tartotta kötelességének.

Az 1923-ban létrejött Filharmóniai Társaság hangversenyén, amelyet már alakuló, illetve bemutatkozó hangversenyén a bukás réme kísértett anyagiak hiányában, a város akkora összeggel támogatta, amennyi a miskolci sajtó szerint „önagysága kalapjára” elegendő. Ezzel egy kicsit előreszaladunk az eseményekben, de így annál inkább látszik, mennyi erőfeszítés kellett ahhoz, hogy a zenei élet e fontos tényezője, a zenekar legalább olykor jelen legyen.

Mielőtt a zenekari élet sokszor változó formáit és nem könnyű útját végigkísérjük, nézzük át azokat a hivatalos adatokat, amelyekből kitűnik, mennyit áldozott a város a zeneiskolán kívül! – zenekari célokra. 1923-ban olvashatjuk: „Tanácsunk előterjesztésére a Miskolci Filharmóniai Társaság részére 200 000 Korona évi segély megállapítása tárgyában. Határozat. Tanácsunk előterjesztésének helyt adunk, s a Miskolci Filharmóniai Társaság évi segélyét 1923. évre 200 000 Koronában állapítjuk meg.” Következett a szokásos záradék.²⁶ Közben a pénz értéke romlott és, mint a következő jegyzőkönyvi kivonatból kiderül, az időközben 500 000 Koronára emelt összeget 2 millióra kellett emelni.²⁷ S ez már kezdett soknak tűnni, valóban „drága a mozsika szó”, így találta a T. Törvényhatóság. Mint azt már méltattuk a zeneiskola megépítésével valóban nagy szolgálatot tettek a zene ügyének, de azon túl nem találkozunk a zene támogatására vonatkozó adatokkal. Ha nem futotta a muzsika támogatására a Lévay KE pártolásán és az egyetlen miskolci dalárdán kívül, meg amit már eddig felsoroltunk, találkozhatunk e nagyobb mérvű kulturális célú támogatással? Az 1934 és 36-ban tartott Miskolci Hét költségeire kirukkolt a város. Az 1936-os Miskolci Hét költségeihez nyújtott támogatás a Lévay KE 14 évi támogatás összegét emésztette fel. 28 023 pengőt, bevétel 15 750 pengő, fedezetlen kiadás, illetve hiány 12 273 pengő.²⁸ Ugyanebben az évben Liszt Ferenc méltó megünneplésével kapcsolatban „feliratot intéztek a kormányhoz, amellyel megbízták a város polgármesterét”.²⁹

26. B-A-Z. m. Lt. Mv. Lt. Kgy. jzk. 246. Kgy/1923.

27. B-A-Z. m. Lt. Mv. Lt. Kgy. jzk. 91. Kgy/1925.

28. B-A-Z. m. Lt. Mv. Lt. Kgy. jzk. 203/1936.

29. B-A-Z. m. Lt. Mv. Lt. Kgy. jzk. 58/1936.

A város erkölcsi támogatása sohasem hiányozott a zenei életből. Nevezetes alkalomkor a polgármester mondta az ünnepi beszédet. A zene tehát több szép szót kapott, mint pénzt. A zenekari élet támogatásához 1937-ben a MÁV üzletigazgatóság nyújtott hathatós és rendszeres támogatást, amely Hamary Géza üzletigazgatónak köszönhető. Ha talán sokat időztünk az anyagi résznél, bocsássa meg az olvasó, ezek ismeretében követhetjük a zenekari életet a lelkesedés, hozzáértés és a pénztelenség útján.

A zeneiskola történeténél említettük a háború nehéz éve között előadott Haydn: Teremtés oratórium részleteit. S ott már szó esett arról, hogy az oratórium előadásában részt vettek „a zeneiskola növendékein és tanárain kívül műkedvelők, a Miskolci Dalár-egylet és a Diósgyőr-Vasgyári Zenekar tagjai. Az énekkart és zenekart vezényelte: Szent-Gály Gyula zeneiskolai igazgató.”. A két világháború közötti években ez volt az első nagyszabású zenei, egyúttal zenekari megnyilatkozás. Miskolcon a zenekar alapítási szándék, a zenekari csoportosulási készség mindig nagyon erős volt. Ennek természetes magyarázata a zeneiskola léte volt, mint ezt már sokszor méltattuk.

1919-ben meghalt Szent-Gály Gyula. A temetésén rendezett gyászünnepély az elmondottakra ékes biznysággal szolgál. Mint már arról is szóltunk, nem hirtelen halt meg. Hosszasan beteg volt előtte, mégsem hihető, hogy erre előre készültek volna egy alkalmi zenekarral. Mégis a gyászistentiszteleten vonószzenekar közreműködésével találkozhatunk. 1–2 nap alatt képes volt együttessé szerveződni néhány muzsikus!³⁰

A zeneiskola keretén belül szervezett „zenekari osztály” természetesen az intézmény zenei alkalmi kapcsán működött. Ezúttal a szélesebb nyilvánosság bevonását is igénylő zenei társulásokat idézzük. 1920-ban az esztendő „országosan mutatkozó nyomort” hozott. Enyhítésére különféle nyomorenyhítő akciókat szerveztek, amelyekben kénytelen-kelletlen a művészek is részt vettek. Az akció szervezésére Miskolcon is intézőbizottság alakult: Zacher Emil dr., Ludvig Dénes és Kelemen Pál irányításával. Ennek az akciónak a keretében került előadásra Rákos Arnold már említett Családi tradíció c. dalos játéka, amelynél 17 tagú vonós zenekar működött közre.

1920. II. 25. A Miskolci Művészek és Műkedvelők Ínségakciója javára rendeztek vonószzenekari hangversenyt, amely nem annyira a műsora miatt méltó figyelemre, mint résztvevői miatt. A műsoron szerepelt Wagner: Mesterdalnokokból Elza nászmenete, Schubert, Popper művek, csellón előadta Haydu István, Sibélius, Paderewsky művek és Rákos 3 tételes Hámori szvitje. A zenekarban közreműködtek: Groszman Zsigmond, Spiegel Dezső, Finta Elemér, Kalocsay László, Győry Nagy Lajos, Venetiáner Erzsébet, László Ervin, Szendy Lajos, Hecz Andor, Deutsch Ábrahám, Gábor János, Wurfel Kálmán, Nagy Imre, Domokos Nándor, Sály Béla, Wollner Dezső, Csermák Ambrus, György Viktor, Bencze Rezső, Győry Nagy István, Auer Mihály, Gránát József, Haydu István, Helényi Gyula, dr. László Imre, Venetiáner Sándor és Csobor Antal.³¹

30. A Reggel. 1919. IX. 28.

31. HOM HA 76.233.1. 1–85.

1920. IV. 22-én a zeneiskola ének- és zenekari hangversenyén nagyon színvonalas műsort vezényelt Hollósy Kornél.³² Ugyanez év június 26. évfázó hangversenye a jövődő összefogások, zenei társulások első nagy példáját mutatta. A zeneiskola vonószeneakarát kiegészítette a színházi zenekar és a Diósgyőr-Vasgyári Zenekar egy része. Nyilvánvalóan a fúvósok, mert ezt a zenei intézmény a maga erejéből nem volt képes soha megoldani. A Filharmóniai Társaság megalakulásáig, tehát 1923-ig nagyrészt a zeneiskola tartotta megfelelő színvonalon a város zenekari életet. 1921-ben került a helyőrségi zenekar élére Francz Károly, aki előzőleg Pólában, Triesztben és Budapesten szolgált. Az ő idekerülésével új erőt nyert a miskolci zenei élet, s ráadásul zenekari háttér állt mögötte. A Sebestyén Társulat városba jövele szintén személyi erősödést hozott, hiszen a tehetséges Rádió Rezső főleg operákat dirigált. Karmesterekkel tehát már el volt látva a város, egy részüknek zenekar állt rendelkezésére, de a város zenei élete még mindig csak zenekari mozaikokból állt. Volt zenekar a színháznál, volt a katonáknál, de mindegyik csak a számára szükséges zenét játszotta. A zeneiskolában az igazgató és Hollósy felváltva vezényelte az alkalmi zenei társulásokat.

Tulajdonképpen a mágneses zenei mag mindvégig a zeneiskola maradt, hiszen tanárai és akadémiai növendékei révén a vonósrészleg jelentékeny részét állíthatta ki. Az idők folyamán vagy a saját erejére támaszkodva csak vonósrészlegként létezett, vagy a Diósgyőr-Vasgyári Zenekarral társult, s a társulások szerint változott a név. A Filharmóniai Társaság néven létrehozott számottevő városi zenekar is több részelemből állt. Magva annak is a zeneiskola volt, jelentékeny katonazenekari megerősítéssel és vasgyári támogatással. Később a katonazenekar magát elég erősnek, s a jó vezetés folytán megfelelő színvonalat elérve teljesen önálló zenei tényezője lett a városi zenekari életnek. 1922 májusában rendezett hangverseny jelentett fordulópontot a város zenei életében. A jelentőséget az adta, hogy sikerült egy valóban számottevő, 56 tagú együttest létrehozni a már említett zenei tényezők segítségével. Az előadott műsor nagyszabású voltára utal a Mozart: Jupiter (C-dúr) szimfónia előadása. A szimfóniák sorában utolsóként komponált nagy mű csak utólag kapta a Jupiter jelzőt. A mester halála előtt 2 és fél évvel készült ez a grandiózus mű. Ugyanezen a hangversenyen mutatkozott be Miskolci Simon Jánosné (Thurzó Nagy Lászlóné) Liszt: Esz-dúr zongoraversenyével. Kiemelkedett a műsorból Hollósy: Találkozás c. kantátája. A vezénylésben osztozott Koller Ferenc és Hollósy Kornél. Koller Ferenc babékoszorút kapott, Hollósy egy elefántcsont vezénylőpálcát. Miskolci Simon Jánosnének olyan sikere volt az egykorú sajtó szerint: „amelyhez hasonlót zeneiskolai tanár még nem ért”. Mint látjuk ennél a hangversenyénél, noha a 13. honvédszázados zenekara is egyik oszlop volt – a katonai vezénylés kimaradt. De nem sokáig... Ugyanez év decemberében vendégszerepeltek Miskolcon a Budapesti Filharmónikusok, teljes nevén a Budapesti Filharmóniai Társaság Dohnányi Ernő vezényletével.

32. Eredeti műsor. Az államilag segélyezett Városi Zeneiskola ének- és zenekari tanfolyamának növendékhangversenye f. évi április 22-én, csütörtök este fél 8, a Korona Szálló nagytermében. Műsor: 1. Beliczay: Andante előadja az iskola vonószeneakara. 2. Bach: Húsvéti chorál, b) Volkmann: Esti dal, előadja az iskola női kara. 3. Mozart: G-dúr Szerenád, előadja az iskola vonószeneakara. 4. Kjerulf: Hardangeri nászút, előadja az iskola női kara. 5. Beethoven: Esz-dúr zongoraverseny, előadja Kauffmann Olga IV. akadémiai osztály. Tanára: Keresztes István. A kórusokat Palkó Kornélia tanárnő kíséri zongorán, vezényel Hollósy Kornél tanár. A tiszta jövedelem a zeneiskola „Szent-Gály ösztöndíj” alap javára fordítatik. A műsor ára 2 korona.

Műsorukon Beethoven: D-dúr szimfónia, Mendelssohn: Hebridák nyitánya és Mozart: G-dúr zongoraversenye szerepelt.³³

1. *Megalakul a Miskolci Filharmóniai Társaság*: Már a májusi hangverseny valósággal lázba hozta a város hivatalos zenei vezetését és zenéért lelkesedő polgárait. „Miskolcon valóságos Filharmónia láz van” – olvashatjuk a lapokban. Az újságokban hirdetésnyel jelent meg: „Miskolc összes hivatásos zenekedvelőit – társadalmi, osztály, felekezeti nélkül – egy táborba kívánjuk tömöríteni, hogy megszólaltassuk a klasszikus zeneirodalom remekeit. Szükség van 14 I. hegedűsre, 12 II. hegedűsre, 6 violásra, 4 gordonkásra, 2 gordonosra, 3 fuvolásra, 2 oboásra, 1 angol kürtösrre, 2 klarinétosra, 1 basszus klarinétosra, 3 fagottosra, 4 ventillesre (szárnykürt), 3 trombonosra, 3 harsonásra, 1 üstdobosra. A tagság végett jelentkezni óhajtok, vonós és fúvós hangszereken játszóknak szíveskedjenek a zeneiskola igazgatói irodájába fáradni.”³⁴ Ki is tüzték a bemutatkozó hangverseny műsorát. Haydn: Esz-dúr szimfónia, Mendelssohn: Hegedűverseny és Beethoven: Krisztus oratóriuma. A zenekar tehát létrejött. Még nem hivatalosan, mert ezt csak a bemutatkozó hangverseny utánra szánták, de a próbák megkezdődhettek, mert a személyi feltételek adottak voltak. A hegedűverseny előadására Rákos Arnold igazán alkalmas volt, az oratórium szereplőit pedig a színház már megismert kitudó énekes színészei biztosították. Felmerülhet a kérdés, miért éppen Beethoven: Krisztus oratóriumát tüzték rögtön műsorra? (Az oratórium pontos címe: Krisztus az olajfák hegyén.) 30 éves volt Beethoven, amikor ezt a művet írta. Egyike volt a zeneköltő legnagyobb sikerű műveinek, csak a bemutatója évében 4 alkalommal került előadásra Bécsben. De, amint ismert, a közvélemény éppen azokat a műveket tüntette így ki, amelyeket éppen maga Beethoven tartott legkevésbé fontosoknak. A mű Franz Xavér Huber szövegére készült. A mester így nyilatkozott e művéről: „Figyelembe kell venni, hogy az első ilyenfajta művem volt s hogy 14 nap alatt írtam zavaros, kellemetlen és aggasztó körülmények között; öcsém halálos betegen feküdt . . .” Azért ezt nem kell egészen szó szerint vennünk, mert komoly előtanulmányokat folytatott hozzá. Még akkor nem ismerhette Bach remekeit: a Máté- és Jánospassiót, mert csak ez idő tájt kezdték felfedezni, annál inkább ismerte Graun, Hasse és főleg Händel oratóriumait és természetesen Haydn oratóriumzenéjét a Teremtést és az Évszakokat.

A Krisztus oratóriumnak csak a részletei sikerültek, egyesek jobban, mások kevésbé. Az oratórium színpada félig a földi valóságra, félig a túlvilágra nyílik, alakjai a 2 térség között oszlanak meg. Péter a Tanítványok s a Katonák az egyik világtáj szereplői, a Szeráf, s az Angyalok kórusa a másik világtájé. A kettőt egyesítve s egymással magyarázva

33. Eredeti műsor. A Városi Zeneiskola zene- és énekkari hangversenye május 11-én, csütörtökön este fél 8 órai kezdettel a Korona Szálló nagytermében Miskolczy Simon Jánosné zongoraművész, zeneiskolai tanár, a Miskolczi Dalárdaegylet, valamint az intézet, a Magy. Kir. 13. honvédegyalozred és a Diósgyőr-Vasgyári egyesített nagy zenekarának közreműködésével. 1. Mozart: Jupiter Szimfónia, 2. Bellini: énekkettős a Norma c. operából zenekarkísérettel előadják: Szombathyné Fehér Katalin és Hornyák Olga. Szünet. 3. Liszt: Esz-dúr versenymű. Zenekari kísérettel előadja Miskolczy Simon Jánosné. 4. Szent-Gály Gyula: Szerenád. Vegyeskar. b) Hollósy: Találkozás. Női kar. Szoprán szóló: Hornyák Olga, alt szóló: Lágler Olga. Zenekari kísérettel előadják a karének tanfolyam növendékei. Az 1., 2., 3. számot Koller Ferenc zeneiskolai igazgató vezényli, a 4. Hollósy Kornél tanár. A zenekar 56 tagból, az énekkar 80 tagból áll. Köztisztviselők és családtagjaik 30%-kal olcsóbban válthatják meg a jegyeket.

34. Reggeli Hírlap. 1922. november 12.

áll Jézus alakja. Beethoven számára ez az oratórium nem a vallásos érzés kifejezése óhajtott lenni, számára csak az érző és szenvedő ember volt az igazi probléma. Jézus alakja addig nagyszerű, míg ezt a szenvedést példázza. Ezért oly sötét és élő a zenekari bevezetés. A Szeráf alakja élettelen allegória, koloratúrái inkább énekgyakorlatok, Péter szerepe nem nagyszabású, mégis ez az oratórium mintegy nagy előjátéka volt a hatalmas Missa Solemnisnek és a III. szimfóniának.³⁵ Ha tehát a kérdésre, a miért éppen erre a műre, választ akarunk, akkor abban találhatjuk meg, hogy ez „kéznél volt”. Már 1913-ban Szent-Gály Gyula idejében előadtak belőle részleteket. S mint láttuk a Filharmóniai Társaságot egyelőre csak a lelkesedés hajtotta, anyagiak nélkül, majdnem természetes, hogy a zeneiskolában található és egyáltalán nem olcsó zenekari anyagot első nagyszabású bemutatkozásuknál hasznosították. A Haydn-szimfónia is előadásra került már az első világháború előtt. A készülődés lelkes volt. „A rövid felhívás után oly sok zenélő jelentkezett, s oly bámulatos kitartást tanúsítottak, hogy a legszebb reményekkel nézhetünk a hangverseny elé.” A kitartásra és a szép reményekre is igencsak nagy szükség volt, hiszen jószerével nem volt próbaterem s azon a télen 3-szor sem fűtötték be a Koronát tüzelőhiány miatt.

De bármennyi akadályon át mégis elérkezett az első hangverseny ideje: 1923. február 15.³⁶ A hangverseny legnagyobbszabású vállalkozásáról a Krisztus oratóriumról a vezénylő Hollósy Kornél ismertető cikket írt. A hangversenyt ugyanis ketten vezényelték. A Haydn: Esz-dúr szimfóniát és a hegedűversenyt Koller Ferenc, az oratóriumot Hollósy Kornél. A hangverseny-látogatók már némi tájékozottsággal hallgathatták az előadást. Minden készen állt már az előadásra. Minden? Majd meglátjuk! Még az utolsó pillanatban is, csak hajszálon függött az előadás. A délután folyamán a próba előtt, amikor az esti előadás sorsa végsőkéig feszítette az idegeket, differenciák támadtak a zenekar és az oratóriumban szereplő énekesek között. A differencia sajnos pénzügyi természetű volt. A zeneszerek mégcsak hajlandók voltak pénz nélkül vagy legalább is annak halvány reményében muzsikálni, de a szólisták, a színház tagjai nem. Délután a főpróba el is maradt. Sőt, úgy látszott, hogy a szólisták az esti előadáson sem hajlandók fellépni, így az oratórium 120 szereplőjének hónapokig tartó munkája hiábavaló volt. Ez pedig nem kevesebbet jelentett volna, minthogy a bemutatkozás nem sikerül és már születése pillanatában meghal a Filharmóniai Társaság. Ezt pedig végeredményben senki nem akarta, s nagy „diplomáciai tárgyalásokkal”, sok kölcsönös jóakarattal valahogy elsimult a nem könnyű kérdés és az esti előadás teljes programmal végbement. A közönség, amely a háttérről természetesen mit sem tudott, az előadást határtalan lelkesedéssel fogadta. Böven jutott taps a dirigenseknek és a szereplőknek. A szünetben dr. Hodobay Sándor polgármester kijelentette, hogy a város 100 000 Koronával támogatja a Filharmóniai Társaságot. A polgármester kijelentése „határtalan lelkesedést keltett, és a deficit borongós felhője egyszerre rózsá-

35. *Szabolcsi Bence*: Beethoven. Bp., 1970. 177–180.

36. Eredeti műsor. A Miskolci Filharmóniai Társaság ének- és zenekari hangversenye 1923. február 15. a színházban $\frac{1}{4}$ 10 órakor. A Filharmóniai Társaság, a színház, a 13. honvédegyalozezred és a Vasgyár egyesített nagyzenekarának közreműködésével. Szólisták: Szász Edit, Halmos János, Pajor Ödön, operaénekesek, a Miskolci Nemzeti Színház tagjai. A zeneiskola női kara, a Miskolci Dalárdaegylet. 1. Haydn: I. Szimfónia. Az Andante szólóját előadja: Kocsis Ida. 2. Mendelssohn: e-moll hegedűverseny, előadja Rákos Arnold, vezényel Koller Ferenc. 3. Beethoven: Krisztus oratórium. Halmos János, angyal Szász Edit, apostol Pajor Ödön, angyalok kara, katonák kara. Vezényel: Hollósy Kornél. A zenekar 60, az énekkar 120 tagú.

színű fátyollá vált.”³⁷ Nem deríthető ki világosan ma már, hogy ezt a nagy örömet kiváltó gesztus „ama” 200 000 Korona volt-e, amelyről a városi jegyzőkönyv szólt vagy ezen felüli összeg. Mindenesetre, akár azzal, akár azon kívül, csekélyke anyagi alapot jelentett. Vagy marasztaljuk el lelkes elődeinket, amiért nem számoltak, csak lelkesedtek és időt, energiát nem sajnáltak? Másnap minden miskolci lap lelkesen méltatta a jelentős zenei eseményt, amelyet ma is annak kell tekintenünk. Sőt, ma amikor oly jól tudunk számolni, még inkább. A miskolci zene történetéből kitörülhetetlen lap, a többi hasonló nagy vállalkozással, hogy annyi nehézség közepette mertek vállalkozni rá, sőt teljesítették, amit vállaltak. S nem is akárhogyan. Rádió Rezső a színház karnagya írt értő és elemző kritikát. Elismerte Koller Ferenc szervezőképességét, amit valóban ma sem lehet tőle elvitatni, és vezényletéséről, karnagyi tudásáról is szép sorokat írt. „Koller Ferenc igazgató komoly bizonyosságát adta karnagyi tudásának, valamint kitűnő érzékének a klasszikus zene stílusa iránt.” Rákos Arnold kiváló művészetével a művet fényes sikerre vitte. „Hollósy Kornélnak, ennek a nagy készültességű művészembernek keze alatt a mű külső, belső szépsége érvényre jutott.” Szász Edit, Halmos János, Pajor Ödön kiváló stílussal énekelték a szólórészeket.³⁸ A másik napilap szerint: „A filharmonikusok e debutje a legőszintébb művészi siker jegyében zajlott le, s ünnepnapja marad időközön át a város kultúrájának.”³⁹

Azért nem mindegyik híradás volt ilyen lelkes és elragadtatott. Idézzük Thurzó Nagy László cikkét, aki csípős véleményét a város vezetőinek szánta. „Arról van itt szó, hogy néhány hónappal ezelőtt összeállt egy kicsiny társaság, amely zseniálisan dacos fejébe vette, hogy fejlett zenekultúrát csinál itt a végvidéken. Gondolatuk nem utópia, bár utópisztikus ízü.” „De abból a számításból indultak ki ezek a lelkes művészek, hogy ez a 80 000 lakosú város – a Vasgyárral együtt –, ahol pezsgő sajtóélet van, ahol 2 hónap óta működik egy kultúrnívót megütő színház, lehet szorítani helyet a magasabb kultúrának is. És megcsinálták azt, amit tervbe vettek. Munkájuk eredményét dokumentálja a csütörtöki nap. Igen, de ez csak az első lépés volt. Az első sikeres harc. Harc, tehát háború, mint minden ezen a földön. Háború, amelynek elengedhetetlen feltétele az anyagi eszköz. Nagy lelki és fizikai erőfeszítést igénylő küzdelem, amely pénz nélkül csak félsikerrel oldható meg. Megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy a város feje elismerésreméltó gyorsasággal látta meg ennek a sokat ígérő vállalkozásnak az Achilles sarkát. Még az első előadás előtt ígéretet tett 100 000 Korona subvencióra. A közel 200 millió Korona költségvetéssel dolgozó város adományaként a Filharmóniai Társaságnak. 100 000 Korona békeidőben elégtelen összeg volt. Ma 100 000 Korona egy jobb férfiruha, egy kirándulás Pestre, ha úgy tetszik, 5 pár cipő. Jellemző azonban a szent naivitásukban minden felejtő művészlelkekre, hogy könnyezve kaptak az adományon. Koller igazgató úr csak azt a nemes gesztust látta, amely tagadhatatlanul kicsendült ebből a polgármesteri tetteiből. A deficit rémével küzdő Koller professzor úr nem vett kezébe papirost és ceruzát. De a közönségnek az a része, amely plajbásszal bánik, azonnal tisztában lesz azzal, hogy ennek a sok nullát reprezentáló számjegynek csak annyi az értéke, amennyivel önagysága kalapját is nehéz lenne kifizetni.”⁴⁰

37. HOM Ha 73.870.1.

38. Reggeli Hírlap. 1923. II. 16.

39. Magyar Jövő. 1923. II. 16.

40. Reggeli Hírlap. 1923. II. 17.

A Filharmóniai Társaság, amely már indulásnál is ennyi gonddal küzdött, végeredményben „törvényesen” még nem létezett. Először be kívánták mutatni, mire képesek és csak azután alakultak meg hivatalosan. Az alakuló ülést 1923. szeptember 30-án tartották. Alapszabálynak, amely alapján működni kívántak, sajnos ma már nyoma nem található, megmaradt azonban a tisztikar, a vezetőség műsora, amely arra enged következtetni, hogy a hiányzó anyagi erő mellett nem voltak kisebbek a személyiek sem. Nem a tehetségek hiánya okozta, hanem a tehetségek bősége. A Társaság díszelnöke dr. Fuky Endre főispán lett, elnök dr. Hodobay Sándor polgármester, ügyvezető elnök dr. Rhibiczey József hadbíró, a 13. honvédgyalozezred képviselőjében. Tisztségviselők: Koller Ferenc igazgató karnagy, dr. László Imre titkár, Győri Nagy István helyettes titkár, Rákos Arnold hangversenymester, Folkmann Ervin, Domokos György jegyzők, Neményi Ödön pénztáros, László Ervin zeneműtáros, dr. Futnoky Béla jogtanácsos. Igazgatói választmány: dr. Kazinczy Imre ny. főispán, Hercz Jenőné, Szász József, Gobbi Jenő, Mankler Lajos, Silbiger Bertalan, dr. Wollny József, dr. Győri Nagy Lajos, Finta Elemér és a helyőrségi zenekar mindenkori karmestere.⁴¹

Mint láthatjuk, kimaradt a tehetségét már bebizonyított Hollósy, Rádió Rezső a színházi karmester. És vajon mi oka lehetett annak, hogy éppen a zeneiskola egyik legtehetségesebb tanárát, Hollósyt, 1923-ban a „B” lista réme fenyegette? Noha nem nagy anyagi alappal rendelkezett a Filharmóniai Társaság, 1923. május 16-án újból hangversenyt tartottak, már a 3-at. A 2. hangverseny ugyanis az első ismétlése volt valóban a nagyközönség, sőt az ifjúság számára egy vasárnap délelőtt, nagyon olcsó, hozzáférhető árral. Ezen a májusi hangversenyen a található kottatárból előadták Schubert: H-moll szimfóniáját, Grieg: Peer Gynt szvitjét, Weber: Oberon nyitányát és Beethoven: Ah perfido c. nagyáriát. Ezeket a zenekari műveket játszotta a háború előtt – az akkor is óriási pénzügyi nehézségekkel küzdő Szimfonikus Zenekar. Most a körülmények nem sokat változtak, csak a személyek. Kiemelkedő momentum volt Hollósy: Diadalünnepe c. nyitánya. Vezényelt: Rádió Rezső.

1923 októberében ismét röpködtek a sajtóvilág a polgármester felé: „Hodobay polgármester úr energikus ambíciót mutat fel a város gazdasági ügyeinek intézésében. Nézzük, hogyan tudja s mennyi energiával bírja kiköveztetni a megértés és megbecsülés gyémántköveivel azt az utat, amelyen a Miskolcon sarjadt kultúrának haladnia kell.”⁴²

1924-ben már csak vonószekarra futotta a Filharmóniai Társaságnak. Szezonnyitó matinéjukon novemberben Csajkovszkij: Elégiaját „némi elfogódottsággal” szólalatták meg Koller Ferenc vezényletével. Ismét repül a megjegyzés a város „művészi közgazgatásához”, amely nem érzi feladatának a támogatást, „amely nélkül a művészetben tartós boldogulás teljesen lehetetlen”. A nagy zenekari hangverseny „kényszerszünetben,” nagyon színvonalas kamarazenét játszottak. Így volt ezen a szóban forgó hangversenyen is, ahol elhangzott C. Franck: Zongoraötöse. Előadták: Becht–Rákos–Finta–Győri Nagy–Helényi.

1925-ben a 13. honvédgyalozezred kapcsolódott be erőteljesen. Ez az erősítés zeneileg színvonalas koncerteket eredményezett, de nem oldotta meg a vezetést. 1925. I. 13-án 3-an is vezényeltek. Goldmark: Sakuntala nyitányát Francz Károly, a katonakarmester,

41. HOM HA 73.870.1.

42. Miskolci Napló. 1923. okt. 20.

Grieg: A-moll zongoraversenyét előadta Gy. Márkus Lili, vezényelt: Becht József, „akit eddig, mint stílusos, ügyes kísérőt hallottunk”. Kifogástalanul megállotta a helyét és sok hozzáértéssel kezelte a zenekart. Beethoven: III. Szimfóniáját vezényelte: Koller Ferenc. Csak a vállalkozás bátorságán ámulhatunk el, a hírlapi méltatás udvarias, semmitmondó. Mi is lehetett volna más, hiszen a vállalkozás bátorsága nem állhatott arányban a lehetőségekkel. A III. Szimfóniáról köztudomású, hogy szerzője ezt írta előtte: „Nem vagyok megelégedve eddigi műveimmel, mától kezdve új útra térek”. A döntő fordulat az új útra térés első nagyszabású dokumentuma éppen a III. Szimfónia, az Eroica. Nem hiába mondják róla, hogy vele új lap kezdődik a zenetörténetben.⁴³ 1925. május 5. hangversenynek egyéb zenetörténeti érdekessége is van. A műsort együtt vezényelte a katonakarmester: Francz Károly és Venetiáner Sándor, a későbbi Vándor Sándor, aki a munkásmozgalomban és a munkáskórus-művészetben kiemelkedő szerepet játszott. A műsor megmaradt, de a hírlapi méltatás elmaradt. Annak oka pedig az volt, hogy Venetiáner Sándor a baloldali szakszervezeti mozgalomban Miskolcon szerepelt, s apjára való tekintettel, aki neves orvos volt és a zenedei szakbizottság tagja, sem dicséretet nem kapott, sem bántást, a legrosszabbat kapta: az agyonhallgatást. Egyébként ezen a hangversenyen Wagner: Előjáték a Mesterdalnokokból szerepelt, Wieuxtemps: Ballada és polonéz, előadta Rákos Arnold, Beethoven: István király nyitány (ezt vezényelte Venetiáner Sándor), Wagner: Siegfried halála, Grieg: Sigurd Jolsalfar nyitány.

Ebben az esztendőben a zeneiskola is emlékezetes évszót tartott: előadták Pergolesi: Stabat Mater c. oratóriumát.⁴⁴

1925-ben a Filharmóniai Társaság már csak a Lévay KE zenei szakosztályának támogatásával volt képes létezni. A zenei vezetést kezdi átvenni a honvédgyalozred zenekara és a műsor már így szerepelteti a karmestert „főkarmester-vezető karnagy”, viszont a másik dirigens ismét Hollósy. A műsor figyelemre méltó: bevezetőt mondott dr. Valentényi Gáspár, a Lévay KE zeneművészeti osztályának titkára, Grieg: Ősszel, koncertnyitány, Csajkovszkij: Hegedűverseny, előadta: Regéczy Ilona hegedűművész. Bizet: Arlesli lány I. zenekari szvit. Beethoven: I. Szimfónia.⁴⁵

1927-ben tartotta a zenei világ a Beethoven centenáriumot. Bár a Filharmóniai Társaság fénye már csak alig pislogott, ezúttal utolsót lobbant, erős honvédzenekari támogatás ellenére is. Ismét 2 dirigens vezényelt: Francz Károly és Hollósy. Elnöki megnyitót mondott dr. Putnoky Béla. Beethoven művészetét méltatta Kern Aurél, a Nemzeti Zenedny. elnök igazgatója. Elhangzott a Leonóra-nyitány (nem tudni hányadik), a Hegedűversenyt Rákos Arnold adta elő, Az Ah perfidó áriát Császár Magda operaénekes és elhang-

43. Bartha Dénes: Beethoven 9 szimfóniája. Bp., 1956. II. kiad. 85.

44. Eredeti műsor. A Miskolc Városi Zeneiskola 1925. június 22. tartja VIII. évszót hangversenyét a Korona Szálló nagytermében du. 4 órakor. Előadásra kerül: Pergolesi Stabat Mater. Vezényel: Hollósy Kornél.

45. Eredeti műsor. III. évf. 1 hangv. A Miskolci Filharmóniai Társaság és a Lévay KE zenei szakosztályának nagyzenekari hangversenye a Korona Szálló nagytermében. Vezényel: Francz Károly főkarmester-vezető karnagy és Hollósy Kornél tanár. Közreműködnek: Regéczy Ilona hegedűművész és a M. Kir. 13. honvédgyalozred teljes zenekara. Bevezetőt mond: dr. Valentényi Gáspár a Lévay KE zeneművészeti szakosztályának titkára. 1. Grieg: Ősszel. Koncertnyitány. 2. Csajkovszkij: Hegedűverseny. 3. Bizet: Az arlesli lány I. zenekari szvit. 4. Beethoven: I. Szimfónia.

zott az V. Szimfónia. A hangverseny sikerére és színvonalára mutat a fővárosi sajtó megemlékezése is. Különösen Hollósy és Francz művészetét méltatják.⁴⁶

Az utolsó megnyilvánulása volt a Filharmóniai Társaság működésének Schubert halálának 100. évfordulójára rendezett hangverseny. A műsorban megszólalt a H-moll szimfónia, amit olyan sokszor előadott Miskolcon minden időkből „A” szimfónikus zenekar, ezúttal még a Wanderer-fantázia Thurzó Nagy Lászlóné tolmácsolásában, vezényelt Hollósy Kornél. A hangverseny méltatása kapcsán egy utolsó híradás található a terveiben szép, szándékaiban becsületes együttesről. Ebből a híradásból ismét kitűnik az első hangverseny dátuma és úgyszólván az egész rövid története. A társaság elnökei, akiket már eddig megismertünk, s akik közül dr. Rhibiczey József, a zenét szívesen támogató hadbíró-ezredes 1924-ben máshová helyeztetett, távozása után dr. Putnoky Béla jogakadémiai tanár lett az utóda. Karnagya 1925-ig katonai részről Francz Károly. Közli a híradás a társaság vezetésében beállott változásokat az elsőhöz képest.

A) Választmány: Elnök: dr. Putnoky Béla

Titkár: Hollósy Kornél

Karnagyok: Francz Károly és Hollósy Kornél

Hangversenymester: Rákos Arnold, Haydu István

Péntáros: Marxner Ernő

Választmányi tagok: Gobbi Jenő, Komán Andorné (Balogh Luca), Domokos György, Kálmán Izsó, Császár László

B) Zenekari tagok: I. hegedű: Rákos Arnold, Gobbi Jenő, Puky László, Kománné Balogh Luca, Lauday Margit, Mancher Lajos, Domokos György, Garay Aladár, László Ervin, dr. Győry Nagy István. II. hegedű: Kálmán Izsó, Kálmán Irén, Szász József, Volkmann Ervin, dr. Győry Nagy Lajos. Mélyhegedű: Marxner Ernő, Kelemen Ernő, Becht József. Gordonka: Haydu István, László Imre dr., Pazár Béla.⁴⁷ Feltehetően ezt a vonószekari részt egészítette ki a katonazenekar. A város zenei életéről szerzett ismeretek birtokában ez a vonósrészleg igen kitűnő, nagy zenei igényeket is kielégíteni bíró együttes volt.

1928-ban újból felmerül egy önálló városi szimfonikus zenekar gondolata, de erről a Filharmóniai Társaság nagy munkát és sok fáradságot vállaló vezetői – köztük Hollósy Kornél is – csak nagyon óvatosan vagy inkább nagyon reálsan nyilatkozott: „Külön e célra szerződtetni zenekari tagokat, nem tartja életrevaló gondolatnak. Ezt sem a város, sem a társadalom anyagilag nem bírja el.” Teljesen igaza volt.

A Filharmóniai Társaságot tehát megölte a pénztelenség. Nem volt elég a lelkesedés, sem a nyilvánvalóan meglevő zenei tudás. Nehezítette a helyzetét a meglevő gondok mellett, pontosan azokból eredően, hogy nem bírt anyagi alapot teremteni egy állandó karmester számára sem. A műsorokat alkalomról alkalomra – a meglevő kottakészletet felhasználva – alakították ki, az állandóan változó karmestersorozat nem tudhatott „műhelymunkát” a zenekart rendszeresen mind nagyobb feladatokra képezve kifejleszteni. E hiányok mellett – ezek ellenére is – a Filharmóniai Társaság működése Miskolc zenei életének szép fejezetét jelenti.

1928-tól az eddigi erők szétváltak, a zeneiskola tanáraiból és növendékeiből alakult zenekarhoz kiegészítőként kapcsolódott a Vasgyári Zenekar. A Honvéd Zenekar – a 13.

46. Magyarság. 1927. III. 8.

47. Színházi Lapok. 1928. III. 3.

honvédgyalozezred zenekara – pedig önálló életet kezdett játszani a város zenei életében. Az eddigi zenekari ínségből, csaknem zenekari bőség lett, 2 zenekar is igyekezett szolgálni a szimfonikus zene műzsáját, 2 volt, holott egy többet jelenthetett volna . . .

1928–29-ben a város zenei életét a zeneiskola vonószekara reprezentálta. 1929-ben Miskolc nagyszabású városok közti találkozóinak adott helyet. Itt tartották a Dunán-inneni Városok konferenciájukat. A várospolitikai kérdései mellett nagyszabású kulturális megnyilvánulásra is sor került és Debrecen, Nyíregyháza, Szeged ez alkalommal a legjobb zenei erőit sorakoztatta fel. Miskolc a zeneiskola kibővített zenekarával Mozart: G-moll szimfóniáját adta elő. Vezényelt: Koller F. Íme, a Balogh Bertalan által megálmodott gondolat az új körülmények között is hogyan élt tovább.⁴⁸ Negyedszázaddal ezelőtt hirdette a városok közti kulturális kapcsolat fontosságát s szinte egész életét annak szentelte – a többi nagy érdeme között –, hogy ez a gondolat valóra váljék.

2. *Bartók Béla levele a 13. honvédgyalozezred zenekarához*: Az 1930-as évek legelejétől kezdve a zenekari élet legfontosabb tényezője a katonazenekar lett. Ennek az együttesnek nem voltak anyagi gondjai „legfeljebb” művészi gondjai. De a zenekar és Miskolc város zenei életének nagy nyereségére idekerült Pongrácz Géza, aki kitűnő zongoraművész is volt, sokáig Haydu István partnere, jól képzett muzsikusként a Zeneművészeti Főiskola jeles tanárainak keze alatt tanult és zeneszerző is volt. Az ő álmai messzebb terjedtek a katonaindulóknál és alkalmi zenéknél. Egyre céltudatosabban fejlesztette a zenekart, amelynek tagjai közben a zeneiskola akadémiai osztályait is végezték és 1933-ban már odajutottak, hogy műsorra tűzhatték Bartók Béla I. zenekari szvitjét. Miskolcon teljesen újdonság volt, de a zenetörténet tanúsága szerint nem volt gyakori más vidéki nagyvárosokban, sőt a fővárosban sem.

Pongrácz Géza arra törekedett, hogy népszerű hangversenyek tartásával minél elérhetőbbé tegye a művészi zene meghallgathatóságát, s ezt a katonai zenekari lehetőségek egyenesen szinte kínálták, csak értő művész kellett hozzá, aki ezt a lehetőséget a köznek adja. 20 fillér ellenében – ennyi volt egy jegy ára például az ifjúságnak – magas színvonalú művészi élményhez juthatott, aki akart. Az 1933 márciusi hangversenyen a Bartók Szvit mellett elhangzott Hollósy: Diadalünnep nyitánya, Beethoven: C-moll zongoraversenye, Csajkovszkij: Olasz Capricciója és Pongrácz Géza: Magyar rapszódiaja. Az igényes szép műsor méltán megérdemelte Vucskits Jenő esztétikai súlyú bevezetőjét.⁴⁹ Joggal írhatta Nagy Ferenc a hangversenyről: „Keretében széles, ünnepélyességében fényes, művészileg elsőrangú volt.” A hangversenyen valóban ott volt a város „színe-java”. Katonák, polgárok, polgármester, főlevéltáros, sőt az egészet megismételték a diákoknak is.

Mínthogy Bartók zenekari műveiből ezúttal hangzott el először bemutató, szenteljünk rá néhány sort. A recenzens Nagy Ferenc ezt írta róla: „ebben a műben még megtaláljuk az átmeneti kor alkatelemeit, de már kicsillan az igazi Bartók”. Részleges bemutatója 1905. november 29. volt Bécsben, a teljeset 1909. március 1-én a zeneakadémián Hubay Jenő vezényelte. Időtartama 40 perc.

A nagy zenekarra írott művek sorát folytatja Bartók az I. Szvitben a verbunkos hagyomány és a nagy szimfonikus formák szintézisének további lehetőségeit keresve. Őt

48. Miskolci Szemle. 1929. jún. 5–6.

49. Eredeti műsor. A M. Kir. 13. honvédgyalozezred zenekarának népszerű hangversenye. 1933. III. szombaton délután a Zenepalotában. Teljes műsor a szövegben.

önálló tételt tartalmaz, mindegyiknek saját tempó karaktere, ritmusvilága és egyedi dallamanyaga van. A dallamanyag talán itt áll legtávolabb a klasszikus verbunktól és itt kerül legközelebb a 19. század második felének népies műdalvilágához. Az a nótaidézet (Kék nefelejcs), amelyik a szvit eredeti változatában a II. tétel középházában felcsendül, szintén erre utal. Mindenképpen tarkább, harsányabb, egyszerűbb zene, mint az ezt megelőző művek. Az I. Szvit öt tételes, szimmetrikus szerkezete révén mutat a jövőre. Jövőt sejtető újszerűsége mellett van már néhány pillanata, amely bartóki hang, és Bartók zenei nyelve szempontjából is jelentős. A II. tételben először találkozunk azzal a vészesen hullámzó, morajló zenével, amely a későbbi művek jellemzője lesz.

Nagy Ferenc méltatása tehát teljesen szakszerű és rövidsége mellett is nagyon találó volt. Az I. Szvit 2 alakban maradt ránk; 1905 eredeti változatát 1920-ban átdolgozta szerzője a II. és III. tételt lerövidítve. Nem tudjuk Miskolcon melyik változatához jutottak hozzá. Ma, az átdolgozott verziót játsszák.⁵⁰ A Bartók Szvit mellett elhangzott még Beethoven C-moll zongoraversenye, amelyet Pongrácz István, Pongrácz Géza testvére adott elő. A hangverseny lelkes és tegyük hozzá megérdemelt hírlapi méltatást kapott. „Szinte alig ismertünk rá a zenekarra, amely a dirigens nagy munkája következtében a művészi teljesítmények legmagasabbjára is képes.” „Miskolc zenei életében végre egészséges vérkeringés indult meg, s oda fejlődik, ahova fejlődnie kellene.” „A hangverseny a szezon legkiemelkedőbb eseménye volt.”⁵¹ S hogy valóban figyelemre méltó esemény lehetett, arra a legszebb bizonyíték Bartók Béla Pongrácz Gézához írott levele. „Nem is tudom eléggé hangsúlyozni, mekkora fontossága van annak, hogy a magyar vidéki városok végre kimozduljanak eddigi tétlenségükből. Természetesen nem szabad megállni egyes elszigetelt jelenségeknél, hanem tervszerűen kiépített akciókba kell kezdeni.”⁵² Sajnos a levél eredetije féltve őrzött ereklyeként a címzettnél maradt és a Bartókról szóló irodalomban a végeredményben akkor már európai hírnév mester életművében nem maradt nyoma. Nem sokkal a Szvit bemutatója előtt szerepelt Bartók utoljára Németországban, ahol Frankfurt am Mainban II. zongoraversenyét adta elő. Talán az keltette fel a miskolci előadásra az érdeklődését, hogy ez idő tájt „éppen neheztelt a főváros közönségére”.

Bartók, mint mindig ezúttal is a lényegre ragadta meg. „Tervszerűen kiépített akciókba kell kezdeni.” A tervszerű akció következő állomása volt az 1933. április 27. hangverseny, amelyen Weiner-, Dohnányi-, Siklósi-, Kodály- és Pongrácz-műveket mutattak be. A műsorról csak a Bartók Szvit előadása műsorának előzetes jelzéséből tájékozódhattunk. Így sajnos nincs mód rekonstruálni, melyik művek kerülhettek előadásra. Hírlapi nyom sem maradt. 1933-ban sűrűn követhették egymást a színvonalas hangversenyek. Április 4-én pl. Csajkovszkij-esten elhangzott a Diótörő szvit, a b-moll zongoraverseny Bíró Sári zongoraművésznő előadásában, a Rococó variációk Haydu István tolmácsolásában és a Pathétique szimfónia.⁵³

1934-ben egyöntetű a vélemény, „Miskolc zenei életének ma egyik legtekintélyesebb reprezentánsa a 13. honvédgyalozezred zenekara.”. 1934 májusában a színházban

50. Kroó György: Bartók Kalauz. Bp., 1971. 13.

51. Reggeli Hírlap. 1933. III. 24.

52. Reggeli Hírlap. 1933. III. 10. Az újság vastag betűs címmel közölte a szövegben bemutatott levelet.

53. Felső-Magyarország. 1934. IV. 8.

rendezett Görgey matinén Dohnányi gordonkaversenyét az egykorú Haydu tanítvány, a már művésztrássa érett Sassy Iringó játszotta, elhangzott még Hollósy: Nimfák tánca, szimfonikus költemény.⁵⁴ Nem kísérik végig hangversenyről hangversenyre a zenekar útját, a célunk inkább annak az útnak az érzékeltetése, amelyen haladtak, s az előadott művekből joggal következtethetünk arra, hogy a színvonal valóban magas és művészi volt. 1935. II. 12. – ismét ínségakció javára rendeztek hangversenyt. Közreműködött Hegyi Emánuel a budapesti Zeneművészeti Főiskola tanára Liszt: A-dúr zongoraverseny előadásával. A műsorban elhangzott még Hollósy Kornél: Trianon c. szimfonikus költeménye, Rajter Lajos: Divertimentó és Vannay János: Mozaik c. szvitje.⁵⁵ 1937 márciusában Haydu István zenekari estjén vendégkarmester dirigált: Rajter Lajos. Ez volt Miskolcon a 2. háború között az egyik eset, hogy budapesti karmester vezényelt! Haydu István Boccherini gordonkaversenyét, Mozart-versenyművet adott elő (Cassadó átíratában) zenekari kísérettel és a vendégkarmester Szimfonikus Szvitje szerepelt a műsoron. A műsort Pongrácz Géza tanította be. „A zenekar hallatlan odaadással igyekezett a vendégkarmester sokat követelő palcájának eleget tenni. A fafúvók megkülönböztetett dicséretet érdemelnek.”⁵⁶ 1938-ban – és az időpont megkülönböztetett figyelmet érdemel, hiszen a németbarátság szele már erősen fűjdogált. A 13. honvéddalozozred ismét Csajkovszkij ad elő! Ismét elhangzott a b-moll zongoraverseny, de ezúttal miskolci szólistával Thurzó Nagy Lászlóné előadásában, a Diótörő, az Olasz Capriccio és a Pathetique. A hangversenyéről azt írta a krónika: „Pongrácz Géza ezúttal nem teljesen illeszkedett be az orosz óriás szertelen és féktelen mondanivalójának világába”. A zongoraverseny tolmácsolását „intelligensnek, érettnak és kiforrottnak” jellemezték. „A zenekar, mely becsületes és hatalmas munkát végzett, büszke lehet arra, hogy ilyen művek előadására képes és teljesen elhivatott.”⁵⁷

1940-ben még „élt” a zenekar. Pongrácz Géza előadást tartott a Zenei Szabadegyetemen Lélekábrázolás a zenében címmel, amely alkalommal ő maga Chopin műveket adott elő a 13. honvéddalozozred zenekara pedig részleteket a Schubert: H-moll Szimfóniából, a Csajkovszkij: Pathetique-ből és Muszorgszkij: Borisz Godunov-jából, valamint Puccini-operákból.⁵⁸ A II. világháború elsodorta ezt a zeneileg sokat jelentő zenekart. A háború alatt 1940-ben Pongrácz Géza a budapesti helyőrség zenekarának lett a vezetője.

3. *A zenekarért folyó küzdelem másik útja:* Immár 40 év távlatából úgy tűnik, hogy anyagi eszközök hiánya ellenére, szinte „zenekari vetélkedő” folyt a városban. Ennek a

54. Felső-Magyarország. 1934. V. 8.

55. Eredeti műsor. A miskolci M. Kir. Görgey Artúr 13. honvéddalozozred zenekara által őfőméltósága vitéz nagybányai Horthy Miklósné ínségakciója javára 1935. II. 12-én, kedden este fél 9 órai kezdettel a Zenepalota dísztermében veszprémi és hegyi Hegyi Emánuel zongoraművész, az Orsz. M. Kir. Zeneművészeti Főiskola tanárának közreműködésével rendezett hangverseny műsora. 1. Hollósy K.: Trianon szimfonikus költemény, 2. Rajter Lajos: Divertimento (Bp. Székesfőváros által pályadíjjal jutalmazott mű). Szünet. 3. Liszt: A-dúr zongoraverseny. Előadja veszprémi és hegyi Hegyi Emánuel zongoraművész. 4. Vannay János: Mozaik szvit. a) Apróinduló, b) Dodó, c) Babatündér, d) Táncc jelenet, e) Caprices, f) Pilkó. Az összes művek Miskolcon először kerülnek bemutatásra. Vezényel szentmiklóssy és óvári Pongrácz Géza honvédkarnagy.

56. Termés irodalmi és művészeti folyóirat 1937. márc. 5. I. évf. 1. szám. Pórfy György cikke.

57. Termés 1938. 2–3. szám, összevont szám.

58. Magyar Jövő miskolci napilap 1940. II. 12. Ennek az évnek nyarán Pongrácz Géza Budapestre kerül és a Mária Terézia honvéddalozozred karmestere. Gyakran szerepelt zenekarával a budapesti Rádióban és sokszor adott elő Hollósy-műveket.

„polgári” zenekarnak, miután a másik zenekar katonai erőkből állt, nincs összefüggő története, csak állomásai. A megmaradt mozaikokból nehéz összerakni a folyamatosságát. Egyébként nagyon valószínű, folyamatosságról nem is beszélhetünk, csak szép alkalmi megnyilvánulásokról. A sokszor változott név, egyúttal jelzi a töredékes létet is. Ez a zenekari társulás nagyrészt a Vasgyári Zenekarra támaszkodott, erős zeneiskolai alappal. A zeneiskola és ambiciózus igazgatója semmiképpen nem akarta elveszíteni azt a szerepet, amit a zeneoktatáson kívül a zeneiskola a város egyetemes kulturális életében is jelentett. Ezért keresett mindenütt támaszt, ahol remélhetett, a Vasgyárban és a Lévay KE-ben. Ennek megfelelően a nevek a következő módon változtak: Miskolci Hangversenyzenekar, Lévay KE zenekara, Lévay KE Hangversenyzenekara. A névváltozás könnyen megtéveszthetne, de ez csak formai volt, illetve aszerint alakult, amint a társulások kívánták. A bármilyen néven szereplő zenekarok karmestere a zeneiskola igazgatója, Koller Ferenc volt. Természetes ezek után, hogy a név, az éppen soron lévő szervezeti forma és az éppen meglévő társulás szerint alakult a műsorpolitika is. Nem szabad elfelejtenünk, amit a Lévay KE-nél már említettünk, az egyesület céljának vallotta: „Nem annyira az új irodalom és művészet mesterséges megteremtését, mint inkább a régi értékek ápolását.” Sőt azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a Lévay KE tulajdonképpen az egykori BMK utóda volt. S miután a BMK és ME Közművelődési Szakosztálya az I. világháború előtti Miskolc zenei életének szinte fő patrónusa volt, megfelelő kottatárval is rendelkezett, s ennek a pénzszükségben levő, de jó szándékú vállalkozásnak mindenképpen előnyt jelentett a meglévő zenei anyag, sőt hangszerek. Nagyon kevés kivételtől eltekintve tehát ezeknek a zenekaroknak a műsoranyaga részben ismételte a háború előtti műsorokat. A másik nagyon figyelemre méltó szempont a Vasgyári Zenekarral társulás és az ebből fakadó előnyök ezúttal inkább Miskolc, de kétségtelenül a Vasgyár zenei művelődése számára is. A Vasgyári Zenekart a munkásság tartotta fenn, tehát biztos anyagi bázison nyugodott, s noha a Vasgyári Zenekarral való társulás nem lehetett állandó, kottakölcsönzésben nagy segítséget tudtak adni.

Nézzük meg a zenekarért folyó küzdelem ez útjának is egy-egy állomását. Amikor a 13. honvédgyalozezred zenekara már erőteljes tényezője lett a városnak a „másik út” is igyekezett színvonalas eseményeket nyújtani a város közönségének. 1930. II. 19-én Haydu István zenekari estet rendezett a Vasgyári Zenekarral. Boccherini és Saint-Saëns gordonkaversenye szerepelt a műsoron és még néhány kisebb mű. Ezúttal a Vasgyári Zenekar karmestere, a jó nevű Senger Gusztáv vezényelt, aki maga is kiváló csellista volt fiatal korában. A sajtó szerint: „Senger Gusztáv karnagy nagyszerű vezetésével a zenekar tagjai tudásuk legjavát adták. A hangverseny egy kis ízelítő volt abból, amit szeretnénk Miskolcon minél gyakrabban hallani”.⁵⁹ 1931. I. 8-án ismét feltűnik egy együttes Miskolc városi Kamarazenekar címen. Tagjai a zeneiskolai növendékeken kívül lelkes miskolci muzsikusok voltak és a Vasgyári Zenekar fúvósai. A műsor éppen kamarazene jellegű volt. Mozart: Jupiter Szimfónia, Hubay: Falu rossza – nyitány, és Bach: 2 hegedűs versenymű. Előadták Rákos Arnold és Gránát József. Rendezte a Lévay KE, vezényelt Koller Ferenc.⁶⁰

59. Magyar Jövő. 1930. II. 22.

60. HOM HA 76.233. 1–85.

Feltehetően ugyanez az együttes 1931. III. 8. hangverseny alkalmából már Miskolci Hangversenyzenekar címen szerepelt. Nem tudni, mi vezethette a vezénylő Koller Ferencet abban, hogy a zenekar nevét ilyen hangzatosra változtassa. Műsoron nagyrészt helyi szerzők művei szerepeltek Senger Gusztáv és Rákos Arnoldé. Elhangzott még Bizet: Az arles-i lány című szvitje. „Mennyire szükségét érzi a város közönsége egy ilyen szimfonikus zenekarnak és milyen szívesen hallgatja, annak eklatáns bizonyítéka volt a szombati hangverseny, amely alkalommal színültig megtöltötte a zeneiskola nagytermét a közönség.”⁶¹ 1932. IV. 19. Vasgyárban tartott hangversenyen még mindig Miskolci Hangversenyzenekar címen szerepelnek. A nagy hodályszerű egykori Munkáséteremben elért 2–3000 ember is. Ezen a hangversenyen közreműködött a zenekaron kívül a 3 vasgyári énekkar, a Tiszti Dalegylet, a Jó Szerencse és a Vasas. Azonban Koller Ferenc vezényelte.⁶² 1933-ban már Lévay Hangversenyzenekar címet vették fel. Viszont ebben a formában csak vonószekarra futotta. Szent-Gály Gyula tiszteletére rendezett emlékhangversenyen előadták Andante c. zenekari művét. Vezényelt Koller F. 1933-ban Lányi Ernőnek a zeneiskola első igazgatójának halála 10. évfordulójáról emlékeztek meg, amely alkalommal – mint a Lévay KE történeténél már említettük – leleplezték ma is látható domborművét. Az előadásra került művek között szerepelt a Hunnia gyásza nagyzenekari mű és a Mese, szintén nagyzenekarra. Tehát ismét csak társulással szólalhattak meg. Mindkét nagyzenekari műnek van különleges miskolci vonatkozása. A Hunnia gyászat miskolci tartózkodása alatt írta Lányi. Innen utazott 1906-ban Győrbe a mű bemutatójára. A Mese c. nagyzenekari mű érdekessége kettős: Annak idején – 1885-ben – tulajdonképpen ezzel a művével alapozta meg országos hírnevét. Ez a mű jelent meg a Magyar Zene-költők Kiállítási Albumában 1885-ben, nem kisebb nagyságok művei mellett, mint Liszt. A másik érdekessége, hogy a Diósgyőr-Vasgyári Zenekar már 1908-ban műsorán tartotta.

1935-ben még mindig létezett ez a társulás a Lévay KE támogatásával, bár mint eddig megismerhettük már nagy versenytársa volt a 13. honvédegyalozezred zenekara. Ez időből megmaradt a Lévay KE vonószekari tagjainak névsora: I. hegedű: Rákos Arnold, Gránát József, Domokos György, Garai Aladár zeneoktató, dr. Győry Nagy Lajos ügyvéd, Kavecky Ferenc tanító, Kománné Balogh Luca, Kocsin Ida, Mankher Lajos gépészmérnök, Vancsó Dezső zeneiskolai növendék. II. hegedű: Róth Sándor magántisztviselő, dr. Sipeki Balázs városi aljegyző, Bayer Sarolta zeneiskolai növendék, dr. Gábor János ügyvéd, Láng Margit, Mérő Béla magántisztviselő, Nagy Gyula zeneiskolai növendék, Petró Nándor városi tisztviselő, Sajó Ferenc magántisztviselő, Simon Dezső zeneiskolai növendék, Szente Klára, Schvarcz Anna zeneiskolai növendék, Weinberger Erzsébet zeneiskolai növendék. Mélyhegedű: Reinitz Anna zeneoktató, dr. Kelemen Ernő ügyvéd, Lancendorfer Henrik zeneiskolai növendék, Szendy Lajos magántisztviselő. Gordonka: Haydu István, dr. Thomen József táborigazgató, Névely József zeneiskolai növendék. Gordon: Profánt István a MÁV cserkészzenekar karmestere, Blum Árpád magántisztviselő.⁶³ Az olvasó már az eddigiek ismeretében is felismerheti, hogy ezek a vonószekari erők nagyon jól megfelelhetnek szerepüknek, hiszen a város vonósainak színe-java benne volt.

61. Reggeli Hírlap. 1931. III. 11.

62. Lásd II. fejezet 18 jelzet Eredeti műsor.

63. Eredeti műsor. Lévay KE zenei szakosztálya. Bérleti hangverseny. Emlékhangverseny Lányi Ernő műveiből, a zeneköltő halálának 10. évfordulója alkalmából. 1933. III. 12. este 6 a Zenepalotában. Műsor: 1. Ünnepi emlékbeszéd. Musza Ferenc lelkész nagytemplomi orgonista, karnagy, a

1936-ban a Liszt-ünnepségek alkalmából már „nevesincs” zenekar, a műsor csak így jelöli: „a zeneiskola és a Diósgyőr-Vasgyári egyesített zenekar”. Előadták Liszt: II. Rapszodiáját. Vezényelt Koller Ferenc. A Lévy KE ereje, mint emlékezünk rá, ez idő tájt már a vége felé jár, Koller Ferenc is már 66 éves, 1937-ben benyújtja a lemondását. A zenekari élet egy fejezete tehát lezárul, hogy átadja helyét egy másiknak: a Vasutasok Ének- és Zenetársaságának. De, mielőtt ennek a társulásnak a történetét megismernők, időzzünk el kissé egy érdekes mozzanaton. Eddig mindig úgy találkoztunk a vasgyári zenekarral, mint a zenekari életben fulladozó egyesületek segítójével. 1937-ben a Diósgyőr-Vasgyári Zenekar és a Vasgyári Tiszti Dalegylet adott hangversenyt a Zenepalotában és a hangversenyt úgy méltatták, mint az „egészséges import gyümölcsöt”. A műsor már nem műkedvelő, operetteket játszó együttes műsora, hanem zeneileg igényes, magasrendű művek előadása. Beért a gyümölcs, a zenekar miskolci zeneiskolai akadémiai osztályokat végzett tagjai képesek voltak a magas mércére is. Hoppe Jenő vezényletével előadták: Beethoven: VI. Szimfóniáját, Kodály: Intermezzóját a Hány Jánosból és Liszt: XIV. Rapszodiáját. „A zenekart képesnek tartják komolyabb feladatok megoldására is és ahhoz az szükséges, hogy Hoppe ne elégedjék meg kitaposott és mérsékelt értékű zenei ösvények közepszerével.”⁶⁴ A „kitaposott ösvények” említése nem volt alaptalan, célzás volt az évtizedeken át játszott, bár színvonalas, de szórakoztató zenére. És a Tiszti Dalegylet? Műsora bárhol megállta volna a helyét és színvonala kielégítette volna a legkényesebb ízlést is. Kodály: Huszt, Ádám: Balaton-Somogyi nóták, Wagner: Zarándok kóruszenekarral. Vezényelt: Szilágyi Levente. A Tiszti Dalegylet, miként a Vasgyári Vasas Dalárda országosan számon tartott énekkar volt. S mint eddig sokszor rejtve bujkált a kérdés – most előtolakszik –, mire lehetett volna képes Miskolc és a Vasgyár – ha zenei erejét egyesíti vagy legalább többször nagy célra egyesít?

4. *A Miskolci Vasutasok Ének- és Zenetársasága:* Ennek a zenei egyesülésnek a megalkulása jól példázza ezt a szinte megszakítatlan folyamatosságot, amely, mint egy futóversenynél, mindig át tudta adni valakinek a stafétabotot és ezzel biztosította a zenekari élet továbbélését. Figyelemre méltó szemlélet, hiába volt jó színvonalú a katonazenekar, mégis valamiképpen a nem katonai együttest tartották igazán a városinak.

A Lévy KE zenekar névsoránál már kitűnt, milyen jó erők álltak rendelkezésre a városban, évek alatt a MÁV Cserkészzenekarnál Profánt István megbízható fúvósokat nevelt ki, ehhez már csak egy kis „erősítés” kellett és készen állt a „Zenetársaság”. Az énekesi gárda a MÁV-nál működő jobbnál jobb énekkarból minden nehézség nélkül

---

XI. daloskerületi bizottság tagja Debrecen. 2. Hunnia gyásza vonószzenekarral. Előadja a Lévy Hangversenyzenekar. Vezényli Koller Ferenc igazgató-karnagy. 3. Szeretném, ha szeretnének, b) Daloljak-e hozzád, c) Ha te virág volnál, d) Zöld leveles. Énekl: Rösler Endre a M. Kir. Operaház tagja. 4. Egy sír, b) Fülemlé dal, c) Üllői úti fák, d) Levél a tanyáról. Énekl: Elek Szidi a M. Kir. Operaház tagja. 5. Temetésre szól az ének, b) Haj, száj, szem. Énekl: a Miskolci Dalárdaegylet, vezényel: Várady Aladár. Szünet. 6. Vándorol a gólya, b) Megy a juhász, c) Falu végén. Előadja a Városi Zeneiskola női kara, zongorán kíséri Katona Sándor zeneiskolai növendék, vezényel Hollósy Kornél. 7. Régi nóta, b) Hogyha engem, c) Valamikor úgy szeretted, d) Duna mellett. Énekl: Elek Szidi. 8. Kuvik madár, b) Sirtam eleget utánad, c) Papnak szánt az anyám, d) A csikóm, a deres. Énekl: Rösler Endre. 9. Mese nagyzenekarra. Előadja: a Lévy Hangversenyzenekar. Vezényli Koller Ferenc igazgató-karnagy. A dalokat zongorán kíséri Lányi Viktor. Legközelebbi hangverseny március 16-án Thurzó Nagy Lászlóné estje.

64. Eredeti műsoron feltüntetett névsor. A műsoron szerepelt: Grieg: Sebzett szívek, Händel–Martuzzi: Szvit, Volkmann: Szerenád, Mozart: Kis éji zene, Szent-Gály: Elégia, Bihari: Kesergő.

kitelt. „Csak” a mecénás hiányzott és 2 karmester. A támogatót Hamary Géza dr., a MÁV miskolci üzemigazgatója személyében megtalálták. Debrecenből került Miskolcra és ott tapasztalhatta, mit jelentett a város életében a MÁV Szimfonikus Zenekara. Hiszen Debrecenben már 1928-tól működött a MÁV Filharmonikus Zenekar, mint említettük. Hamary dr. látva a miskolci zenei élet éppen akkori gondjait, nemcsak segítő kezet nyújtott, de anyagi támogatást is.⁶⁵ Az Ének- és Zenetársaság karnagyául megszerezték Abrányi Emilt és Kiss Dénest. Abrányi Emil nagy zenekari múlttal rendelkezett. A Debreceni MÁV Filharmonikusoknak is vezetője volt, innen adódhatott ismeretsége Hamary dr.-ral. Kiss Dénes a nagy híró miskolci „Fráter György” Gimnázium énektanára volt és sok miskolci, köztük MÁV-énekkar vezetője. Kóruskomponistaként is ismert.

A zenekar tagjai között, mint a korabeli lapok írták: „egész sereg hivatásos muzsikus, sőt művész, vasutasok, de rajtuk kívül csaknem minden fajta foglalkozású műkedvelő tanár, ügyvéd, villamostársasági tisztviselő iparos, kereskedő, akiket egyforma lelkesedés fűt a közös cél érdekében, hogy nagygyá, erőssé tegyék ezt a zenekart és minél szebb eredményeket tudjanak felmutatni”. „Nagyon figyelemre méltó, kiváló erőket fedezhetünk föl a fúvósok soraiban, akik között pedig nem egy egyszerű kocsitologató vagy pályamunkás akad, akik mindössze 1–1½ éve ismerkedtek meg a zene titkaival és hangszerükkel.” A próbaterem, amely a zenekarok vissza-visszatérő gondja, ezúttal nem okozott nehézséget, hiszen a „Bunkó”, a vasutas kultúrház jól megfelelt erre a célra is. 1937. május 12-én tartották bemutató hangversenyüket. Erkel: Hunyadi László nyitány, Mozart: G-moll szimfónia (nem tűnik ki, melyik g-moll), Nicolai: Windsori víg nők nyitány, Grieg: Honfoglalás ének- és zenekarra. Az énekkar Kodály: Katonadalát, Schubert: Bölcsődalát és Dienzl: Liliomszál című ismert dalát adta elő. Az első hangversenyt ünnepléses külsőségek között tartották. A megnyitó beszédet mondó Halmay Béla polgármester köszöntőjében elhangzott: „Nem pénzkérdés, nem is szabad, hogy ez legyen egy város kultúrája . . . Ahhoz, hogy kulturálisan magasabb fokra emelkedhessék, minden vezető őszinte akarása, hajlandósága szükséges.” Az eddigiek alapján elgondolkodtatók a polgármester szavai „. . . Őszinte akarás, hajlandóság”, ha más szervezet biztosítja az anyagiakat.

A műsor összetételéből világosan kitűnik, hogy nagyon széles rétegeknek szánták. Egyébként ugyanezen műsorral szerepeltek 1937. június 5-én Egerben, ahol Braun Károly polgármester tartott bevezető és üdvözlő beszédet.⁶⁶

1937. november 10. hangversenyüket az újságok vastagbetűs címmel hozták. „1000 hallgatója volt a nagy vasutas hangversenynek. Az előadásnak egyébként nagyon magas és előkelő vendégei voltak. Senn Ottó államtitkár, a MÁV elnökgazgatója, Márkus László az Operaház igazgatója, a megyei főispán, városi főispán, a polgármester és sokan mások. Műsoron Rossini: Tell Vilmos nyitánya, Beethoven: II. Szimfónia, Bartók–Kodály kórusok és a Miskolcra mindig visszatérő „Arlesi lány” szerepelt.⁶⁷ Csak sajnálható, hogy az énekkar műsorát az egykori híradás nem részletezte.

1938. április 4-én „szórakoztató hangversenynek” tüntetik fel a műsorelőadásukat. A szórakoztatónak jelzett koncerten azonban Verdi, Gounod, Dohnányi, Berlioz és Offenbach-művek szerepeltek. Az előadásból kiemelkedett az Aida nagy kórusa a Fráter

65. Termés. 1937. március 20.

66. Magyar Jövő. 1937. június 7.

67. Reggeli Hírlap. 1937. november 13.

Gimnázium és a MÁV műhelyi énekkar előadásában, zenekari kísérettel. Ilyen „szórakoztató” előadás ma is bárhol elkélne.⁶⁸

1939. I. 3. Miskolcon, februárban Ózdon, márciusban Kassán vendégszerepeltek.⁶⁹ 1940. május 6. ismét nagyon szép műsorral álltak elő. Wagner: Rienzi opera nyitányát, a Zarándok kórust a Tannhäuser c. operából, Liszt: I. Rapszódiaját, Haydn: D-dúr Szimfóniáját és Moszkovszkij: Szerenádját adták elő.⁷⁰ A háború alatt meggyérültek a hangversenyek, de 1943 decemberében még egy hangversennyel találkozhatunk. Vendégkarmester Kenessey Jenő, az Operaház karmestere vezényelte az együttest, közreműködött Fodor János és Gyurkovics Mária. Mindkét énekművész az Operaház élgárdájához tartozott. A műsoron részletezés nélkül Händel-, Mozart-, Bizet-, Gounod-, Kodály- és Kenessey-művek szerepeltek.⁷¹

A Vasutasok Ének- és Zenetársasága a háború után ebben a formájában még egy ideig fennmaradt, de ennek az útnak a továbbkísérése már egy másik dolgozat tárgya.

A zenekarért folytatott küzdelem utolsó, háború előtti állomásaihoz tartoznak még azok az erőfeszítések, amelyeket a zeneiskola ismételten kifejtett, még olyan „verseny-társak mellett” is, mint a Vasutasok Ének- és Zenetársasága és a 13. honvédgyalozezred zenekara. Újabb és újabb kísérletezés után 1939. május 16-án vonózenekari hangversenyen Rákos Arnold vezényletével előadásra került: Bach: Fúga, Corelli: Concerto grosso (címek hiányoznak), Mozart: A-dúr hegedűverseny Gránát József előadásában. A műsor magasrendűsége semmi különméltatást nem igényel. Ebben az időben nem volt ritka, hogy a jó képességű muzikusok egyszerre több zenekarban is játszottak. Böven telt a zeneiskola állandóan friss erőket nevelő munkájából.

1943-ban még a háború tombolása közben is ismét eljut a zeneiskola egy zenekar-alapításig. Nemcsak zeneiskolai erőkre támaszkodva, hanem régi zeneiskolai növendékekre. Csak a névsor maradt meg, ma már nem tudni, eljutottak-e az előadásig is. A névsor azért érdekes, mert sok, a város és a Vasgyár zenei életében ismert nevet tartalmaz. I. hegedű: Ádám János, Domokos György, Bánhegyi László (vasgyár), Erdős György, Furmann Miklós, Karsa Katalin, Lőkös István, Mankher Lajos, Sajó Ferenc, Szabó Sarolta, Zádor Tibor dr., Veres Tivadar, Vancsó Dezső (Vasgyár), II. hegedű: Kővári József, Gábor János dr., Pödör Lászlóné, Gompé Ferenc, Karsa Mária, Vönöcky Antalné, Balogh Gyula, Lócsei Pál, Novákovics András, Partos István, Petró Nándor. Viola: Szendy Lajos, Lakatos László (Vasgyár), Lánczy Henrik (Vasgyár), Bari Lajos. Gordonka: Csimá István, Kövesdi József, Krasznai Lajos (Vasgyár), Melles Gyula, Haydu Sára, Dargay Attila. „További jelentkező jó muzikusokat szívesen lát a zenekar vezetősége.”⁷²

Végigkísértük a miskolci zenekari életet, küzdelmes, de mégis lelkes és fáradhatatlanul törekvő útját. Megismertük mind a 4 nagy ágát: a Zeneiskolát, a Filharmóniai Társaságot, a 13. honvédgyalozezred zenekarát és a Vasutasok Ének- és Zenetársaságát. Mindegyik a zenekultúráért küzdött, de mindegyiknek más és más karaktere volt.

68. Magyar Jövő. 1938. április 8.

69. Magyar Jövő. 1939. I. 6. Műsoron: Weber: Oberon nyitány, Goldmark: Sakuntala nyitány, Beethoven: II. Szimfónia, Saint-Saëns: Gordonkaverseny, előadta Haydu István. Kacsóh: Mátyást királlyá választják (énekkar), Schumann: Cigányélet énekkar.

70. Magyar Jövő. 1940. május 10.

71. Magyar Jövő. 1943. december 12.

72. HOM HA 76.233.1. 1–85.

A klasszikus zenekari művészet nagy alkotásait minden zenekar művelte, de mégis sajátos szint jelentett a 13. honvédgyalozezred zenekara, amely különösen a kortárs szerzők és elsőrendűen a Bartók mű bemutatásával szerzett különleges érdemet. A Vasutasok Ének-és Zenetársasága széles közönségbázisra törekedett és műsorának skálája szélesebb, de egyben kevésbé „szigorú” volt. A miskolci szimfonikus zenekari élet küzdelméből az is kiviláglott, hogy a Vasgyári Zenekar, a munkászenekar mindig kész segítő volt. A fejlődés nem mindig sima útját végigkísérve azt is tapasztalhattuk, hogy városban a zeneszeretet és a zenekarért való küzdelem mindig támogatást váltott ki a polgárokból. Szívesen muzsikáltak, még akkor is, ha az anyagiak nem sok bőséggel kecsegtettek is. A zene nem úri kedvtelés volt, hanem közös munkával táplált olyan zenei talaj, amelyre egy jobb kor építhetett, a talajban benne volt az életképes mag, amely bármikor kikelt, ha a jóindulat és igény napja rásütött.

RÉGI MAGYAR EX LIBRISEK A ZEMPLÉNI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

SEMSEY ANDOR

A szerencsi Zempléni Múzeum őrzi az egykori *Petrikovits László*-féle ex libris gyűjteményt, amely a világviszonylatban is jelentős és az Iparművészeti Múzeum által kezelt, *Soó Rezső* által hagyományozott gyűjtemény után hazánkban a második. Bár világos képet csak a teljes feldolgozás után kaphatunk róla, kiragadjuk egy számban nem nagy, de kultúrtörténeti szempontból annál fontosabb részét, a régi magyar könyvjegyeket.

Az ex libris, magyarul könyvjegy a könyv tulajdonosát megjelölő és rendszerint a könyvtábla belső oldalára ragasztott grafikai lap, amely nemzetközileg ismert nevét a szokásos szöveg: „Ex libris X. Y.” azaz „X. Y. könyve” kezdő szavai után kapta. Mai formájában egyidős a könyvnyomtatással, korábban ezt a szerepet a könyvtulajdonos nevének kézzel való beírása játszotta, amint hogy ez ma is szokásos. A legrégebbi ilyen grafikai alkotások a 15. század közepéről ismeretesek. A következő században szórványosan hazánkban is megjelenik az ex libris. Gyakoriak a címeres ex librisek, amelyeknél, főleg a főúriaknál, a név nem is volt feltüntetve, ami azért is volt célszerű, hogy ugyanazt a könyvjegyet több generáció is használhassa. A jelesebb családok címerének ismerete hozzátartozott a kor műveltségéhez. Az ex librisek története párhuzamosan halad a grafikai művészetek történetével: az elsők fametszetek voltak, majd a rézmetszet veszi át a vezetést, a 19. század elején pedig megjelenik a kőrajz (litográfia). A technikákon kívül a korok stílusáramlatait is átvette az ex libris. A régi hazaiak egy része külföldön készült magyar megrendelésre, esetleg a Magyarországra költöző személyek már készen hozták magukkal. A 18. században már sok hazai grafikus is működött, akik gyakran névvel is jelezték alkotásaikat. Ilyenek a pozsonyi Zeller Sebestyén, a pest-budai Binder János Fülöp és Meyer Ágoston, valamint a század legkiemelkedőbb rézmetszője, az orosházi születésű Czetter János Sámuel. Egyházi személyek gyakori könyvjegyformája volt az ovális: ilyenek egy Nagyszombatban többször kiadott nagyméretű naptárlapot is díszítettek könyvmegjelölő funkciójukon kívül. Ezek feltüntették tulajdonosaik egyházi és világi titulusait s nem ritka a 6–8 soros szöveg sem. A 18. századi könyvjegyformák áthúzódnak a 19. század elejére is. Egyre gyakoribbak az egyszerű nyomdai szedéssel előállított, esetleg nyomdai cifrákból vagy léniákból összeállított keretbe helyezett ex librisek. Tulajdonosaik között jobbra írókat, tudósokat találunk. Sok a kőrajzú, esetleg címeres ex libris, ezek főleg a század második felére jellemzőek. Művészi értékük csekély, inkább a tulajdonosok személye kelti fel érdeklődésünket.

Régi ex librisnek az 1900 év előtt készületeket nevezzük. Ez az időhatár gyakorlati célt szolgál csupán, hiszen a század utolsó éveiben már megjelennek az újkori ex libris jellemzői. Első kiállításuk 1903-ban egyben az első magyar ex libris-kiállítás is, az Ipar-

művészeti Múzeumban rendezték meg.¹ Ugyanebben az évben adta közre az Esztergomi Főegyházmegyei Könyvtár az ottani könyvekben található ex librisek lajstromát.² 1970-ben Budapesten rendezték meg a XIII. Nemzetközi Ex libris Kongresszust, ebből az alkalomból az Orsz. Széchenyi Könyvtár mutatott be anyagából 113 lapot³, legutóbb pedig az Iparművészeti Múzeum a már említett Soó professzor-féle anyagból rendezett kiállítást 1978-ban.

A régi magyar ex librisekkel foglalkoztak *Varju Elemér*,⁴ *Siklóssy László*,⁵ *Arady Kálmán*, aki művészettörténész-doktorátusának témáját innen vette⁶ valamint *Nyireő István*, a debreceni egyetemi könyvtár egykori igazgatója. Ő állította össze a legnagyobb, régi magyar ex libriseket tartalmazó gyűjtemény, az Országos Széchenyi Könyvtár által kezelt anyag katalógusát, amely 1098 tételt tartalmaz. Ezek között nemcsak eredeti lapok vannak, hanem olyanok is, amelyek csupán reprodukció (legtöbbször fénykép) formájában találhatóak a gyűjteményben. Ez a katalógus, minden hiányossága ellenére is (datálás, technikamegjelölés pontatlan, a rövid leírás nem teszi lehetővé a beazonosítást, könyvjegyként nem használt címeres metszeteket is felvesz stb.) jelenleg a legteljesebb és alapul szolgál a minden tekintetben kielégítő leíró katalógus elkészítéséhez. E sorok írója folyamatosan gyűjti az adatokat és a köz- és magángyűjteményekből, valamint az irodalmi utalásokból ismert adatok alapján (beleszámítva a kérdéseket is) kb. 1400 régi magyar ex librisről adnak számot feljegyzései. (Ehelyütt szeretném megjegyezni, hogy régi könyvekből az ex librist kiáztatni barbár, kultúraellenes cselekedet, hiszen annak éppen az a hivatása, hogy a könyv sorsáról tudósítson. Szomorú jelenség, hogy a kereskedelemben gyakran találkozzunk kiáztatott ex librisek nyomait viselő régi könyvekkel . . . Helyesebb azt a könyvvel együtt megőrizni és magába a gyűjteménybe annak csupán fényképét helyezni, feltüntetve, hogy az eredeti melyik könyvben van és hol található.) Az említett esztergomi katalógus is feltünteti a jelzeteket, sajnos a könyvtár átrendezésekor ezek a jelzetek megszűntek és *Arady Kálmán* kutatásai során több fontos ex librist már nem tudott a régi jelzetek alapján megtalálni.

A következőkben betűrendben ismertetem a Zempléni Múzeum régi magyar könyvjegyei közül azokat, amelyeket alkalmam volt tanulmányozni és megpróbálok rámutatni azoknak művelődéstörténeti, grafikatörténeti és egyéb vonatkozásaira és utalni tulajdonosaik személyére. Helyszűke miatt az egyes könyvjegyekről csak a legszükségesebb adatokat közlöm, remélve, hogy előbb-utóbb sikerül a régi magyar ex librisek leíró, irodalmi utalásokkal ellátott katalógusát is tető alá hozni. Minden esetben hivatkozom az említett Nyireő-féle katalógus sorszáma, amennyiben ott fel van véve. (Ez a katalógus betűnként újra kezdi a számozást.)

1. Az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum ex libris kiállításának katalógusa. Budapest, 1903.
2. Index signorum „ex-libris” dictorum . . . Az esztergomi Főegyházmegyei Könyvtár „ex-libris” könyvjegyeinek lajstroma. Esztergom, 1903.
3. Régi magyar ex librisek 1521–1900. Leíró katalógus, Budapest 1970, Országos Széchenyi Könyvtár. Összeállította *Nyireő István*.
4. *Varju Elemér*: Magyar könyvgyűjtők ex librisei. Magyar Könyvszemle 1895. 2. szám.
5. *Siklóssy László*: Az ex libris Magyarországon és külföldön. A Gyűjtő különszáma, Budapest, 1913.
6. *Arady Kálmán*: Ex librisek a mohácsi vésztől 1900-ig. Doktori értekezés, készült a budapesti egyetem Művészettörténeti Intézetében, 1948. (Kézirat.)
7. *Nyireő István*: A régi magyar könyvtárjegyek 1521–1900, az Orsz. Széchenyi Könyvtár gyűjteményének betűrendes leltára 1970. (Kézirat).

1. A BAKONYBÉLI bencés apátság könyvtárának ex librise négysoros szedett szöveg nyomdai cifra keretben. (A többé-kevésbé díszes, főként keretdíszítéshez használt térdőelemeket hívják nyomdai cifrának⁸.) Mérete: 37×67 mm, a 19. század első feléből. Számos példánya ismeretes. (Nyireő B:12).
2. BARTENSTEIN János Kristóf (1689–1767) osztrák államférfi feljegyzései fontos adatokat szolgáltatnak a dél-magyarországi szerbek történetéhez. A díszes címeres könyvjegy latin szövege fent a címerre utal, lent klasszikus idézet. Mérete: 90×74 mm (Nyireő B:36).
3. A BATTYÁNY–STRATTMANN nevet a Strattmann-féle hitbizomány élvezői viselték, kik 1769 óta római sz. birodalmi hercegek voltak, így rézmetszetű, címeres ex librisük ezután készülhetett. Mérete: 90×74 mm (Nyireő B:37).
4. BELNAI György Alajos (1765–1809) pozsonyi történetíró nyomdai szedésű, cifrákkal keretezett könyvjegye (mérete: 42×64 mm) a 18. század utolsó éveiben készült. (Nyireő B:152).
5. BENDE Imre nyitrai püspök (1824–1911) az általa XIII. Leó pápának ajándékozott könyveket díszes könyvjeggyel látta el, amelyeket Doby Jenővel, grafikatörténetünk kiemelkedő művészeivel (1834–1907) metszetett rézbe, 1892-ben, amint ez a metszet jelzéséből kitűnik. Az ex libris egyházi jelvényekkel ékesített címert ábrázol. Az ilyen ex librist, amely utal a könyv eredetére (adomány, hagyaték, vásárlás), esetleg az azt megszerző könyvtárra, emlék ex librisnek nevezük.⁹ Mérete 98×68 mm, Nyireő V:4 jelzés alatt, Vatikánál írja le (1. kép).
6. A BRETZENHEIM német eredetű hercegi család 1803 óta volt Sárospatak ura, fiágon 1863-ban halt ki. Rézmetszetű ex librise szöveg nélkül két változatban ismeretes, az egyik birodalmi hercegi koronával, a másik máltai kereszttel, ez utóbbi van meg a ZM. gyűjteményében. A címer szív-pajzsában perec látható, utalással a család nevére (Brezel = perec; az ilyen címert „beszélő címernek” nevezik). Mérete: 54×50 mm – Nyireő B:99 (2. kép.)
7. A BURCHARD–BÉLAVÁRY család címeres ex librise feltehetően a 20. század elején készülhetett, de lehet régebbi is, Nyireő nem említi. Mérete: 67×42 mm.
8. CSEKONICS Endre 1870-ben készült kőrajzú könyvjegye két méretben ismeretes, a ZM példányának mérete 47×33 mm. A számos ritkaságot tartalmazó könyvtár a 30-as években került aukcióra (Nyireő C:15).
9. A CSORNAI premontrei prépostság címeres ex librise ugyancsak két méretben ismeretes, a ZM példánya 69×54 mm. Nyireő C:22 alatt régeinek jelzi, de készülhetett a századforduló után is, Nyireő datálásai nem mindig megbízhatóak.
10. A DEBRECENI ref. kollégium vonaldíszes, magyar nyelvű könyvjegyzékének mesterét Tóth Béla Eröss Gábor személyében gyanítja.¹⁰ Minthogy a Tiszántúli Ref. Egyházkerület 1797-ben mondta ki, hogy a tanítás nyelve magyar legyen, könyvjegyünk feltétlenül ezután készült. (Mérete 30×58 mm, Nyireő D:9.)
11. Az ESTERHÁZYAK pápai könyvtárának ex librisét a család griffes címere díszíti, ez fába v. fémbe van metszve, alatta szedett szöveggel a könyvtár őrzési helye és léniakeret a jelzet számára. (82×69 mm; Nyireő E:30.)
12. GUZMICS Izidor László (1786–1839) bencés apát, a reformkor egyik leglelkesebb munkása tagja volt a M. Tudományos Akadémiának is. Könyvjegye nyomdai cifra keretben 3 soros szöveg. Mérete 38×68 mm, a ZM példánya kék papírra van nyomva (Nyireő G:39).
13. HADIK András (1710–1790) címeres ex librisét nyilván nem magyar anyanyelvű rézmetsző metszette, a 8 soros szöveg utolsó sorába így kerülhetett „Gubernator Pudensis” a „Budensis” helyett; a hibát először tollal javították, majd (mint a ZM. példányán látható) a hibás részt lecsiszolva ezt újra metszették. A hadi jelvényekkel díszített és a Mária Terézia rend nagykeresztjével ékesített címer szőlőfürtöt is ábrázol, így került egy példánya a Mezőgazdasági Múzeum

8. *Szentkúty Pál*: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Adalékok a magyar betű és a nyomdai „cifra” történetéhez. Budapest, 1940.

9. *Arady Kálmán*: Régi magyar emlék ex librisek. Magyar Könyvszemle 78. 1952. 1. 59–66 1.

10. *Tóth Béla*: A debreceni rézmetsző diákok. Magyar Helikon, 1976.

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

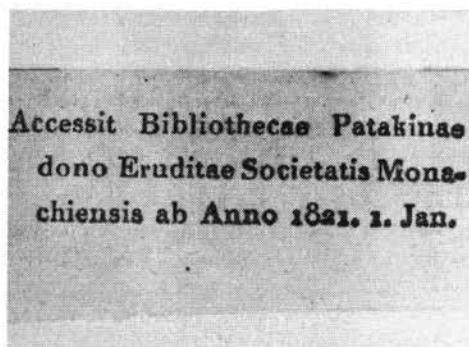
7. kép

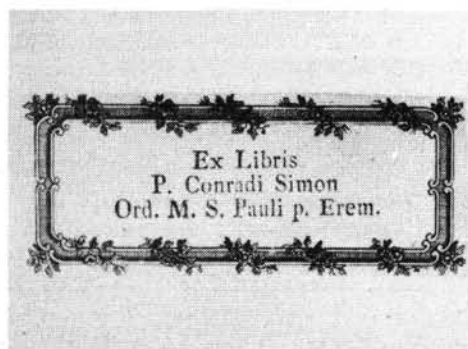
8. kép

- nemzetközi hírű szőlős-boros témájú ex libris-gyűjteményébe. Hadik András élettörténetéből csak egy mozzanatot emelünk ki: ő javasolta az elsők között a jobbágyság eltörlését! (A metszet mérete: 142×85 mm; Nyireő H:2.)
14. HARTIG Gusztáv kassai kölcsönkönyvtárának vonalkeretes, német nyelvű körjazú vonalkeretes ex librise 29×62 mm méretű, a 19. század közepén készülhetett. Gyakorlati célja nyilvánvaló (Nyireő H:7).
  15. HEVENESSY Gábor (1656–1725) jezsuita egyházi író, neves kéziratgyűjtő név nélküli címeres ex librisét, amelynek pajzsán egyszarvú látható, Arady még mint ismeretlent írta le, Nyireő tulajdonította Hevenessynek.⁶⁷ A rokokó stílusra jellemző kagylós keret azonban szerintünk kérdésessé teszi a szép ex libris 1700 körüli datálását (Mérete: 106×79 mm; Nyireő H:16 – 3. kép.)
  16. Az ILLÉSHÁZYAK dubnicai (Nyitra m.) könyvtárának ex librisén keretben elhelyezett szépírásos szöveg felett a családi címer sisakdíszé látható. Ezt a keretet Szántó Tibor is közli, A betű c. könyve 292. oldalán, mint az Egyetemi Nyomda 1737. évi mintakönyvében szereplőt. (Nyilván elírás 1773 helyett.) Ezt metszette rézbe és látta el szöveggel az ismeretlen grafikus. (A könyvtárat a család utolsó férfinak, István 1835-ben az Orsz. Széchenyi Könyvtárra örökítette.) Mérete: 57×70 mm (Nyireő I:1).
  17. JANKOVICH Miklós (1773–1846) régész és műgyűjtő címeres, fekvő rombusz alakú 1830-ban készült bélyegzője nem tulajdonképpeni könyvjegy, minthogy nem külön lapon van a könyvbe ragasztva. Mérete 24×60 mm (Nyireő J:6 – 4. kép).
  18. JESZENÁK István (†1784) név nélküli címeres ex librisének pajzsán S. I. betűk (Stephanus J. és nem Sándor, mint azt az Iparművészeti Múzeum 1903. évi katalógusa tévesen írja) láthatók. A címer alatt latin jelmondat. A 18. századi ex libris készítőjének személyét Zeller Sebestyén pozsonyi rézmetszőben kereshetjük, ugyanis az Iparművészeti Múzeum őriz egy ismeretlen tulajdonosú, hasonlóan monogrammos és jelmondatlalt ellátott, hasonló kompozíciójú ex librist, amelynek jelzése: Seb. Zeller S. Poonii. (Zeller 1777-ben halt meg.) Az ex libris mérete: 75×53 mm (Nyireő J:21).
  19. JESZENÁK István emlék ex librise nyomdai cifra keretben szedett szöveggel utal egy 1777. évi hagyományozásra, amely után az ismeretlen hagyományos (Arady szerint a pozsonyi evang. egyház) Jeszenák Jánostól kapta meg a könyvtárat 1799-ben. (1:9. jegyzet.) Mérete: 73×74 mm; (Nyireő J:22).
  20. KARAJAN Theodor körjazú címeres ex librisét Nyireő K:8 alatt vette fel az OSzK gyűjteményébe. Amennyiben a tulajdonos személye azonos az 1873-ban Bécsben elhunyt germanistával, nem ismerjük annak indokát, hogy miért lett a magyar anyagba felvéve. Mérete egyébként 52×44 mm.
  21. A KÁROLYI grófok csurgói könyvtárának címeres, a kastély képét is ábrázoló könyvjegyét a nagy múltú párizsi Agry műintézet metszette rézbe, amely az európai főúri könyvtárak egész sora számára dolgozott. Nincs adat arra, hogy 1900 előtt készült volna, de arra sem, hogy után. (Nyireő nem említi; mérete 97×67 mm.)
  22. KLIMÓ György pécsi püspök (1710–1777) alapította meg az első nyilvános magyar könyvtárat, amelynek jogutódja ma a pécsi egyetemi könyvtár. Klimó ex libriseiről Boda Miklós írt nem elég világosan¹¹. Az öt ismert változat közül a ZM példányát Bécsben metszette a cseh származású Thomas Bohacz (†1764) 1754-ben. Mérete 88×70 mm Nyireő K:55) (5. kép).
  - 23–24. KOLLONITZ László gr. (1736–1817) 1781-ben lett nagyváradi püspök, majd 1788-ban kalocsai érsek. Mindkét méltóságot betöltő idejéből őriz ex librist a ZM, ezek címeresek, egyházi jelvényekkel és felírtos szalaggal. Méretük 61×51 mm, illetve 63×66 mm. (Nyireő K:70, 71.)
  25. KRATKY Donát Benedek-rendi szerzetes feltehetően Magyarországon működött, nyomdai cífrákkal keretezett 4 soros ex librise szedett szövegű, mérete 45×53 mm, zöld papíron. Nyireő nem említi.
  26. KUUN Géza gr. (1837–1905) címeres ex librisét Keller Clotild karcolta rézbe a század utolsó évében. Mérete 100×68 mm. (Nyireő K:119.)

11. *Boda Miklós*: Három évszázad könyvtártörténeti emlékei a Klimó-gyűjteményben. Pécsi Egyet. Könyvtár Jubileumi évkönyv, Pécs, 1974. A vonatkozó részt 1. a 182–184. lapon.

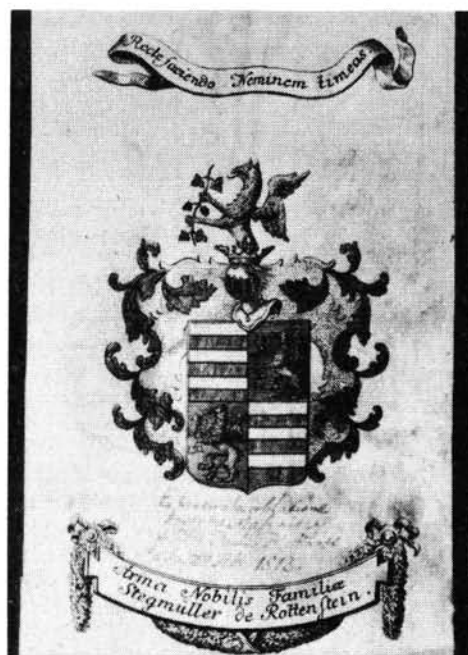
9. kép

10. kép

11. kép

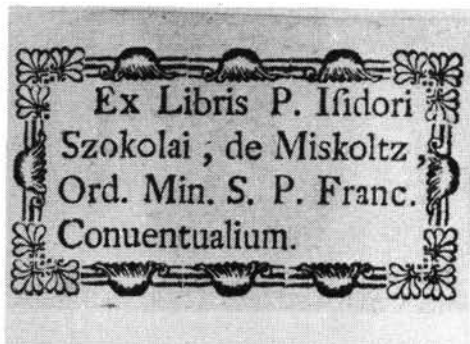

12. kép

27. MAJTHÉNYI Antal 19. század végéről való ex librise készen vett ovális címkében kézzel van írva. Mérete: 75×45 mm, Nyireő nem említi.
28. MAJTHÉNYI Imre (†1720) 1712-ben lett esztergomi kanonok. Címeres, a tulajdonos nevét latinul feltüntető ex librisen nincsenek egyházi jelvények, 1700 körül készülhetett. Rézmetszet, mérete 79×61 mm (Nyireő M:11).
29. MÁRIÁSSY Ferenc címeres kőrajzú ex librisének mérete 51×45 mm, magyar szövegű, a 19. század második feléből. (Nyireő M:26 – 6. kép.)
30. MIKÓ Imre gr. (1805–1876) kulturális alkotásai közül a legjelentősebb az Erdélyi Múzeum (1859) tudományos irodalmi működése is jelentős. Ex librise kőrajz, mérete: 84×69 mm (Nyireő M:40). (7. kép.)

31. A PÉCSI püspöki káptalan ex librise ovális barokk keretben (8. kép) ülő alakot ábrázol kulcsokkal (Szt. Péter?), a keretben elhelyezett felirattal. A 65×55 mm méretű rézmetszet készítője nyilván a Budán működött jó nevű Binder János Fülöp (†1811), minthogy ennek az ex librisknek nagyobb méretű és a pécsi egyetemi könyvtárban található azonos kivitelű változatát nevével is jelezte. (Nyireő P:31 – 8. kép.)
32. PODMANICZKY Géza báró (sz. 1839) és neje könyvtárak gyarapítására több főúri könyvtár anyagát megszerezték és ezeket külön ún. emlék ex librissel jelölték meg. Az új tulajdonosok kettős címerével díszített könyvjegy több változatban ismeretes, a ZM példányának szövege a következő: „Szereztük báró Prónay Sándor Tó-almási könyvtárával 1891”. (Nyireő P:38.)
33. Bizáki PUKY József kamarás (sz. 1854) címeres kőrajzú ex librise a 19. század utolsó éveiben készülhetett. (Nyireő P:56.)
34. RADNICH Imre székesfehérvári kanonok emlék ex librise csak az adományozót jelöli meg; az adományozott valószínűleg az egyházmegyei könyvtár. (Nyireő R:5.) Mérete 23×40 mm, lila papíron.
35. A SÁROSPATAKI főiskola emlék ex librise eddig csak a ZM gyűjteményéből ismeretes. A latin szöveg szerint a megjelölt könyvet a Münchener Tudós Társaság (Erudita Societas Monachiensis) adományozta a pataki könyvtárnak, 1821. január 1-én. Sajnos, nem tudjuk, milyen könyvből áztatták(!) ki és a sárospataki gyűjtemények főigazgatója, Ujszászy Kálmán sem tud erről az adományozásról, amelynek felderítése további kutatást igényel. Mérete 16×65 mm. (9. kép.)
36. Sebeczky András könyvjegye nyomdai szedés, a név ún. „szépírásos” betűkkel, nyomdai szedésű kerettel, a 19. század végéről. (Nyireő S:33.) Mérete: 27×58 mm.
37. SEGESVÁRI István orvos a 19. század elején működött Debrecenben. Szép rézmetszetű ex librise, amelyen ovális virágkoszorú övezi a nevét, a szakirodalom többször reprodukálta.⁵ Feltehetően ez is a debreceni rézmetsző diákok vésője alól került ki. (Nyireő S:35, mérete 62×80 mm.)
38. Orvosi ex librise a következő is, SETH János Józsefé (†1810), ki a szöveg szerint Komárom megyének volt „physicus”-a. Az égitesteket és „istenszemet” ábrázoló rézmetszet a jelzés szerint Hedrich Frigyes, az Egyetemi Nyomda budai betű- és rézmetszőjének műve.¹² (Nyireő S:41, mérete: 74×61 mm.)
39. SIMON Konrád pálos rendi szerzetes 19. századi könyvjegyei több változatban ismeretesek, a ZM indával körülfont keretes nyomdai szedésű változatát (mérete: 38×92 mm) más gyűjtemény nem őrzi. (10. kép.)
40. Hasonlóképpen nem szerepelt még a szakirodalomban SPILÁK Reginald 19. század elején készült nyomdai cífrákkal keretezett szedett magyar szövegű ex librise (mérete: 45×82 mm). A tulajdonos személyéről nem tudunk közelebbit (11. kép.)
41. A STEGMÜLLER család szép címeres rézmetszetű ex librise a 18. században készült. Az Orsz. Széchenyi Könyvtár gyűjteményében csak fotomásolata van meg. Mérete: 136×76 mm; a ZM példányán egy 1872-ből való adományozásra vonatkozó kéziratos feljegyzés olvasható (Nyireő S:74 – 12. kép.)
42. Dobai SZÉKELY Sámuel (1704–1779) nyugalmazott kapitány, könyv- és régiséggyűjtő címeres rézmetszetű ex librise e nemben a legszebbek közé tartozik. Több ízben is reprodukálták, mérete: 59×63 mm (Nyireő Sz:49).
43. SZEPESI F. Fülöp 1882. évszámmal jelzett kétszínű klisé ex librise név nélkül készült és a szöveg utólag lett nyomdai szedésű betűkkel piros színben benyomva. Mérete 79×64 mm, (Nyireő Sz:35).
44. SZOKOLAI Izidor miskolci minorita szerzetes latin szövegű szedett és nyomdai cífrákkal keretezett ex librise valószínűleg helyi nyomdában készült a 19. század elején, mérete: 34×63 mm (Nyireő Sz:60 – 13. kép.)

12. *Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története.* Budapest, 1951.

13. kép

14. kép

45. TELEKI Sámuel gróf (1739–1822) nevét viseli ma is az általa alapított marosvásárhelyi téka (Tirgu-Mures, Teiki-Bolyai Könyvtár): Címeres ex librise két változatban ismeretes, a ZM a kisebbik változatot őrzi, mely nincs jelezve a művész nevével, de biztosra vehetjük, hogy ezt is a nagyobbikat metsző Nagy Sámuel kolozsvári rajztanár (1783–1845) metszette rézbe, a 19. század első évtizedében (Nyireő T:12, mérete: 76×44 mm – 14. kép).
- 46–47. A könyvkereskedők által az eladott könyvbe ragasztott cédulák nem ex librisek, de fontos dokumentumai a könyvkereskedelemnek. A kolozsvári TILSCH könyvárus jegye két korszakból van meg a ZM gyűjteményében, az első (T. és Fia) a 19. század elejéről, ez nyomdai szedés, míg a második kőrajzú (Tilsch J.), a század közepéről.
48. A már említett Bretzenheim család után a sárospataki uradalmat 1875-ben WINDISCH–GRAETZ Lajos herceg örökölte. Fametszetű címeres, nyomdai szedéssel körített könyvjegye először német szövegű volt, ez van meg a ZM gyűjteményében (mérete: 56×48 mm), de ismeretes ugyanez magyar szöveggel is (Nyireő W:21).
49. ZICHY Cecília Hermina grófnő monogrammos könyvjegyén a családi címer sisakdíszje látható (szarvasagancs között kereszt). Példányait több gyűjtemény is őrzi, mérete: 58×55 mm, kőrajz (Nyireő Z:12).

*

Az eddig ismert vagy lappangó régi magyar ex librisek számát 1500 körülire becsülve megállapíthatjuk, hogy a Zempléni Múzeum e csoportba tartozó gyűjteménye nem tartozik a legjelentősebbek közé, de jellemző darabjai jó képet adnak a 18–19. század magyar ex libriseiről, tarka képet nyújtva a kor művelődési viszonyairól. Láthatunk hivalkodó főúri könyvjegyeket, nagy könyvtáralapítók és ma már ismeretlen könyvbarátok lapjait, szerény alkotásokat, amelyeket sokszor csak a tulajdonos személye iránti megbe-

csülés emel ki a többi közül és metszeteket, amelyek grafikatörténetünk értékes dokumentumait képezik. A Zempléni Múzeum ex libris-gyűjteménye, a számban szerény régi magyar (a régi külföldiek között több kiemelkedő művészi értékű darab is van, de ezek ismertetése kívül esik megjelölt célunktól) és a valóban tekintélyes mennyiségű újkori anyag teljes feldolgozása mindenképpen kívánatos, ugyancsak azok további gyarapítása is, ezt kívánja a gyűjtemény művelődéstörténeti jelentősége.

ALTE UNGARISCHE EXLIBRIS IN ZEMPLÉN-MUSEUM ZU SZERENCs

(Résumé)

Das Zemplén-Museum zu Szerencs bewahrt die ehemalige Exlibrissammlung von Dr. László *Petrikovits* auf, die unter den öffentlichen Sammlungen in Ungarn hinter der weltberühmten Sammlung des Museums für Kunstgewerbe den zweiten Platz einnimmt. Aus dem grossen und bis jetzt nur teilweise aufgearbeiteten Material werden hier nach einem kurzgefassten geschichtlichen Überblick die nicht zahlreichen, aber in kulturgeschichtlicher Hinsicht bedeutenden alten, d.h. vor 1900 entstandenen Exlibris in alphabetischer Reihenfolge vorgestellt. Die Bezugsnummer des, die Sammlung der Széchenyi Nationalbibliothek zusammenfassenden Katalogs von Prof. István Nyireő sind auch angeführt. Mehrere Exlibris des Zemplén-Museums werden in der Fachliteratur erstmals in unserer Abhandlung beschrieben.

Die Exlibris unserer Sammlung aus dem 18. Jahrhundert sind alle Kupferschnitte und stellen Wappen, öfters ohne Name des Besitzers, dar. Derartig ist auch das künstlerisch ausgeführte Exlibris von Gábor *Hevenessy*. Die Exlibris vom Bischof György *Klimó*, dem Stifter der ersten öffentlichen ungarischen Bibliothek zu Pécs, weiters die von Samuel *Teleki*, Stifter der Bibliothek zu Marosvásárhely (Tirgu Mures), der sog. „Téka“, und vom Feldmarschall András *Hadik* sind hervorragend. Von medizinisch-geschichtlicher Beziehung sind die Exlibris von István *Segesvári* aus Debrecen und von János *Seth* aus Komárom. Teils aufgrund der Signatur, teils aufgrund Forschungsangaben kann man schon die Person mehrerer Kupferstecher identifizieren (Sebestyén *Zeller* zu Pozsony, Fülöp *Binder* zu Buda, Sámuel *Nagy* zu Kolozsvár, usw.) Anfang des 19. Jahrhunderts begnügten sich die Schriftsteller und die Wissenschaftler mit einfachen, typographischen Exlibris. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts gibt es eine Menge von, aus künstlichem Gesichtspunkt unbedeutenden, Wappen darstellenden Exlibris. Das Werk von Jenő *Doby*, (gest. 1907) dem Bahnbrecher der neuen ungarischen Kupferschnittkunst ziert die Bücher, die vom Bischof Imre *Bende* der Bibliothek des Vatikans geschenkt wurden.

Andor Semsey

A BÜKK-VIDÉKI FALVAK 19. SZÁZADI ÉLETMÓDJÁHOZ

VIGA GYULA

A történeti, település- és gazdaságföldrajzi, valamint a néprajzi kutatások eredményei révén a Bükk-hegység népi kultúrájának ma már viszonylag jól megragadható modellje áll előttünk. Már *Bak János* 1932-ben írt tanulmánya – a Bükk településrendje kapcsán – körvonalazta a terület ökológiai tagolódását, eredményeit nagy vonalakban ma is elfogadhatjuk. „A Bükk nagyobb része mészkő, az emberi letelepedésre tehát alkalmatlan. Ezért nem fejlődtek ki telepek a tulajdonképpeni hegységben, a mészkővel borított nagy kiterjedésű Bükk-fennsíkon. Annál több telep alakult ki a völgyekben, mert ezek alját pala vagy a folyók alluviális kavicsüledéke borítja; továbbá a termőföldnek alkalmas harmadkori dombok között. Az egyes területrészeket elborító lösz a földművelésre elsőrendű talajt ad. A déli lejtőkön pedig a vulkáni kőzetek elmállásával keletkezett, szőlőtermelésre kiválóan jó területek még növelték a vidék települést vonzó hatását. Nagyobb földművelő és részben szőlőtermő települések ilyenformán a déli lejtőkön alakultak ki . . . Az újabkori település szempontjából a sajtóvölgyi szénmedence szénrétege jelentősebb. A szén minősége miatt nagyobb bányatelepek kialakulására nem kedvező ugyan, de a hegység északi részén, a Bán, Kazinc és Pitypalaty-völgyekben a telepek fejlődését elősegíti . . . A hegyek közt, terméketlen vidéken fekvő községek lakói nagy részénél a mészégetés és a mész fuvarozása igen fontos foglalkozási ág”¹.

Ha az idézett gondolatsort a tradicionális kultúra elemeivel egészítjük ki, akkor lényegében előttünk áll a Bükk-hegység népi kultúrájának struktúrája, bár ennek megfeleltetése ma még sok helyen hiányos. Az életmód egésze szempontjából tekintve azonban kétségtelen, hogy a hegység belseje felé haladva egyre csökken a mezőgazdálkodás jelentősége, lehetősége, egyre nagyobb szerepet kap az erdő és az ásványi anyagok, ill. a rájuk települt háziipar és erdei ipar. Ennek eredményeként sajátos munkamegosztás alakult ki a régió egyes területei között, s az erdő fájával és az ásványi anyagok megmunkálásával nyert termékekkel a Bükk-vidék egy szélesebb, az Alföld és az északi hegyvidék közötti munkamegosztásba kapcsolódott.

A geográfiai és növényföldrajzi tényezők nagyban meghatározták a terület népességének életmódját, a kulturális alkalmazkodás sajátos ökológiai formákat, modelleket teremtett, melyek belső aránya és kapcsolatrendszere még egyaránt sok tekintetben vár kutatásra.

A Bükkalja alföldi jellegű népi műveltségével szemben a hegység belseje az északi hegyvidék hagyományos népi kultúrája szempontjából modellként kezelhető. A falvak határának jelentős része erdő, a kis területre szoruló földművelést a változó jelentőségű

1. *Bak J.*, 1932. 6–7.

pásztorokodás és szőlőtermesztés kíséri. A szűk termőterületek soha nem tudták ellátni a populációt a legalapvetőbb élelemmel sem, így annak életmódja, termelési rendje mintegy ráépült a nagytáj mezőgazdálkodó népességének termékfeleslegére, s annak termékeiért speciális, elsősorban háziipari készítményeket, s az erdei ipar termékeit adta cserébe. Az ily módon kialakult termékcsere, táji munkamegosztás szerkezetét – a recens anyag mellett – számos történeti forrásból, régi irodalomból is ismerjük. Jelentős volt a terület munkaerő-feleslege is: a Bükkalja és a Bükk déli része adta talán a legtöbb summást az Alföld és a Dunántúl mezőgazdasági nagyüzemeinek.

Sajátos szint képviselnek a régió hagyományos kultúrájában a hegység belsejének telepes falvai is. Ezek a 18. században jöttek létre, a terület ásványi kincseire, ill. az erdőkre települtek. Új iparágakat honosítottak meg, s manufaktúráis iparuk termékeivel épültek be a táji munkamegosztásba.

A Bükk erdővidékének életmódjáról ma már meglehetősen sokat tudunk, számos munka foglalkozik az erdőlés történeti-néprajzi kérdéseivel is.² Az életmód történeti kérdései azonban még számos területen feltáratlanok. Az alábbiakban három olyan forrást mutatok be, amelyek konkrét adatokat kínálnak a bükki falvak életmódjának megismeréséhez. Idézésük azért indokolt, mert maguk vallanak megfogalmazásukkal az életmód – máskor nehezen kihüvelyezhető – konkrét részleteiről.

A Bükk keleti részének erdőségeit a 16. századtól jelentős részben a diósgyőri koronauradalom birtokolta. E terület gazdasági irányítását 1702-től az udvari kamara látta el.³ A terület falvainak – eredetileg *Diósgyőr, Hámor, Ómassa, Óhuta, Kisgyőr, Bükkaranyos, Varbó, Parasznya, Radistyán, Sajókápolna, Sajóbáony, Ládháza, Mohi, Mezőkeresztes, Mezőkövesd* –, ill. a Bükk erdőterületére eső részük erdőlését a 18–19. században az udvari kamara tudatos erdőgazdálkodása határozottan befolyásolta. Hogy ez a befolyás alkalmanként az életmód egésze szempontjából is meghatározó volt, arra bizonyíték az alább bemutatásra kerülő három irat.

I. 1813-ban az udvari kamara a következő határozatot hozta, melyet levél formájában az óhutai, újhutai, kisgyőri és bükkaranyosi bírákhoz juttattak el „szoros megtartás végett”⁴:

Iször. Hogy minden Házat bíró Kamerális Jobbágyok a'kiknek tudni illik Urbárium szerint az Urasság erdejeiből épületbéli fák adattatnak, ezentúl nem máskor, hanem az öl fa vágás alkalmasságával adattatnak az elkerülhetetlenül szükséges építéséhez meg kívántató fa: arra való nézve a jó rend tartásnak az egész Uradalomban leendő bé hozatala végett meg hagyattatik a helybéli Notáriusoknak és Bíráknak, hogy minden Jobbágyot, a kinek épületbéli fára el kerülhetetlen szüksége vagyon név szerint fel jegyeznén, minek azt hány darab kinek kinek szükséges, mind pediglen azt, hogy a fel adott fa az épületnek minémű részére fog alkalmaztatni specifice az illető Rubricákban avagy is Lineákban a Lakosoknak tsupán tsak el mellőzhetetlen szükségekhez képest hitelesen bé írják, és az Erdő Tisztségnek az idén ugyan ezen Currens vételetől fogva számláltatván 15 napok alatt jövendőben pedig minden esztendőben Augustus holnapnak végével múlhatatlanul bé adgyák, hogy azután a helységrül helysége-re járandó Tiszt Urak által minden fel jegyzett Jobbágyonak épülettye meg vizsgáltatván, a Bírók és Notáriusok a helytelen fel jegyzés miatt kemény feleletre és büntetésre ne vonathassanak.

2szor. Mivel az Urasság nagyobb erdejeiben a többszöri tapasztalásokbul, a számtalan szekér utak tsak a fa lopásra alkalmatosságot szolgáltatni látszanának; arra való nézve minden allyas haszon-

2. Bartha L., 1973. 19–33.; Bozó J., 1970. 95–100.; Kolodzey L., 1970. 39–56.; Máday Gy., 1970. 6–29.; Máday Gy., 1971. 104–109.; D. Tóth P., 1970. 30–38.; Zupkó B., 1972. 140–147.

3. Szilas G.–Kolossváry Sz.-né, 1975. 140.

4. A diósgyőri koronauradalom iratai 1800–1823. BmÁL. XI–601/3. 995. sz.

talán utak az erdőben el fognak sántiztatni, és csak az el mellőzhetetlenül szükséges járt utak fognak a szabad járás végett nyitva hagyattni; ki ki azért magára vigyázzon, hogy a felvigyázók által az illetően eltiltott utakban ne találtasson, mert különben a ki szabott rész szerint Testi, rész szerint pénzbeli büntetésektől semmiképpen nem fog meg menekedni.

3szor. Nem léssen ezentúl kemény büntetésnek terhe alatt szabad a Jobbágyoknak, és Lakosoknak az Uraság erdejéből sem száraz tűzi, annyival is inkább nyers vagy épületnek való fát el adni, és azzal kereskedni.

4szer. A Szén égetésre tellyességgel senki, az Uradalom Erdő-Mesterén kívül engedelmet és comissiót nem adhat.

5szor. Tapasztaltatván az, hogy az Uradalomban a Házas zsellérek mód nélkül szaporodnak, és házaikat az erdőnek nagy kárával többnyire fából készítik: arra való nézve mivel különben is az illetően házas zsellérek az Uraságnak inkább kárára mintsem hasznára szolgálnának a további építéstől egy átallyán fogva keményen tiltatnak, és csak olyanoknak fog az Uraság részint kemény Matériálékból az az kőből új házat építeni engedni, a kik az Uradalom javainak előlmozdíthatására a tellyességben hasznosaknak lenni meg ösmértetnek."

Az irat egyértelműen jelzi, hogy az uradalom és a falvak lakossága között az egyik leginkább neuralgikus pont a faépítkezés, ill. az építőfa kérdése volt. Ez az adat is jelzi, hogy a faépítkezés 18–19. századi visszaszorulásának határozott oka volt – az erdőterület visszaszorulása mellett – a földesúri tiltás, ill. az ebben megtestesülő fokozott erdővédelem, tudatos erdőgazdálkodás.⁵

Az erdő fokozott védelmével egyenes arányban szaporodott a falopások, erdei kártetelek száma. Az irat 3. pontja jelzi, hogy a fával való kereskedés a 19. század elején is általános gyakorlat lehetett; az 1950-es évekig megőrizte jelentőségét. Igaz, hogy századunkban már nem tiltotta az erdészet a viszonteladást, hanem rendjét maga szabályozta: pénzért váltották meg a fát a fuvarosok. A pénztárnál a befizetés ellenében fabárcát kaptak, melynek felmutatásakor megrakhatták szekereiket. Hasznuk is jelentős volt: századunkban a megváltási összeg 2–3-szorosáért, vagy annak megfelelő cseretermékért tudták értékesíteni a fát.⁶ A koronauradalom, majd 1858-tól, az uradalmi rendszer felszámolásától⁷ a diósgyőri erdőhivatal iratai jelzik, hogy az állami erdőbirtok megpróbálta átvenni a szénégetés egy részét is. Az erdészet is alkalmazott szénégetőket, s maga is értékesítette a faszenet. A diósgyőri vasgyárat mindig az állami erdészet látta el ezzel a termékkel. Ezzel azonban soha nem sikerült felszámolni a magánszénégetést és értékesítést.

II. Úgy tűnik, hogy az idézett kamarai rendelet, s az egyéb megszorítások igen érzékenyen érintették a telep falvak lakóit. Erre utal az óhutaiai (ma Bükkszentlászló) által a diósgyőri uradalom úriszékéhez 1816-ban írott levele. A levél lényegében teljes keresztmetszetét adja a falu életmódjának, az életmód szerkezetének is.⁸

„Tekintetes Úri szék!

Alább meg nevezett Ó-Hutai Lakosok mély alázatossággal folyamodunk azon okokból, rég az ideje, hogy Lakó Hellyünket eleink a Tettes Diós Győri Uradalomnak engedelmeiből meg szállották, az idők el folyása alatt, nem csak eleink, hanem mi Successorai is Bóldogok valánk. Földes Uraságunkat Tettes Nemes Vármegyénket híven szolgálván adózásainkrul is eleget tettünk.

5. Bakó F., 1967. 163.; Dám L., 1980. 8.

6. Viga Gy., A falu (Répáshuta) árucserjeje. Sajtó alatt a Národopis slovákov v Maďarsku V. kötetében.

7. Szilas G. – Kolossváry Sz.-né., 1975. 140.

8. A diósgyőri koronauradalom úriszéki iratai. BmÁL. XI–601/7. Szám nélkül.

Gondolván örökös lakásunkat lenni, többet 60 háznál építettünk, s mivel Földes Uraságunknak parantsolatjából jó féle Házakat is nem fából építettünk, az esik most keservessen, hogy örökségeinket pusztulásban láttyuk lenni, szabadok nem vagyunk Fával hogy azt reperálhatnánk, melly miatt egynehány Ház le is rogyot, ezt pedig mint Tettes Erdő Mester Úrnak tulajdoníthatjuk . . . öly kemény iga alá kíván bennünket, ki nem álhatjuk. Conventiosoknak kívánna bennünket, hogy az Nemes Vgyénket ne szolgáljunk, ne adóznánk. Az tőlünk lehetetlenség, hogy mi azon Öllfa Vágásbul s hordásából szakmányossan ki vévén reánk el élhetnénk. Mert lehetetlen egy gyalog embernek 6 Hólnapok alatt 150 öllfát ki vágni, 100 ölet pediglen a szekeres embereknek 2 marhán illy nagy Hegyek közül a Depositoriumba bé hordani, és hogy mi azon keresetünkből élhessünk, más kereset, úgy mint mesterségünk által meg nem engedni. Ablakos Mesterségünkhöz fát nem adni, vagy más Uraság Határjárúl szerszám Fának valót bé hozni, és még mivel mink sem nem szántunk, vetünk, mellyből Téli Kenyerünket meg szerezhetnénk az Mésznek vitelétül el tiltani egy átallyában meszet sem adni.

Tekintetes Erdő-Mester Úrnak ránk vetett Igáját próba kőre vettük, minden igyekezetünket arra fordítottuk, hogy azon Öllfaizásbul élhetnénk, az öllfát vágtuk, hortuk, a szekeresek többet bé hortak 1500 Öllfánál, a melett éhel is majd el halunk illy szükség idején. Marháink se győzheték el gondolván sorsunkat, hogy Conventiosok nem lészünk arrúl le mondottunk. Azért-is mivel azt mondotta Erdő-Mester Úr ennek utána, ha Conventiosok leszünk kevesebbet fog kifizetni öllfa hordásért és vágásért, hanem ha úgy meg maradhatunk, mint ennek előtte valánk, olly szolgálat és fizetség mellett maradni fogunk, készek vagyunk a szolgálatokat meg tenni. Ajánlyuk magunkat az Öllfa Hordásra is, mert tsupán mesterségünkből el nem élhetünk, mint más időben pénzünkért, hogy Tettes Erdő-Mester Úr meszet adgyon kívánjuk. Hogy pediglen ezeket mind tiltya tőlünk Erdő-Mester Úr, hogy a hóll élelmünket ki kereshessük. Engedelmet kérünk az el menésre hanem azért esedezünk, méltóztasson nekünk meg engedni, Házainkat, vagy azoknak Fájait el adóvá tenni, vagy a Tettes Földes Uraság épületeinket, Kerteinkben Gyümölcs fájinkat meg betsültetni, érette az illendő árát meg fizetni, mert hogy it hagyhassuk illy nagy Testi türedelmünket hiába reménylyük kinek szárnya alatt laktunk az Felséges Camara azt nem kívánnya tőlünk. Melly kegyes végezéséért a Tettes Úri Széknek a' midőn alázatossan könyörgünk, vagyunk a Tettes Úri Széknek alázatos szegény szolgálói ó-Hutai lakosok. die 7-ik Mai 816."

Nem kívánom részletesen taglalni a telepes falvak jogállásának problémáit, így csupán arra kívánok rámutatni, hogy a fentebb idézett panaszos levél is az erdőgazdálkodás rendjének szorosabbra vonására hívja fel a figyelmet. A Bükk-vidék falvainak tradicionális gazdasági struktúrája mind több helyen ütközött az uradalmi gazdálkodás rendszerével, hiszen ez utóbbi több tekintetben igyekezett kisajátítani a falvak lakosságának hagyományos életmódjában gyökerező tevékenységi formákat, elsősorban az erdei iparokat. Különösen a szén- és mészégetés korlátozása érintette érzékenyen a telepes falvakat, az ugyanis lényegesen jobban jövedelmezett, mint a favágás, a legkevésbé megbecsült gyalogmunka. Figyelmet érdemel az ablakos mesterség említése is, hiszen a néprajzi irodalom ezt a tevékenységet elsősorban a felvidék szlovák lakosságához köti.

III. Lényegében a korábban említett problémákat húzza alá a diósgyőri előljárók 1825-ben kelt panaszos levele is, amely oly teljes képét fogalmazza meg a település 19. századi életmódjának, amelyet a mai kutató csak fáradságos munkával tud kielemezni⁹:

„Tekintetes Úri szék!

Alázatosan s bőséggyi bizodalommal panaszoljuk be orvoslás végett a következő elviselhetetlen sérelmeit Lakos Társainknak úgy mind

1. A' Kegyelmes Urbarium ellenére a' szabad kereskedéstől, nevezetesen a mésszel való kereskedéstől elfogattatnak. Ugyan is világos és közönségesen tudva lévő dolog az, hogy mi Dgyőri

9. A diósgyőri koronauradalom úriszéki iratai 1821–1826. BmÁL. Szám nélkül.

Ezekből böltsen méltóztatik a Tekintetes Úri Szék panaszunk méltó voltát által látni, mellyeknek kegyesen és minél előbb teendő orvoslásáért alázatosan esedezván, mély Tisztelettel maradunk – a Tekintetes Úri Széknek alázatos Szolgái, a Dgyőri Előljárók közönségesen. Dgyőrben Julius 8kán 1825.”

A panaszos levél világosan tájékoztat a bükki falvak életmódjának, gazdálkodásának jellegéről: a szűk faluhatárok nem termették meg a legalapvetőbb ételmet sem, a falvak számára a különféle kiegészítő foglalkozások, erdőmunkák, háziiparok teremtették meg a létalapot. A falvak egy részében számottevő volt a mészégetés, más települések viszont elsősorban a fuvarozásra, a közvetítő kereskedelemre alapozták gazdaságukat. Figyelmet keltő a hátaló meszesek említése, amely jelzi, hogy akkor is különböző formái voltak a mésszel való kereskedésnek, amelyek a mészárosok anyagi-társadalmi helyzetére utaltak, s egyben jelezték a kereskedelmi körzetük amplitúdóját valamint a termékcseré volumenét is.¹⁰

A falvak jelzett specializálódása az Alföld és az északi hegyvidék közötti, több évszázados munkamegosztáson alapult. 19. századi levéltári források, a fentiekhez hasonlóan, egyértelműen megfogalmazzák a hegyvidéki meszesek alföldi kereskedő útját. Pl. 1846-ban egy peres iratban Barkai András 31 éves diósgyőri meszes a következőt vallja: „Hemlik Istvánnal együtt indultunk mésszel megterhelt szekereinkkel az Alföldre”.¹¹ Számos recens példa mellett a történeti adatok is azt jelzik, hogy a mész az Alföld és az Északi-középhegység között a középkortól kezdve a munkamegosztás egyik fontos terméke, az árucseré alapvető eszköze lehetett. Mivel az árucseré során legmesszebb éppen a – viszonylag ritka, ill. lokálisan előforduló – ásványi anyagok jutnak el, így joggal tételezünk fel nagy volumenű árucserét a mésszel kapcsolatban a két nagytáj között.

Figyelmet érdemel a panaszos levélben a gyümölcsárosok említése. Nem tudjuk, hogy a „jövendőkre elkészített gyümölcs” pincében, hűvösön tárolt gyümölcsöt jelöl, vagy valamilyen aszalványt, amely a hegyvidékről ugyancsak eljutott az Alföldre.¹² Számos más adat mellett utal a gyümölcs, ill. a gyümölcsárusulás jelentőségére egy 1816-os adat is, amikor egy tanúvallomásban a következő hangzik el egy parasznyi lakosról: „Úgy mongyák hogy az Alföldre ment gyümölcsöt árulni”.¹³ A panaszos levél megfogalmazása azonban minden eddig feltételezettnél nagyobb volumenű gyümölcsstermesztést és gyümölcskereskedelmet sejtet, mely feltétlenül további kutatást érdemelne.

A szövegekben gyakran szereplő *Alföld* kifejezés, ahogy a hegyvidéki emberek mai nyelvében is, nem egyszerűen másfajta tájat jelöl, hanem eltérő életmódot folytató embereket is, s az évszázados kereskedelmi utak nyomvonalait; a paraszti tájszemlélet érdekes megnyilvánulása. A bükki vándorárosok *Alföld* alatt ma is az egész, a Bükk-től délre fekvő országrészt értik, s ha útvonalairól van szó, akkor csak *le*, *lefele*, az *Alföldre*, *Alföld fele* kifejezésekkel jelzik egykori kereskedő útjaik irányát.

Feltűnő a mész- és a fafuvarozás között említett számottevő különbség: a recens néprajzi anyag nem tükrözi ezt a problémát, különbségeket, bár kétségtelen, hogy a

10. A mészkereskedelem formáihoz lásd: *Bakó F.*, 1951. 326–328.; *Viga Gy.*, 1980. 252–258.

11. A diósgyőri koronauradalom úriszéki iratai 1822–1847. BmÁL. XI–601/8. Szám nélkül.

12. *Dobrossy I.*, 1969. 529–530.

13. A diósgyőri koronauradalom úriszéki iratai 1800–1827. BmÁL. XI–601/7. Szám nélkül.

faszén- és mészfuvarozás a közelmúltban is vonzóbb volt, s jövedelmezőbb, mint a fa szállítása.

A panaszos levél szemléletesen fogalmazza meg a hegyi fuvarozás nehézségeit, a jószágnyúzó utakat, a nehéz kenyérkeresetet. Mindezek ellenére a fuvarosok voltak a legtehetősebbek a bükki falvakban, társadalmi-gazdasági helyzetük elérendő cél és modell volt a többiek számára.

Úgy vélem, hogy a fentebb bemutatott három irat azon beszédes adatok közé tartozik, amelyek alkalmasak a tradicionális kultúra egy-egy területéről viszonylag zárt kép megfogalmazására, ill. a témakör árnyalására, elmélyítésére, s mindenképpen gazdagítják azt a modellt, amelyet az etnográfus – a recens anyag alapján – felvázolhat. Kétségtelen, hogy a Bükk-hegység – geográfiai értelemben – sokkal nagyobb kiterjedésű, kulturálisan sokkal színesebb, összetettebb annál, hogy néhány településére vonatkozó adatokból messzemenő következtetést vonhassunk le. Az azonban vitathatatlan, hogy a hegység belsejének, ill. a terület településeinek népi kultúrájáról viszonylag határozott kép alakítható ki, s az ismertetett történeti-néprajzi anyag maradéktalanul egybeesik a néprajzi képpel, hangsúlyozva a terület népéletének tradicionális vonásait, kapcsolatát a környező tájakkal, beilleszkedését a táji munkamegosztás kereteibe.

A Bükk belsejének birtokbavétele, a hegyvidéki települések megszületése csupán olyan gazdasági háttérrel volt lehetséges, ahol az alföldi jellegű tájak népének mezőgazdálkodása képes volt megteremteni azt a termékfelesleget, amely – speciális termékeiért cserében – kiegészíthette a hegyvidéki falvak szűkös élelmiszertermelését, élelmiszerkészletét. Ily módon a hegyvidék, s így a Bükk belsejében fekvő falvak léte az Alföld és az északi hegyvidék termékcseréjének, gazdasági-kulturális szimbiózisának eredménye, a hegyvidéki életmód pedig az egyik legsajátosabb, s ma még számtalan ismeretlent tartalmazó ethnoökológiai rendszer, kulturális alkalmazkodási forma. Az alföldi és hegyvidéki falvak ezen gazdasági-kulturális kapcsolatrendszere, annak sajátos dialektikája valahol az egész magyar népi kultúra szövetének legalapvetőbb szálai közé tartozik, amely egy évezreden át, szinte a közelmúltig harmonikusan működött. A táji feltételekhez való alkalmazkodás, s a más tájakkal ennek alapján való kapcsolódás rendszerét az elmúlt néhány évtized megváltozott gazdasági rendje bontotta szét, talán nem is mindig okkal és megfontoltan. A kulturális alkalmazkodás ezen tapasztalataira pedig jelennek és jövőnek egyaránt szüksége van.

A tradicionális kultúra szempontjából területünk néprajzi képét két tényező sajátosan motiválta. Az egyik a diósgyőri koronauradalom, amely sok tekintetben más fennhatóságot jelentett, mint a más világi és egyházi földesúr, amely egyebek között tudatos, tervszerű erdőgazdálkodása révén – úgy tűnik – határozottan beavatkozott a területén levő, nem kis mértékben az erdőre alapozott életmódot folytató falvak életébe. Ennek minden következményét ma még nem ismerjük, de – mint a bemutatott iratok is jelzik – feltétlenül erősebb befolyást jelentett ez, mint a hagyományos szerkezetű uradalmak hatása a jobbágnépesség erdőlésére. A másik tényező a telepítvényes falvak születése volt¹⁴: a 18. században az idegen ajkú népesség olyan területeket kolonizált,

14. Részletesen lásd: Sipos I., 1958.; Veres L., 1978.

amelyek addig – eltérő életmódja miatt – lényegében kívül estek a magyar népesség érdeklődésén. Mindez tovább differenciálta a terület kulturális képét és tovább bontotta a táji munkamegosztás egységeit, szövetét is.

IRODALOM

- Bak J.*, 1932. A borsodi Bükk-hegység települései. Budapest.
- Bakó F.*, 1951. A magyar paraszti méhészet kutatása. MTA. II. Oszt. Közleményei. Muzeológiai sorozat I. 2. sz. 283–330.
- Bakó F.*, 1967. A faépítkezés emlékei Heves megyében. Egri Múzeum Évkönyve V. 161–240.
- Bartha L.*, 1973. A faizás emlékei Dél-Bükkalján a tagosítási perek tükrében. Népi hagyományok Borsodban 5. 19–33.
- Bozó J.*, 1970. Bükkzserci erdők. Népünk életéből. 95–100. Mezőkövesd.
- Dám L.*, 1980. Magyar népi építészet. (Egyetemi tankönyv). Budapest.
- Dobrossy I.*, 1969. Az aszalás, mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban. Ethnographia LXXX. 514–536.
- Kolodzey L.*, 1970. Az erdő szerepe Répáshuta népiéletében. Népi kultúra Borsodban. 39–56. Miskolc.
- Mádai Gy.*, 1970. A hagyományos paraszti erdőgazdálkodás kutatásának általános kérdései. Ölfavágók, erdei munkások a Bükkben. Népi kultúra Borsodban. 6–29. Miskolc.
- Mádai Gy.*, 1971. Hagományos fadóntás a Bükk-hegység borsodi erdőiben. HOMKözl. 9. 104–109.
- Sipos I.*, 1958. Geschichte der Slowakischen Mundarten des Bükk-Gebirges. Budapest.
- Szilás G.–Kolossváry Sz.-né* 1975. A diósgyőri kincstári uradalom erdőgazdálkodása. In.: Kolossváry Sz.-né (szerk.): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. 140–175. Budapest.
- D. Tóth P.*, 1970. Népi erdőgazdálkodás Dédestapolcsány környékén. Népi kultúra Borsodban. 30–38. Miskolc.
- Veres L.*, 1978. A Bükk-hegység üveghutái. Miskolc.
- Viga Gy.*, 1980. A Bükk-hegység szlovák meszeseinek kereskedő útjai az Alföldre. Ethnographia XCI. 252–258.
- Zupkó B.*, 1972. Adatok Cserépváralja XIX. századi erdőgazdálkodásához. HOMKözl. 11. 140–147.

ANGABEN ZU DER LEBENSWEISE DER DÖRFER IM BÜKK-GEBIRGE IM 19. JAHRHUNDERT

(Auszug)

Das Bükk-Gebirge gliedert sich in Zonen, die geographisch gleich trennbar sind. Den einzelnen Zonen gesellen sich die verschiedenen Modelle der traditionellen Kultur. Auf dem Wege nach den inneren Regionen des Gebirges hat die Landwirtschaft immer weniger Möglichkeit und Bedeutung, der Grund des Auskommens ist hier die Waldarbeit. Die speziellen Produkte (Kalk, Holzkohle, Holzgeräte, Brennholz, usw.) haben sie auf dem Tieflande um Lebensmittel getauscht.

Das Waldgebiet am östlichen Teil des Bükk-Gebirges war das Gut der Domäne von Diósgyőr, die seit der Mitte des 18. Jahrhunderts, unter der Oberhoheit der Hofkammer eine bewusste, planmässige Waldwirtschaft begonnen hat. Diese Tätigkeit der Domäne geriet mit der traditionellen Waldarbeit der Dörfer oft in Konflikt.

Die Studie zitiert drei Dokumente aus dem ersten Drittel des 19. Jahrhunderts. Das erste ist eine Disposition der Domäne, worin die Möglichkeiten der Waldbenutzung verschärft wurden. Die anderen zwei sind Beschwerdebriefe der Einwohner von Diósgyőr

und Óhuta, worin sie die hindernden Dispositionen gegenüber dem Kalkbrennen und -verkaufen als Umrecht beklagen.

In den letzteren Schriften wurde sozusagen ein vollständiger Querschnitt der Waldbenutzung und der Lebensweise der Gebirgsdörfer dargestellt. Die Dokumente zeigen, dass sich die Bevölkerung der inneren Gebirgsregionen vom Niederlassen an – durch die landwirtschaftliche Arbeitsteilung – auf den Produktüberfluss der landwirtschaftlichen Bevölkerung auf dem herumliegenden Gebiet stützt. Das wichtigste Mittel dieses Produktumtausches war der Kalk.

Gyula Viga

A BÜKKALJA NŐI NÉPVISELETE

FÜGEDI MÁRTA

A matyóság viseletéről sokat tudunk, Györffy István monográfiában foglalta össze a népművészetéről híressé vált népcsoport viseletének jellegzetességeit. Ez a látványos viselet természetesen hatással volt a környékbeli falvak lakosságának öltözetére is. Nemcsak az új divatot, a díszítéseket vették át a kövesdiektől, hanem sok öltözetdarabot is a kövesdi vásárrban vagy mesterembereknél szereztek be a környékbeliek.

A Hór-völgyébe települt bükkalji falvak is viszonylag sokáig megőrizték a népviseletet, egyes viseletdarabjaik pedig valóban jellegzetesnek, egyedinek tarthatók. A Bükkalja népviseletének érdekessége, hogy alakulásában kétféle hatás mutatható ki. Egyrészt a matyó, másrészt viszont az Eger környéki jellegzetes palóc viselet részletei, egyes darabjai ötvöződnek a vizsgált falvak viseletében. Mezőkövesd mellett Eger volt a másik jelentős vásározó helyük, egyes viseletdarabok beszerzésének a központja.

A Hór-völgyi falvak mellett a közeli dél-borsodi települések (Ostoros, Borsodszirák, Szihalom) viseletében is sok hasonlóságot találunk, mindezek alapján a Bükkalja falvainak viselete egy nagyobb táji egységbe is beleilleszkedik.

Recens-gyűjtéseket Tardon, Bogácson, Szomolyán, Bükkzsércen, Cserépfaluban és Szentistvánon végeztem, amellelt felhasználtam a Néprajzi Múzeum és a miskolci Herman Ottó Múzeum adattárában található kéziratos gyűjtéseket, áttekinttem a Néprajzi Múzeum, a Déri Gyűjtemény és a Herman Ottó Múzeum erről a területről gyűjtött anyagát, és alapvető volt az a több száz viseletfotó, amely a századfordulótól az 1950-es évekig örökíti meg a vizsgált terület viseletét.¹

A lányok hajviselete a század elején a Bükkalján is hasonló volt, mint Mezőkövesden.² A haj első része két választékkal fültől fülig és középen volt elválasztva, három vagy öt ágba fonva, majd a hátsó hajjal összefonva. Ezt a hajviseletet a tardiak *kacsának* nevezték. A fonat végig szalaggal, pántlikával volt beborítva. A fejtetőn, ahol megindult a fonás, valamint a fonat alján is széles pántlika volt bokorra kötve, vége rézrojtal díszítve.

1. A Néprajzi Múzeum és a miskolci Herman Ottó Múzeum fotógyűjteményéből válogatott felvételeket a helyszínen gyűjtött régi képek egészítették ki, melyeknek magyarázatát, leírását a helyszínen rögzítettem.

2. U. Kerékgyártó A., 1937. 25.

1. kép Borsodsziráki lányok ünnepi viseletben, 1894. Hajuk széles pántlikával és bokorra kötött széles pántlikával díszítve. Viseletük pruszlik-ingvállas, nyakukban fodor, galáris és bársonypánt. Kezükből szelű zsebkendőket, imakönyvet, virágot és rozsmaringot tartanak. Jankó János felv. Néprajzi Múzeum, ltsz. 299.

2. kép. Tardi gyerekek, 1906. A kislány haja koszorúba fonva, fejtetőn szőrszalaggal megkötve. Kádrít (nyakfodor), testállót és kékfestő kötenyt visel. Kóris Kálmán felv. Herman Ottó Múzeum, ltsz.: 1615.

A századfordulón Jankó János ilyet fényképezett Borsodszirákon is (1. kép). Több faluban emlékeztek rá, hogy ez olyan kemény, szoros fonással készült, hogy a vége visszahajlott, a fonatot vissza is kötötték a haj tövéhez, a pántlika így teljesen eltakarta azt.

A kacsát a 20-as évektől a *koszorúba* font haj divatja szorította ki, melyet városiasabbnak tartottak. A lányok homlokközéptől kiinduló végigfutó választékkal két részre osztották a hajukat, kétoldalt fülig simítva fül mögött kétoldalt lapos rozsmaringóba fonták. A két fonatot hátravezetve a tarkó fölött keresztelték, kétoldalról a fejtetőre hozták, és végébe kötött madzaggal megkötötték. A kislányok haját, mihelyt a hossza megengedte, már így fésülték, és a fejtetőn tüdőszín szőrszalaggal kötötték bokorra (2. kép). Akinek túl hosszú és sűrű volt a hajfonata, annak elkaptak a végéből, hogy ne legyen nagy vastag fonat a feje tetején. A haját az asztalra kiterítve a kés fonakával kaparták meg a végét, hogy fokozatosan elvékonyodjon. Amikor a lány az iskolát elhagyta, bársonyszalaggal kötötték le a koszorúba font haját. Az ujjnyi széles, zölddel szegett fekete bársonypántot díszes kapoccsal rögzítették a tarkón. Erre a vattás rékli kövel díszített kapcsát használták. Tardon a fekete bársonypánt alá még tüdőszín recét is gépeltek. A bársony hajpánt a Bükkalján általánosan használatos volt a század elejétől, legtovább Tardon maradt divatban, ahol a 40-es években is hordták még a lányok

a koszorúba font hajhoz (3. kép). Ezt a homlokpántot már a századfordulón is emlegették a viseletleírások a Heves megyei, Eger környéki palóc viselet jellegzetességéeként.³

Az asszonyok is viseltek a homloknál kétfelé választott és fültől hátrafelé font hajat a főkötők változatai alatt. A főkötő formájához igazodva a hajat előrehúzza, a fület is eltakarva fonták be. A fiatal menyecskéket megillető díszes főkötők között a kontyra helyezett toknak többféle változatát viselték a bükkalji falvakban a század első évtizedeiben. Mezőkövesden *féketőnek*, Szentistvánon *sutának* nevezik ezeket a tokból alakított díszes fejdíszeket.⁴ A *rezes tok* Tardon viszonylag hamar kiment divatból, csak a század elején viselték. A keménypapír, ragyogóval borított kúpforma tokot a kontyra húzták, körül kis párkánya volt, rózsás pántlikával behúzza, alul a pántlika nagy bokorra kötve,

3. kép. Tardi lányok és menyecskék a búcsúban, 1937. A lányok haja koszorúba font, bársonypánttal díszítve. Ráncoskát és szőttes kötőt viselnek, nyakukban kádri és galáris. A menyecskéken bunkós kendő, rövid vendégujjas, ill. hosszú ujjú ráncoska és kétoldalú szőttes kötő. Sádó Andor felv., Herman Ottó Múzeum, ltsz. 17015.

3. Vö: Malonyai D., 1922. 97. és Benkóczy E., 1909. 104.

4. Vö: U. Kerégyártó A., 1937. 27. és Györffy I., 1956. 61.

5. Gönyei S., 1924. kéziratos gyűjtése a Néprajzi Múzeum Adattárában (továbbiakban: EA), ltsz. 5360. 201.

4. kép. Tardi lányok, 1907. Fejükön bokorra kötött pántlikával díszített rezes tok, egyikükön testálló, kezében bunkós keszkenő, a másik ingvállat visel, pántlikával megkötött rojtos vállkendővel, kezében horgolt csipkés zsebkendő. Mindkettőn lefelé végű szőttes kötő. Kóris Kálmán felv.. Herman Ottó Múzeum, ltsz. 1613.

5. kép. Bogácsi menyecske rezes kontyban, színes selyemmel hímzett barna ködmönben (rekonstrukció). Ébner Sándor felv., 1929. Néprajzi Múzeum, ltsz. 61612.

hátral 4 szál pántlika csüngött le, végén rézrojttal. A tok tetejét is bokorra kötött pántlika fedte (4. kép). Ilyen kúp formájú tokot viseltek emlékezet szerint Szomolyán és máshol is. Bogácson a tokból alakított főkötőnek többféle érdekes változata volt, melyet Gönyei Sándor már a 20-as években végzett gyűjtése során kiemelt.⁵ Legrégőbbi a kis kerek rezes tok vagy *kerekkonty*, (5. kép) mely még valóban csak a fejtetőre tekert kontyot fedte be. Itt is viseltek hegyesebb, kúpos formájú tokot, legjellegzetesebb azonban a szegletessé formálódott ún. *lapátos kony* (6. kép), amely dobozszerű formájával már homloktól takarta a fejtetőt. Ennek a sajátos alakú merevített főkötőnek jellegzetes a díszítése is. Alul régebben keskeny, később 2–3 ujjnyi szélességben fehér singolás díszítette, ezután következett a kőnapra karton-, unnepre selyemkendő rádolgozása.

Az ilyenfajta merevített főkötőt a Bükkalja más falvaiban és a környékbeli településeken is hordták, század eleji családi képeken füzesabonyi, ostorosi és Eger környéki menyecskek is viselik, laposabb, dobozforma, vagy kúposabb, magas és kerek változatokban. Szélét mindig singolás, csipke, olykor gyöngyözés díszítette. Alatta a haját mindig középen elválasztva a fülre húzva viselték. Külön kell említeni a cserépfalusi menyecskefejdísz, a *fejkötőt*, melyet a fiatalasszony csak rövid ideig, általában az első

6. kép. Bogácsi menyecske lapátkonttyal, hímzett kézelős gyolcs ingvállban, bársonnyal szegett zárt nyakú mellesben. Ébner Sándor felv., 1929. Néprajzi Múzeum, ltsz. 61595.

7. kép. Novaji asszony a lakodalomban, 1937. Fején főkötőre kötött fejkendő, ingvállas-vállkendős viseletben. Bakó Ferenc felv., Dobó István Vármúzeum, ltsz. 2325.

gyermek megszületéséig viselt. Ezt művirágok, csipkefodor, gyöngyözés, selyemszalag díszítette, érdekessége a hosszan lelógó fekete fátyol. A cserépfalusiak a fejkötőt Miskolcon, Egerben, Gyöngyösön csináltatták *masamódnál*, de megvették egymását is, hiszen mindenki csak keveset hordta ezt a fejdíszet.⁶

Mint a szomszéd palóc területen, a Bükkalja falvaiban is neveztek *menyecskének* a kikötött kendőt⁷ (17. kép). Köznapra karton-, ünnepre delin-, kasmirkendőket hordtak *hátrakötőnek*, *kikötőnek*. Bármilyen ünnepre viselheték a fiatalasszonyok, de misére nem illett ebben menni. Templomba előrekötött kendőt borítanak rá, melynek ez jellegzetes szögletes formát kölcsönöz (7. kép). Az előrekötött ünnepi kendő általában selyem vagy bársony volt, melyek legtöbbször a lakodalomban kapta ajándékba a fiatalasszony.⁸ A fiatalok hosszú, díszes rojtos fejkendőt is viseltek, a rojt hossza azonban a korrallal együtt rövidült. A fejkendő alá fehér kikeményített gyolcskendőt hajtottak, szélén keskeny singolás volt. Egyszerre kötötték fel a két kendőt, az alsó singolt széle a

6. Gáborján A. gyűjtése, 1951. EA 5942.

7. Vö: Flórián M., 1966. 45., de *menyecske* a kikötött kasmirkendő neve pl. a gömri barkóknál is.

8. Ez gyakran 40–50 db kendő is volt, mely az asszonyokat egész életükön szinte végigkísérte.

8. kép. Tardi kislány téli ünnepi viselete, 1933. Fején rojtos selymekendő, alatta homlokra húzott fehér gyolcskendő. Festőkarton testállást és selyemmel himzett kötőt visel, visszájára fordítva. Kezében csipkés szellű zsebkendő, virág és olvasó. Leszih Olga felv., Herman Ottó Múzeum, ltsz. 1696.

9. kép. Tardi menyecske nyári ünnepi viselete, 1938. Fején bunkós kendő, vendégujjas gyolcs ingvállat, rojttal és pántlikával díszített dakut, selyemmel kivarrt templomi surcot visel, nyakában kádri és galáris. Saád Andor felv., Herman Ottó Múzeum, ltsz. 1565.

homloknál kicsit kilátszott. A keményített gyolcskendő még jobban kitartotta a fejkendőt, és jellegzetes szögletes formát adott.

A Bükkalján is íratlan törvényei voltak annak, hogy melyik korosztálynak milyen szint illet viselni. A fiatal menyecskék kendője piros volt, majd 30–35 éves korig a bordó illett, ezután a barnazöld és kávészínű, végül a fekete következett.⁹

A kikötött kendőből alakult fejviselet szép példája a tardi *bunkós kendő* (9. kép). Elnevezése onnan ered, hogy a piros *pipi karton* kendőt berlinergyapjúval rojtozták körbedúsan, s a rojtot galáriszemeken fűzik át, ettől még díszesebb és tömörebb lett. A bunkó készítéséhez a legtöbb tardi asszony maga is értett, de voltak, akik ezzel foglalkoztak és pénzért csinálták. A kendő felkötési módja a következő: legalulra, a kontyra féketőt kötnek, ez piros kartonból készült, egyszerű, díszítetlen. Homlok- és hátlapból áll, szabása hasonlít a régi szőrhímzéses vászon főkötőkhöz.¹⁰ Aljába korc van húzva, ezt a konty alatt hátul a tarkón húzzák össze. Ezután a *kecellő* következik, ami gyolcs homlokpánt, hátul

9. Vö: Gáborján A. gyűjtése, 1950. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára (továbbiakban: HOM.NA.) ltsz. 1290. és Csilléry K. gyűjtése, 1952. HOM.NA. 1710.

10. Vö: Györffy I., 1956. 77. és U. Kerékgyártó A., 1937. 27.

perlivel megkötve. Szélén keskeny singolás van, ami a homlok felett majd a kendő alól kilátszik, kétoldalt még keskeny pántlikával díszítik, mely a kikötött kendő alól majd szintén kilátszik. Erre kötik az *alsó kendőt*, ez is pipi karton, zöld berlinerrojttal. Kicsit homlokba húzzák, majd kétoldalt a halántékon hátrafelé kicsit megcsavarják, így kötik meg a két végét a tarkó fölött. Az alsó kendőre is kötnek egy keskeny singolást, amely a felső kendő alól csak a homloknál látszik majd ki. Végül a *felső kendő* következik, ez is piros pipi karton, tüdőszín bunkós berlinerrojt díszíti. A felsőhöz hasonló módon kötik ki, alóla kilátszik a kecellő és a singolás. Ezt a jellegzetes fejviseletet a század első évtizedeitől hordták Tardon, megkötése azonban kezdetben lazább, természetesebb volt, a különböző részeket azonban idővel összszefércelték, és a többrészes fejkötőt egyszerre vették fel és le. Ha valaki gyászolt, felső kendőnek feketét kötöttek kék rojtjal. Az alsó kendő rojtja pedig sötétebb zöld volt. Akinek mély gyásza volt, annak azonban fekete volt alsó-felső kendője és a rojtja is.

10. kép. Tardi lány nyári ünnepi öltözete, 1938. Haja koszorúba fonva, rövid ujjú delin ráncoskáját hátul brossal a kádrira tűzött „kutya” (selyemrojtos pántlika) díszíti. Saád Andor felv., Herman Ottó Múzeum, ltsz. 1701.

A fehér ruhák közül a Bükkalján a mellévarrott ing tekinthető általánosabbnak és elterjedtebbnek, éppúgy, mint a szomszédos palóc területeken.¹¹ Az ujjasok elterjedése mellett az ingvállak is sokáig viseletben maradtak, nemcsak alsóruhaként, hanem díszesebb változatai pruszlikkal viselve az ünneplő viselet részeként is. A vizsgált falvak közül elsősorban Bogácson, Tardon és Szomolyán volt elterjedt az ünneplő ingváll. A kislányok iskoláskorukig még hosszú gyolcs- vagy vászoninget viseltek, általában az iskoláskor után kaptak csak rövid derekú inget és külön pendelyt.¹² A köznapra viselt ingek tiszta kendervászonból, vagy később félpamutos vászonból készültek. A vászoning kemény, könnyen feltöri a testet, ezért oly módon puhították, hogy az inget vízbe mártva kitették a fagyra. A század elején nyáron még hordták a vászoningeket önmagában felsőruhaként is, erről korabeli fényképek is tanúskodnak. Az ingváll ráncolt ujjá ekkor még nem volt nagyon bő, a dúsan húzott csak a 30-as években terjedt el, a gyolcs és más finomabb gyári anyagok általános alkalmazásával.

Szokás volt, hogy az ingvállak törzsrészét gyakran olcsóbb, durvább anyagból készítették, hiszen a pruszlik alatt úgy sem látszott, díszesebb anyagból, pamutos

11. Vö: Fél E., 1952. 12.

12. Vö: Fél E.—Dajaszászné Dietz V., 1952. és Fügedi M., 1978.

11. kép. Esküvői kép Cserépfaluból a század elejéről. A menyasszonyon fekete „lagmidres” fehér, fodros ruha, brossal, pántlikákkal díszítve, nyakán „fojtó”. Fügedi Márta gyűjtése, Herman Ottó Múzeum, ltsz. 79.91.3.

12. kép. Szomolyai koszorúslány, 1907. Ingvállának ujjá széles pántlikával díszített, nyakán szoros galáris, rézrojtos szalag és nyakfodor, derekán pántlika, kezében horgolt zsebkeendő. Kóris Kálmán felv., Herman Ottó Múzeum, ltsz. 18588.

vászonból, gyolcsból, majd finom fátolszerű díszes anyagokból pedig csak a két ujját varrták. A vászoningvállak ujjá kézelőben végződött. A kézelőket változatos mintájú keresztzemes hímzés díszítette, mely elsősorban Tardon volt elterjedt. Szabadrajzú és szálszámolásos laposöltéses hímzéssel is díszítettek kézelőket, a legjellegzetesebbeket Bogácson és Szomolyán készítették¹³ (6. kép). Külön pántra előre elkészítve kötötték fel a kézelőket a fodros ujjú ráncolt ingujjakra. Elsősorban a fiatalok viselték a nagyon bő, apró ráncba szedett, fátolszerű anyagból készült ingvállakat, ahol a bő ujjakat többsoros singolt fodor szegi. Ezeket az ingvállakat gyakran egy szűkebb ujjú vászoningre vették rá, hogy az alsó bélelje és jobban kitartsa az áttetsző ujjakat (9. kép).

Mezőkövesden *kutyának* nevezték azokat a bokorra kötött díszes rózsás pántlikákat, melyet az ingvállak ujjára kötöttek.¹⁴ Ilyen szalagot a bükkaljai falvakban is használtak ugyan, de az ingujjakra inkább kézelőt kötöttek, a kutyát pedig önálló szalagcsokorként használták. A hajfonatra, majd az ünneplő ujjasokra, elsősorban a ráncoskára, illetve a nyakba kötött fodorra tűzték. A kutyát díszes brossal rögzítették,

13. Fügedi M., 1978.

14. Vö: Györffy I., 1956. 82.

13. kép. Bogácsi menyecskék és lány a lakodalomban, 1938. Saád Andor felv., Herman Ottó Múzeum, ltsz. 538.

alját rézrojt vagy díszesen kötött selyemrojt díszítette (10. kép). A tardiaknál a lányoknak 2, a menyecskéknek 4 kutya lógott le a hátán. A szalagok, pántlikák önálló ruhadíszként való használata egyébként is elterjedt volt a század elejétől. A lányok a nyakukba is kötöttek szalagot, ami hátul bokorra kötve hosszan lelógott, a derekukig. A szoknya fölé a derekukra kötött pántlika viszont a szoknya aljáig ért, hátul és elől a kötő felett is viseltek ilyet. Század eleji esküvői felvételeken gyakori, hogy a menyasszony ruhája pántlikákkal van feldíszítve, kiscsokorra kötve feltűzve és hosszan lelógó változatban is (11. kép).

A 19. század végén kivirágzó viseleteken többfelé divatba jött a nyakba kapcsolt fehér fodor. A kalocsai lányok, asszonyoknál neve *krézli*, keményített, sűrűn rakott.¹⁵ Ajakon a húzott singolt gallért *mizlinek* nevezik,¹⁶ palóc területen és többfelé használták ezt a singolt díszet, egyes falvakban a menyecskék a vállkendőre kihajtva viseltek ilyet. A század elejétől a Bükkalja falvaiban is viselték ezt a nyakdíszet a fiatalabbak (vö: 3, 9, 12. kép). A slingelt fodrot Tardon *kádrinak* nevezték, itt őrződött meg legtovább a viseletben. Emlékezet szerint régen még maguknak horgolták meg, azután jött divatba a slingelés. Bükkzsércen háromsoros fodrot is hordtak. A nyakba való fodrot nemcsak az

15. Néprajzi Lexikon II. 736.

16. Flórián M., 1980. 12.

14. kép. Bogácsi lány gyapjával hímzett festő melleiben. Ébner Sándor felv., 1929. Néprajzi Múzeum, ltsz. 61604.

gyakran színes volt és szabálytalanabb formájú gyöngyök is voltak benne (13. kép). Felette gyakran a szoros galárist is viselték, a 30-as évektől azonban már inkább a csüngőt és láncot, medált hordták. A gyöngygalárist templomba vagy mulatságra vették fel, „valahová menni” inkább a kőgaláris való. A fiatalok régebben még az otthoni munkához is viselték, tehát a köznapi öltözetnek is kelléke volt.

A 20-as évektől terjedt el a láncon vagy szalagon viselt medál divatja, ezt sokszor a galárisal együtt is hordták a nyakban. Viselték a nyakba kötött fekete bársonyszalagot is, olykor medállal, de magában is. Az 1920-as években gyakran a menyasszonyi ruhához is kötöttek nyakukba bársonyszalagot (11. kép). A dísz „fojtó” elnevezésére már csak néhány idős asszony emlékszik.¹⁷

A Bükkalján az ingvállas-pruszlíkos viselet Tardon, Bogácson és Szomolyán volt a legjellemzőbb. A pruszlíknak, mellesnek két változatát viselték: az egyik derékig érő, rövid, eleje mélyebben kivágott. Ezt a fajtát gyakran gyapjú- vagy selyemhímzés díszítette (14. kép). Bogácsról, Szomolyáról, Cserépfaluból ismerünk ilyen kislajbikat, pruszlíkokat, melyek barchenttal bélelt festőből készültek, piros bőrrel cakkosan körbeszegve, eleje és háta gazdagon hímezve. A Néprajzi Múzeumban az ilyen pruszlíkok vállon gombolós változata is megtalálható Bogácsról. Ezeknek a kislajbiknak a mintája feltételezhetően a palóc bőrmelles, a *cucaj* lehetett, ugyanis emlékeznek még arra, hogy barnára festett báránybőrből készült ez a hímzett, piros irhával szegett kis melles. (2 ilyen darabot őriz is a múzeum.) Ennek hatására készülhettek bélelt festőből a pruszlíkok, sőt a bőrszegést

ingvállas-pruszlíkos viselethez hordták, hanem a különböző blúzféle ujjasak elterjedése után azokhoz is viselték. Előfordult, hogy hozzávarrták a vizitke, ráncoska nyakához. Amikor a 30-as évektől divatba jött a bross, akkor azt is rátűzték a fodorra elöl. A nyakba való fodrot a század elején nemcsak a lányok, asszonyok hordták, hanem már a gyerekek is, még a kisfiúnak is a nyakába kötötték a zubony fölé (vö.: 2, 17. kép). Egyes falvakban ez a fodor csak enyhén húzott volt, másfelé azonban dúsabb, sőt rakott és keményen álló.

A slingelt fodor mellett mindig többsoros nyakra való galárist viseltek, szorosan a nyakhoz simulót. Már a kislányok is hordtak néhány sorosat, az eladó lányoknak, menyecskéknek sokszor 10 soros is volt, az idősebb asszonyok pedig ismét kevesebbet viseltek, majd 35–40 éves kortól elhagyták. Csüngőnek a lazább, hosszabb gyöngysort neveztek, ez

17. Vö: Kresz M., 1956. 147.

15. kép. Szentistváni menyecske és lányok mideres ráncikában, 1930.
Györffy István felv., Herman Ottó Múzeum, ltsz. 1427.

olykor már szövet, „bécsi piros” pótolja. A színes gyapjú- vagy szűcsselyemhímzés elhelyezése is a melles szabásvonalához igazodik, s a palóc cucajokéval rokon.¹⁸

A másik fajta női pruszlik zárt nyakú, deréktól pedig fodros. Ezt Bogácson *kispruszlik*nek, Tardon pedig *dakunak* nevezik, és ezekben a falvakban a kivágott, rövidebb derekú pruszlik helyett ez az általános (vö: 6, 9, 12. kép).¹⁹ A dakut Tardon jellegzetesen díszítik, selyem vagy rézrojtval, ragyogóval, csipkével, esetleg flitteres dísszel, mindez hátul a szabásvonalat hangsúlyozza, a daku elején pedig ívesen vagy szögletesen fut körbe, hátul a nyaknál háromszögben átvezetve. Tardon nagyon kedvelték a tüdőszín szőrszalagot, a daku karöltőjére is ezt varrták fodrosra hajtogatva. Bogácson és Szomolyán ezeket a zárt nyakú pruszlikokat szívesen díszítették körben bársonyszegéssel és sujtással, zárt nyakát pedig olykor kicakkozták. Hátát gyakran a szabásvonalat hangsúlyozó, ahhoz igazodó színes gépi varrás díszíti. Különösen Bogácsról ismerjük ennek szép változatait. A daku, pruszlik általában sötétebb színű anyagból készült, köznapi kartonból, ünnepre selyemből, purgamentből, sőt selyembrokátból és bársonyból is. Tardon, Szomolyán és Bogácson is a 30-as éveikig ingvállban és fekete egyvirágú díszes dakuban esküdött a menyasszony.

A női blúzféléknek sokféle változatát viselték a Bükkalján, már a század elejétől. Ezek elnevezése azonban szinte falvanként és nemzedékenként változott. Ismerték és viselték a réklit, testállót, szállikát, ráncikát-ráncoskát, vizitkét, lipitkét, pitart, lityát, mindezeket azonban ma már nehéz egyértelműen megkülönböztetni egymástól. Egyik legrégebbinek azt az egyszerű szabású, alig díszített ujjast tarthatjuk, amit a tardiak *testállásnak* neveznek (vö: 2, 4, 8. kép). Ez zárt nyakú, gallértalan, deréknál laza, egyenes vonalú. Derékánál két vagy három sorban enyhén húzott fodor díszíti. A század elején volt

18. Vö: Kresz M., 1977.

19. Vö: Fél E., 1952. 16. – a magyar paraszti viseletben régebbinek az előző típus tekinthető.

16. kép. Szomolyai asszonyok és kisleány, 1907. A fiatalabban a pruszlakra kötött keskeny fehér vállkendő és szőttes kötő, a másikon a főkötőre kötött fehér fejkendő és testállásra kötött rojtos vállkendő, festősurccal. Kőrös Kálmán felv., Herman Ottó Múzeum, ltsz. 18587.

17. kép. Cserépfalusi család. Az asszonyon méderes vizitke, fején menyecske-re kötött kendő. A kisleány haja koszorúba kötve, ruhája pántlikákkal és nyakfodorral díszített. Nyakfodrot visel a kisleány is a „zubbony” fölött. Fügedi Márta gyűjtése, Herman Ottó Múzeum, ltsz. 79.91.8.

divatban, nemcsak Tardon, hanem más falvakban is viselték, elsősorban kartonból, festőből.

A vizitkét elsősorban Bükkzszeren emlegették, de olykor a testállóval azonosítva. Az 1920-as évekből emlékeznek bal vállán és oldalt gombolódó vizitkére is, melyet begyes vizitkének hívtak. Elejét fodor, rajta csipke díszítette, elején-hátán legépelt rakások voltak. A hátul deréknál felálló fodrosra szabott ujjast is nevezték vizitkének vagy réklinek. Szőrös rékli vagy vizitke a neve a sötét posztóból készült, hímzett majd sujtással díszített bélelt ujjasnak is, amely Szentistvánon volt a legjellegzetesebb.

A szállikát elsősorban Cserépfaluban és Noszvajon viselték, alja fodros, de dereka kurtább, mint a vizitkéé. A pitar nevezetű ujjas is bő volt, és szintén fodros.

Hátszabásáról háromhátunak nevezik Tardon azt a karcsúsított ujjast, melynek három részből szabott hátához a derekán fodros toldás csatlakozott, s ez alábélelve fodrosan felállott. Nyáron béleletlen, hidegben vattázott változatát viselték.

A legjellegzetesebb ujjas a ráncoska, a 30-as években jött divatba, leginkább Tardon hordták (3, 10. kép). Van ujjas és ingvállas, vagy rövid húzott ujjú változata is. A ráncoska derékban szűk, testhezálló, fodorral toldott. Nyaka zárt, gallértalan, a nyakkivágás ívével párhuzamosan a mellén pántlika fut körbe, emellett rakott fodor, melynek szélét csipke díszíti, de gyakori a selyemrojt is. A derék alatti rakott fodrot is csipke szegélyezi. Ezt nagyfodornak, a nyaknál levőt pedig kisleányfodornak nevezik. Elején-hátán deréknál kétoldalt

a ráncoskát 5–5 soros függőleges szegőzés karcsúsítja, amit a tardiak ráncnak neveznek. Pipi kartonból, selyemből és brokátból varrták leggyakrabban. Az ingvallas ráncoska alá még szűkujjú ingvállat vagy vendégujjat vettek fel. A keresztzemes hímzéssel, rózsás pántlikával, singolt cakkal díszített ujj kilátszik az ingváll fodrai alól. Ez a viselet megegyezik a kövesdiekével, ahol a fellökös ujjú litya alá ugyancsak vendégujjat húztak. A szentistváni ráncoska szabásában, díszítésében nagyon hasonlít a tardihoz, de alapanyaga általában világosabb, gyakran fehér, és díszítésében is a pasztellszínek dominálnak. A deréknál levő fodor alá itt gyakran vendégfodrot is tettek, hogy jobban kiálljon (15. kép).²⁰

A *vattás rékli* vagy *bandzsúr* az ujjasoknak bélelt, vattázott téli változata volt, gyakran gazdag sujtás díszítette, hátulja alul fodros, farokra szökik, elől pedig színes fejjel, kövel ellátott díszes kapcsok fogják össze. Értékes, ünneplő ruhadarab, inkább a század első évtizedeiben viselték.²¹

Városi hatásra terjedt el a népviseletben az ujjasokhoz viselt különálló széles öv használata, a derék hangsúlyozására. Majdnem minden bükkalji településen viselték a század első harmadában, de jellegzetes, a viselet megjelenését is befolyásoló divatja elsősorban Cserépfalun és Bükkzsércen volt.²² Olykor a ruha anyagából, vagy elütő színű textíliából varrták, de legdivatosabb a nagycsatú széles lakköv volt. Neve általánosan *míder*, de Szentistvánon *karcsitónak* mondták inkább. Század eleji felvételeken gyakori a fekete *lagmíderes* menyasszonyi ruha (11. kép).

A vállkendő legáltalánosabb az ingvallas-pruszlíkos öltözetnél volt, de ujjasok fölé is viselték. A század első éveiben készült bogácsi, szomolyai, szihalmi képeken a pruszlík felett szinte mindig vállkendőt, „mellykendőt” látunk, jellegzetesen keskenyre összehajtva (16. kép). A köznap használt kendők kartonból, klottból, festőből készültek, az ünnepi pedig berliner rojtos kásmír vagy selyem rojtos selyem volt. A vattás rékli alá is berliner rojtos kendőt kötöttek oly módon, hogy rojtja kilátszon. Bükkzsércen az öregek még emlékeznek az ünnepen viselt fehér singolt vállkendőre is, melyet Felsőtárkányban készítettek.²³ Kislányoknak a fejkendőt is a vállára kötötték, esetleg pántlikával meghosszabbítva a sarkát. Télen berliner- és posztókendőt viseltek; mint másfelé, ezek itt is sokáig viseletben maradtak. A berlinerkendőt még az új divatú ünneplő kabátok fölé is felkötötték. A posztókendőt *inségkendőnek* is nevezték, mert a szegényebbek, akiknek nem volt berlinerkendőjük, ebben mentek a templomba is.

A szoknya alá legalulra a *pendely* került. Általában vászon volt, az ünnepi fél vagy egész pamutos, a gyolcsból készült pedig ritka volt, esetleg csak táncolni vették fel, hogy ha forognak a táncnál, ne a vászon látsszon ki. A pendely 2 egész szél vászonból készült, a harmadik szél pedig kétoldalt van betoldva.²⁴ Köznap kevesebb, ünnepre több alsószoknyát hordtak, 6–12-t is, legtöbbit Tardon és Bogácson. Az alsószoknya 7–8 szél anyagból készült. Alsónak hordják az „előcskult” felső szoknyát is köznapra. A fehér

20. Vö: Györffy I., 1956. 88. és Csilléry K. gyűjtése 1952. EA. 7149.

21. Mezőkövesden is viselték. Vö: Györffy I., 1956. 91.

22. Gáborján A. gyűjtése, 1950. HOM.NA. ltsz: 1290.

23. Gáborján A. gyűjtése, 1950. HOM.NA. ltsz: 1290.

24. A tardi vászon ruhaneműekről lásd Gáborján A. 1948. 155–157. és Gáborján A. 1955. 109–131.

gyolcs, singolt vagy szegett aljú alsószoknyát csak ünnepen viselték. Az alsószoknyák nagy része fodros aljú volt, hogy a fodor még jobban kitartsa a felette hordott szoknyát. A tardiaknál a széles csípőt és hátsót mutató szoknya divatjával együtt járt, hogy valami módon szélesíteni igyekeztek magukat. Vagy a legalsó fodros alsót felkötötték, vagy a csípő magasságában külön fodrot varrtak rá, de csípőpárnát is hordtak.

A szoknya alapanyaga köznapra általánosan karton vagy hasonló minőségű kelme volt, ünnepre selyem, purgament, brokát vagy bársony, szövet. Azokban a falvakban, ahol a viseletben gyorsabban és intenzívebben őrződött a polgári öltözet hatása, a szoknya általában hosszabb volt, majdnem bokáig érő, és laza nagy lapos ráncokba húzott. Visszaemlékezések szerint a századfordulón általánosan hosszabb szoknyát viseltek a Bükkalján, majd a 20-as években rövidült a szoknya. Tardon és Bogácson viselték a legrövidebbet, a tardi szoknya alig térd alá ér, apró, éles ráncokba szedett. A kötény alatti szoknyarész olcsóbb, idegen „portékával” való betoldása csak Tardon és Bogácson volt általánosan szokásban. A *lopott aljú* szoknyának az alja 9 szél bőségű volt, míg a derekánál csak 4 szél, ez adta jellegzetes formáját. A *kurullós szoknya* Kövesden is divat volt,²⁵ Tardon a 30-as évektől viselték, természetesen sokkal rövidebb volt, mint a kövesdi, alatta kurullós alsószoknyát hordtak, mindez együttesen sajátos bővülő formát mutatott. Az ünneplő szoknya alját bársonnyal szegték fel, majd pántlika és szalagsor következik. A fiatalok szoknyáját általában több sorban díszíti szalag, pántlika, gyakran kemény szőrszalag, Szentistvánon pedig a nemzeti színű pántlika is elterjedt.

A szoknya fölé köznap és ünnepre is kötényt kötnek. *Surc*nak csak a festő vagy klott anyagú, egy szél szélességű, szabatlan, szögletes kötényfélét nevezik, bár a surc szó itt kevésbé használatos, helyette a *kötő* általánosabb a női viseletben. A kövesdi matyó surc díszítésének hatása²⁶ leginkább Tardon és Bogácson látható, bár ezek is egyértelműen megkülönböztethetők (9. kép). Berliner gyapjú fonállal, később selyemmel hímeztek a századfordulón még kisebb, keskenyebb, később nagyobbá váló mintákat. Korábban a folyókás minták domináltak, majd a 7 vagy 9 surcra épülő díszítmény jellemző. A tardi selymes szabadrajzú hímezéseken azonban a kövesdi színpompával szemben mindig a piros szín dominál, a 30-as évektől pedig a rózsák mellett a sárga kalászok, bimbók a jellegzetes kísérők. Szokás volt a selymes surcok két hosszanti szélét is keskeny virágsorral végighímezni, amit Kövesden soha nem alkalmaztak. A Bükkalja falvaiban is használtak surcdíszítésre ragyogót, de ennek divatja olyan káros mértéket soha nem ért el, mint Mezőkövesden. A surcok aljának rojtozása is egyszerűbb maradt. Sajátos, hogy a hímezett surcok derekán a két felső sarokban is szívesen varrtak egy-egy motívumot, ami Kövesden szintén nem jellemző. Tardon és Bogácson a surcokat gyakran fekete csipkével is körbeszegték.

Kereszt szemmel kivarrott kötőt több faluban hordtak, legjellegzetesebbek természetesen a tardiak, ahol ezt gyakran subrikával is társították.²⁷ A cserépváraljai kereszt-szemes surcok érdekessége, hogy gyakran „emeletesek”, vagyis alsó egyharmaduk táján rojttal tagolják, alatta szélesebb, a rojt felett pedig keskenyebb csíkban ismétlődik a hímezés. A surc dereka a bükkalji falvakban sokszor apró szegőzésekkel díszített, legalább

25. Vö: Györffy I., 1956. 89.

26. Vö: Dajaszászné Dietz V., 1963. 95–101.

27. Vö: Fél E.–Dajaszászné Dietz V., 1952., Dajaszászné Dietz V., 1956/b 50–52. és Fügedi M., 1978.

arasznyi mélységben a deréktól lefelé (16. kép), és ezt a letűzött derékreszt is hímzés vagy gépi varrás díszíti. Az idősebb asszonyok surca sötétkéssel varrott volt, sőt Tardon fekete gyapjával hímzett klott surcot is hordtak. Gyászos kötényt minden lány igyekezett varrni magának, hogy ha szükség van rá, legyen. A klott vagy festő kötő hímzéssel, csipkével díszítve ünneplő ruhadarab volt, templomba nem is illett másba menni. Úgy kímélték, hogy hímzését befelé fordítva kötötték fel, így védték az időjárástól, az erős napsütéstől éppúgy, mint az esős időtől, mely különösen a selymesnek ártott (8. kép). Gyakran csak a templomajtóban fordították színére a hímzett surcot.

Tardon a hímzett surc mellett szöttes díszű vászonkötőt hordtak (3, 4. kép). Ezt bármilyen ünnepi alkalomra illett felvenni, csak a misére nem. Vasárnap délután litániára, „laptázni”, a hídhöz menni szórakozni, beszélgetni ezt kötötték fel. Táncba, lakodalomba is ez illett. A legrégebbi tardi szöttes kötők alját egyszerű mintázatlan csikozás és rojt díszítette, a század legelején még ez volt az általános. A *lefelé végű* szöttes kötőn azután egyre szélesebb sávban jelenik meg a tardi csillagos, madaras, szíves minta. Az ún. *kétoldalas* a 20-as évektől terjedt el, itt a szöttes minta a kötő két függőleges oldalán fut végig, széle is itt rojtos.

A gépi hímzést, „nyargalást” már a század első évtizedeiben alkalmazták köténydíszítésre is, Tardon azonban csak később, a 40-es években terjedt el ennek divatja, elsősorban egy vénlány varrónő ügyes keze munkája révén.

A szabott, körben fodros kötő Tard kivételével a többi bükkalji faluban már a 20-as évektől használatos volt, köznapi kartonból, ünnepre lüszterből, selyemből, gyolcsból. A szögletes szabású, de derékban húzott kötőket is szokás volt alul fodorral vagy szegőzéssel és pántlikával díszíteni. Ünneplő kötő volt a fehér singolt is, melyet elsősorban a mezőszemereiek készítettek (13. kép).

A melles kötő Cserépfalun, Bükkzsércen és Bogácson is korábban, Tardon csak a 30-as évek végétől terjedt el. Adatközlők szerint kezdetben a legények ünnepi köténye volt, de gyorsan általánossá vált.

A vattás rékli mellett téli felsőruhaként hímzett bőrködmönöket is viseltek a Bükkalja falvaiban az asszonyok. A díszes és értékes ködmönöknek Mezőkövesden *kuzsu* volt a neve, a szomszédos falvakban is ismerték és használták ezt a megnevezést, olykor *kuzu* változatban is, de általánosnak a *ködmön* elnevezés tartható. Míg a kövesdiek dúsán hímzett kuzsujait általában helyi szücsök készítették, addig a tardiak hasonló ködmönét geleji és bükkábrányi szücsök varrták.²⁸ A dél-borsodi szücsök a tardiak ízléséhez és igényéhez alkalmazkodva készítették a rendkívül díszes és értékes ködmönöket, melyet más vidéken túl matyósnak tartottak és nem is vásároltak. A tardi ködmönök fehér báránybőrön piros bőrrátéttel díszítettek voltak, melyen azonban a század elején megjelenik, majd elhatalmasodik az élénk színű selyemhímzés.²⁹

A tardi ködmönökhöz hasonlóan rövid derekúak a barnára festett női ködmönök is, melyeket fekete prém és piros irhadisz szegélyez, eleje és háta a szabásvonalat hangsúlyozva színes szücsselyemmel van kivarrrva. Ezeknek rövid derekán körben piros irhaöv fut, hátul rávarrrva és hímzéssel díszítve, elől pedig szabadon megkötve. A Bükkalján

28. A mezőkövesdi kuzsuról lásd Dajaszásznén Dietz V., 1956/a 61–83., a tardiaknak dolgozó bükkábrányi szücsökről pedig Lajos Á., 1958. 101–125.

29. Vö: Kresz M., 1977. 64. és Kresz M., 1979. 54.

Bogácsról, Szomolyáról, Ostorosról és Bükkzsércről ismerünk ilyen ködmönöket, melyet *rózsás ködmönnek* is neveztek (5. kép). A visszaemlékezések szerint Egerben vásárolták. Divatja korábban elmúlt, mint a tardiaké, de bogácsi öregasszonyok még a 40-es években is viselték. Ezek a ködmönök a jellegzetes palóc ködmönöknek rokonai, és a Bükkalján azok elterjedésének keleti határát jelenthetik.³⁰

Városi hatásra leginkább a plüsskabát viselete terjedt el a Bükkalján, a 30-as évektől a fiatalok már inkább ilyet varrattak maguknak. Egerben vették, később azonban már a falusi szabók is meg tudták csinálni.

Az ünnepi viselet elmaradhatatlan kelléke volt a *kézbe való kendő, keszkenő* is. Csomóra fogva kézben tartották a kendőt, a lányok emellett még élő virágot is tartottak a kezükben (vö: 1, 3, 4, 8, 9, 12, 15. kép). Műteremben készült családi képeken is mindig látható a nők kezében kendő, a lányoknál virág is. Régebben kerek, horgolt szélű zsebkendő volt a divat, csak egy kis gyolcs közepe volt, széles horgolt csipke szegte, melybe gyakran szalag behuzására alkalmas lyuksort is készítettek. A horgolt minták között megtalálhatók a Bükkalja falvaiban varrott jellegzetes keresztaszemes motívumok, az eperleveles, a madaras-kosaras, a szárnyas madaras, a csillagos minta. A zsebkendőket jól kikeményítették, „majd megszakadtak alatta, olyan nehéz volt a sok horgolás miatt”. A szögletes formájú csipkés szélű kendő később jött divatba. Tardon megmaradt a horgolt szegély, másfelé viszont a singolt, illetve a kivarrott díszítés volt kedveltebb. Nem sok, de 4–6 darab kézbe való kendő minden lánynak volt, megörökölték a nagyanyjukét, anyjukét is, így felváltva hordták a kendőket. Idősebb asszonyok már nem csomóra fogva viselték a kendőt, hanem behajtogatták az imakönyvet, és a hónuk alá fogták. A lányok ilyen horgolt szélű zsebkendővel ajándékozták meg a komolyabb szándékkal udvaroló legényeket is, akiktől már brosstűt kaptak, vagy májusfát állítottak nekik. A legények a lajbizsebbe dugva viselték a kendőt, de úgy, hogy kilátszódjon.

A lábbelik közül legelterjedtebb a papucsviselet volt, hétköznapra és ünnepre egyaránt használták.³¹ A fiatalabbak ünnepi papucsja díszesen kivarrt, riglikkel díszített volt. Ráadásul színes bőrrátétekkel, Tardon tüdőszín szőrszalagból hajtogatott fodorral tették még díszesebbé. A díszes papucsban a fiatalok még a templomba is elmentek.

A magas szárú *cúgos cipő* a század elején volt divat, elsősorban a polgárosabb viseletben járó falvakban és a módosabbak között. A 30-as években volt nagy divat az egyspanglis, majd a háromspanglis fekete cipő.

A csizma a nőknél télen köznapi és ünnepi viselet is volt. Emlékeznek piros és sárga csizma divatjára is, melyet a század elején a fiatalok viseltek. Bár olyan magas sarkú csizma, mint a kövesdieké, a Bükkalján nem volt szokásban, de az ünneplő csizmának azért volt egy kis sarka, riglivel, bőrrátéttel, színes gépeléssel díszítve. *Garabonciás csizmának* mondták a csörgős, magasabb sarkú csizmát, amelyen a patkó úgy jött a sarok alá, hogy csörgött. A csizmákat Mezőkövesden vagy Egerben vették meg.

A Bükkalja női viseletének alakulásáról és jellemzőiről összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a kövesdi matyó népviselet, valamint a közeli, Eger környéki palóc falvak viseletének jellemző részletei is megtalálhatók a vizsgált falvak női viseletében. Különösen a fejviselet tekinthető változatosnak, melyet néhány faluban sokáig megőriztek, még ott

30. Vö: Kresz M., 1977. 61. és Kresz M., 1979. 57.

31. Vö: Gáborján A., 1976. 61.

is, ahol a viselet egyébként gyorsabban polgárosodott. A pruszlik és ujjasféléken a matyó ujjasokhoz, illetve a Heves megyei viseletekhez való hasonlóság is kimutatható. Jellegzetes köténnyajták és díszítések is kiemelik ezt a területet. A lábbelik közül pedig a díszes papucsok divatja tartható jellegzetesnek.

A vizsgált falvak viseletéről megállapítható továbbá, és a rendelkezésre álló fényképek is ezt támasztják alá, hogy a századfordulón az egyes falvak viselete megjelenésében és részleteiben is sokkal jobban hasonlított egymáshoz. A különböző részletek, díszítések fokozottabb hangsúlyozása, a helyi divatok aztán mindinkább megkülönböztették egymástól a szomszédos falvak viseletét is. Egyes településeken gyorsabban átvették a városi divatot, máshol pedig kivirágzott a helyi paraszti ízlésű népviselet, ami olykor egyes részletek megmerevedéséhez is vezetett. Legtovább a Mezőkövesdhez közelebb eső falvak őrizték meg népviseletüket.

IRODALOM

- Benkóczy E.*, 1909. Az egri fiatalság. Ethn. XX. 104–106.
Dajaszászné Dietz V., 1956/a. A mezőkövesdi kuzsu. NÉ. XXXVIII. 61–83.
Dajaszászné Dietz V., 1956/b. Tardi keresztzemes motívumok. Herman Ottó Múzeum Közleményei (továbbiakban: HOM.Közl.) 4. 50–52.
Dajaszászné Dietz V., 1963. Mezőkövesdi kötények. Herman Ottó Múzeum Évkönyve (továbbiakban: HOM.Évk.) III. 95–101.
Fél E., 1952. Tájékoztató a népviselet gyűjtéséhez.
Fél E.–*Dajaszászné Dietz V.*, 1952. Régi borsodi keresztzemes hímzések. Bp.
Flórián M., 1966. Rimóc népviselete. Balassagyarmat.
Flórián M., 1980. Magyar népviseletek. Bp.
Fügedi M., 1978. Mezőkövesd és vidéke hímzései I. Szálán varrott hímzések. II. Szabadrajzú hímzések. Bp.
Gáborján A., 1948. Adatok a tardi „felszúrt” szoknya viselethez. Ethn. XLIII. 155–157.
Gáborján A., 1955. A kender feldolgozása és a nyert termékek felhasználása Tardon. NÉ. XXXVII. 109–131.
Gáborján A., 1976. A magyar népviselet. Kísérlet egy összefoglalásra. NÉ. LIX.
Györffy I., 1956. A matyó népviselet. Bp.
Kerégyártó A., 1937. A magyar női haj- és fejviseletek. Bp.
Kresz M., 1956. A magyar parasztviselet. 1820–1867. Bp.
Kresz M., 1977. Palóc ködmönök. Bp.
Kresz M., 1979. Népi szücsmunka. Bp.
Lajos Á., 1958. Szépmíves szücsök Bükkábrányban. HOM.Évk. II. 101–125.
Magyar Néprajzi Lexikon 2. Bp. 1979.
Malonyai D., 1922. A magyar nép művészete. V. A palócok művészete. Bp.

DIE VOLKSTRACHT AM FUSSE DES BÜKK-GEBIRGES

(Auszug)

Die berühmte Volkstracht der „Matyós“ hatte eine bedeutende Auswirkung auch auf die Tracht der Nachbardörfer. Sie haben nicht nur die neue Mode und die Verzierungen von den Matyós übernommen, sie haben viele Kleidungsstücke in Mezökövesd auf dem Markt oder beim Meister angeschaffen.

Die Siedlungen im Tal des Baches Hór, am Fusse des Bükk-Gebirges haben die Volkstracht verhältnismässig lange aufbewahrt, gewisse Kleidungsstücke sind wirklich für originell und charakteristisch zu halten. In der Umgestaltung der Volkstracht auf diesem Gebiet haben sich zwei verschiedene Wirkungen vermischt. Einerseits sind die Einzelheiten der Volkstracht der Matyós, andererseits die der Palozen nachzuweisen. Neben Mezökövesd war die andere Stadt, Eger ein Kaufzentrum und Bezugsquelle der einzelnen Kleidungsstücke und Requisiten.

In den Siedlungen im südlichen Teile des Komitats Borsod findet man in der Volkstracht viele ähnliche Erscheinungen, wie auf dem Forschungsgebiet, so kann man die Volkstracht am Fusse des Bükk-Gebirges auch zu einer grösseren ethnographischen Einheit zählen.

Besonders abwechslungsreich war die Kopftracht, die in einigen Dörfern lange bewahrt wurde, oft auch dort, wo die Kleidung übrigens bürgerlich war. Das Leibchen und die Ärmelblusen sind denen von Mezökövesd und von den Palozen ähnlich. In der Verzierung der Schürze ist die Auswirkung der Matyó-Stickerei in vielen Siedlungen nachzuweisen. In der Fussbekleidung sind die verzierten Pantoffeln charakteristisch.

Die Forschungen, die archiven Photos und die Erinnerungen beweisen, dass die Volkstracht auf dem Forschungsgebiet an der Jahrhundertwende noch einheitlicher war. Die Einzelheiten, die Verzierungen und die Requisiten haben dann allmählich eine Lokalmode geschaffen, die die Tracht der Nachbardörfer von einander unterscheidet hat. Einige Dörfer haben die städtische Mode schneller übernommen, anderswo hatte die Lokaltracht noch länger eine Blütezeit. Die Nachbardörfer der Matyós haben die Tracht am längsten aufbewahrt.

Marta Fügedi

NÉPI LAKÁSKULTÚRA A SZUHA-PATAK VÖLGYÉBEN

CSERI MIKLÓS

Szuhafő, Zádorfalva és Alsószuha fészkei voltak azoknak a nemesi hadaknak, melyek leszármazottai az utóbbi évekig fenntartották egykori társadalmi presztízsüket és életformájukat a velük egy helységben vagy környezetükben élő nem nemesi származású lakossággal szemben.¹ A kétféle réteg különbségének fő tényezői a vagyoni helyzet és a származástudat². A nyelv a közös palóc-barkó nyelvjárás, de a nemesek szókészletében több a városi elem. A nemeseknél teljes a gazdasági eszközök inventáriuma, megvan a szükséges jószágállomány, míg a parasztnál a napszámos kéziszerszám-együttes található. Lényegében a nemesek kezén voltak a termelési eszközök (föld, igaerő, szerszámok).

A nemes nem – vagy szükség szerint, birtoka arányában – dolgozott, de mindig alkalmazott paraszti munkaerőt, cselédet. A tárgyalt községekben a mezőgazdaság volt a fő gazdasági ág, ezen belül a nemesek főleg az állattenyésztést részesítették előnyben (juhtartás), a parasztokra pedig a földművelés maradt.

Eltérések mutatkoztak még a viseletben és az anyagi kultúra más területein is. Egymás között a két réteg igen ritkán házasodott, külön szervezkedtek, szórakoztak. A parasztok „urazták” a nemeseket. Szokásvilágukban is különbségek fedezhetők fel.

Az anyagi és szellemi kultúra különböző területein megtalálható eltérések ösztönözték a kutatások elvégzésére. Arra kerestem választ, hogy a fentebb vázolt különbség mennyiben mutatható ki a népi építészet és lakáskultúra területén. Mivel jelen dolgozat célja a szuhavölgyi népi lakáskultúra bemutatása, így az építészeti képről csak tájékoztató jelleggel szól.

A legjelentősebb építőanyagok a fa, az agyag, sár voltak, amelyeket igen gyakran egymással kombinálva is alkalmaztak. A főbb faltechnikák: zsilipelt (ravásos) fal, sövény vagy paticsfal, vályog, újabban pedig téglá és más modern falazatok. Uralkodó tetőszerkezeti forma a szarufás tető, amely a legtöbb esetben kontyolt nyeregtetővel párosult, bár megtalálható mellette a nyereg- és a sátoztető is. A hagyományos tetőfedő anyagok közül a kevés zsúpfedés volt az általános, de igen korán megkezdődött a cserép alkalmazása is.

A nemeseknél már a múlt század végétől megjelentek a kőalapon álló, kő, téglá, esetleg vályogtéglá falazatú, bonyolult beosztású lakóépületek, melyeket komoly szakértelmet igénylő tetőszerkezettel láttak el. A cserép és fazsindely is igen korán felváltotta a zsúpfedelet. A parasztnál az egyszerű beosztású, többnyire alap nélküli, hagyományos

1. Bővebben lásd: Ila B., 1969. IV. k. és Forgon M., 1909.

2. Suhafő esetében részletesen kifejtve: Lajos Á., 1979.

1. kép. Háromosztatú, vertfalú lakóház, Szuhafő, Cseri M. felv.

2. kép. Nemesi lakóház. Zádorfalva, Cseri M. felv.

építőanyagokból (fa, föld) készült lakóházak voltak jellemzőek szinte a legutóbbi néhány évtizedig, amelyeket egyszerű, szarufás szerkezetű zsúptetővel fedtek be (1. kép).

Alaprajzi tekintetben a parasztoknál megmaradt a szoba – pitar – komora, hagyományosnak nevezhető beosztás. A nemeseknél a helyiségek száma megszaporodott és a tradicionális egysorosságot is felváltotta – már a múlt század végétől – a kétsorosság, a kétmenetűség, amely a szoba – oldalszoba – konyha – hátsó szoba – komora beosztásban jutott kifejezésre (2. kép).

A tüzelőberendezés – füstelvezetés területén is kimutatható a különbség. A parasztoknál a szobai, hasáb alakú kemence már a századfordulóra kikerült a pitvarba, ahol szinte az 1950-es évekig megőrizte helyét és funkcióját. A nemeseknél viszont a kemence kikerülése a szobából már a múlt század második felében végbement, sőt a konyhában sem maradt meg sokáig. Az adatközlők szerint a századforduló idején már az udvaron, a tornác végében vagy a nyári konyhában építették fel, s funkciója is csak a kenyérsütésre szorítkozott. Helyét a szobában a parasztoknál az egyszerűbb vaskályha, csikósparhert, a nemeseknél pedig a díszes cserépkályha foglalta el. A pitvarban a nemeseknél gyári készítésű főző-sütő masinákat találhattunk, míg a parasztnál a kemencéhez épített rakott sparhert szolgált ugyanezen funkciók ellátására. A szabad kémény – zárt kéményváltás a nemeseknél már a múlt század második felére megtörtént, a parasztnál viszont ez a folyamat elhúzódott szinte az 1950–60-as évekig.

A lakóház hosszanti homlokzatán a nemeseknél helyenként igen szép kidolgozású, kő-, téglaszlopos, mellvédes, ámbitusos tornácok, folyosók formálják a lakóház, a kúria külső képét. A parasztnál egyszerűbb faoszlopos tornácokat, vagy igen sokszor csak egy félméteres „ereszalját” találhatunk. A lakóház külső megjelenésében tehát jól megfogható különbségeket figyelhettünk meg a két társadalmi réteg építkezése között. Hasonló eltéréseket próbáltam keresni a lakóházban folyó mindennapi élet néprajzának kutatása során is.

Élet a lakóházban

A lakóház kutatása során az utóbbi évtizedekben a szerkezeti vizsgálatok mellett előtérbe került a ház funkcionális vizsgálata. A kutatók hangsúlyozzák a „lakás” folyamatának tanulmányozását, az ember és a hajlék közötti kapcsolatok feltárását. Egyes etnográfusok kiemelik a paraszti életmód és a lakóház belső rendje közötti szerves összefüggések vizsgálatát, a gazdasági élet, a társadalmi szervezet és a lakóház közötti kapcsolatok megismerését. Ezen a téren a magyar néprajzkutatók közül főleg *Vajkai Aurél*, *Gunda Béla*, *Juhász Antal*, *Fél Edit*, és *Hofer Tamás* értek el számottevő eredményeket.³

A lakóház funkcionális tagolódása részben már az alaprajzi beosztásban kifejezésre jut, de a házhoz kapcsolódó funkciók köre jóval szélesebb körű, mintsem azt egyszerűen

3. Fél E.–Hofer T., 1967. 81–156.

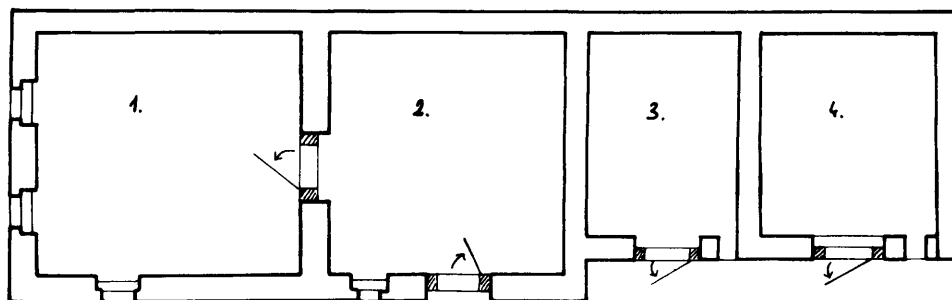
Gunda B., 1961. 247–268.

Juhász A., 1971. 443–502.

Vajkai A., 1943. 54–72.

Vajkai A., 1948/a.

Vajkai A., 1948/b. 54–72.

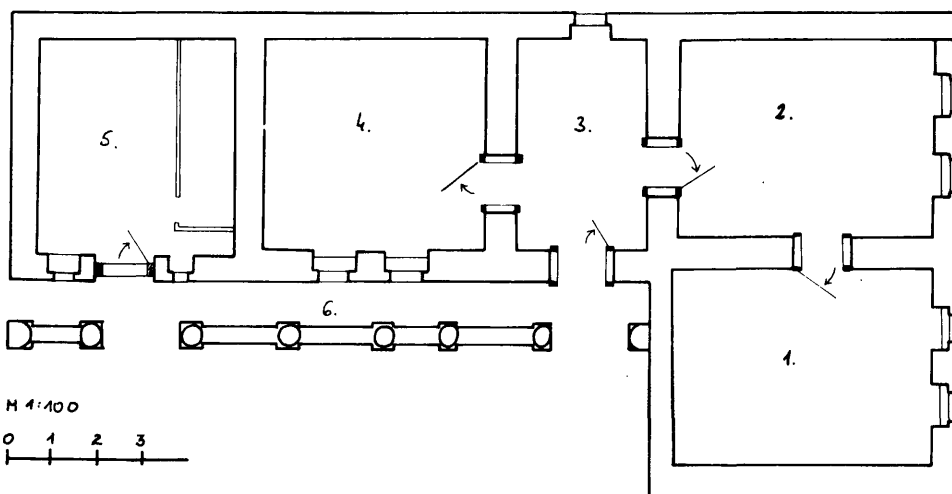

M 1:100

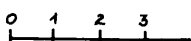

3. kép. Paraszti lakóház alaprajza. Alsószuha, Petőfi u. 21.
Felm. Cseri M. 1. szoba; 2. pitvar; 3. komora; 4. istálló
(Az ötvenes években hozzáépítve.)

az alaprajzi tagolódással jellemezhetnénk. A ház nagysága a vagyoni és a társadalmi viszonyoknak megfelelően változik az egyes rétegeknél. A hagyományos formát mutató paraszti lakóház három fő helyiségből állt: *szoba(ház)+konyha(pitvar)+komora* (3. kép). A nemeseknél már több helyiség volt található: *előház+oldalszoba+konyha+hátsó szoba=utóház+komora* (4. kép). Ezt a két fő formát tarthatjuk általánosnak a Suha-völgyben tárgyalt időszakunkban, természetesen megengedve más, később épült vagy átalakított típusokat is (5. kép).

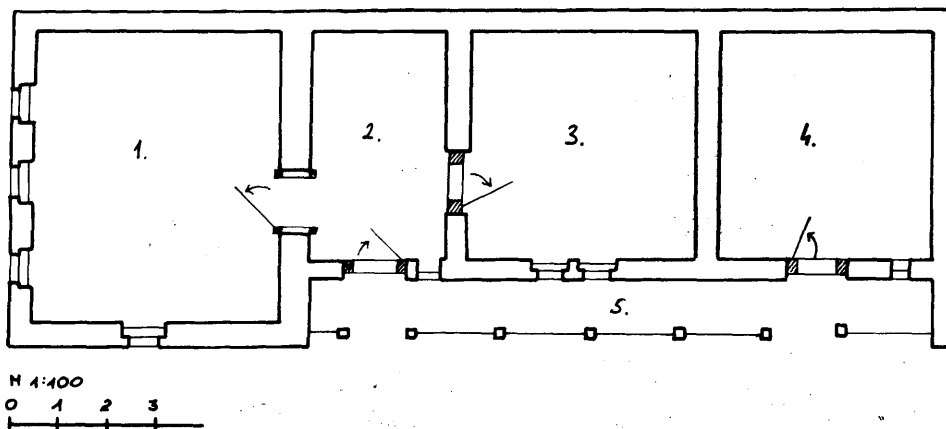

M 1:100

4. kép. Nemesi lakóház alaprajza. Zádorfalva, Nagy u. 52.
Felm. Cseri M. 1. tiszta szoba; 2. első ház; 3. konyha;
4. utóház; 5. komora; 6. folyosó (tornác)

5. kép. Nemesi lakóház alaprajza. Alsószuha, Szabadság u. 27.

Felm. Cseri M.

1. első ház (tisztá szoba); 2. pitvar; 3. utóház; 4. komora; 5. folyosó (tornác)

Az anyagi helyzet mellett a családszervezet is hatással volt a lakóházra. Ez azonban nemcsak a beosztás, a szerkezet változásában, hanem a helyiségek használatában, funkciójában, berendezésében is jelentkezett. Több család együttélése a Suha-völgyben megfigyelhető volt, de nem nagy számban, s az együttélés sem volt állandó. Legtöbb esetben csupán átmeneti jellegű volt, amely a fiatalok viszonylagos anyagi stabilizálódásáig tartott.

A paraszti családoknál általában a két szülő + házas gyerekek és azok apró gyermekei laktak egy fedél alatt. Ha több gyereke volt a szülőknek, akkor is csak egy család élt még együtt az öregekkel, leginkább a legfiatalabb házasok. Általában a nősi fiú költözött oda szüleihez, mert a vőseget megalázónak tartották. „Vőnek nem érdemes menni, mert a kutya is azt kiabálja, hogy vő-vő.”

A két család az együttélés folyamán közös háztartást vezetett, és a szobában is együtt aludtak. Új házat nagyon nehezen tudtak építeni maguknak, több éves kuporgatás, spórolás után. Így aztán igen sokszor a régi házat egy kicsit átépítették, szobává alakították a kamrát és ragasztottak a házhoz még egy konyhát és kamrát. A fiatalok aztán beköltöztek – megegyezés szerint – vagy az első, vagy a hátsó házba.

A szülők és az ifjú házasok közti generációs problémák és a mindennapi életből fakadó súrlódások sokszor igen kiélezetté váltak. Ilyenkor történt, hogy a fiatalok kényszerűségből *árendás házba* költöztek. Kivettek egy üresen álló házat (kihalás, elköltözés stb. miatt vált üressé) és házbért fizettek érte. A végső megoldást természetesen az jelentette, hogy ha saját házba költözhetnek.

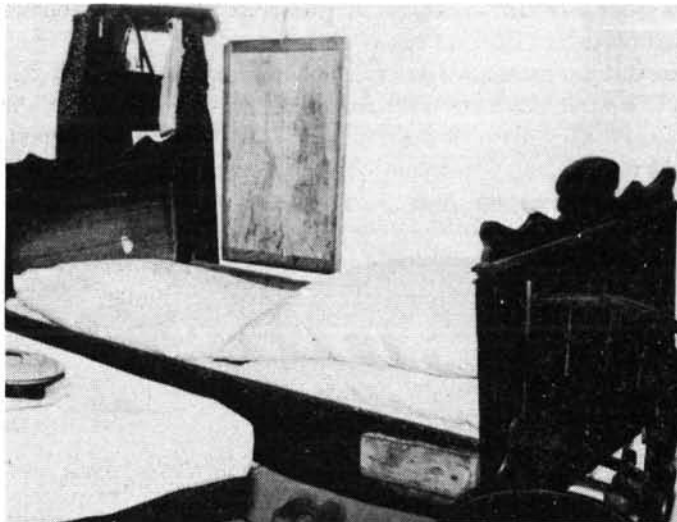
A nemeseknél is jellemző volt a két generáció együttélése, de ennek ideiglenes jellege kevésbé volt szembetűnő. Bár a kedvezőbb anyagi helyzet révén a fiatalok egy-két év várakozás után könnyen nekiláthattak volna az építkezésnek, de nem minden esetben tették ezt. A nemeseknél a kevés gyerek volt a jellemző, általában egy-kettő. Ilyenkor a fiúnak segítettek a szülők önállósodni, új házat építeni, míg a lányra maradt a szülői ház. Ha férjhez ment, esetenként a férje is az anyósékhöz költözött. A nemeseknél kevésbé

6. kép. Paraszti szobabelső. Zádorfalva, Bereczki I. felv.

figyelhető meg a vőség intézményének pejoratív jellege. Amíg együtt éltek a szülőkkel, a fiatalok az első házban laktak, míg az öregek az utóházban, a konyhát pedig közösen használták. Általában egyszerre főztek a két családnak.

Sajátos helyzet figyelhető meg Alsószuhán a Lipták család esetében, ahol Lipták László és testvérei családtagjaikkal együtt laktak egy hosszú házban, nemesi jogállásuk ellenére. Ugyancsak sajátos a zádorfalvi Deme Pálék esete, ahol két év együttélés után az

7. kép. Paraszti ágy. Alsószuha, Dám L. felv.

8. kép. Nyitott szekrény. Zádorfalva, Bereczki I. felv.

őreg szülők a hatalmas porta másik végében egy új házat építettek és oda is költöztek, a fiatalokra hagyva a régi, háromszobás, igen tágas házat.

Természetesen nem volt ritka az sem, amikor a fiatalok rögtön új házba költöztek. Ilyenkor a szülői ház közelében telepedtek le, ami a szegek, szögek (Császár-szög, Deme-szög, Losonczy-szög stb.) kialakulását eredményezte.

9. kép. Stélzsi. Zádorfalva, Bereczki I. felv.

10. kép. Falikaszní, Zádorfalva, Dám L. felv.

11. kép. Fonott hombár, Alsószuha, Cseri M. felv.

Berendezés, házbelső

A hagyományos magyar parasztszoba elrendezésére általában a *diagonális (sarkos)* rendszer jellemző. Ez a lakásrend nem csupán a magyarságnál volt érvényben, hanem különféle változatokban szinte egész Közép-Kelet- és Észak-Európában elterjedt. A későbbiek során ezt a rendszert váltotta fel az ország egyes részein az ún. *párhuzamos elrendezési* mód.⁴ Amíg a legtöbb esetben ez a váltás a recens anyagban is jól nyomon követhető, addig területünkön a diagonális elrendezés csak az emlékezetben él, a párhuzamos rendszer pedig szinte ismeretlen. Helyette általános forma a polgári hálót és nappalit egyesítő *centrális elrendezés*, ill. már hagyományosnak nem nevezhető modern forma.

12. kép. Komód és ruhásláda, Zádorfalva, Cseri M. felv.

4. K. Csilléry K., 1972. 11.

A diagonális elrendeződés meglétét valószínűsítik a környező településeken végzett kutatások,⁵ s a hagyományos elrendezési formáról tudósítanak a régebbi leírások is. Istvánffy Gyula szerint: „... Az asztalt a lóca elé, az udvarra néző két ablak közti szögletbe szokták állítani. Ez a szöglet volt a legfőbb hely, itt ült mindig a gazda és ide ültette érdemesebb vendégeit is”.⁶

Pápai Károly: „... Az asztal mindig az ajtóval szemben, a kemencével átellenes sarokban áll, s azt a helyet tekintik a szoba első helyének, annak belső sarkánál van étkezésnél a gazda helye”.⁷ „... A szobában elhelyezve jut hely a nyoszolyának (ágy) is. Ennek helyéül a kemencétől és asztaltól szabadon maradt két sarok szolgálhat.”⁸

Hasonló eredményekre jutunk az adatközlők faggatása során is: A lakóházba, majd a szobába a pitvaron keresztül léphettünk be. A házban az ajtóval szemben a két ablak között volt a három-négy *fiókos komód* (fehérenemű és a stafirung volt benne), fölötté tükör (6. kép). Ettől jobbra az ablaktalan sarokban állt a *sarokpad*, (alatta volt a család összes lábbelije) előtte pedig a többnyire *ácsolt asztal*. A lóca mögött – a pitvar felé – állt az egyik *ágy*, utána pedig a *stelázsi* (7. kép). A szoba túlsó, bal sarkában volt a másik *ágy*, előtte két *karszék*. A pitvar felé haladva következett a *ruhás sifon* (8. kép) és egy kis heverő, a *dikó*. A pitvarral közös fal mentén volt a rakott sparihert, mellette egy kis lóca, esetleg vizeslóca, fölötté pedig *edényes*, vagy *tálas* lógott a falon.

A bútorok egyszerűek, szegényesek voltak. Egyes darabokat házilag is meg tudtak csinálni (dikó, stelázsi, vizeslóca), míg másokat vettek a putnoki vásáron vagy a helyi, esetleg a szomszédos falubéli asztalossal készítették el (pl. sifon, komód, ágy stb.).

A következő helyiség a pitvar, pitar volt, aminek lényegesen szegényesebb a berendezése. A szabadkémény alatti részt szinte teljesen elfoglalta a kemence, mellette pedig a rakott sparihert. A szabadkémény alá amúgy sem tettek bútort, helyette falra szegezett polcokon álltak az edények, fűszerek, főzőeszközök. Szabadkéményben füstölték telente „a disznóságokat”, s igen sokszor itt is tárolták őket.

A bejáratától balra helyezkedett el a stelázsi, a rajta levő edényekkel. Sokszor előfordult, hogy ezt a bútordarabot télen bevitték a szobába más hasznos háztartási eszközzel együtt, hiszen a hideg beköszöntével a szoba vált állandó tartózkodási hellyé (9. kép). A stelázsi mellett a vizeslóca is ilyen „vándorló” bútordarab volt. A vizsgált lakóházak túlnyomó többségében a konyha kamra felőli falán volt egy kis *kaszni* is, amiben a háziak apróbb, személyes dolgait tartották (10. kép). A bejáratú ajtó mögött egyes helyeken a padfeljáró volt, alatta pedig a moslékosvödör. Nem mindenhol, de előfordult egy-egy kisebb asztal a pitvarban is, főleg a sparihert közelében.

A padláson terítették le a kevés kukoricát, itt lógtak a különböző zsákok, a kenyérsütés eszközei és sokszor a megfüstölt hús, szalonna is. Nyaranta itt állt a szövőszék és a guzsaly is, ha volt ilyen a háznál.

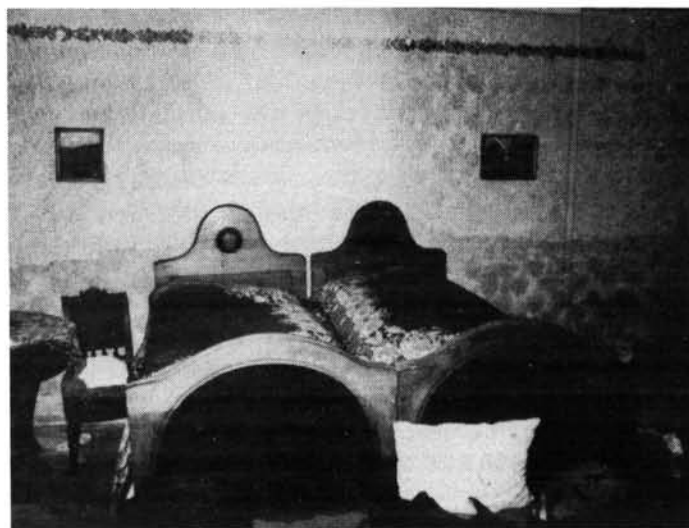
A kamra nagy részét elfoglalta a hosszú fiókos élésláda, amiben a száraz élelmiszereket (bab, borsó stb.) tárolták. Alsószuhán még megfigyelhető ma is a *fonott hombár*, amiben a szemes gabonát tartották (11. kép). A kamra földjén terítették el a

5. Gunda B., 1961. 251–252.

6. Istvánffy Gy., 1911. 11.

7. Pápai K., 1893. 27.

8. Pápai K., i.m. 28.

13. kép. Nemesi ágyak. Zádorfalva, Cseri M. felv.

répát, krumplit, tököt, a falakon lógtak különböző szerszámok és esetenként polcokat is tettek be, szintén apróbb eszközök számára. A kamrából is nyílhatott a padlásfeljáró, ahol a létra fokára üres zsákokat és más vásznakat tettek.

Buday Endre a gömői kisparaszti építészetéről írott cikksorozatában a párhuzamos elrendeződést tartja általánosnak. Ez azt jelenti, hogy a szoba ajtóval szembeni két sarkában állt egy-egy ágy, a két ablak között pedig a komód.⁹ Ezt a formát a Szuha-völgyben jelen kutatásunk nem tudta lokalizálni és leírni. Az alapbútorok a modern centrális elrendezési formánál is megegyeztek a fentiekkel, csak a szobabelső fő helye változott meg. Míg a diagonális elrendeződés esetében a főhely a saroklőca – asztal – komód környékére esett, addig a centrális formánál a főhely a szoba közepére került, az asztal és a komód környékére. Pl. az új asszony stafirungos, esetleges tulipános ládáját is a komód elé tették (12. kép). A centrális formánál az ágyak is egymás mellé kerültek a hátsó falnak támaszkodva és előttük állt az asztal.

A Szuha-völgy nemeseinél egyértelműen megmutatkoztak a múlt század végi polgárosodás nyomai. A lakásberendezés mind a bútorok minősége és mennyisége, mind pedig az elrendezés módjában elütött a parasztkétől. Az ún. hagyományosabb bútor-darabokat nem is lehet megtalálni, noha *Lajos Árpád* Szuhafőről még emleget *etazsért, komódot, almáriumot*.¹⁰

Az előház, elsőház lényegében a tiszta szoba funkcióját töltötte és tölti be ma is. A hátsó, ablaktalan falra merőlegesen állt a két szépen megmunkált ágy, két oldalán legtöbbször éjjeliszekrényvel (13. kép). A bejáratától balra, a konyha felőli sarokban az esetenként igen díszes és magas cserépkályha adta a meleget, bár kevésbé módosabbaknál magas vaskályha is megtette (14. kép). Az ágyak végében volt az asztal (a régebbi asztalok

9. Buday E., 1979. 24. évf. 5. sz. 24.

10. Lajos Á., i.m. 26–27.

még megrendelésre, mívesen megmunkálva készültek), körülötte karszékekkel. A két ablak előtt itt is volt fiókos komód, tetején tükörrel, bár egyes helyeken a 30-as években megjelent az üvegezett, vitrines szekrényféle is. A nagy ruhás sifonok a szoba sarkaiban, vagy az egyik sarokban egymás mellett álltak. A századelőn készültek viszonylag alacsonyok voltak, a két világháború között készülteken nem ritka a gazdag díszítés, a berakás sem. Előfordult még egy kisasztal vagy egy heverő is a kályha közelében. A fentebbi beosztás ott jellemző, ahol szoba+konyha+szoba+kamra elosztású volt a lakóház. Ahol volt még egy oldalszoba is, ott ennek berendezése megegyezett a fentivel, esetenként több bútordarab volt benne. Lényegében a vendégek fogadására és azok hálólhelyéül szolgált.

A legmódosabbaknál a konyhából nyíló szobát ebédlőként használták. A szoba jellegéből fakadóan a központi helyen a hatalmas méretű kör, vagy téglalap alakú kecskelébas vagy szépen faragott lábú asztal állott. Ez sokszor szétnyitható megoldással készült. Körülötte szép kivitelű támlás, faragott székek álltak. A nagy ebédlőasztal mellett a nagy gondal faragott, politúrozott, sokszor a tetején üvegezett tálalószekrény volt a nemesi ebédlők jellegzetes bútora. Az ajtóval szembeni valamelyik sarokban állt. Itt voltak a díszesebb evőeszközök, az asztalneműek; igazi dísz volt a szobának. Ezenkívül szekrényeket és ágyakat is találhattunk ebben a helyiségben.

A nemesi jellegre utaló berendezési tárgy volt a zongora is. A három falu 7–8 leggazdagabb családjánál megvolt az 1920-as évektől kezdve. Hol az ebédlőben, hol az első házban kapott helyet. A nemeslányok zongorázni tanulása a századelőn, esetleg a két világháború közepéig volt divatos, bár ekkor is inkább presztízs célokat szolgált, mintsem a zenében való komolyabb elmerülést. Lényegében tehát az ebédlő és az első szoba volt a nemesi lakóház reprezentatív egysége.

A *meleg konyhába* hamar utat találtak a gyári készítésű konyhabútorok. A gyári tűzhely előtt vagy mellett állt a konyhaasztal, 2–3 hokedlivel. Az üveges konyhaszekrény, a vizeslóca, szennyestáca mind a 20-as, 30-as évek bútoriparának termékei.

Az utóház szintén centrális elrendezésű volt. Lényegében a már ismert bútordarabok találhatók itt is. Az utószobában előfordultak esetenként olyan bútordarabok is, amelyek a hagyományos paraszti bútorokra emlékeztetnek (komód, sifon stb.). A háziak lakhelye volt ez, kevésbé igényes berendezésű, mint az első két szoba.

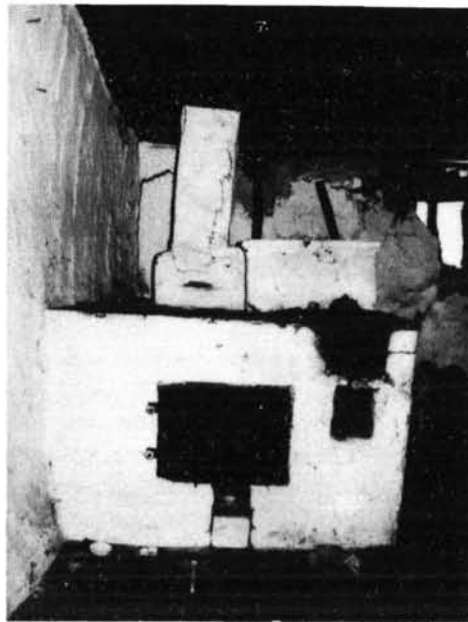
A *kamra* nagy belméretű volt, ajtaja a folyosóról nyílt. Legnagyobb részét a deszkával elrekesztett *hambár* foglalta el, amelynek tartóoszlopai a mennyezet közelében nem voltak bedeszkázva. A hambár fiókjának felhúzható csapóajtója volt a búza, liszt stb. kieresztésére. Itt volt a padlásfeljáró is. A falba vert kampókon, fogasokon, polcokon voltak a szerszámok, zsákok stb. Itt tárolták a szemes terményt, és a zöldségfélét is. Bár ez utóbbiak sokszor a pincében teleltek ki.

A parasztnál fentebb leírt berendezési forma a második világháború óta erősen felbomlóban van. A változás sokirányú, s nem is egységes tendenciájú. Általában elmondható azonban, hogy a fejlődés a tűzhely változásával kezdődött. Azokban a házakban, ahonnan kikerült a kemence, lepadlósolták a szabadkéményt is. Maga után vont a szoba és a konyha lepadlósolását, majd a zárt konyha lekövezését.

A háromhelyiséges ház kamrájából többnyire hátsószobát csináltak, mellé új kamrát építettek. Az ajtókat, ablakokat kicserélték, bevezették a villanyt. Az átalakított lakóházba új bútorokat vettek. Ez elsősorban a család anyagi helyzetétől függött, de befolyásolta a kor divatja, az egyéni ízlés és igényesség, és a család létszáma is.

14. kép. Cserépkályha egy nemesi lakószobában.
Zádorfalva, Cseri M. felv.

15. kép. Lapos kürtőskemence. Alsószuha,
Cseri M. felv.

Az első szobába általában újhálószobabútor került. Ha nem vettek új garnitúrát, akkor pl. a komót felváltotta a 2–3 ajtós szekrény, a dikót a heverő, a rekamié stb. Tehát a teljes garnitúraváltás mellett megfigyelhető az a tendencia is, amikor az egyes bútordarabokat fokozatosan cserélik ki. Az ideiglenes és kezdetleges hálólhelyeket (kemencepadka, sarokpad stb.) felszámolták, így a család létszámának megfelelően a fekhelyek száma is gyarapodott. A különböző korok és stílusok jól megfigyelhetők az ágy esetében, hiszen a régi paraszti ágy, dikó, heverő, rekamié stb. egymás mellett funkcionálhat és funkcionál még napjainkban is.

A régi bútorok végül fokozatosan kikerülnek az utóházba, a nyári konyhába, vagy funkciójukat veszítve kacsatokat tároló eszközökké válnak. A szoba megváltozott a tv, a rádió, porcelántárgyak, csipkefüggönyök behatolásával. A konyhába az újabb festett konyhagarnitúrák kerültek, s melléjük új háztartási eszközöket (hűtőgép, mosógép stb.) vásároltak.

A régi lakáskultúrából csak az első ház tisztaszoba jellege maradt meg. A nyári konyha általában lehetővé tette, hogy nyáron az egész lakóházra kiterjedjen ez a „tisztaszoba jelleg”. Ha nem volt nyári konyha, akkor az utóház vette át a lakóhelyiség-funkciót, és az első szoba ekkor is megmaradhatott reprezentatív helyiségnek.

A hagyományos paraszti lakáskultúra átalakítási folyamatában a nemesek – vagyoni helyzetüknek megfelelően – sokkal előrébb jártak. A parasztok csak a közelmúlt időszakára tudták őket utólni (a felszabadulás után), ma pedig már erős kiegyenlítődés figyelhető meg ezen a területen.

A lakóház belső díszítőelemei

A szobák, különösen az első szoba dísz tárgyokban igen gazdag volt és az ma is. A régi parasztházakban azonban lényegesen kevesebb volt a díszítőelem, mint a nemeseknél. Családi fényképek sokáig csak a nemeseknél voltak jellemzőek, mert készíttetésük pénzbe került. Az 1920–30-as évektől a parasztnál is megszorodott a számuk. A szülők, gyermekek, menyasszony+vőlegény, testvérek és esetleg közeli rokonok képeit tették ki a falra.

A katolikusoknál elég sok szentkép is volt. *Kis Jézus fekszik a kék paplanon, Szűz Mária és a Kis Jézus, Szűz Mária és egy kisbárány, Jézus Krisztus;* stb. képek voltak. Ezek mellé kerültek a vásárokon, búcsúkon vásárolt kegyképek és kegytárgyak is. A reformátusoknál ilyenek nem voltak, esetenként a vallásosabbaknál *Biblia-* vagy *zoltáridézetek* kerültek a falra.

Míg a családi fényképek és a vallási képek megvoltak mindkét társadalmi rétegnél, addig a történelmi képek a nemesekre voltak jellemzőek. Ez összefüggött nemesi származástudatukkal, a nemzethez, hazához való – külsőségekben is – erősebb kötődésükkel, erőteljesebb történelmi tudatukkal. *Az aradi vértanúk, Kossuth Lajos, Rákóczi Ferenc, kuruc-, vagy 48-as csatajelenetek, Szt. István a magyar koronával, Mátyás király* stb. voltak a legfontosabb képek. Az első világháború hatására a parasztnál is megjelentek a Ferenc Józsefet és Vilmos császárt a bevonuló hadfival együtt ábrázoló emlékképek.

A képek és a fényképek az ágyak fölött, a komót fölött, a tükör két oldalán vagy a lóca fölött helyezkedtek el. Ahol már két szoba volt, ott inkább kialakulhatott a díszítettebb tisztaszoba-jelleg.

A komót tetején voltak a legértékesebb dolgok: ide kerültek a búcsú-, ill. vásárfiák, itt voltak a díszesebb cserépedények. Itt állt a mézeskalács szív is, amit a leány kapott a legénytől. A láncok, kalárisok, fontosabb papírok és a pénz a komót fiókjában voltak egy kisládában (6. kép).

Az ágyakat házilag szőtt terítővel takarták le, de ha nem volt, megtette a tiszta lepedő is. A 20–30-as évektől már anyagot vettek, és színes (kék, rózsaszín) fodrokat tettek rá. A párnán és a dunnán két huzat volt. Az alsó huzat vászonból készült. Putnokon mángoroltatták, hogy sima, vasalt legyen. Ezután tették csak bele a *tolut*. A külső huzatot Putnokon vették a zsidótól, vagy a vásárokon. *Sifonvászonból* készült fehér, rózsaszín vagy kék színben. A tiszta fehér volt az „*úri ágyhaj*”, ezt adták az eladó lánynak. A módosabbaknál a kispárna külső huzatát ki is cifrázták, vagy kézimunkát tettek rá.

Az asztalon általában volt asztalterítő. Ha volt tiszta szoba, akkor a terítő mindig az asztalon volt, ha nem volt, akkor csak vasárnap, ünnepnapokon, vagy vendégérkezéskor tették fel. A *karácsonyi abrosz* az ünnepek alatt végig az asztalon maradt. Az ünnepek alatt összegyűlt morzsákat megőrizték és összekeverték a tehén sójával, majd megetették vele, hogy minden rontást elhárítsanak az állatról. Az asztalterítőt maguk szőtte vastag vászonból készítették, kockás, csikos, felszedett, esetleg kézimunkázott mintával díszítették. A festett, gyárilag előállított falvédők csak a két háború közötti időszakban terjedtek el.

A *tükör* általában az első házban, a két ablak között található. Sokak szerint a tükör mögött volt a legjobb rejtekhely; ide tették a szerelmesleveleket és a tiltott

dolgokat. A módosabb lakásokban nem volt ritka a tükör a konyhában és az utóházban sem (6. kép).

A régi fali *ingaórák* már kevés helyen fordultak elő, meglétük inkább a vagyonosaknál volt jellemző. Leginkább a karoslóca fölött lógott. A fali kalendáriumoknak ma már csak az emléke él, képes újságok kiragasztható naptárait használják.

Faliláda, falitéka, kaszni a nemeseknél volt gyakori, de előfordult a parasztnál is. Ajtaja sokszor díszes deszkából készült; orvosságos üvegeket, kenőcsöket, kisebb értékű tárgyakat tettek bele. A tetejére, vagy a mestergerendára kerültek a férfiak borotválkozó eszközei, nehogy elérje a gyerek. Vakablak a konyha falában volt, kis ajtóval, függönnyel takarták el. Ebben is kis üvegek, orvosságos üvegek, apróbb használati eszközök és a gyufa voltak (10. kép).

Díszesebb tányérok, tálak, korsó falra való felakasztása mindkét rétegnél megfigyelhető. Főleg a pitvarban és esetenként az utóházban rakták ki őket. A tányérokat általában párosan tették fel, ügyelve a szimmetriára. Különösebb rendező elvet nem fedezhettünk fel, mindenki a saját ízlése szerint díszítette lakását a kerámiákkal. Mivel helyben nem volt fazekas, a mindennapi és a díszítő edényeiket vásárokból, Putnokról vagy Kassáról, Rimaszombatból és a vándor „tót” árusoktól szerezték be.

Mindkét társadalmi rétegnél az a tendencia figyelhető meg, hogy az eredeti dísztárgyak eltűnnek a házból, s helyüket a bazári tárgyak foglalják el. Ma még nagy a keveredés. Napjaink ízlését próbálják követni, de ez egyelőre esztétikailag csak nagyon alacsony szinten sikerül.

Itt kell megjegyezni, hogy a kisnemesség – városi kapcsolatai révén – igen korán szakított a hagyományosnak nevezhető díszítőelemekkel. Nagy hatással volt rájuk a városi-kispolgári ízlésvilág, ami egyfajta torzuláshoz, az értékek átrendeződéséhez vezetett. Napjaink parasztságánál még most is meglevő ellentmondások talán ide vezethetők vissza (porcelán giccstárgyak, falvédők stb.).

Fűtés, világítás

A házban központi helyet és szerepet töltött be a kemence, ami kifejezésre jutott sokféle funkciójában is: a sutban aludtak a gyerekek, a padkán ültek az öregek, teteje tárolóhely volt stb. A legfontosabb szerepe mégis csak a fűtés és a sütés volt, míg a főzést átvette a *rakott*-, vagy a *csikósparher* (15. kép). A lakóhelyiség rendszeres fűtése a fagy beálltával kezdődött, s rendszerint március végéig tartott.

A reggeli begyújtás régebben szalmával (sokszor az ágy végéből húzták ki) történt, később papírral. A régebbi típusú tűzhelyeket kukoricakóróval, csutkával, venyigével, fával vagy fahánccsal fűtötték. Ez utóbbit a téli cserhántások során biztosították. A széntüzelés csak a felszabadulás után vált általánossá, a fa megdrágulásával és a beszerzési lehetőségek összeszűkülésével. Az újabb típusú, magasabb hatásfokú tűzhelyek segítettek is a szénre, majd napjainkra a gázra, olajra történő átállást.

A kemence egyik legfontosabb feladata, a *kenyérsütés* még a felszabadulás után is sokáig megmaradt. Ez családonként változó, de szabályos periódusonként ismétlődő esemény volt. A kemencét ilyenkor melegebbre kellett fűteni, több tüzelő is kellett. A szalmával történő begyújtás után apróbb és vastagabb fadarabok adagolásával érték el a

kellő hőfokot. Az optimális hőmérséklet ellenőrzésére a kemence fenekét a szénvonóval megkaparták, és ha szikrát hányt, be lehetett vetni a kenyeret. Ha még nem volt elég magas a hőfok, akkor néhány köteg szalmával *meglángolták a kemencét*, míg elég meleg nem lett.

A tűzrakás általában az asszony dolga volt, de esetenként megcsinálta a férfi is. A tűzőrzés és táplálás az asszony mellett a nagyobb gyerekek, vagy az öregek feladata volt.

A világításnak kevesebb szerepe volt, mint a fűtésnek, hiszen a nyáron a hosszú nappalok, télen pedig a korai lefekvés miatt kevesebbet világítottak. A többféle világítóeszköz közül a legegyszerűbb forma az a primitív *mécses* volt, amikor egy krumplinak kivájták a belét, helyére zsírt és kanócot tettek, és ezzel világítottak. Mellette étkeztek, beszélgettek, esetleg dolgoztak. A zsír mellett *Istvánffy Gyula* megemlíti a tők- vagy kendermagból ütött olajat is, amibe szintén belelógatták a kanócot.¹¹

Fáklyát csak felvonuláskor, vagy farsangkor használtak. Kóróra, fára szalmacsutakot csavartak, ezt bezsírozták és ezzel világítottak. Használata *Istvánffy* szerint az 1860–70-es években még divatos volt.¹² A *mécses* után következett a *petróleumlámpa*. Ez egyszerű talpas lámpa volt, kis tartályban petróleum, és benne egy kanóc, amin égett a petróleum. Egy üveget is húztak a láng fölé, hogy nagyobb legyen a fény. Főleg a falon lógott, de lehetett az asztalon, vagy a kemence tetején is. Rendben tartása a gazdaasszony vagy a lánya feladata volt.

Gyertyával csak akkor világítottak, ha kifogyott a petróleum. Ezt is boltban szereztek be, de a viaszkereskedőtől is sokszor kaptak cserébe a mézért és a *suskáért*. Főleg az asztal lapjára, vagy üvegpoharak talpára erősítették és úgy világítottak vele. A gyertyatartók használata már újabb keletű és a módosabbakra jellemző. Gyertyát égettek még halottak napján és karácsonykor is a fán vagy alatta.

Egész éjszaka csak akkor világítottak, ha halott volt a háznál, továbbá súlyos betegség és gyermekszülés idején.

Hunfalvy János látott még „... A kemence belső szögletéhez egy kissé magasabb kandallót ragasztva, mely fenyő és egyéb szárított forgács benne való égetésével egyedül a világításra használtatik.”¹³

A Szuha-völgyben az ilyesfajta kandalló megléte – eddigi ismereteink szerint – nem mutatható ki, sem fűtésre, sem világítás céljából nem használták.

A hagyományos világítóeszközöket a villanyáram bevezetése (50-es évek elején) feleslegessé tette. Ma már csak ünnepi alkalmakkor használnak gyertyát, petróleumot pedig alig.

Az étkezés rendje és módja

Az étkezést, mint az egyik legfontosabb élettevékenységet az évszakok változása jelentősen befolyásolta. A napi háromszori főétkezés: reggeli, ebéd, vacsora, minden évszakban megvolt, csupán némi időeltolódás figyelhető meg elkészítésük, elfogyasztásuk jellege között.

11. *Istvánffy Gy.*, i.m. 14.

12. *Istvánffy Gy.*, i.m. 15. Lásd még: *Iváncsics N.*, 1958. 409–423. részletes irodalom.

13. *Hunfalvy J.*, 1867. 94.

Nyáron a pitvarban, vagy a nyári konyhában főztek, míg télen a szobában, ill. a meleg konyhában.

Az étkezés, ha asztalhoz ültek, négyszögletes, kisebb alakú asztalnál történt. A fentebb ismertetett nagyobb asztalokat vendégváráskor használták a nemesek is. A főétkezések közül főleg ebédhez ült az egész család az asztalhoz, ez is inkább télen volt jellemző, egyéb étkezési alkalmakkor ott evett mindenki, ahol tudott.

A nyári étkezések mindig rendszertelenebbül, kötetlenebbül, helytől és időtől függetlenebbül zajlottak le. Az apa rendszerint hamarabb kelt és később feküdt, mint a család legtöbb tagja, s így ő külön étkezett. Reggelire nyers vagy sültzalonnát vitt magával, amit csak 8–9 óra között munka közben fogyasztott el. Ezenkívül hideg tejet, túrót, sajtot, hajába főtt krumplit és kolbászt (ameddig tartott) reggeliztek még.

Nyáron erősebbet kellett főzni, mint télen, a nagy munka miatt. Az ebéd mindig meleg, tehát főtt étel volt. A nappalok rövidege miatt naponta háromszor étkeztek. (Nyáron a három főétkezésen kívül apróbb kiegészítő étkezések, ún. „harapások” is voltak). Télen az ételt mindig a házban költötték el. A családi szokástól és a létszámtól függött, hogy asztalhoz ültek-e. A jó gazdasszonynál télen is legalább egyszer főtt étel volt az asztalon. Az étkezés helye a meleg évszak pitvara helyett a szoba lett, míg a módosabbaknál a nyári konyhából felköltöztek a meleg konyhába, vagy az utóházba.

Az asztali étkezéseket a parasztnál nem szabályozta különösebb specifikus szokásrend. A férfi, ha otthon volt, mindig az asztalnál evett. A gyerekek csak iskolás koruktól (6–8 év) ülhetek az asztalhoz, de ha nagyszámú volt a család, akkor csak a küszöbön, vagy a kiszéken jutott nekik hely. Az asszonyok is leülhettek az asztalhoz, miután elvégezték a tálalást. Csak akkor nem ettek ott, ha nem jutott nekik hely. Az öregasszonyokról azt tartották, hogyha már unokája van, akkor nincs helye az asztalnál. A kemencepadkán, vagy a kiszéken foglalhattak helyet.

Ha vendég érkezett, akkor a gyerekeket elküldték az asztaltól. A vendégeket mindig a főhelyre (az asztal valamelyik vége) ültették, s velük együtt ült még a gazda, esetleg a gazda apja is, ha együtt éltek. A gazdasszony kiszolgálta őket, majd maga is leült közéjük.

A karácsonyi vacsora, lakodalom, halotti tor, nagyobb családi ünnepek voltak azok az alkalmak, amikor az egész család körülülte az asztalt.

A nemeseknél erősebb szokásrend uralkodott az asztali étkezéseken. Náluk többször volt asztal mellett étkezés („Megadtuk mi annak a módját, kérem”). Ha a család minden tagja együtt étkezett, akkor a családfő ült az asztalfőn. Tőle jobbra és balra fiai, lányai, testvérei és azok házastársai helyezkedtek el. Az ülésrendet a családon belül – a megkérdozettek túlnyomó többségénél – az életkor, vagyoni állapot, tekintély, a családi és közmegebecsülés, stb. tényezők együttes vagy külön-külön funkcionálása határozta meg. A gazdasszony dolga itt is az ebédkészítés, tálalás volt. Nagy vendégjáráskor alig ülhetett az asztalhoz, bár őt sok esetben cseléd is segítette. A vendégeket ebédre, ritkán vacsorára, nagy családi ünnepekre, karácsonyra, húsvétra, búcsúra vagy disznóölésre szokták meghívni.

Általában mindkét társadalmi rétegnél volt saját evőeszköze és tányérja a családtagoknak. Az egyes fogásokhoz nem használtak új tányért, szinte még napjainkban sem. A szegényebbeknél a fatányér, pléhtányér, esetleg egyszerű fehér cseréptányér volt, mellette alumíniumkanál, villa, kés. A jómódúaknál a fehér porcelán tányér volt a mindennapi, de igen korán megtalálhatjuk náluk a mintás, drágább porcelántányérokat és alumínium vagy réz evőeszközöket. Ezüstkészletről csupán Zádorfalváról egy nemesi

családtól van tudomásunk. Poharat csak akkor tettek az asztalra, ha bort vagy pálinkát is adtak az ebédhez. Egyébként a közös ivóedény a vizeslócán levő bádog vagy pléhbögre volt.

Ha nem volt vendég, akkor mindig a családfő szedett először, ha volt, akkor a vendég férfi volt az elsőbbség. A gyerekeknek az anyjuk szedte ki az ételt, és ő maga mert utoljára.

„Régen az étkezés előtt volt imádság is, a vendégek még mondták azt is, jó étvágyat, de a család magában nem nagyon mondta, meg az imádság sem mindenhol volt.”

A kenyér leginkább az asztal sarkán feküdt, szép fehér házilag szótt *kenyeres kendővel* letakarva, a *szegett felével befelé fordítva*. Az új kenyér megszegése előtt a vallásosabb katolikusok keresztet vetettek rá a kés hegyével. Ezt is legtöbbször maga a gazda végezte. Egyes helyeken kenyereskosárban a gerendára akasztották fel, hogy a por ne lepje, a gyerekek pedig ne tudják lerántani. A leesett kenyérdarabot ijedten kapták fel és megcsókolták.

Az étkezések területén szintén jól kimutathatók a két réteg közti különbségek. A magasabb társadalmi presztízs, rang megkövetelte a nagyobb társadalmi életvitelt. A nemeseknél mindennaposak voltak a vendégljárások (pap, bíró, szolgabíró, más nemesek, városi hivatalnokok, stb.), jobban kialakult az étkezések szokásrendje és hagyománya is. A parasztnál az étkezés az év legnagyobb részében csak a közvetlen létfenntartást szolgálta, nem volt áttételesebb társadalmi funkciója.

Hálóhelyek

A lakóház hálóhelyként való funkcionálása valamivel függetlenebb volt az évszakok változásától, de teljesen nem tudott ez sem elszakadni tőle. Télen mindenki a házban aludt, nyáron viszont a férfiak legtöbbször kintmaradtak az istállóban, aratáskor pedig a határban is.

A férj és a feleség legtöbbször egy ágyban aludtak, ha nem, akkor a férfi a belső sarokban, míg a nő a külső sarokban hált. A legkisebb gyerek (pólyás) az anya ágya melletti bölcsőben, esetleg kiságyban aludt. Ezen hálóhelyeket a gazda maga készítette el legtöbbször. A három-hat évesek helye szintén a kiságyban vagy a dikón volt. Sokszor „*lásbast is aludtak*” a gyerekek.

A különböző nemű gyerekeket 8–10 éves korukig hagyták együtt, míg az egyneműek elháltak akár a házasságig is. Anya lányával, nagyanya unokájával sokszor hált együtt. A férfiak (férj, nagypapa) ritkán feküdtek együtt kisebb fiúkkal, velük is inkább az anyjuk, nagyanyjuk aludt.

Fekhelyül a hagyományosnak mondható *ácsolt*, majd később készen vásárolt *szalmazsákos ágy* szolgált. Az ágy terminológiáját, megjelenését, fejlődését a magyar parasztházban már tisztázta a szakirodalom.¹⁴

Cs. Sebestyén Károly szerint a 19. század második felétől már hanyatlás következik be az ágy fejlődésében. Utánozni kezdték a városi, úri formákat, a nemes fa helyébe a

14. Cs. Sebestyén K., 1954. 374–386.

puhafa lépett, a furnérozás helyett az olajfestékes flóderozás lett a parasztbútor legújabb divatja.¹⁵

A leírásokból ismert *mennyezetes ágy*¹⁶ és a *koronás ágy*¹⁷ ma már csak emlékeiben található meg területünkön. Ezeknél lényegesebben egyszerűbb ágytípusok figyelhetők meg. Még megvan az ágyvégek díszes kiképzése, és formai tekintetben is nagy a variációgazdagság. Az ágyvég körvonala a barokk-rokoko stílus hajlított vonalai szerint alakult. A díszített, hajlított végű ágyakat főleg a nemeseknél figyelhetjük meg, míg a parasztnál leginkább csak az egyszerű, egyenes vonalú, alacsony végű ágyakat találhatjuk. A nemes megengedhette magának, hogy ágyát értékes faanyagból, feltűnő díszítéssel lássa el (12. kép).

Az ágy mellett volt még házi készítésű dikó, kiságy, bölcső is. Ha a kemence még bent volt a házban, annak meleg sutjában is aludhatott 1–2 kisebb gyerek. Szőtt pokróccal, vagy nagyobb kabáttal takaróztak.

Különleges hálóhelyként funkcionált a *tologó* és az *asztalágy*. A tologó lényegében olyan, mint a dikó, csak rövid lábai voltak. Nappal az ágy alá tolták, éjszakára pedig kihúzták a szoba közepére. Ezen is volt szalmazsák és ágynemű. Specifikusabb ágyféleség volt az ún. *asztalágy*, amely nappal asztalként funkcionált, éjszakára viszont szét lehetett húzni, deszkát, szalmazsákot raktak bele, és már lehetett is benne aludni. Lényegében mindkettő a helyszűkéből fakadó kényszerűség következménye. Ilyen praktikus bútor-darabokkal próbálták biztosítani mindenkinek a fekvőhelyet. Ezek a paraszti életmód jellemző bútor-darabjai voltak, a nemesek csak a cselédházaikban használták tologót vagy asztalágyat.

A fiatal házaspár igyekeztek elkülönülni a család többi tagjától, főleg az első években. Ha nem tudtak új helyiségbe menni, akkor kénytelenek voltak a többiekkel egy szobában aludni. Szuhafőn a múlt század végéről emlékeznek még az ún. *firhangos ágyra*, amely függönnyel választotta el a fiatalok ágyát a családtagokétól.

Itt kell megjegyezni, hogy a szakirodalomból jól ismert palóc hideg kamra meglétére és funkcionálására jelen kutatásunk nem talált adatokat a Szuha-völgyben.¹⁸ Területünkön hálóhelyül a szoba vagy a pitvar szolgált, nyáron pedig a férfiak kint háltak a csűrben, istállóban, mezőn stb.

A szegények éjszakai tömegszállás jellegű hálóhelyeitől lényegesen eltértek a nemesek hálóviszonyai. A többhelyiséges lakás és a kisebb gyermekáldás lehetővé tette, hogy mindenki saját ágyban alhasson. Az öregek általában az utóházban, vagy a konyhában, míg a fiatalok az előházban, esetleg a hátsó szobában aludtak. Az oldalszoba ennek ellenére is még mindig megmaradt a vendégeknek. Itt a férfiak is ritkán éjszakáztak házon kívül, hált mindenki a saját ágyában.

A nemeseknél sokáig állt a *vendégágy* is, ami sokkal díszesebb volt, tisztább huzattal rendelkezett, mint a többi hétköznapi ágy. Alul volt a szalmazsák, fehér lepedővel leterítve, rajta derékalj, három párna és egy dunna. A vendégágyon a huzatot kihímezték,

15. Cs. Sebestyén K., i.m. 385.

16. Istvánffy Gy., i.m. 13.

17. Cs. Sebestyén K., i.m. 384–385.

18. Istvánffy Gy., i.m. 13–14.

Pápai K., 1893. 28–29.

Manga J., 1979. 45.

kivarrták, az ágyat pedig szépen sarkosra, jó magasra vetették. Ezzel szemben a hétköznapi ágyban nem volt derékalj, és csak egy párnát és egy dunnát használtak. Ün. *tiszta ágy* csak a vendégeket illette meg, de ezt kapott a gyerekágyas asszony is (igaz, hogy a szülés viszont a hétköznapi, saját ágyában zajlott le). A vendégágy vagy tiszta ágy a parasztnál a tiszta szoba kialakulásával terjedt el.

A lakóház mint munkahely

Nyáron a házimunkák nagy része eloszlott a pítvar, a tornác és az udvar között, s ekkor jószerevével csak a tésztát gyúrták a szobában. Télen viszont a hideg miatt szinte minden munka színtere a lakószoba lett.

A házimunkák elvégzését nem szigorú, de sajátosan kialakult szokásrend szabályozta a két nem között. Meg kell állapítanunk, hogy a házimunkák aránytalanul nagy részét a nők végezték el, míg a férfiak az erősebb, de mennyiségileg kisebb fizikai munkákat vállalták magukra.

A legfontosabb női házimunka a főzés-sütés volt, amire évszaktól függetlenül mindenkor szükség volt. Nyáron a határbeli munkákban az asszonynak is részt kellett venni, így az ebédet még a munkába menetel előtt elkészítette. Ha az asszony nem ment ki a mezőre, reá várt az ételhordás és a mosogatás is.

A főzéssel kapcsolatos munkák nagy részét az asztalon végezték (pl. gyúrás, dagasztás stb.). Ezek voltak az ún. *tiszta munkák*. A krumpli, vagy zöldségpucolást már ritkábban az asztalon, inkább a széken, padon vagy a földön végezték. A főzés mellett családotól függően periodikusan visszatérő esemény volt a kenyérsütés. A sütésre való előkészületek szinte az egész napját elvették az asszonynak.

A lakást, a ruházatot stb. szintén rendben kellett tartani. Gyakoriságukat tekintve ezek a munkák is ingadoztak az évszakoknak megfelelően. Takarításra pl. télen gyakrabban került sor az állandó benttartózkodás miatt. Megkülönböztethetünk napi, heti és nagytakarításokat. A napi takarítás szellőztetéssel, ágyazással kezdődött, majd kisöpörték a lakást és felloccsolták a padlót. A locsolás során jellegzetes hurokmintákat rajzoltak a földre. A heti takarításkor a felsoroltakon kívül áttapasztották a ház földjét is. A padlót nyáron híg tehénganéjjal, télen pedig forrázott földdel mázolták fel, hogy ne repedezzen meg. Két-három hetente lehúzták az ágyneműt és kimosták. Nagytakarítást évente csak néhányszor csináltak, karácsonykor, húsvétkor és ősz elején. Újra meszelték ilyenkor a falakat, megtapasztották a padlót, letisztították az ajtókat, ablakokat. A kemencén és a tűzhelyen is ilyenkor végezték el a nagyobb javításokat.

A mosást nyáron a kútnál, télen a házban végezték. A ruhákat hamulúgban mosták vagy kifőzték. Általában két-három hetente került sor a nagymosásra, míg az apróbb dolgokat hetente mosták. A vasalás a szoba asztalán történt, szenes vasalóval. Kifejezetten női munkák voltak még a fonás, szövés, kézimunkázás is. A ház körüli munkák legnagyobb része a gazdaasszony nyakába szakadt, esetenként nagyobb lánya vagy menyé segített neki.

A férfiakat nyáron szinte teljesen lekötötte a határban végzett munka, így a házimunkában kevesebbet tudtak segíteni. A nagymosáshoz vizet hordtak, a sütés-főzéshez fát vágtak, megjavították a kemencét, a tetőt vagy a falakat. Ha nyáron maradt is egy

kis idejük a ház körüli foglalatосkodásra, azt is kint végezték az udvaron vagy a csűrben. Szerszámokat javítottak, fűrtak-faragtak. Télen viszont ők is beszorultak a házba. Ekkor nyeleket, apróbb tárgyakat (doboz, késnyél stb.) faragtak, házicipészkedtek. Télen és nyáron egyaránt a férfiak kötelessége volt az állatokkal, főleg a nagyállatokkal (ló, tehén) való foglalkozás. Ők almoztak és „ganajoztak”, keféltek és etették az állatokat. A disznóólat is az ember pucolta ki, de sok helyen az etetés már asszony dolog volt, csakúgy, mint a baromfiak gondozása. A méhészkedést – már ahol volt – férfiak végezték.

Mindkét nem számára nagy megterhelést jelentő téli házimunka volt a disznóölés. A disznót az udvaron ölték meg, itt perzselték szalmával és a belet is itt mosták. A konyhában szedték szét és dolgozták fel az állatot, itt töltötték a hurkát, kolbászt, sütötték a zsírt. A férfiak a hentesmunkákat végezték, míg az asszonyok a főzést és a bélmosást.

A fonás – szövés és a disznóölés olyan munkák voltak, amelyek – társas jellegük mellett – a lakóházat egyértelműen munkahellyé változtatták. A lakószobában állt a guzsaly és a szövőszék telente, s ez a munkahely jelleg fejeződött ki abban is, hogy időnként állatokat is tartottak a szobában. Tavasszal a kotlóst hozták be költeni az ágy alá egy fonott kosárban. A kiscsirkéket, kislibákat 10–15 napig tartották a házban, hogy megerősödjenek. Hasonló megfontolásokból vitték be a hideg éjszakában a kisbárányt vagy a kismalacot is.

A nemesi lakóházakban szintén megtalálhatók a hasonló munkák, hasonló munkamegosztásban. A lényeges eltérés az, hogy itt a lakóház kevésbé vált munkahellyé. Nyáron a nyári konyha szinte minden terhet levett a házról, itt dolgoztak az asszonyok. A szerszámokkamrák, fészerek megléte pedig a férfimunkákat is a lakószobán kívül tartotta még télen is. A legvagyonosabb nemesek béreseket, cselédeket tartottak, sokszor télen is, a ház körüli munkák elvégzésére. Szuhafőn pl. gyakorlat volt, hogy egy nagyobb tűzfavágásra is egy szegényebb parasztembert hívtak el, kevés fizetségért vagy egy öl fáért.

A kedvezőbb vagyoni helyzet megkímélte a nemeseket az ún. alantasabb munkáktól, nemesi öntudatuk sokszor nem is engedte az akármilyen munka elvégzését. Természetesen ez csak a legvagyonosabb rétegre vonatkozik egyértelműen, hiszen szép számmal akadtak kevésbé jómódúak is, akik ugyanúgy elvégeztek mindenfajta munkát, mint a parasztok.

* * *

Célkitűzésem az volt, hogy a Szuha-völgy népi lakáskultúrájának ismertetése mellett kimutassam az itt élő két társadalmi réteg közötti – társadalmi és vagyoni okokra visszavezethető – különbségeket is a néprajz ezen fontos területén. A két bemutatott alapforma képezi a terület lakáskultúrájának két pólusát. E kettő között természetesen rengeteg variáció megtalálható az adott családok, az építetők mindenkori társadalmi, gazdasági, személyi állapotának megfelelően. A variánsok megléte bizonyítja legjobban azt, hogy a lakóház és annak gazdája milyen szoros viszonyban éltek, a tulajdonost érintő gazdasági, társadalmi változások miként jelentkeztek a lakóház külső és belső megjelenésében egyaránt.

A nemesség a kedvezőbb lehetőségeire támaszkodva tudta elérni azt a minőségi változást, amit megfigyelhettünk lakáskultúrájukban. Hogy a parasztságnál nem tudati konzervativizmusra vezethető vissza a lemaradás, jól bizonyítja az, hogy a felszabadulás

után – a megváltozott gazdasági, társadalmi viszonyok hatására – viharos gyorsasággal átalakult lakáskultúrájuk is.

A tárgyalt időszakban lényegében az a tendencia figyelhető meg, hogy a nemesek kedvezőbb lehetőségeik révén folyamatosan beépítették, átvették az építészeti és lakáskultúra újabb és újabb elemeit, s ezeket a parasztlakások – némi fáziskéséssel és a saját lehetőségeikre redukálva, átalakítva – a legtöbb esetben követték.

IRODALOM

- Buday E.*, 1979. Gömör népi építkezése. III. A kispaszti építészeti. II. Hét. (Csemadok) 24. évf. 5. sz. 24.
- Cs. Sebestyén K.*, 1954. Ágy a magyar parasztházban. Ethn. LXV. 374–386.
- Fél E.–Hofer T.*, 1967. Arányok és méretek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. Népr. Közl. XII. 3–4. 81–156.
- Forgon M.*, 1909. Gömör–Kishont vármegye nemes családjai. I–II. Kolozsvár.
- Gunda B.*, 1961. A társadalmi szervezet, a kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztása. MTA. I. Oszt. Közl. 247–268.
- Hunfalvy J.*, 1867. Gömör és Kishont törvényesen egyesült várnegyének leírása. Pest.
- Ila B.*, 1969. Gömör megye. IV. Budapest.
- Istvánffy Gy.*, 1911. A palócok lakóháza és berendezése. NÉ. XII. 1–15.
- Ivácics N.*, 1958. Népi világítás a zempléni hegyvidéken. Ethn. LXIX. 409–423.
- Lajos Á.*, 1979. Nemesek és partiak Szuhafőn. Borsodi kismonográfiák 8. Miskolc.
- Juhász A.*, 1971. Építkezés, házberendezés. In. Tápé története és néprajza. Budapest. 443–502.
- K. Csilléry K.*, 1972. A magyar nép bútorai. Budapest.
- Manga J.*, 1979. Palócföld. Budapest.
- Pápai K.*, 1893. A palóc faház. Ethn. I. 1–31.
- Vajkai A.*, 1943. A magyar nép életmódja. In. A magyar nép. Szerk. Bartucz I. Budapest. 175–188.
- Vajkai A.*, 1948/a. A magyar népi építkezés és lakás kutatása. KLNy. A magyar népkutatás kézikönyvéből. Budapest.
- Vajkai A.*, 1948/b. Élet a cserszegtomaji házban. Ethn. LIX. 54–72.

DIE VOLKSWOHNKULTUR IM SZUHA-TAL

(Auszug)

Die Siedlungen Szuhafő, Zádorfalva und Alsószuha waren die Wohnorten der alten adligen Heeren, deren Nachkommen ihre Gesellschaftsprestige und die traditionelle Lebensform gegenüber der nicht adligen Bevölkerung bis heute erhalten haben. Die entscheidenden Faktoren des Unterschiedes zwischen den zwei Gesellschaftschichten sind die Vermögensverhältnisse und das Abstammungsbewusstsein. Nach den Lokalforschungen wurde aufgedeckt, dass sich die Abweichungen in der materiellen und geistigen Kultur der zwei Schichten gut separieren lassen.

Die Zielsetzung des Verfassers war – neben der Beschreibung – auch die Darlegung der Unterschiede zwischen den zwei Schichten, Bauer und Adligen, auf dem Gebiete der Volksarchitektur und Volkswohnkultur im Szuha-Tal. Die Studie behandelt also die Funktionierung des Wohnhauses, die Ethnographie des alltäglichen Lebens im Wohnhaus.

Die Einrichtung der Bauernhäuser ist ärmlich, im wesentlichen sind hier nur die nötigsten Möbelstücke zu finden: Bette, Tisch, Stühle, Eckbank, Truhe, Kommode. Der

grösste Teil dieser Möbel wurde häuslich gemacht, die übrigen auf dem Markt gekauft oder bestellt. Die Ordnung der Möbel ist noch traditionell, zeigt also die diagonale Eckform, obwohl sie sich schon allmählich auflöst. Die Wände wurden weniger geschmückt, nur einige Familienphotos, biblische Zitate und Wandschoner kommen hinauf. In der Küche und in Flur waren nur die nötigsten Möbel: die Stellage, der Tisch, das Hockerl, die Wasserbank und unter dem Freirauchfang ein Gefässhalter.

Die Einrichtung in den adligen Wohnhäusern ist wesentlich reicher. Die Möbel waren prächtiger, man hat sie in Putnok oder Rimaszombat gekauft oder bestellt. Sie haben die Merkmale der Stil- oder Modetendenzen des Jahrhundertanfangs an, sind vom bürgerlichen Charakter. In der Einteilung des Zimmers sind keine Spure von der diagonalen Form zu finden, an ihre Stelle hat die bürgerliche zentrale Einrichtung getreten. Das erste und das seitliche Zimmer war wesentlich in ähnlicher Weise eingerichtet. Die Wände waren mit viel Photos und historischen Bildern reich geschmückt.

Das sog. „reines Zimmer“ funktioniert in den Bauerhäusern nur im Sommer, da war der Flur der Schauplatz des alltäglichen Lebens. Hier finden alle Arbeiten im Haushalt statt, hier essen, sogar schlafen die Familienmitglieder. Im Winter zwängt die Kälte die Familie in das Zimmer hinein, so übernimmt es die Funktionen der vorigen.

Bei den adligen Familien diente das erste und das Seitenzimmer zum „reinen Zimmer“ sie wurden den Gästen reserviert. Der Schauplatz des alltäglichen Lebens war die Sommerküche, oder die Küche im Haus, und das hintere Zimmer (Nachzimmer) diente zum Schlafplatz.

Die Studie behandelt weiterhin die Funktionierung des Hauses als Schlaf- und Arbeitsplatz, die Heizung- und Beleuchtungsmittel, und beschreibt ausführlicher die Ordnung und die Umstände der Mahlzeit. Die Unterschiede der bäuerlichen und adligen Schichte sind auf diesen Gebieten nachzuweisen.

Die adlige Bevölkerung im Szuha-Tal konnte sich die qualitativen Veränderungen der Wohnkultur auf dem Grund ihrer günstigeren Vermögens- und Gesellschaftsverhältnisse leisten. Sie konnten die neuen Modetendenzen schnellér übernehmen, den die Bauer am mesitens nur verspätet und vereinfacht folgen konnten.

Miklós Cseri

